

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS:
HİCRÎ IV-VI. ASIRLAR**

Doktora Tezi

Nursadyk AKTANOV

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS:
HİCRÎ IV-VI. ASIRLAR**

Doktora Tezi

Nursadyk AKTANOV

Danışman:

Prof. Dr. Hasan CİRİT

İstanbul, 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

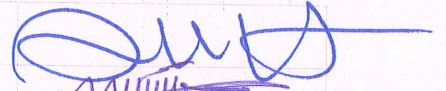
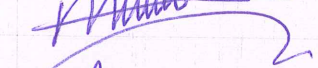
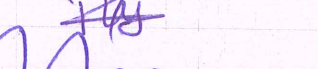
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi NURSADYK AKTANOV'nın KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS: HİCRÎ IV-VI. ASIRLAR adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 26.12.2018 tarih ve 2018-37/12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 11 / 01 / 2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. HASAN CİRİT	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. MEHMET ÖZŞENEL	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. İSMAİL SAFA ÜSTÜN	
4. Jüri Üyesi	Prof. Dr. AHMET YÜCEL	
5. Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi FAHREDDİN YILDIZ	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : **Nursadyk AKTANOV**

Anabilimdalı : **Temel İslam Bilimleri**

Bilim Dalı : **Hadis**

Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Hasan CİRİT**

Tez Türü ve Tarihi: **Doktora Tezi - 2019**

Anahtar Kelimeler : **hadis, Karahanlılar, muhaddis, Ehl-i hadîs, hadis öğrenimi, rihle,**

ÖZET

Dünya tarihindeki İlk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar döneminde başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde mektep, suffe ve medrese gibi kurumlar örgün eğitim verirken cami, ev, hankâh, ribât ve dükkân gibi ders mekânları da yaygın eğitim vermiştir. Karahanlılar dönemi âlimleri başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlere önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda tarih, tabakât, ricâl ve ensâb türü eserlerin taranması sonucunda, söz konusu dönemde 187 muhaddisin yetiştiği tespit edilmiştir. Karahanlılar dönemi ilim hayatının oldukça hareketli olduğu ve sadece hadis ilminde değil; tefsir, fıkıh, kelam sahalarında da çok sayıda âlimin yetiştiği görülmektedir. Aynı zamanda bazı dinî ekollerin siyasî ve kültürel etkinliklerini arttırdıkları bir mahiyete de sahip olan Karahanlılar döneminde fikhî mezhepler arasında en faal olanları Hanefî ve Şâfiîlerdir. Karahanlılar döneminde başta müsned ve câmi türü eserler olmak üzere, hadis ilmiyle ilgili 18 farklı telif usûlü göze çarpmaktadır. Bunlar arasında târîh/ricâl ve derleme türü çalışmalarının ön plana çıktığı görülmektedir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Nursadyk AKTANOV

Main Department : Basic Islamic Sciences

Department : Hadith

Supervisor : Prof. Dr. Hasan CİRİT

Degree Awarded and Date: Doctorate – 2019

Key Words : **hadīth, Karakhanids, Ahl al-hadīth, muhaddith, hadīth education, rihlah**

ABSTRACT

During the period of the Karakhanids, the first Muslim Turkic state in history, significant developments took place in the area of Islamic sciences, especially in *hadith*. In this period, some institutions like *maktab*, *suffah* and *madrasah* provided formal education while others like mosques, houses, *hankāh*, *ribāt* and *dukkāns* provided non-formal education. Scholars of the Karakhanids period have provided important services to Islamic sciences, in particular, hadith. In this context, as a result of examining *tārīh*, *tabakāt*, *rijāl* and *ansāb* works, it has been determined that 187 *muhaddith*'s have been raised in this period. The scientific life of the Karakhanids period is quite active and not only in the science of *hadith*; *tafsīr*, *fiqh*, *kalām* field also seen a large number of scholars. At the same time, during the Karakhanids period political and cultural activities of some religious schools also took place and the most active among them are *Hanafī* and *Shafī* 'īs. In the Karakhanids period, there are 18 different compiling methods which are related with the science of *hadith*, especially *jāmi* and *musnad* types. Among these, it is seen that *tārīh/rijāl* and compilation type studies come to the fore.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
TABLO LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR.....	XI
ÖNSÖZ	XII

GİRİŞ

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU VE METOT	2
II. KAYNAKLAR	5
A. KLASİK KAYNAKLAR	5
B. MODERN KAYNAKLAR.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ ARKA PLAN: KARAHANLILAR

I. SİYASİ ORTAM	14
A. DOĞU KARAHANLILAR	17
B. BATI KARAHANLILAR	19
II. İLMÎ VE KÜLTÜREL ORTAM.....	21
BAŞLICA İLİM VE KÜLTÜR MERKEZLERİ	25
1. Balâsâgûn (Kuz-Uluş, Kuz-Ordu)	25
2. Kâşgar.....	27
3. Özkent (Özgön)	28
4. Oş (Ûş).....	29
III. BÖLGEDE HADİS İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI VE DERS MEKÂNLARI

I. ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARI	36
A. MEKTEPLER.....	36
B. SUFFELER.....	40
C. MEDRESELER	42
1. Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi	43
2. Fârcek Medresesi.....	47
3. Fakîh Ebû Hafs Medresesi.....	47
4. Sâciyye Medresesi	48
5. Rîgistan Medresesi	48
6. İmâm Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi	49
7. Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Medresesi	49
8. Kusem Medresesi	53
9. Kûlâr (Kûl Er) Tegin Medresesi.....	54
10. Hamîdiyye ve Mahmûdiyye Medreseleri	54
11. Medrese-i Bubi Meryem.....	54
12. Keş Medresesi	55
13. Hâit-i Hayyân Medresesi	55
14. Umûr Sokağı Medresesi	55
15. Kadı Selmân Medresesi	56
16. Alp Çağrıbek Medresesi	56
17. Üsrûşenî Medresesi	56
18. Bağdat Seyyid'i Medresesi.....	57
19. Arslan Han Medresesi	57
20. Hâkâniyye Medresesi	57
21. Hoca Meşhed Külliyesi	58
II. YAYGIN EĞİTİM KURUMLARI	59
A. CAMİLER VE MESCİTLER.....	59

1. Buhara Camisi	61
2. Beykent Camisi	61
3. Semerkant Camisi.....	62
4. Neşef Camisi	63
5. Zâhidler Mescidi.....	64
6. Ebü'l-Abbâs el-Kâid Mescidi.....	64
7. İzz Mescidi	64
8. Menâre Mescidi	64
9. Mukâtil Sokağı Mescidi	65
10. Emîrnûnd Mescidi	65
11. Kassârîn Nehri Mescidi	65
12. Ebû Abdurrahman Sokağı Mescidi	66
B. EVLER.....	66
C. RİBÂTLAR VE HANKÂHLAR.....	70
1. Murabba' Ribâtı.....	70
2. Cevbak Ribâtı	71
3. Mahfûz Ribâtı.....	72
4. Kâsûrg Ribâtı.....	72
5. Nasr b. Câbir Ribâtı.....	72
D. DÜKKANLAR.....	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS

I. İLİM MERKEZLERİ.....	75
A. BUHARA	86
B. SEMERKANT.....	90
C. NAHŞEB/NEŞEF	94
D. ŞÂŞ.....	96
II. RİHLE YÖNLERİ.....	99
III. ÂLİMLER VE İLİM HALKALARI	102
A. HADİS ÂLİMLERİNİN İLMÎ SEVİYELERİ	104
B. GÜVENİLİRLİK DURUMLARI.....	105
C. MEZHEP, MEŞREP VE MESLEK MENSÜBİYETLERİ.....	105
D. BUHARA	108

1. 4./10. Yüzyıl	108
a. Sahîh-i Buhârî Râvisi Firebrî (ö. 320/932) ve İlim Halkası	109
b. Âsımî (ö. 325/937) ve İlim halkası.....	110
c. Şâfîî ve hadis ashâbının imamı Ebû Bekir el-Evdenî (ö. 385/995)	111
d. Ehl-i hadîs Ekolünün Reisi: Halîmî (ö. 403/1013).....	113
e. Beykent Muhaddisi: Bîkendî (ö. 404/1014)	114
f. Heysem b. Küleyb'in Buhara'daki İlim Halkası.....	115
g. Bölgedeki Muhaddislerin Önderi: Melâhimî (ö. 395/1005).....	116
h. Buhârî'nin râvilerine yönelik eser veren Kelâbâzî (ö. 398/1008)	116
i. Buhâra'ya Sonradan Yerleşerek İlmî Faaliyette Bulunan İsimler.....	118
ia. İbn Hanb (ö. 350/961)	118
ib. Cercerâî (ö. 415/1024).....	119
2. 5./11. Yüzyıl	120
a. Târîhu Buhârâ müellifi Guncâr (ö. 412/1021) ve Ders Halkası	120
b. İbn Mâmâ (ö. 436/1045).....	122
c. Maveraünnehir Muhaddisi: Ebû Hafs el-Hanbî (461/1069'da sağ)	123
3. 6./12. Yüzyıl	125
a. Kitap Râvisi Bir Muhaddis Olarak Mutahharî (ö. 538/1144).....	125
b. Diğer İsimler.....	127
ba. Haddâdî (ö. 539/1144)	127
bb. Buhara Muhaddisi: Ebû Amr el-Bîkendî (ö. 552/1157).....	127
bc. Buharalı Ehl-i hadîs'in imamı: Ebû Zekerîyya el-Mahmûdî (ö. 384/994)	128
bd. Zeymûnî (ö. 416/1025).....	128
4. Değerlendirme	129
E. SEMERKANT	130
1. 4./10. Yüzyıl	131
a. el-Câmi'ü's-sahîh Müellifi Büceyrî (ö. 311/923) ve İlim Halkası	131
aa. Hadis ve fıkıh âlimi: İbn Hibbân (ö. 354/965).....	133
ab. Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî (ö. 372/982)	135
ac. Ebû Nasr el-Kermînî (ö. ?).....	135
b. Cemmâl (ö. 346/958) ve İlim Halkası	136
ba. Târîhu Semerkand yazarı: İdrîsî (ö. 405/1015).....	137
bb. Ebü'l-Fazl el-Kâgazî (ö. 423/1032).....	139

c. Sahîh-i Buhârî râvisi Kuşânî (ö. 391/1001).....	139
2. 5./11. Yüzyıl	140
3. Değerlendirme	141
F. NESEF.....	142
1. 4./10. Yüzyıl	142
a. Buhârî ve Tirmizî Râvisi Hammâd b. Şâkir (ö. 311/923).....	142
b. Zâhirî mezhebi mensubu Abdülmü'min b. Halef en-Neseî (ö. 346/957)	143
c. Buhârî ve Tirmizî râvisi Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafî (ö. 375/985) ...	146
d. Sahîh-i Buhârî râvisi Ebû Amr en-Neseî el-Müezzîn (ö. 380/990)	146
2. 5./11. yüzyıl	147
a. Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039).....	147
b. Çok Yönlü Bir Âlim: Müstağfirî (ö. 432/1041) ve İlim Halkası.....	147
ba. Mu'cemü's-şuyûh Yazarı: Nahşebî (ö. 456/1064)	150
bb. Ebû Recâ en-Neseî (ö. 474/1081)	153
bc. Neseî muhaddis Ebû Ali en-Neseî (ö. 487/1094)	154
bc. Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî (ö. 491/1098)	155
bd. Beledî (ö. 504/1110)	156
3. 6./12. Yüzyıl: Necmüddin en-Neseî (ö. 537/1142)	156
4. Değerlendirme	159
G. ŞÂŞ.....	160
1. 4./10. Yüzyıl	160
a. el-Müsned yazarı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946)	160
b. Huzâî (ö. 411/1020).....	162
c. Şâfî fakihî Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976)	163
2. Değerlendirme	165
H. FERGANA'DAN BİR ÂLİM: SİRÂCÜDDİN EL-ÛŞÎ (ö. 575/1179)	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİNDEKİ EKOLLER VE HADİS

ÇALIŞMALARI

I. EKOLLER VE TARTIŞMA KONULARI	169
A. İTİKADÎ EKOLLER.....	169
1. İslâm İçi Fırkalar	169

a. Ehl-i hadîs.....	169
b. Mu‘tezile.....	173
c. Kaderiyye.....	184
d. Şîa ve Fırkaları	185
e. Hâricîler	192
f. Mürcie	194
g. Kerrâmiyye	198
h. Neccâriyye	200
i. Cebriyye	202
j. Cehmiyye.....	202
k. Müşebbihe ve Mücessime	203
l. Ehl-i Tasavvuf	204
2. İslâm Dışı Dinler ve İnançlar	207
a. Budizm.....	207
b. Brahmanizm (Berâhime)	209
c. Mecûsîlik (Zerdüştilik)	211
d. Maniheizm.....	213
e. Yahudilik	215
f. Hıristiyanlık.....	216
B. FIKHÎ EKOLLER.....	219
C. EHL-İ HADÎS’İN HADİS RİVÂYETİ KONUSUNDAKİ TUTUMU	226

II. KARAHANLILAR DÖNEMİNDEKİ ÇALIŞMALARIN HADİS

İLMİNE KATKILARI.....	232
A. HADİS EDEBİYATINA KATKILARI	232
1. Müsnedler	232
2. Câmi‘ler	234
3. Târîh/Ricâl Türü Eserler	235
4. Mu‘cemü’ş-şüyûh/Şüyûh Türü Eserler	238
5. Sahâbe Biyografileri	240
6. Menâkıb Türü Eserler	240
7. Mü’telif ve Muhtelif	241
8. Humâsiyyât.....	241
9. Erbaûn Türü Eserler	242
10. Emsâlü’l-hadîs	242

11. Evâil.....	243
12. Müselsel.....	244
13. İsim ve Künyelere Dair Eserler	244
14. Müstahrec	245
15. Şerh.....	245
16. Derleme Hadis Kitapları.....	246
17. Şemâil Türü Eserler	250
18. Reddiye.....	250
19. Emâlî Türü Eserler	251
B. BÖLGEDE OKUTULAN HADİS KİTAPLARI	251
III. KARAHLILAR DEVRİ MUHADDİSLERİN GENEL	
ÖZELLİKLERİ.....	262
SONUÇ	264
KAYNAKÇA.....	269

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Karahanlılar Devri Hadis Âlimlerinin İlim Merkezlerine Göre Dağılımı	79
Tablo 2: Buharalı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı	87
Tablo 3: Semerkanlı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı.....	91
Tablo 4: Nesefli Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı	94
Tablo 5: Şâşlı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı.....	97

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
DEÜİFD.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
m.ö.	: Milattan önce
m.s.	: Milattan sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sy.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu alehi ve sellem
t.y.	: Yayın tarihi belirtilmemiş
vs.	: Vesâire
ys.	: Yayın yeri belirtilmemiş

ÖNSÖZ

Karahanlılar'ın hâkim olduğu coğrafyada İslâmî ilimlerin hemen hepsinde isminden söz ettiren önemli âlimler yetişmiştir. Yaşadıkları toprakları ve zaman dilimlerini aşan bu âlimlerin eserleri İslâm dünyasının tamamına ulaşmış, kaleme aldıkları eserler o günlerden bugüne temel başvuru kaynakları arasındaki yerini korumuştur. Günümüzde Karahanlılar dönemini konu edinen pek çok bağımsız araştırmanın yapıldığı göze çarpmaktadır. Şahıs, coğrafi bölge, sınırlı zaman aralıkları veya belirli isimlerin konu edildiği bu çalışmaların Karahanlılar döneminin daha iyi anlaşılması adına önemli bir yere sahip olduğu belirtilmelidir. Bu araştırma bahsi geçen çalışmalara; dönemin İslâmî ilimler zaviyesinden genel görüntüsünü ve hadis tarihi açısından durduğu yeri ortaya koyarak katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma Giriş, dört Bölüm ve Sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezde izlenen metot ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci Bölüm'de siyasî, ilmî ve kültürel ortam, Doğu Karahanlılar bölgesindeki başlıca ilim ve kültür merkezleri ile bölgede hadis ilminin doğuşu ve gelişimi üzerinde durulmuştur.

İkinci Bölüm'de, hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru İslâm'ın Karahanlılar coğrafyasına yayılmaya başlamasıyla birlikte faaliyete geçen eğitim öğretim kurumları ele alınmıştır. Hadis derslerinin ve diğer ilim meclislerinin akdedildiği mektep, suffe ve medreseler gibi örgün; ev, dükkân, ribât, hankâh, mescit ve camiler gibi yaygın eğitim kurumları ayrı ayrı incelenmiştir.

Üçüncü Bölüm'de Karahanlılar döneminde yetişen, bu coğrafyaya ilmî yolculuklar düzenleyen âlimler tespit edilmiş, nisbelerinden ve haklarındaki diğer kişisel verilerden hareketle bağlı bulundukları ilim merkezleri ve çevreleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş şehirlerinin diğerlerine nazaran daha etkili olduğu anlaşılan bu dönemin ilim talebi için düzenlenen rihleler açısından da önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu dönemde yetişen âlimlerin ilmî seviyeleri, güvenilirlik durumları, mezhep, meşrep ve meslek mensubiyetlerine ilişkin bilgilere de temas edildikten sonra mümkün mertebe hoca-talebe ağlarını tespiti için çalışarak belli başlı hadis âlimlerinin ilim halkaları yüzyıllara göre ele alınmıştır.

“Karahanlılar Dönemindeki Ekoller ve Hadis Çalışmaları” isimli Dördüncü Bölüm'de ise öncelikle bölgede varlığı bilinen İslâm içi fırkalar, İslâm dışı dinler ve inançlar kısaca tanıtılmış, aralarındaki tartışma konuları üzerinde durulmuştur.

Ardından bu coğrafyada etkili olan Ehl-i re'y ile Ehl-i hadîs ve /Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki tartışmalı fikhî konulara değinilmiş, Ehl-i hadîs mensuplarının hadis rivâyetinde Ehl-i re'y taraftarlarına yönelttikleri eleştiriler ayrıca ele alınmıştır. Bu bölümün sonunda Karahanlılar dönemi hadis literatürü tanıtılmış, ders kitabı olarak takip edilen hadis eserleri ile dönemin muhaddislerinin genel özellikleri üzerinde ayrıntılarıyla durulmuştur.

Bu tezin hazırlanması esnasında kıymetli fikirlerinden ve tecrübelerinden yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. Hasan Cirit'e müteşekkirim. Tez jürisinde yer alarak değerli tavsiye, eleştiri ve yönlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Ahmet Yücel, Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız'a özellikle tarihî arka planın oluşturulması konusunda değerli katkı ve tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Osman Aydın'ya teşekkür ederim. Gerek tezin oluşumunda gerekse okumalarıyla kendisine her daim danıştığım Dr. Muhammed Enes Topgöl'ü ve özellikle teknik konularda yardımını esirgemeyen Ar. Gör. Ömer Faruk Maden'i ayrıca anmalıyım. Son olarak bu tezin başarıyla hazırlanması adına birçok önemli imkân sunan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ile Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) yetkililerine, ayrıca maddî manevî desteklerinden dolayı Prof. Dr. Ali Akyüz ve Hidayet Ayan'a şükranlarımı arz ederim.

Nursadyk Aktanov

İstanbul 2019

GİRİŞ

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU ve METOT

İslâm dini Mekke’de nâzil olmuş, çok tanrılı inanışın yerine tevhidi getirmiştir. Mekkeli müşriklerin gösterdiği direnç nedeniyle Müslümanlar uzun süren zorlu bir süreçten geçmiştir. Medine’ye gerçekleştirilen hicret, eziyetleri sona erdirmesinin yanında Müslüman topluluğun ilk defa kurumsal bir çatı altında buluşmasına zemin hazırlamıştı. Medine’de kurulan ve bugün bazı araştırmacılar tarafından “Site İslâm Devleti” olarak anılan idarî yapı kendisinden sonra kurulacak İslâm devletlerinin nüvesini teşkil etmektedir. Hz. Peygamber’in vefatı sonrasındaki on yıl içinde Müslümanlar Suriye, Filistin, Irak, Mısır ve diğer bazı bölgeleri fethetmeyi başarmış, İslâm fütûhâtının karargâhı mahiyetindeki Kûfe ve Basra gibi şehirleri inşa etmişlerdir.

Hz. Osman devrinde (23-35/644-656) Horasan’dan Tohâristan’a kadar uzanan toprakları hâkimiyetine alan Müslümanlar 86-96/705-715 yılları arasında Horasan valisi Kuteybe b. Müslim döneminde Maverâünnehir’in büyük bölümünü fethetmişlerdir. Bu tarihten itibaren bölgeye yerleşen Müslümanlar hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru inşa ettiği ibadethane ve eğitim kurumları aracılığıyla İslâm’ın Maverâünnehir’deki gelişimine büyük ivme kazandırmışlardır. 204-389/819-999 yılları arasında Horasan ve Maverâünnehir’de hüküm süren Sâ mânîlerin, ilim ve kültür zenginliğinde ulaştıkları seviye bunun en açık göstergelerinden biri olmalıdır. Dolayısıyla Mâtürîdî, Hakîm et-Tirmizî, daha çok hadis ilimlerine yoğunlaşan Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892) ve daha birçok âlimin bu süreçte yetişmesi bir tesadüf değildir.

Karahanlı Devleti, 225/840 yılında Sâ mânîlerin Maverâünnehir’de hüküm sürdüğü dönemde kurulmuş olup ilk Müslüman hakanı Satuk b. Bazîr’dir (ö. 344/955). Bu dönemde başlayan İslâmlaşma süreci ondan sonraki hakanlar döneminde daha da hızlanmıştır. Karahanlılar siyasî, ekonomik ve kültürel bakımdan ilerleme kaydettikçe topraklarını büyötmeye devam etmişlerdir. 389/999 yılına gelindiğinde Sâ mânî Devleti’ne son vererek Maverâünnehir bölgesinin tamamına hâkim olmuşlardır.

Karahanlılar’ın İslâm’la tanıştığı tarihten, yıkıldığı 609/1212 yılına kadarki süreçte siyasî, ekonomik ve kültürel bakımdan önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmelerin bir sonucu olarak refah düzeyi yükselmiştir. İlim adamlarına sunulan imkânlar artmış; dönemin eğitim düzeyini canlı tutan mektep, ribât, suffe, kütüphane gibi müesseseler açılmıştır. Bahsi geçen müesseselerde sadece İslâmî ilimler değil; tıp,

matematik, fen bilimleri ve astronomi gibi birçok pozitif bilim okutulmuş ve bu sahalarda önemli bilim adamları yetişmiştir.¹ İlk Türk İslâm devleti olan Karahanlılar döneminde, dinî ilimlerin değişik dallarında adından söz ettiren ve kaleme aldıkları eserlerle alanlarının gidişatına etki eden çok sayıda âlim çıkmıştır.² Özellikle İslâm hukukunun ikinci teşrî kaynağı olan hadis ve sünnet alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. Zira bu topraklar, Karahanlılar dönemine kadar hadis ilminin her dalında söz sahibi olan ve isminden söz ettiren Dârîmi, Buhârî, Tirmizî, Sâlih Cezere gibi hadis imamlarının yetiştiği münbit bir coğrafyadır. 4./10. yüzyıl muhaddislerinin bir kısmı söz konusu âlimlerin ilim halkalarında yetişerek önemli eserler vücuda getirmişler, diğer bir kısmı da bu eserlerin günümüze ulaşmasına katkı sağlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Karahanlılar dönemi genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilmi açısından ayrı bir öneme sahiptir ve detaylı bir biçimde tahlil edilmesi gerekmektedir. Buraya kadar anlatılan özellikleri dolayısıyla hadis ilmine ve tarihine katkı sağlamak düşüncesiyle “Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar” başlığını taşıyan bu araştırma hazırlanmıştır.

Karahanlılar döneminin tarih, dil, mimarî, sanat, nümizmatizm ve diğer alanlarına yönelik çalışmalar farklı ülkeden birçok araştırmacının dikkatini çekmektedir. Yusuf Ziya Kavakçı’nın *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları*,³ Havva Özcan’ın *Karahanlılar ve Dini İnançları*,⁴ S. Kemal

¹ 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllar aralığında bölgede İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü filozof Fârâbî (ö. 339/950), İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu ve Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sina (ö. 428/1037), astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi çeşitli alanlarda önemli eserler veren tanınmış ilim adamı Bîrûnî (ö. 453/1061) gibi bilim adamları yetişmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-22; Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *DİA*, XII, 145-62; Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 206-15.

² Bahsi geçen âlimler arasında; Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1086), Serahsî (ö. 483/1090), Kâdîhan (ö. 592/1196) ve Mergînânî (ö. 593/1197) gibi isimler sayılabilir.. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, “Debûsî”, *DİA*, IX, 66-7; Murteza Bedir - Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebû’l-Usr”, *DİA*, XXXIV, 264-66; Muhammed Hamîdullah, “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, XXXVI, 544-47; Ferhat Koca, “Mergînânî, Burhâneddin”, *DİA*, XXIX, 182-83; Ahmet Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-23. Ayrıca fıkıh usulü alanında eser kaleme alan hem bölge hem de diğer coğrafyadaki âlimleri bir arada görmek için bk. Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

³ Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, (doktora tezi, 1976).

⁴ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (lisans tezi, 1983).

Sandıkçı'nın *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları: -Muhaddisler ve Eserleri-*,⁵ Nuri Topaloğlu'nun *Selçuklu Devri Muhaddisleri*,⁶ Zekeriya Güler'in *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*,⁷ Muhammed Nasır'ın *Nasaf va Keş Allomalari*⁸ başlıklı çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalar Karahanlılar döneminde yaşayan belirli muhaddisler, İslâm hukukçuları ve eserleri veya belirli bir şehrin âlimleri ile sınırlı araştırmalar olduğu için her ne kadar ufuk açıcı bilgiler içerseler de genel bir portre sunmaktan uzaktırlar. Dolayısıyla Karahanlılar dönemindeki muhaddisler ve eserlerini kapsayan her yönüyle kuşatıcı bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktaydı.

Bu çalışma ilgili dönemin hadis âlimleri, eserleri, eğitim kurumları, ilim halkaları ve merkezleri, rihle güzergâhları, hadis âlimlerinin meslek, mezhep ve/veya meşreblerini ele alarak bahsi geçen ihtiyacı gidermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada bölgede okutulan belli başlı hadis eserleri, varlığı bilinen diğer dinler, İslâmî ekoller ve bunlar arasındaki tartışma konularını da ele alacaktır. Bu bağlamda Dârimî, Buhârî, Tirmizî gibi meşhur muhaddislerin ilmî mirasını devam ettiren âlimler, Ehl-i hadîs'in bölgedeki etkileri üzerinde teferruatıyla durulacak konular arasında yer almaktadır.

Konu belirli bir bölgeyle ve hadis ilmiyle sınırlandırıldığı için 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Karahanlılar Devleti hakimiyeti altındaki bölgelerde yetişen, hadis talebi için rihle yapan, hadis rivâyetiyle ön plana çıkan, önemli eğitim kurumlarında hadis öğreten, hadis ilmine dair bir eser kaleme alan veya diğer ülkelerden buraya yerleşen veyahutta bölgeye rihle düzenleyen muhaddis âlimlerin biyografileri öncelikli konular arasında yer alacaktır. Necmüddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand*'ı, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb, el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî* ile *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*'i, Sarîfinî'nin (ö. 641/1243) *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li-Târîhi Nîsâbûr*'u, İbn Abdülhâdî'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*'si, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Mu'cemu'l-müfehres*'i, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-Huffâz*'ı gibi eserlerin tamamı ve Zehebî'nin *Siyer*'inin hicrî 4., 5. ve 6. yüzyılı içine alan bölümleri taranarak tespit edilmiştir. Âlimlerin dönemlere göre tasnifi esnasında

⁵ Samsun: 1986.

⁶ Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988.

⁷ Konya: Adal Ofset, 2002.

⁸ Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.

vefat tarihleri yerine, ilmî faaliyetlerini etkin olarak yürüttükleri zaman dilimleri esas alınmıştır. Nitekim Kantarî (ö. 303/916), Ebû Muhammed eş-Şîrazâzî (ö. 304/916) gibi 4./10. yüzyılda vefat ettikleri bilinen âlimler, ilmî faaliyetlerinin büyük kısmını 3./9. yüzyılda gerçekleştirmeleri sebebiyle konuya dâhil edilmemiş, aynı düşünceden hareketle Halîmî (ö. 403/1013) ve İdrisî (ö. 405/1014) gibi muhaddisler de 4./10. yüzyılın uleması arasında zikredilmiştir. Âlimlerin asırlara göre değerlendirilmesi esnasında hicrî 310-410 yılları arası 4./10. yüzyıl, 410-510 yılları arası ise 5./11. yüzyıla dâhil edilmiştir. Bütün bunların neticesinde tespit edilen 187 âlimin öne çıkanları ve bölgede faaliyet gösterenleri mümkün mertebe hoca-talebe ağları ve ilim halkalarıyla birlikte tetkik edilmiştir. Bu arada çok etkili olmayan, bölgede yetiştiği halde ilmî faaliyetlerini yerleştiği ilim merkezlerinde yürüten, bölgeye rihle yapan, hadis kitabı râvileri ve hakkında fazla bilgi bulunmayan isimlere dair bilgilerden ilgili kısımlarda istifade edilmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere araştırmada zaman zaman dökümantasyon metodu zaman zaman da belgesel gözlem ya da belge tarama yöntemi esas alınmıştır.

Çalışmada özel isim, eser, nisbeler ve ekollerin yazımında büyük ölçüde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'sinin (DİA) imlâ kuralları uygulanmıştır. Arapça, Rusça, Kırgızca, Özbekçe isim ve eserlerin transkripsiyonunda Türkçeye uygun Latin harfleri tercih edilmiştir.

II. KAYNAKLAR

Bu çalışma Karahanlılar dönemindeki muhaddisler ve faaliyetleri, hadis ilmi ve eğitim kurumları gibi çeşitli alanlara yönelik olması ve üç asırlık bir dönemi kapsamaması bakımından detaylı bir tarama ve okuma ameliyesine ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla bahsi geçen dönemde yazılan veya bu dönemi ele alan tarih, tabakât, mu'cem, coğrafya türü eserlerinin yanında Karahanlı Devleti'yle ilgili muâsır çalışmalar tetkik edilmiş, kaynaklar iki grupta ele alınmıştır.

A. KLASİK KAYNAKLAR

Karahanlılar döneminin siyasî, kültürel, sosyal ve dinî durumunu, gelenek ve göreneklerini, hadis âlimleri ve faaliyetleri ile eğitim kurumlarına dair bilgileri sağlıklı bir şekilde elde edebilmek ilgili dönemde ve ilgili bölgede yazılan eserlere başvurmakla mümkün olacaktır. Bu nedenle kaynakların sıralanmasında bu özelliklere sahip eserlere

öncelik verilmiştir. Bu bağlamda Ebü'l-Hâris Esed b. Hamdûye en-Nesefî'nin (ö. 315/927) öne çıkan Keş ve Nesefli âlimleri tanıtmak amacıyla telif ettiği tahmin edilen *Kitâbü Mefâhireti ehli Kis ve Nesef*,⁹ Semerkantlı âlimler ve bu şehre rihlede bulunan isimleri¹⁰ konu edinen Ebû Sa'd el-İdrisî'nin (ö. 405/1015) *Târîhu Semerkand (el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl)*,¹¹ Buharalı ricâli tanıtmak amacıyla kaleme alınan hadis hâfızı Guncâr'ın (ö. 412/1021)¹² *Târîhu Buhârâ*, Guncâr'ın söz konusu eseri üzerine bir zeyl kaleme aldığı anlaşılan İbn Mâmâ'nın (ö. 436/1045) *Târîhu Buhârâ*,¹³ Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) Nesef ve Keşli ulemayı tanıtmayı amaçladığı *Târîhu Nesef ve Keş*'i ile Semerkantlı âlimleri konu edinen *Târîhu Semerkand*, Kâşgarlı hadis hâfızı Ebü'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî'nin (ö. 474/1081'lerde) *Târîhu Kâşgar*¹⁴ adlı eserleri bu dönemde kaleme alınmışsa da söz konusu eserlerin günümüze intikali bilinmemektedir. Ancak bu eserlerdeki bilgilerin bir kısmının Sem'ânî, Kureşî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî gibi müelliflerin eserlerine kaynaklık ettiği görülmektedir.

332/943 yılında Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî (ö. 348/959) tarafından kaleme alınan *Târîhu Buhârâ*¹⁵ adlı eserin de ayrı bir yeri vardır. Çünkü bu esere sonraki dönemlerde bazı müelliflerce eklemeler yapılmış ve Moğol istilası dönemini içine alan mühim bilgilere yer verilmiştir. Eser bu yönüyle dönemle ilgili tarih, sosyal, kültürel, ilmî durum, gelenek ve görenekler ile Buharalı kadılar ve eğitim kurumlarına dair önemli bilgiler içermektedir.

⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut: 1400/1980, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır, III, 359; Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, V, 371; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, II, 240.

¹⁰ Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

¹¹ *Târîhu Semerkand* adlı eser *el-Kemâl* ismiyle de anıldığı görülür. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 367.

¹² Buhara âlimlerinden olan Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) iki yanağındaki kırmızılığından dolayı "Guncâr" lakabıyla tanınmıştı. Guncâr'ın hadislerini toplayıp onları yazması sebebiyle "Guncâr" lakabıyla anılan bir diğer isim ise Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'dir (ö. 412/1021). Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-77.

¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

¹⁴ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 142.

¹⁵ Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (çev. Abdullah Duman), İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013.

Ebû Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) ve Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) Semerkant tarihi ve ricâline dair eserlerin devamı mahiyetindeki *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (*el-Kand fî ma'rifeti [târîhi] 'ulemâ'i Semerkand*)'ının¹⁶ konu açısından ayrı bir önemi vardır. Zira eserde aralarında Hz. Abbas'ın (ö. 32/653) oğlu Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö. 57/676)¹⁷ de bulunduğu sahâbîler başta olmak üzere 6./12. yüzyıla kadar Semerkant'ta yetişen ve buraya gelen âlimler alfabetik olarak ele alınarak hayatlarına dair bilgiler, naklettikleri hadisler müellifin yaşadığı döneme kadar getirilmiştir. Kendisi de bir muhaddis olan Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142) kaleme aldığı bu eserinde özel anlamda Semerkant, genel anlamda ise bölgede varlığı bilinen eğitim kurumları, dinî hayat gibi birtakım mühim bilgilere yer vermiştir. Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (ö. 562/1166) *Kitâbü'l-ensâb*'ında dönemin ricâli ile nisbelerine, ilim merkezleri, eğitim mekânları ve Karahanlılar coğrafyasında kaleme alındığı halde günümüze ulaşmayan eserlere sıkça atıfta bulunarak köylere varan teferruatlı bilgilere yer veren Sem'ânî'nin söz konusu eserinin bu araştırma açısından bir diğer önemi de Semerkantlı âlimlere ağırlık veren *el-Kand*'da bulunmayan bilgilere yer vermesidir. Dolayısıyla *Kitâbü'l-ensâb*'ın, en az Nesefî'nin *el-Kand*'ı kadar önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır. Sem'ânî'nin, aralarında bölge âlimlerinin de yer aldığı hocalarını tanıtmak üzere kaleme aldığı ve aslı kaybolan *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inin, *el-Müntehab*¹⁸ ve *et-Tahbîr*¹⁹ başlıklarını taşıyan muhtasarlarda bölge âlimleri ve onların hadis ilmine dair eserleri, hoca-talebe ağları, nakledilen kitaplar, ders mekânları gibi önemli bilgiler içermesi sebebiyle bu araştırmanın temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Yeri gelmişken belirtilmelidir ki; Karahanlılar coğrafyasındaki İslâm âlimleri tarafından kaleme alınan ve başka hiçbir kaynakta yer almayan bazı eserlere râvileriyle birlikte yer verilmesi, *el-Müntehab* ve *et-Tahbîr*'in önemini artırmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere bölge muhaddisleri ve eserleri, unvanları, mezhep ve meşrepleri, naklettikleri hadisler, ders verdikleri müesseselere dair özgün bilgiler sunan

¹⁶ Nesefî, Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad: 1412/1991; (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tahran 1378/1999.

¹⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 677-81.

¹⁸ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1417/1996.

¹⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad: Matbaâtü'l-İrşâd, 1975.

İbn Abdülhâdî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*,²⁰ Zehebî'nin *Tezkire*²¹ ve *Siyer*,²² Kureşî'nin *el-Cevâhir*,²³ Suyûtî'nin *Tabakâtü'l-huffâz*,²⁴ Sarîfinî'nin *el-Müntehab*²⁵ gibi eserleri de çalışmanın ana kaynakları arasındadır. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*,²⁶ İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl*,²⁷ İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk*,²⁸ İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*,²⁹ Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân*,³⁰ İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb*,³¹ Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*,³² Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*,³³ İbnü'l-İmâd'ın *Şezerât*³⁴ gibi hacimli eserleri de sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Hayr el-İşbilî'nin *Fehrese*,³⁵ İbn Nukta'nın *et-Takyîd*,³⁶ İbn Hacer'in *el-Mu'cemü'l-*

²⁰ İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî ed-Dımaşkî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.

²¹ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.

²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

²³ Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâtü'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413/1993.

²⁴ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

²⁵ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li-târîhi Nisâbûr* (nşr. Hâlid Haydar), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

²⁷ İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut.

²⁸ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam* (nşr. Süheyl Zekkar), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

³⁰ Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

³¹ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır.

³² (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

³³ (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.

³⁴ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir Arnaut, Mahmud Arnaut), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

³⁵ İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd), Tunis: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

*müfehres*³⁷ adlı eserleri de kitap-râvî silsilelerini tespitte ayrıca yararlanılan kaynaklardan olmuştur.

Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî'nin *Kitâbü'r-Red ale'l-bida*,³⁸ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-dîn*³⁹ adlı eserlerinde dönemle ilgili ekoller ve bunların kendi aralarındaki ilişkileri, bölgede etkili olan ekoller ve onların sınıflandırılmaları hakkında önemli bilgilere yer verilmektedir. Cemâl el-Karşî'nin *el-Mulhakât bi's-Surâh*⁴⁰ isimli eseri de Karahanlı Hakanları, özellikle ülkenin doğu kısmındaki ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel durumunun yanı sıra İslâm'ın bu coğrafyaya gelişi, bölgedeki âlimler ve eserleri açısından önem arz etmektedir. Ansiklopedik mahiyet taşıyan ve Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dinî ilimlerin yanı sıra tabîî ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih, vaaz gibi konuları içeren ve elli yedi bölümden oluşan Necmüddin en-Neseî'nin *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eseri de istifade edilen kaynaklardandır. Eserde peygamberler, sahâbîler, halifeler, mezhep âlimleri ve dönem hakkında fikir veren diğer bazı konuların yanı sıra çok sayıda hadise de yer verilmektedir. Ayrıca Tabgaç Han Medresesi ve bazı mescitlerdeki dersler hakkında da kayıtlara rastlanmaktadır.⁴¹ İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i⁴² ile Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsim (İslam Coğrafyası)*⁴³ adlı eserleri siyasî tarih, bölgenin İslâmlaşması ve bölgedeki din ve mezheplere ilişkin kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Karahanlıların saltanat yıllarında kurulan Tabgaç Han Medresesi'nin vakfiyesi, dönemin eğitim sistemi hakkında özgün bilgiler sunan kayıtlar içermektedir. Medrese, kütüphane ve öğrenci odalarını içine alan bir külliye'nin özelliklerine buradaki hoca ve

³⁶ İbn Nukta, Ebû Bekir Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâtî's-süneni ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

³⁷ (nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni) Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

³⁸ (nşr. Marie Bernand), Kahire: 1980.

³⁹ Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963,

⁴⁰ *İstoriya Kazahstana v Persidskih Istochnikah- I* (nşr: Ş. H. Vahidov - B. B. Aminov), Almatı: Dayk-Press, 2005.

⁴¹ Neseî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 408-9 (199b-200a), 409-41, (200a-216a), 652-58 (321b-323b). Bu eserin bir nüshası Taşkent Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde nr. 1462'da kayıtlı bulunmaktadır. S. Muhammadaminov eserin tanıtımını içeren giriş ve indeksle birlikte tıpkıbasımını neşre hazırlamıştır (Taşkent: Taşkent İslâm Üniversitesi Naşriyot-Matbaa Birlaşması, 2015).

⁴² Beyrut: Dâru Beyrût, 1399/1979.

⁴³ İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

öğrencilere, onlara sunulan maddî imkânlarla ve hangi mezhebe göre eğitim verildiğine dair detaylı bilgiler sunan vakfiye günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁴

B. MODERN KAYNAKLAR

Çalışmanın esasını klasik kaynaklar teşkil etmekle birlikte konuyla ilişkili modern araştırmalara da başvurulmuştur. Bu bağlamda Karahanlılar'ın siyasî, ilmî, kültürel ve sosyal ortamı, önemli ilim merkezleri gibi konuları içeren Birinci Bölüm hazırlanırken Karahanlılar'ın siyasî tarihi, kuruluşundan çöküşüne kadarki sürede yaşanan olaylar, devletin sosyal, kültürel, ilmî ve dinî durumu hakkında tarihî kaynakların yanı sıra nümizmatik verilerden hareketle Ömer Soner Hunkan tarafından kaleme alınan *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*⁴⁵ isimli eserinden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Aynı şekilde bu alanda ve konuyla ilgili farklı kısımlarda V. V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,⁴⁶ Zeki Velidi Togan'ın *Karahanlılar: 840-1212*,⁴⁷ Ömürkul Karayev'in *Türkler ve Kağanlıkları*,⁴⁸ Reşat Genç'in *Karahanlı Devlet Teşkilatı*,⁴⁹ Turgun Almas'ın *Uygurlar*,⁵⁰ Ekber N. Necef'in *Karahanlılar*,⁵¹ Tınçtıkbek Çorotegin'in *Mahmud Kaşgari Barskaninin "Divanu lughatit-Türk" Emgegi-Türk Elderinin Tarihi Boyunça Köönörgüs Bulak*⁵² adlı eserleri ile O. Pritsak'ın "Karahanlılar",⁵³ Abdülkerim Özaydın'ın "Karahanlılar"⁵⁴ maddeleri ve Ali b. Salih el-Muheymid'in "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları"⁵⁵ adlı makalesinden istifade edilmiştir. Öte yandan Osman Aydın'ın, bölgenin İslâmlaşmasına, dönem öncesi siyasî, ilmî ve kültürel duruma, âlimler ve eğitim kurumlarına dair bilgiler içeren *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*,⁵⁶ Hasan

⁴⁴ Şamsiddin Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana v Samarkande*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.

⁴⁵ İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

⁴⁶ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

⁴⁷ (Ders notları), [y.y., t.y.].

⁴⁸ İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.

⁴⁹ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

⁵⁰ İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

⁵¹ İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.

⁵² Bişkek: Turar Basmayı, 2017.

⁵³ *İA*, İstanbul 1967, VI, 251-73.

⁵⁴ *DİA*, XXIV, 404-12.

⁵⁵ *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, V, sy. 1, s. 284-85.

⁵⁶ İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Kurt'un *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*⁵⁷ başlıklarını taşıyan çalışmalarının yanı sıra Bibliyografya kısmında yer verilen ve burada değinilmeyen diğer çalışmalardan yararlanılmıştır.

Dönemin eğitim kurumları ve ders mekânlarını kapsayan İkinci Bölüm'de klasik kaynakların yanı sıra İbrahim Çeşmeli'nin; bölgede inşa edilen medrese, cami ve mescitlerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri ve mimari tipolojilerine yönelik *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*⁵⁸ ile "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)"⁵⁹ başlıklı çalışmaları, Rüçhan Bubur'un *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)*⁶⁰ ve Maitikuerban Piding'in *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*⁶¹ gibi çalışmalarına da başvurulmuştur.

Bir yandan tarih, tabakât, ricâl türü eserler üzerinden âlimlerin rihle güzergâhları tespit edilirken bir yandan da İbn Havkal'ın (IV/X. yüzyıl) *10. Asırda İslâm Coğrafyası*⁶² adıyla Türkçeye kazandırılan *Sûretü'l-arz* adlı eserinin zikredilen bölgelerle ilgili kısımlarından, Hourai Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*⁶³ ve A. Emel Kefeli'nin *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*⁶⁴ adlı çalışmalarından istifade edilmiştir. Sönmez Kutlu'nun *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*⁶⁵ başlıklı çalışması ile yine onun tarafından derlenen *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*,⁶⁶ Recep Önal'ın *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*,⁶⁷ Sıddık Korkmaz'ın *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*⁶⁸ isimli çalışmaları ile Recep Önal'ın "İmâm Mâtürîdî Döneminde Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası",⁶⁹ Şükrü Özen'in "IV. (X.) Yüzyılda

⁵⁷ Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.

⁵⁸ İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

⁵⁹ *Sanat Dünyamız Dergisi*, 2007, sy. 103, s. 315-33.

⁶⁰ Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 1997).

⁶¹ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2007).

⁶² İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

⁶³ İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

⁶⁴ *Dünden Bugüne İpek Yolu : Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

⁶⁵ Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

⁶⁶ Ankara: Kitabiyat, 2003.

⁶⁷ Bursa: Emin Yayınları, 2013.

⁶⁸ İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

⁶⁹ *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 639-78.

Mâverâünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”⁷⁰ gibi makaleleri de ekoller ve tartışma konularının aydınlatılması bağlamında başvurulmuş eserler arasında yer almaktadır. Abdullah Demir’in *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Yöntemi*⁷¹ isimli eserinde Karahanlılar dönemiyle ilgili dinî ve mezhebî ekoller, aralarındaki tartışma konuları, bölge ulemasının iç tehdit algısındaki etkin ekoller hakkında değerli bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca fikhî ekoller konusu ele alınırken Mutlu Gül’ün *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*⁷² adlı çalışmasının yanı sıra alanla ilgili diğer eserlere başvurulmuştur.

Bölge âlimlerinin eserlerini tespitinde Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-zünûn*,⁷³ Bağdatlı İsmail Paşa’nın *Hediyyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*⁷⁴ ile Ömer Rızâ Kehhâle’nin *Mu‘cemü’l-müellifîn: Terâcimu musannifî’l-kütübi’l-Arabiyye*⁷⁵ adlı eserlerine başvurulmuştur. Öte yandan hadislerle ilgili eserlerin günümüze ulaşmış olup olmadığını belirlemek amacıyla Fuat Sezgin’in (ö. 2018) *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*⁷⁶ adıyla Türkçeye çevrilen *Geschichte des Arabischen schrifttums* (GAS) çalışmasının hadise ayrılan bölümü taranmıştır.

⁷⁰ *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, s. 49-85.

⁷¹ İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

⁷² İstanbul: İFAV Yayınları, 2018, s. 34-52.

⁷³ Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

⁷⁴ Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.

⁷⁵ Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî.

⁷⁶ İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHÎ ARKA PLAN: KARAHAHLILAR

I. SİYASÎ ORTAM

Günümüzdeki yaygın adıyla Karahanlılar klasik dönem kaynaklar ve sikkelerde Hakâniyye, Hâniyye, Âl-i Hâkan, Mülûkü'l-Hâniyye'l-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Mülûk-i Türkistan, Buğra Hanlılar, İlig (İlek) Hanlar gibi isimlerle anılmaktadır. Sonraki süreçte Türkistan Uygur Hanları ve Türkistan Hakanları gibi isimlerle anılan devlet, Rus şarkiyatçısı Vasilij Vasileviç Grigorev'in 1874 yılında yayınladığı bir makalede, hanedanlık hükümdarlarının unvanlarında “yükseklik ve yücelik” anlamına gelen “kara” kelimesinin “kara han”, “kara hakan”, “buğra kara hakan”, “arslan kara hakan” gibi unvanlarla birlikte kullanılmasından hareketle ilk defa kendisi tarafından “Karahanlılar” şeklinde bir adlandırma geliştirilmiş ve sonraki süreçte bu kullanım kabul görmüştür.⁷⁷ Yeri gelmişken belirtilmelidir ki; Karahanlı hükümdarları “kara” unvanının yanı sıra “Tabgaç” (Tafgaç)⁷⁸ unvanını kullanmaktadırlar.⁷⁹

Karahanlılar'ın kurucu unsurları arasında Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil ve T'uchüe-Ashina olmak üzere yedi varsayıma yer verilmektedir. Ancak Karahanlılar hanedanlığın kökeninin daha çok Karluk ya da Yağma olduğu öne sürülmektedir.⁸⁰ Her halükarda bu hanedanlığın ortaya çıkışında T'uchüe-Ashina hanedanının 124/742'de yıkılması sonucu meydana gelen olayların etkisi vardır. Söz konusu hanedanın ortadan kalkmasıyla; önce Basmıllar, ardından Uygurlar bozkırların hâkimi olmuştur. Ancak 225/840 yılına gelindiğinde Kırgızlar Uygurlara galip gelip tahtı ele geçirince Türk devlet sisteminde büyük bir değişiklik yaşanmıştır. Çünkü

⁷⁷ V. V. Grigorev, “Karahanlı v Maverannahre po Tarihi Munedjimabaşı v osmankom tekste s perevodom i primeçaniyami”, ZVO, sy. 17 (1874), s. 189-58.

⁷⁸ Bu kelime Tabgaç/Tafgaç Han şeklinde kullanıldığında “ülkesi eski ve büyük” anlamına geldiği kaydedilir (bk. Kâşgarî, *Dîvân*, I, 454).

⁷⁹ Karahanlılar hakkında araştırmalarıyla bilinen Ömer Soner Huncan, bunun yapay bir isimlendirme olduğunu, dolayısıyla klasik dönem kaynaklarda ve nümizmatik verilerde yer alan bilgilere uygun olarak “Türk Hakanlığı” adının tercih edilmesi gerektiğini savunur. bk. *Türk Hakanlığı*, s. 59-69; a.mlf., *İpek Yolunun Muhafızları: Steplerden Kentlere, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Antalya: Otorite Kitap, 2015, s. 27; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 251-52; Necef, *Karahanlılar*, s. 127-38; Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12. Nümizmatik veriler ışığında Karahanlılar döneminde kullanılan çeşitli unvanlar ve sikkeler için bk. Boris Koçnev, *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya: OOO İD “Sofiya”, 2006; Atıf Mansur Muhammed Ramazan, *Nukûdü'l-Karâhâniyyîn fî Âsya'l-Vustâ*, Kahire: Mektebetu Zehrâi's-Şark, 2015.

⁸⁰ Karahanlılar'ın kökeni hakkında farklı görüşler için bk. Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 252; Togan, *Karahanlılar*, s. 3-6; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 3-4; Necef, *Karahanlılar*, s. 138-54; Almas, *Uygurlar*, s. 222-24; Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12. Karahanlı hanedanlığının kurucu unsuru olarak Çiğil boyunu kabul edenler de vardır. bk. Asanbek Tabaldiev, “Karahaniler Mamleketi”, *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169.

Uygurların mağlubiyetiyle birlikte oluşan karışıklıktan yararlanarak T'uchüe-Ashina soyuna mensup olduğunu iddia eden Karluk Yabgusu⁸¹ kendisini bozkırlar hâkiminin kanunî halefi ilan ederek Karahan (Kara Hakan, Arslan Kara Hakan) unvanını alarak Karahanlılar Devleti'ni kurmuş ve Balâsâgûn'u (Kuzordu) yönetim merkezi olarak belirlemiştir.⁸² Öte yandan 149/766 yılında Türgişler'in hâkimiyetine son vererek Balâsâgûn, Tarâz ve daha sonra Kâşgar'ın ele geçirildiği dönem Karluklar'ın Yabguluk devri, Aşina soyundan gelen Bilge Nçor⁸³ (Kül Bahûr) Kadir Han ile birlikte bu Yabguluk 225/840 yılına kadar tamamlanıp hakanlık mevkiine yükselerek dokuz tuğlu bir devlet haline geldiği de öne sürülmektedir.⁸⁴

Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed 280/893 yılında Tarâz'a sefer düzenleyip Tarâz'ı fethederek buradaki kiliseyi camiye çevirdi. Bu esnada birçok dihkân⁸⁵ Müslüman oldu.⁸⁶ Oğulcak Kadir Han bu yenilgi üzerine Kâşgar tarafına çekildi. Ancak burada da Sâmânîler'le olan mücadelesini sürdürerek rakibi olan bu hanedanın iç meselelerinden yararlanmayı ihmal etmedi. Kendisine iltica talebinde bulunan Sâmânî ailesine mensup Prens Nasr b. Mansur'u (ö. ?) ülkesine kabul etti. Oğulcak ayrıca prensin talebi üzerine Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta ona toprak tahsis etti. Prens Nasr da orada bir cami inşa etti ve burada onun vasıtasıyla Satuk b. Bazîr Müslüman oldu (308/920 veya 333/945)⁸⁷ Satuk b. Bazîr İslâm'a geçince Abdülkerîm adını aldı ve kendisi gibi İslâm'a giren hanedan mensuplarının desteğiyle devletin başına geçip Buğra Han unvanı aldı. Onun hükmettiği bölge tahminen doğuda Hoten, Isık Göl'ün doğu kıyıları ve Balâsâgûn

⁸¹ Asya Hunları'ndan Büyük Selçuklular'a kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idarî bir unvan. Bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli-Hüseyin Salman, "Yabgu", *DİA*, XLIII, 170-71.

⁸² Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12. Karlukların 8. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Seyhun boyu ve Fergana taraflarına kadar hâkimiyet alanlarını genişlettiği ve Abbasîlerin en önemli rakipleri haline geldiği bildirilir (bk. Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 77).

⁸³ Bu ismi Bilge Munçur olarak kaydedenler de vardır bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 12.

⁸⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 69-80; a.mlf., *İpek Yolumun Muhafızları*, s. 28. Karahanlılar'ın kurucusunun Karluklar olduğunu öne süren Pritsak'a göre Karluklar 744-840 yılları aralığında Uygurlar'a tâbi olmuşlar, 840 yılında Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hakiminin kanunî halefi ilan ederek büyük kağanın unvanını (kara hakan) almıştır (Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 252-3). Sencer Divitçioğlu da aynı görüşü savunmakta olup ona göre Talas hezimetinden sonra devlet sahibi olmaya başlayan Karluk başkanları, önce Yabgudan hakana ya da hana, sonra da Hakan el-Havakana yükselmiştir (bk. *Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 165).

⁸⁵ Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Daha fazla için bk. Faruk Sümer, "Dihkân", *DİA*, IX, 289-90.

⁸⁶ Nerşahi, *Târîhu Buhârâ*, s. 328; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 81; Almas, *Uygurlar*, s. 228; Muheymid, "Karahanlılar" s. 284-85.

⁸⁷ Togan Nasr b. Mansur'un Artuç'ta cami ve medrese inşa ettiğini kaydeder bk. *Karahanlılar*, s. 12-3.

çizgisinde olup 344/955 yılında vefat edene kadar Müslüman olmayan unsurlarla mücadele etmek ve diğer Türk boylarını bir çatı altında toplamak gibi faaliyetler yürütmüştür. Dolayısıyla onun Müslüman olması ve tahta çıkmasıyla Türk-İslâm tarihinde yeni bir altın sayfa açılmıştır.⁸⁸

Babasının yerine tahta çıkarak Arslan Han unvanı alan Baytaş Musa b. Abdülkerîm (344-349/955-960) devrinde Balâsâgûn ele geçirilmiş, ülkede istikrar sağlanmış ve İslâm resmî din olarak tanınmıştır. Baytaş'ın hüküm sürdüğü 349/960 yılında Türkler'den yaklaşık 200 bin obanın İslâm'a girdiği nakledilir ki bu da Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla başlayan sürecin kısa zamanda hız kazandığını göstermektedir.⁸⁹ Satuk'un diğer oğlu İlig Tonga Süleyman ise Tarâz ve Kâşgar'da konuşlanmış vaziyette faaliyet göstermekte, Maverâünnehir'e hâkim olan Sâ mânîlerle mücadele ederek topraklarına akınlar düzenlemekteydi.⁹⁰

388/998 yılında şehid edildiği bildirilen Arslan Han Ali'nin devr-i saltanatında gayri müslim topluluklarla mücadele ettiği anlaşılmaktadır.

Karahanlılar, Arslan Han Ali'nin ölümünden sonra Ali ve Hasan (Harun Buğra Han) kolu olmak üzere iki kol halinde varlıklarını sürdürdüler.⁹¹ Bu dönemde de

⁸⁸ Cemâl el-Karşî'nin eseri hem Arapçası hem de Rusça tercümesiyle birlikte neşredilmiş olup dipnotta Arapça kısmının yer aldığı sayfalar esas alınmıştır bk. *el-Mulhakât*, s. 142-4. Ayrıca şu eserlere de bakılabilir. Barthold, *Türkistan*, s. 273; Togan, *Karahanlılar*, s. 13-6; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12; Tabaldiev, "Karahaniiler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Genç, *Karahanlı*, s. 8-9; Necef, *Karahanlılar*, s. 199-03; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 97-06; Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s. 157-64; Almas, *Uygurlar*, s. 230-38; Divitçioğlu, *Kök Türkler, Karahanlılar*, s. 136-44; Muheyim, "Karahanlılar", s. 285. Satuk b. Bazîr'in Müslüman oluşuyla (308/920 veya 333/945) ilgili olarak İbnü'l-Esîr, onun rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" demesi üzerine rüyasında İslâmiyet'i kabul ettiğini ve uyandığında Müslüman olduğunu herkese açıkladığını kaydeder. bk. (*el-Kâmil fi't-târîh*, XI, 82).

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 532. Ayrıca şu eserlere de bakılabilir. Barthold, *Türkistan*, s. 274; Necef, *Karahanlılar*, s. 203-6; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12; Muheyim, "Karahanlılar", s. 286.

⁹⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 106-9; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 253-4.

⁹¹ Arslan Han Ali'nin Togan Han Ebû Nasr Ahmed, İlig Han Nasr, Arslan Han Mansur ve Muhammed adlı oğulları Karahanlılar'ın birinci kolunu; Kılıç Buğra Han Hasan'ın üç oğlu Kadir Han Yusuf (oğulları Süleyman, Muhammed, Mahmud), Togan Han Ahmed ve Ali Tegin (oğlu Yûsuf) ikinci kolunu teşkil ederdi. bk. Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 254; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12. Necef, *Karahanlılar*, s. 325-38.

Karahanlılar'ın Sâ mânî ülkesine akınlar düzenledikleri, Buhara'ya yaptıkları seferde yenilerek geri çekildikleri bilinmektedir.⁹²

388/998 yılında Karahanlılar'ın tahtına Balâsâgûn'da Ahmed b. Ali geçti. Kardeşi Nasr b. Ali ise Özkent'i kendisine merkez edinerek Karahanlılar'ın batıdaki faaliyetlerini sürdürmekteydi. Nasr b. Ali 384/994 ilâ 387/997 yılları arasında Fergana, Hocend, Îlâk, Şâş ve Uşrûsene'yi ele geçirerek sikkeleri kendi adına bastırdı. 10 Zilkade 389/999'da Buhara'yı ele geçiren İlig Nasr b. Ali, Sâ mânî Devleti'ne son verdi. Böylece Karahanlılar doğuda Altay dağlarından batıda Ceyhun (Amuderya) nehrine kadar sınırlarını genişleterek, tarihî İpek yolu güzergâhının önemli bir bölümünü kontrolleri altına almış oldular.⁹³ Ayrıca bu dönemde Karahanlılar'ın Abbâsî halifesini tanıyarak sikkelerinde “Mevlâ Emîri'l-mü'minîn” kelimesine yer verdikleri görülmektedir.⁹⁴ Sonraki süreçte ülke Ali ve Hasan kolundan gelen oğullar arasında çıkan mücadeleler sonucunda Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrıldı.⁹⁵

A. DOĞU KARAHANLILAR

423-448/1032-1056 yılları arasında ülkeyi yöneten Şerefüddeve Arslan Han Süleyman Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı olup Hasan koluna mensuptu. 24 yıl süren hükümrânlık süresinde Müslüman olmayan Türklerle mücadeleye devam edildi. Kuzeydoğuda Basmıl, Yabaku ve Çomullar kontrol altına alındı. Balkaş ve Aral gölü yöresi bir müddet için de olsa Karahanlı hâkimiyeti altına girdi. Ayrıca 435/1044 yılında Bulgar ve Balâsâgûn arasında yaşayan 10 bin çadırlık göçebe Türk Müslüman oldu. Arslan Han Süleyman dindar ve âlimlere değer veren bir hükümdar olup döneminde Balâsâgûn, Kâşgar ve Hoten gibi merkezler bilim ve fenle ilgilenen bilim adamlarının toplandığı şehirler haline gelmişti. Ayrıca ona tâbi olan isimlerin yönettiği Talas (Tarâz), İsficâb, Özkent, Şâş, Hocend gibi yerler de ülkenin sınırları içindeydi.⁹⁶

⁹² Karşî, *el-Mulhakât*, s. 146; Togan, *Karahanlılar*, s. 16; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 109-0.

⁹³ Barthold, *Türkistan*, s. 283-87; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 254; Özeydin, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-12; Tabaldiev, “Karahaniiler Mamleketi”, *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 110-37; Almas, *Uygurlar*, s. 249; Necef, *Karahanlılar*, s. 212-3.

⁹⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 135-6; Osman Aydın, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum”, *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 2013, s. 49.

⁹⁵ Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 257-59; Almas, *Uygurlar*, s. 268-72.

⁹⁶ Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 259-60.

Doğu Karahanlılar'ın bir diğer önemli hakanı olan ve ülkeyi 462-496/1074-1102 yılları arasında yöneten Tabgaç Han Hasan b. Süleyman'dır. Tabgaç Han Hasan bilime ve bilim insanlarına özel bir önem veriyordu. Semerkantlı Ebû Muhammed el-Harkânî (ö. ?) isimli bir fakîhin Batı Karahanlılar'ın ülkesinden Kâşgar'a kaçması ve vefatına kadar burada kalması, Yusuf Hâs Hâcib'in (V./XI. yüzyıl) gerek Türk dili ve edebiyatının gerekse kültür tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan *Kutadgu Bilig*'ini Kâşgar'da tamamlayarak kendisine sunması onun bu yönünün yansıması durumundadır.

Öte yandan Kâşgar'da yetişen Kâşgarlı Mahmud (ö. V./XI. yüzyıl) 466/1073 yılında başyapıt eseri *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü tamamlayıp halife Muktedî'ye sunmuştu. Yine bu dönemde Ebü'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî'nin *Târîhu Kâşgar* adlı bir eser kaleme aldığı da bilinmektedir. 482/1089 yılında Maverâünnehir'i zapteden Sultan Melikşah'a Doğu Karahanlılar da tâbiyyet arzetti.⁹⁷

496/1102 yılında Tabgaç Han Hasan'ın ölümü üzerine tahta oğlu Ahmed b. Hasan (496-522/1102-1128) geçti ve Arslan Han unvanı aldı. Halife Mustazhir Billâh'a (487-512/1094-1118) gönderdiği elçi vasıtasıyla hilafet makamından hil'at ve lakab aldı. Arslan Han Kâşgar, Balâsâgûn, Hoten ve Fergana bölgelerini bilfiil yönetmesine rağmen şeklen de olsa Selçuklulara bağlıydı. Hükümrânlığı devrinde Karahıtay tehlikesi ortaya çıktıysa da o bunu bastırmayı başardı. Arslan Han Ahmed b. Hasan ölünce oğlu Han İbrahim b. Ahmed (522-555/1128-1160) tahta geçti. Onun devrinde Karahıtaylar'dan Gürhan Balâsâgûn'u ele geçirip burası Karahıtay başşehri yapıldı, kendisi de "büyük kağan" oldu. Han İbrahim b. Ahmed'in başşehri Kâşgar olduğu için ülkeyi buradan idare etmek zorunda kaldı. Bu süreç Batı Karahanlılar'ın da Karahıtaylar'a tâbi olmalarıyla sonuçlandı. Sonraki süreçte Naymanlar'a bağlı Güçlük Han'ı ülkeyi ele geçirdi ve 607/1211 yılında Arslan Han Ebü'l-Feth Muhammed'in ölümüyle Doğu Karahanlılar sona ermiş oldu.⁹⁸

⁹⁷ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 261. Ayrıca Hasan b. Süleyman'ın devrine ait tarla satışı vs. konulara yönelik birkaç vesikanın da günümüze ulaştığı kaydedilir (bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 62-9).

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 520-1. Ayrıca şu eserlere de bakılabilir. Togan, *Karahanlılar*, s. 69-70; Genç, *Karahanlı*, s. 26-31; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 407-8; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 372-90. Almas, *Uygurlar*, s. 290-93. Karahanlılar hakkında çalışmada bulunan Muheymid, Doğu Karahanlı Devleti Hakanlarının Batı Karahanlılar'a nazaran daha fazla cihada çıktığını belirtir. bk. "Karahanlılar", s. 291.

B. BATI KARAHANLILAR

Batı Karahanlılar Devleti 433/1041 yılında İbrahim b. Nasr (433-460/1041-1068) tarafından kuruldu. “el-Müeyyidü’l-Adl” lakabı ile “Tabgaç Buğra Kara Hakan” unvanını İbrahim b. Nasr babasının mirasına sahip çıktı.⁹⁹ Başlangıçta merkezî Maverâünnehir olarak bilinen Semerkant, Buhara, Keş, Çağâniyân, Huttal gibi şehirler ülke sınırlarına dâhildi. Sonraki dönemlerde Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Doğu Karahanlılar’da meydana gelen iç karışıklıklardan yararlanarak Ahsiket, Hocend, Özkent, Tünket, İsficâb, Şâş, Binket ve Kuz Ordu’yu (Balâsâgûn) kendi topraklarına katma konusunda başarılı oldu.

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr’dan bahseden kaynaklar onun, suçluları acımadan cezalandıran, yoksullara destek çıkan, kul hakkına riâyet eden, halkın yanında yer alıp dertleriyle yakından ilgilenen, fukahâdan izin almadan vergi koymayan, âdil ve dindar bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Bu vasıflarının yanı sıra din, siyaset, ekonomi, sanat, bilim ve eğitim hayatın her alanındagösterdiği faaliyetlerle halkın teveccühünü kazanmıştır. Semerkant’ta dönemine göre oldukça gelişmiş olduğu belirtilen devlet destekli medrese ve hastahane onun tarafından yaptırılmıştır. O, bahsi geçen müesseselerde çalışanlara maaş bağladığı gibi, öğrencilere de maddî imkânlar sunmuştur. Dolayısıyla Tabgaç Han İbrahim b. Nasr’ın devr-i hükümrânlığı Batı Karahanlılar Devleti açısından oldukça parlak bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır.¹⁰⁰

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr felç rahatsızlığı nedeniyle hakanlıktan feragat edince 460/1068’de yerine oğlu Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (460-472/1068-1080) geçti. Şemsülmülk’ün devrinde ülke Doğu Karahanlılar’ın saldırılarına maruz kaldı. İki tarafın anlaşmaya varması sonucunda Hocend iki ülke arasında sınır kabul edildiyse de Şemsülmülk kısa sayılacak bir süre sonrasında (465/1072) Fergana bölgesini geri almayı başardı. Devrinin ilk anda akla gelen sorunları arasında hanedan ailesinin umerâ ve ulema ile yaşadığı çatışmalar dikkat çekmektedir. Örneğin Ebû İbrahim es-Saffâr (ö. 461/1068) hapsedilerek öldürülürken büyük Hanefî âlim Serahsî (ö. 483/1090)

⁹⁹ Batı Karahanlılar’ın kurucusu olarak Aynüddeve Muhammed b. Nasr’ı kabul eden araştırmacılar vardır. Ancak Hunkan bunun nümizmatik veriler sonucunda doğru olmadığını bazı gerekçelerle ortaya koymaya çalışmıştır. bk. *Türk Hakanlığı*, s. 257-8.

¹⁰⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 332-35; Togan, *Karahanlılar*, s. 52-6; Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, 262; Genç, *Karahanlı*, s. 17-8; Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 408; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 257-74.

hapsedilmişti. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen devlet fakihlere olan desteğini kesmedi. Bu dönemde mimarî alanında önemli sayılabilecek gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin Rıbât-ı Melik ve Buhara'daki bahçeler ve merkezî camiler ve imâretler bu dönemde inşa edilmiştir. Yine bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de Şemsülmülk'ün Maverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyetini tanımış olmasıdır.¹⁰¹

Şemsülmülk II. Nasr'dan sonra yerine kardeşi Tabgaç Han Hızır b. İbrahim (472-477/1080-108?), sonra onun oğlu Han Ahmed b. Hızır (477-482/108?-1089 ve 485-488/1092-1095) tahta geçti. Han Ahmed b. Hızır ulema ile geçinemedi ve Semerkant kâdılkudâtlığı ve vezirlik görevinde bulunan Ebû Nasr el-Kâsânî'yi (ö. 488/1095)¹⁰² öldürttü. Bunun üzerine halk Sultan Melikşah'a (465-485/1072-1092) mektup yazarak kendisinden yardım istedi. Böyle bir durumdan yararlanmayı fırsat bilen Sultan Melikşah 482/1089 yılında Buhara ve Semerkant'ı kuşatarak Han Ahmed b. Hızır'ı yakalatarak İsfahan'a gönderdi. Sultan Melikşah doğuya ilerledikçe buraları da ele geçirdi ve bu hamlesiyle Batı Karahanlılar'ı ve Doğu Karahanlılar'ı Selçuklular'a bağlamış oldu. Han Ahmed b. Hızır İsfahan'dayken kendine nezaret eden bir grup Şîi Deylemliler ona kendi inançlarını kabul ettirmişlerdi. İsfahan'dan dönüp tahtına geçen Han Ahmed, benimsediği bu inançtan dolayı kadı ve fakihlerin hazır bulunduğu mahkemede zındıklıkla suçlandı ve daha sonra boğularak öldürüldü.¹⁰³

495-524/1102-1130 yılları arasında hüküm süren Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın devri de kayda değerdir. Onun hükümdarlık zamanında ülke Selçuklu himayesindeydi. Bu dönemde Buhara ve çevresi ibâhe¹⁰⁴ ve bid'at ehlinden temizlendi, Buhara'da bayram namazgâhı, merkez cami, Buhara ve Merv'de medrese inşa ettirdi. Ayrıca çeşitli imar faaliyetlerini de yürüten Arslan Han Muhammed 524/1130'da vefat etti ve Merv'deki medresesine defnedildi.¹⁰⁵

¹⁰¹ Barthold, *Türkistan*, s. 335-37; Togan, *Karahanlılar*, s. 56-61; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263; Genç, *Karahanlı*, s. 18-9; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 408; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 274-80; Muheymid, "Karahanlılar", s. 293.

¹⁰² Dipnotta söz konusu tarihte öldürüldüğü kaydedilir bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 320.

¹⁰³ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263; Genç, *Karahanlı*, s. 19; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 283-7.

¹⁰⁴ Dinin emirleriyle ahlakî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyenleri ifade eden bir terimdir. Daha fazla bilgi için bk. Hasan Onat, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, 252-54.

¹⁰⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 340-43; Togan, *Karahanlılar*, s. 74-84; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 266-67; Genç, *Karahanlı*, s. 22-3; Özeydin, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290-9; Muheymid, "Karahanlılar", s. 294-95.

Selçuklular'ın son olarak tahta çıkardığı Hakan Mahmud b. Muhammed'in (530-536/1135-1141) zamanında iç siyasî olaylarda Karluklar'ın nüfuzunun arttığı, Hakan Mahmud'un 531/1137 yılında Hocend sınırında Karahıtaylara yenildiği vâki olmuştur. Hakan Mahmud'un yardımına gelen Sultan Sencer 536/1141 yılında Karluklarla birlik olan Karahıtaylarla Katvan savaşında yenildi ve böylece Batı Karahanlı Devleti Karahıtay hâkimiyetine girmiş oldu.¹⁰⁶

Batı Karahanlılar tarihî süreçte Selçuklu, Karahıtay ve Harezmşahlar hâkimiyetinde kalarak sürekli olarak küçük parçalara ayrıldı. Ekonomik gücüne rağmen merkezî otorite ve birlik sağlanamadığı için rakiplerine karşı ortak bir tavır geliştiremedi ve nihayetinde zayıflayarak son hükümdar Kılıç Arslan Osman b. İbrahim'in (599-608/1202-1212) Harezmşah Alaaddin Muhammed b. Tekiş tarafından öldürülmesiyle tarih sahnesinden çekilmiş oldu.¹⁰⁷

II. İLMÎ VE KÜLTÜREL ORTAM

Doğu Türkistan'da kurulup tarih sahnesine çıkan Karahanlılar 389/999 yılından itibaren Sâ mânîler'den aldıkları Maveraünnehir bölgesini kendi topraklarına katarak burada da varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Karahanlılar bir bakıma Sâ mânîler'in ilmî, kültürel, mimarî ve diğer pek çok alandaki mirasını devam ettiren bir konumda olmuşlardır. Karahanlılar döneminde bugün "Türk-İslâm medeniyeti" olarak adlandırılan yeni bir medeniyetin şekillendiği anlaşılmaktadır.

Bir dönemin ya da bir devletin ilmî ve kültürel ortamına ilişkin bilgileri o dönemde kaleme alınan eserlerden, vücuda getirilen mimarî eserlerden, basılan sikkelerden ve/veya arkeolojik kalıntılardan elde etmek mümkündür. Dolayısıyla bu araştırma da Karahanlılar dönemindeki ilmî ve kültürel ortamı kavramaya çalışırken söz konusu unsurları en üst seviyede tahlil etmeyi hedeflemektedir. Yeri gelmişken belirtilmelidir ki Karahanlılara mensup Türk boylarının kurduğu bir devlet olması

¹⁰⁶ Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 267-68; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 409; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 301-2.

¹⁰⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 345-92; Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 251-73; Genç, *Karahanlı*, s. 17-26; Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 410; Tabaldiev, "Karahaniler Mamleketi", *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze 1978, III, 169; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 315-6; Almas, *Uygurlar*, s. 293-98. Ayrıca Karahanlılar'ın devlet teşkilatı, ordusu ve mimarisine dair bilgiler için bk. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*; Hunkan, *İpek Yolumun Muhafızları*; Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*; Ara Altun, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412-4. Divitçioğluna göre Karahanlılar'ın yıkılışına önayak olanlar yine devletin kurucu unsuru olan Karluklar idi. bk. *Kök Türkler, Karahanlılar*, s. 197.

itibariyle ülkede başta Karahanlı Türkçesi¹⁰⁸ ilk planda olsa da ilim dilleri olan Arapça ve Farsça da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinin ne denli zengin ve kullanışlı olduğunu gösteren ve başyapıt olarak nitelendirebilecek bazı eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Karahanlı Devleti Doğu Türkçesi ile yazılan *Kur'ân Tercümesi*,¹⁰⁹ Balâsâgûnlu Yusuf Has Hâcib tarafından 461/1069 yılında kaleme alınan 6645 beyitlik *Kutadgu Bilig*, Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla 466/1074 yılında telif ettiği *Dîvânü lugâti't-Türk*,¹¹⁰ Edib Ahmed Yükneki'nin 101 dörtlükten oluşan eseri *Atebetü'l-hakâyık*, Ahmed Yesevî'nin hikmetli sözler içeren *Dîvân-ı hikmet*'i bu manada ilk akla gelen eserler arasında sayılabilir. Ayrıca *Dîvânü lugâti't-Türk*'te 8624, *Kutadgu Bilig*'de 2961 ve *Atebetü'l-hakâyık*'ta 1306 madde başı sözün bulunması,¹¹¹ Karahanlı Türkçesi'nin söz varlığı zenginliğinin en somut göstergesi olarak zikredilmelidir.

Arapça, Karahanlılar ve öncesindeki dönemlerde de Maverâünnehir coğrafyasının vazgeçilmez ilim dili olarak varlığını korumuştur. Hemen her ilim dalında Arapça olarak kaleme alınan eserler Arapçayı dönemin yegâne ilim dili durumuna getirmişti. Karahanlıların fetih hareketleri sonrasında bölgeye yerleşen Arapların Arapçanın yaygınlaşmasına büyük katkıları olmuştur. Ayrıca hemen bütün lehçeleriyle Farsça özellikle Maverâünnehir bölgesinde etkili bir yere sahip olmuştur. Bu anlamda Farsça eserlerin sayısı da azımsanmayacak düzeylere ulaşmıştır. Karahanlılar dönemi ve öncesine ait Farsça eserlerin varlığı bunu kanıtlamaktadır.¹¹² Dikkat çeken bir diğer

¹⁰⁸ Bölgelere göre lehçe farklılıklarının olduğu belirtilmelidir. Karahanlı Türkçesi hakkında bilgi için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412. Ayrıca bu dönemde kullanılan Türkçenin Arap harfleriyle yazıldığı, bölge halkının İslâmlaşması sonrasında da “Tanrı/Tengir kutlu kılsın. Âmin!” (تکبر قتلغ قلسون امين), “Allah yattığı yeri nurlandırın.” (نور الله مضجعه) cümlelerinde görüldüğü gibi Allah ile Tanrı kelimelerinin aynı anlamda kullandıkları görülür. Bilgi için bk. Kayrat Belek, “Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, I, sy. 1, s. 35-36.

¹⁰⁹ Bilgi için bk. Bilal İrice, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde “İlim” Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28.

¹¹⁰ Türkçe'nin ilk sözlüğü olmasının yanı sıra muhtevasında çeşitli Türkçe şiirlerin yer alması bakımından da önemli olan *Dîvânü lugâti't-Türk*'te ayrıca o dönemdeki Türk boyları ve bunların dilleri hakkında bilgilere de yer verilmektedir.

¹¹¹ Hacıeminoğlu, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412; Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul: Oku Yayınları, 2003, s. 203-15.

¹¹² Karşı'nın eseri *el-Mulhakât bi's-Surâh*'ta Fars dilinde yazılan bazı tefsir kitapları ve müellifleri hakkında bilgilere yer verilir. Ayrıca bu eserlerin bazılarının birkaç cildlik olduğu kaydedilir. Örneğin Ebü'l-Leys es-Semerkandî birçok eserin yazarı olup bu eserlerini Arapça ve Farsça kaleme aldığı

husus da Farsçanın yaygınlık düzeyinin öngörülenin çok üstünde olmasıdır. Öyleki dönemin fetva kitaplarında “İnsanlar ezan olduğunu biliyorsa müezzinin ezanı Farsça okuması caizdir”¹¹³ şeklinde ilginç fetvalara rastlanmaktadır.

400 yıl kadar varlık gösteren Karahanlılar döneminde; astronomiden matematiğe, fiziğe, tıbbı, coğrafya ve tarihe, felsefe, şiir ve edebiyata uzanan birçok alanda, Türk-İslâm ve dünya tarihinin en tanınmış simaları yetişmiştir. Bunlar arasında, az önce sayılan Karahanlı Türkçesi edebî şahsiyetlerinin yanısıra Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sina (ö. 428/1037) ve Bîrûnî (ö. 453/1061) gibi isimler de yer almaktadır.¹¹⁴

5. yüzyıldan itibaren Çin’de yaygın olarak kullanılan kâğıt, Çinliler’in, İslâm fetihleri öncesi Maverâünnahir’de hükmettiği dönemde Semerkant’ta kaliteli kâğıt yapımında büyük ilerlemeler kaydettikleri tespit edilmiştir. Müslümanlar kâğıt yapmayı Talas savaşında ele geçirilen Çinli esirlerden öğrenmiş olup Semerkant’ta bu tarihten itibaren kâğıt üretmişlerdir. Sonraki dönemlerde İslâm’ın Orta Asya’ya yayıldığı dönemde kâğıt imalatı daha da geliştirilmiştir.¹¹⁵ Nitekim Sem’ânî “Kâğazî” nisbesini ele alırken kâğıdın Doğu’da sadece Semerkant’ta imal edildiğini belirterek bu coğrafyada üretilen “Mansûrî kâğıdı” ve “Hasanî kâğıdı” gibi belli başlı kâğıt türleri hakkında çeşitli bilgilere yer vermiştir.¹¹⁶ Buradan hareketle Çin, Hindistan, İran gibi medeniyetlerin birleştiği tarihî İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kuran Karahanlılar’ın, diğer medeniyetlerle yakın ilişki içinde olduğu ve dönemin bilimsel gelişmelerinden geri kalmadıkları sonucuna ulaşılabilir.

Bu dönemde dinî ilimler sahasında da pek çok âlimin yetiştiği görülür. Fıkıh, kelam, hadis, tefsir başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerde birçok gelişme yaşanmıştır. Hanefî fıkıhı başta olmak üzere fıkıh ve kelam ilminin bu dönemde sıçrama kaydettiği belirtilmelidir. Nitekim Karahanlılar dönemi âlimlerinin kaleme aldıkları eserlerin

nakledilir. bk. *el-Mulhakât*, s. 129. İmam Ebû Yusuf Ya’kûb b. Nasr el-Kuşânî (ö. ?) 10 cildlik tefsirini Farsça kaleme almıştır. bk. *el-Mulhakât*, s. 133. Zâhid Ebû Nasr Ahmed b. Hasan b. Ahmed ed-Dervâzcekî el-Buhârî’nin (ö. ?) ise iki cildlik Farsça tefsiri vardı. bk. *el-Mulhakât*, s. 124.

¹¹³ Zharkynbai Sebetov, *el-Fetâva’s-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî’nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 200.

¹¹⁴ Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-22; Kaya, “Fârâbî”, *DİA*, XII, 145-62; Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 206-15.

¹¹⁵ Osman Ersoy, “Kâğıt”, *DİA*, XXIV, 163-6; Aydın, “Mâverâünnahir’de Siyasî ve Kültürel Durum”, s. 59-60.

¹¹⁶ Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 326-7; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 76.

önemli bir kısmı bu iki sahaya yöneliktir.¹¹⁷ Hadis alanında yetişen âlimler ve çalışmalarının ise 4./10. ile 5./11. yüzyılda daha dikkat çekici bir seviyeye ulaştığı belirtilmelidir. Karahanlılar'ın son dönemlerinde daha ziyade hadis derlemelerinin yapıldığı görülür. Bölgede özellikle Batı Karahanlılar hâkimiyetinde yetişen muhaddisler ve eserleri hakkındaki bilgilere ilgili kısımlarda geniş bir şekilde yer verileceğinden dolayı aşağıda Doğu Karahanlılar Devleti'nin önemli ilim merkezleri, ilmî durumu ve öne çıkan âlimleri hakkında bazı bilgilere yer verilecektir.

Batı Karahanlılar'ın hâkim olduğu topraklar yani Maverâünnehir bölgesi, Doğu Karahanlılar'ın yönettiği topraklara -bir diğer adıyla Türkistan'a-¹¹⁸ göre daha erken tarihte İslâm'la tanışmıştır. Türkistan'ın İslâmlaşması, 280/293 yılında Tarâz'ın fethiyle¹¹⁹ başlayan, Baytaş Musa b. Satuk'un (344-349/955-960) hüküm sürdüğü¹²⁰ dönemde hız kazanan bir süreci kapsamaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere 5./11. yüzyılda dahi birçok Türk obasının yoğun bir şekilde İslâm'a girdiği görülmektedir.

Karahanlılar dönemi bir taraftan Türklerin farklı kabileleri aynı çatı altında birleştirerek İslâmlaşmasına, diğer taraftan halkın ekonomik durumunun iyileşmesine ve birçok yeni şehrin ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Ziraat, tarım, ticaret, zanaat, ilim, kültür ve mimarî alanları başta olmak üzere ülke genelinde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Buhara ve Semerkant şehirleri başta olmak üzere Kâşgar, Balâsâgûn, Şâş, Özkent, Oş, Tarâz, Fârâb, Koçkor Baş başlıca ilim ve medeniyet merkezleri arasında yer almaktaydı. Dinî eğitim veren mektep, suffe ve medreseler açılarak buralarda temel düzey yazı eğitiminden başlayarak birçok farklı ilim sahasında ders halkaları kurulmuştur. Medreselerde öğrenim sadece dinî eğitimle sınırlı kalmayıp mantık, felsefe, edebiyat, hukuk dersleri de verilmekteydi. Eğitim faaliyetleri cami, hankâh, ribât, kütüphane ve hatta dükkânlarda sürdürülmekteydi. Doğu Karahanlı

¹¹⁷ Bu dönemde Debusî (ö. 430/1039), Şemsüleimme Halvânî (ö. 448/1056), Suğdî (ö. 461/1069), Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebû Hafs en-Neseî (ö. 537 /1142), Kâsânî (ö. 587 /1191) ve Mergînânî (ö. 593/1197) gibi büyük fakihler yetişmişlerdir. Bölgede yetişen Hanefî fıkıh ve kelam âlimlerinin hayat tercemeleri ve eserleri için bk. Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1413/1993; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013; Kavakcı, *Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*.

¹¹⁸ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 41.

¹¹⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 328; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 81.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 532.

topraklarında yaşayan topluluklar ilim tahsili için Buhara ve Semerkant'a gelirler devamında ise Horasan, Irak ve daha batı taraflara sefer yaparlardı.¹²¹

O dönemde yazılan eserlerde ilmin önemine vurgu yapılan birçok ifadeye rastlamak mümkündür. Nitekim Kâşgarlı Mahmud eseri *Dîvânü lugâti't-Türk*'te şu sözlere yer verir: “Biligni yügermen, Köngülñi tügermen”, “Bilgi toparım, gönümü bağlarım.” O dönemde okuma yazma bilenlere “biliglik er”, âlim ya da bilgili kişilere ise “biliglik kişi” derlerdi¹²². Yusuf Hâs Hâcib'in de “Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır. Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir.” Başka bir beyitteyse “Bak! İki türlü asıl insan vardır: Biri bey, biri âlim; bunlar insanların başıdır.” ifadesine yer vererek ilim, okumanın önemine dikkat çeker, ayrıca matematiğin öğrenilmesine vurgu yaptığı görülür.¹²³

Yukarıda bahsedildiği üzere Karahanlılar döneminde yerleşik hayata geçiş hız kazanmıştır. Bu topraklarda Kırgız,¹²⁴ Çiğil, Tuhsi, Çaruk, Yağma gibi Türk boyları yaşar ve farklı lehçelerle de olsa aynı dili konuşurlardı.¹²⁵ Bu boylar ayrıca Yenisey (Enesay),¹²⁶ Orhun, Uygur ve Tibet yazılarını kullanırlardı. Bu dönemde yabancı dillerle yazılan kitapların Türkçeye çevrildiği de görülmektedir. Örneğin 10. yüzyılda Çince'den Türkçeye çevrilen kitap günümüze ulaşmıştır.¹²⁷ Aşağıda Doğu Karahanlılar'daki bazı önemli şehirler ve bilgin kişiler üzerinde durulacaktır.

BAŞLICA İLİM VE KÜLTÜR MERKEZLERİ

1. Balâsâgûn (Kuz-Uluş, Kuz-Ordu)

Sem'ânî'nin ayrıca bir niteleme yapmaksızın zikrettiği Balâsâgûn'u Yâkût el-Hamevî büyük bir şehir olarak anar. Dönemin kaynaklarına göre Balâsâgûn'dan birçok yönetici ve âlim çıkmıştır. Ancak bu kaynaklarda sadece “Balâsâgûnî” nisbesiyle anılan

¹²¹ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 47-8.

¹²² Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013, I, 510-1, II, 243; Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 291.

¹²³ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974, II, 22, 30; Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 291-2. Ayrıca bu dönemde yazılan edebî eserlerde ilim kavramı hakkında bilgi için bk. Bilal İrice, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde “İlim” Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²⁴ Kâşgarlı Mahmud Kırgızları (قزق) Türklerden bir boy olarak kaydetmektedir. Bilgi için bk. *Dîvân*, I, 458.

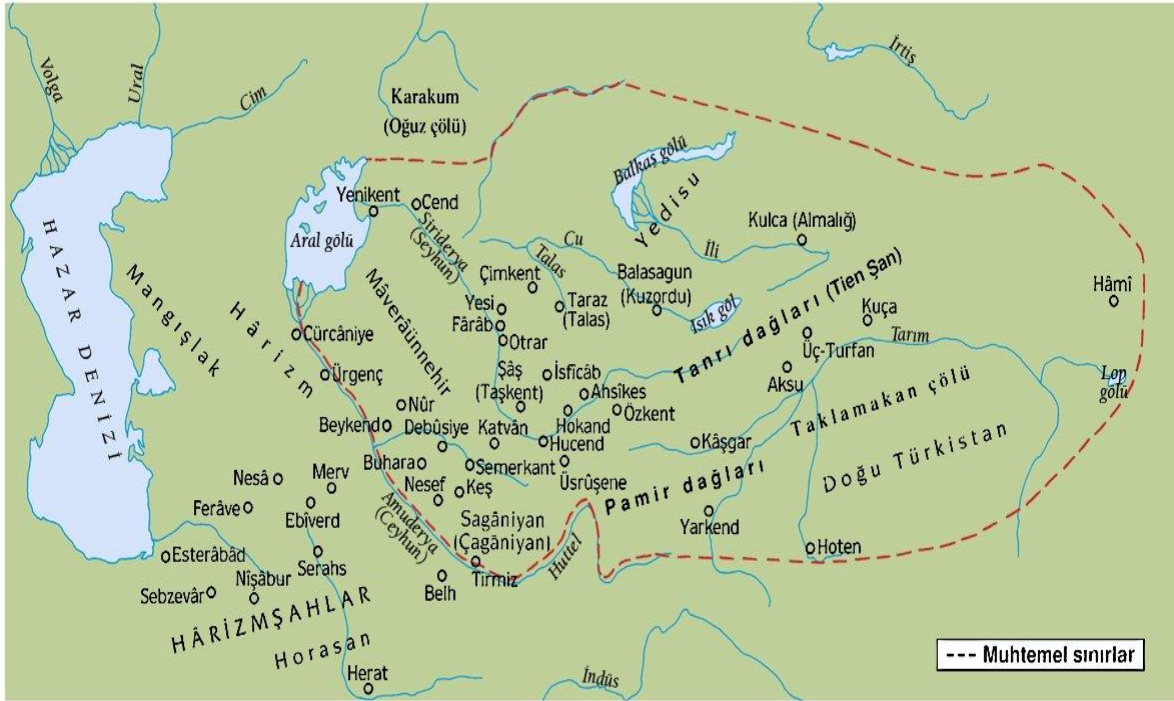
¹²⁵ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 84.

¹²⁶ Yenisey yazıtlarına dair bilgi için bk. Erhan Aydın, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.

¹²⁷ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 289-0.

ve “Türk” diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Musa el-Balâsâgûnî el-Hanefî’ye (ö. 506/1112) yer verilir. Balâsâgûnî, Bağdat’ta Hanefî fikhını öğrenmiş, daha sonra Şam’a geçerek Dımaşk’ta kadılık yapmış ve orada vefat etmiştir.¹²⁸

Doğu Karahanlılar’ın önemli merkezlerinden olan Balâsâgûn’da İslâmî ilimlere hemen her kesimden ilgi vardı. Bunun en güzel örneğini İbn Asâkir’in *Târîhu Dımaşk*’ında görmekteyiz. Burada anlatıldığına göre Diyarbekir kâdilkudâtı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî (429/1038’da sağ) Karahanlılar’ın başkenti Balâsâgûn’a gelerek Han’ın huzurunda Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Herevî’den (ö. ?) hadis dinlemiştir.¹²⁹ Bu ve benzeri bilgilerden hareketle Balâsâgûn’un devleti yöneten hakanların merkezi olması hasebiyle çevredeki yerleşim yerlerine nazaran daha güçlü bir cazibe merkezi haline geldiği ve dünyanın her yerinden ilim adamlarının uğrak noktası olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından biri olup bir nevi siyasetnâme kabul edilen *Kutadgu Bilig*’in tanınmış yazarı Yusuf Hâs Hâcib Balâsâgûn’da dünyaya gelip burada yetişmiş ve eserinin bir kısmını burada yazmıştır.

¹²⁸ Sem’ânî, *el-Ensâb*, II, 351-2; Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 476; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 193-4; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 75-6; Suyûtî, *Lübbü’l-lübâb fî tahrîri’l-Ensâb* (nşr. Muhammad Ahmed Abdülazîz, Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991, I, 141.

¹²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIV, 16-7.

Eser tamamlandığında Karahanlılar'ın o dönemki hakanı Tabgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur.¹³⁰

Balâsâgûn şehrinde yer alan ve tarihi kaynaklarda adı belirtilmeyen bir caminin minaresi olan “Burana” ayakta kalarak günümüze ulaşmıştır. Döneminin en güzel şehirlerinden olup tarihî İpek Yolu üzerinde kurulan Balâsâgûn şehrinin yeri bugün Kırgızistan'ın Çüy ili sınırları içindeki Ak Beşim harabelerinin bulunduğu yer olarak kabul edilmektedir. Son dönemlerde yapılan kazılarda etrafı çift surla çevrili haldeki şehrin harabeleri ortaya çıkarılmış ve bölgenin bilinmeyen zengin kültürü aydınlığa kavuşturulmuştur.¹³¹

2. Kâşgar

Sem'ânî, doğu bölgesi şehirleri arasında saydığı Kâşgar'da hemen her alandan bilim adamının yetiştiğini kaydeder. Onun bu ifadeleri Kâşgar'ın Balâsâgûn şehrine göre ilmî, kültürel ve diğer sahalarda daha önde olduğunu ortaya koymaktadır. Sem'ânî ayrıca Kâşgar'ın, “Kâcgar” diye telaffuz edildiğini de bildirmektedir.¹³² Kâşgar şehrinin tarihi Han hanedanına (m.ö. 206 - m.s. 220) kadar götürülebilmektedir. Kuteybe b. Müslim tarafından 96/715 yılında Çinliler'den alınıp fethedilmiş, daha sonra Türkler'in eline geçmiştir. Burada Karahanlı Devleti'nin ilk Müslüman Türk hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın (ö. 344/955) döneminden itibaren İslâm yayılmaya başlamıştır.¹³³

Kâşgar'ın o dönemki ilmî ve kültürel durumu hakkında Kâşgarlı Mahmud'un hayat hikâyesi önemli bilgiler içermektedir. Kâşgarlı Mahmud Isık Göl bölgesinin etrafında yer alan Barsgan¹³⁴ şehrinde doğup Kâşgar'da yaşamıştır.¹³⁵ Burada yüksek sınıftan aile çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de

¹³⁰ Söz konusu eserle ilgili günümüzde pekçok araştırmacı tarafından eserin muhtemel kaynakları, dil özellikleri, eğitim, bilim ve ahlak anlayışı, devlet idaresi, sosyal yapı, dayandığı Kur'ân, hadis ve diğer dinî temeller gibi pek çok konuda araştırmalar yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. “Kutadgu Bilig”, *DİA*, XXVI, 478-0.

¹³¹ Enver Konukçu, “Balasagun”, *DİA*, V, 4.

¹³² Kâcgarî nisbesiyle edîb, müezzin gibi vasıflarla anılan 7 kişiye yer verilmiştir. bk. *el-Ensâb*, X, 310-1; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 72; Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, II, 197.

¹³³ Keith Hitchins, “Kâşgar”, *DİA*, XXV, 7-9.

¹³⁴ Günümüzde Barsgan şehrinin harabeleri tam olarak tespit edilemese de Kırgızistan'ın Isık Göl iline bağlı Ceti Ögüz ilçesinde Baskoon köyü, yine aynı adla anılan kanyon ve ırmak bulunmaktadır. bk. Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 237.

¹³⁵ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 59-92.

okuduğu kaydedilir. İlmî yönden olgunlaştığı dönemde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk topluluklarını yıllarca dolaşmış, her birinin ağızlarını yakından inceleyerek öğrenme fırsatı bulmuştur. Türkler'in ilmî zenginliğini yansıtan ve Türk dili, edebiyatı ve düşüncesinin gelişme devrine işaret eden *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı eserine Kâşgar'da başlayıp Bağdat'ta tamamlayan Kâşgarlı Mahmud 473/1080'de memleketine dönüp Opal'de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de bir süre müderrislik yaptıktan sonra 483/1090'da vefat etmiştir.¹³⁶ *Dîvânü lugâti't-Türk*'te Türkler'in kültürü, etnolojisi, etnografyası, folkloru, mitolojisi, Türk ili coğrafyası, töre ve gelenekleri, şiiri, atasözlerindeki Türk felsefesi ve dünya görüşü hakkında zengin bilgiler sunan Kâşgarlı Mahmud haritacılığı ile de bilinmektedir. Bizzat çizdiği dünya haritasında Türk ili coğrafyası başta olmak üzere diğer ülkeler başarılı bir şekilde gösterilmiştir.¹³⁷

3. Özkent (Özgön)

Maveraünnehir'de yer alan ve Fergana bölgesinin son şehri olan Özgön *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki kayıtlara göre Özkent, Fergana kasabasının bir adı olup “özümüzün şehri” anlamına gelirdi.¹³⁸ İslâm coğrafyacıları Özkent'in büyük ve mâmur bir şehir olduğunu, şehirde çok sayıda askerin bulunduğunu, şehrin Türkler'in ticaret yeri sayıldığını, surlarla çevrili olup dört kapısının, çarşı ve camilerinin bulunduğunu kaydederler. Ayrıca Özkent'te birçok âlim yetişmiş farklı beldelerden gelen ulemaya ev sahipliği yapmıştır. Örneğin hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrisî'den hadis öğrenen Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Üzkendî (405/1015'te sağ),¹³⁹ Kâdîhan'ın dedesi Mahmud b. Abdülazîz el-Özcendî, *Fetâvâ* adlı eseri ve Kâdîhân lakabıyla tanınan Hanefî fakih Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196)¹⁴⁰ gibi isimler Özkent'ten çıkan önemli simalar iken büyük bir kelim âlimi, fakih, fıkıh usulü ve münazara ustası İmam Serahsî (ö. 483/1090) otuz ciltlik *el-*

¹³⁶ Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, XXV, 9-15.

¹³⁷ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 112-28. *Dîvânü lugâti't-Türk* hakkında bilgi için bk. Mustafa S. Kaçalın, “*Dîvânü lugâti't-Türk*”, *DİA*, IX, 446-9.

¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013, s. 344.

¹³⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 280; Ahmet Taşağıl, “Özkent”, *DİA*, XXXIV, 129-31.

¹⁴⁰ Onun kaleme aldığı *el-Fetâvâ'l-Hânîyye* veya kısaca *el-Hânîyye* adlı eseri Hanefî mezhebinde yazılan en muteber ve yaygın fetva kitaplarından biridir. *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr* adlı eseri ise Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin, “zâhirü'r-rivâye” diye anılan ve Hanefî mezhebinin ilk temel kaynaklarını oluşturan eserlerinden *el-Câmi'u's-sağîr*'in önemli şerhlerinden biridir. Ayrıca onun *Şerhu'z-Ziyâdât*, *el-Emâlî*, *Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, *el-Vâkıât*, *el-Mehâdir*, *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr* isimli eserleri de bulunmaktadır. bk. Özel, “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-3.

Mebûsât'u başta olmak üzere diğer eserlerini Özkent Hapishanesi'nde yazdığı bilinmektedir.¹⁴¹ Ayrıca Özkent'teki mezar taşlarında Horasan'dan gelip buraya yerleşen İslâm âlimlerinin isimlerine rastlamak mümkündür.¹⁴² Özkent'le ilgili diğer bir önemli bilgi de İsfahanlı kadı, fakîh, usûlcü, münâzir ve edîb olarak nitelenen Ebû'l-Feth Muhammed b. Fazl el-Arûzî'yle (ö. 6./12. asır) ilgilidir. Kendisinin Buhara'da fıkıh eğitimi aldığı ve daha sonra dönemin Türk beldeleri Özkent ve Balâsâgûn'a gittiği kaydedilir.¹⁴³

4. Oş (Üş)

Sem'ânî Oş'u Fergana bölgesinin bir şehri ve o dönemde bile herkes tarafından tanınan bir yer olduğunu belirtir. Yâkût el-Hamevî de Oş'un büyük bir şehir olduğuna vurgu yapar. Oş'tan birçok ilim ehli ve müellif çıkmıştır. İmrân b. Musa el-Üşî, fakîh Mes'ûd b. Mansur el-Üşî (ö. 519/1126), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Üşî (ö. 613/1216)¹⁴⁴ bunlardan sadece birkaçıdır. Mâtürîdiyye akâidinde dair manzum risalesi *el-Emâlî* ile şöhret bulan Mâtürîdî kelâmcısı, Hanefî fakihi ve muhaddis Ebû Muhammed (Ebû'l-Hasan) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed el-Fergânî el-Üşî (ö. 575/1179) de Oş'un yetiştirdiği önemli bir başka isim olup kendisine ileride yer verilecektir.

Doğu Karahanlılar ülkesinin diğer şehirlerinde de farklı alanlarda bilginlerin çıktığı görülür. Sözelimi Hoten şehrinde fakih Ebû Davud Süleyman b. Davud el-Hutenî (523/1129'da sağ),¹⁴⁵ halkının Şâfiî mezhebinden olduğu bildirilen Tarâz'da (Talas) 5./11. yüzyılda yaşayan ve Buhara'da hadis öğrenen Muhammed b. Ya'kûb et-Tarâzî ile kardeşi Mahmud b. Ya'kûb et-Tarâzî gibi isimleri zikretmek mümkündür. Yine Tarâzlı ulema arasında sayılan Ebû Amr Osman b. Muhammed'in (ö. 520/1126'dan sonra) Belh'teki Râûm Mescidi'nin imamı olduğu kaydedilir.¹⁴⁶

¹⁴¹ Serahsî hapisten çıktıktan sonra hayatının son yıllarını Mergînân'da (Fergana) geçirdiği nakledilir. Diğer eserleri şunlardır: *Sıfatü eşrâti's-sâ'a ve makâmâtî'l-kıyâme*, *Şerhu (Nüketü) Ziyâdâtî'z-ziyâdât*, *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*, *Usûlü'l-fıkh (Usûlü's-Serahsî)*. Daha fazla bilgi için bk. Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, XXXVI, 544-7. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Kırgızistan'ın Oş iline bağlı Özgön şehrinde inşa ettirilen Serahsî türbesi 8 Kasım 2012'de açılmış olup o günden beri ziyaretçilerin uğrak noktası haline gelmiştir.

¹⁴² Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 75.

¹⁴³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 437.

¹⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 94; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 281.

¹⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 422; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 347.

¹⁴⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 223; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 277.

Karahanlılar devrinde varlığı bilinen ve dönemin ilim, kültür ve medeniyetinin önderi sayılabilecek şehir ve beldelerin isimleri yöre halkı tarafından günümüzde de yaşatılmaktadır. Kırgızistan sınırları içinde yer alan Barsgan, Ton, Oş, Özgön, At Başı, Koçkor (Başı), Talas (Tarâz), Suusamır (Sıgun Samur) bunlardan bazılarıdır.¹⁴⁷

III. BÖLGEDE HADİS İLMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Bu başlık altında hadis ilminin bölgedeki doğuşu ve gelişimi hakkında bilgi verilmesi planlanmaktadır. Bu konuya geçmeden önce İslâm'ın bölgeye nasıl ulaştığı hakkında bazı kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır. Bölge halkıyla (Maveraünnehir) Müslümanların ilk temaslarının 21/642 yılındaki Nihavend savaşı sonrasında İran fethinin tamamlanmasıyla başladığı anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer'in (13-23/634-644) hilafetine denk gelen bu dönemde Müslümanlar Horasan ve Kafkaslar'da Türklerle karşı karşıya gelmişlerdir. Hz. Osman döneminde (23-35/644-656) Abdullah b. Âmir'in gerek Maveraünnehirli halklarla Ceyhun'un güneyinde karşılaşması, gerekse Ceyhun'un ötesine geçerek onlarla anlaşma yapması¹⁴⁸ da yine bu döneme tekabül etmektedir. Sonraki süreçte bölgeye ilk ciddi askerî müdahale halife Muaviye'nin (661-680) Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından 54/674 yılında yapılmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd beraberindeki askerlerle birlikte Türk ve Soğd asıllı yerel yöneticilerin idaresi altında bulunan, Buhara'ya bir merhalelik mesafedeki Beykent (Bîkend) şehrini ele geçirdi. Daha sonra Buhara'yı kuşatarak şehrin hükümdarı Kabac Hatun'u mağlup etti ve sulh teklifi üzerine Basra'ya döndü. Horasan valiliğine getirilen Saîd b. Osman'ın (56-58/676-678) da Maveraünnehir'e sefer düzenlediği bilinmekteyse de kısa sürede valilikten azledildi. Bu tarihten Selim b. Ziyâd'ın 61/681'de Horasan valiliğine getirildiği tarihe kadarki süreçte fetih hareketleri duraksadı. Selim b. Ziyâd Ceyhun'u geçtiyse de I. Yezîd'in ölümüyle başlayan iç savaşlar yüzünden bir sonuç alınamadı. Bu süreçte de yerel yöneticilerin yardım talepleri Göktürkler'in bölgeye başarılı askerî müdahalelerine zemin hazırlamıştır.¹⁴⁹

Göktürk Devleti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkan bağımsız Türk beylikleri zamanında Kutaybe b. Müslim (86-96/705-715) Horasan valisi olarak göreve gelmişti.

¹⁴⁷ Çorotegin, *Mahmud Kaşgari*, s. 237.

¹⁴⁸ Abdullah b. Âmir'in Horasan ve Mâverâünnehir'e bu seferleri hakkında bk. Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987, s. 567-74; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 180-81.

¹⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80.

Kuteybe uzun mücadelelerden sonra mahallî hâkimleri bertaraf ederek Beykent, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Keş ve Neseî'i ele geçirdiği gibi Semerkantlıları da teslim olmaya mecbur bıraktı. Bu başarılar, İslâm ordularının İsficâb'a kadar ilerlemesini ve Üsrûşene dışında Maverâünnehir'in büyük kesiminin Müslümanların kontrolüne girmesini sağladı.¹⁵⁰ Böylece bölgenin fethedilmesinin ardından Müslümanların (Arap ve diğer milletler) bu topraklara yerleştirilmesiyle de İslâmlaşma süreci hızlanmış oldu. Kuteybe b. Müslim döneminde inşa edilen cami ve diğer yapılar bu süreçte İslâm'ın öğretildiği mekânlar olarak göze çarpmaktadır. Bölgenin diğer yerlerindeki fetih hareketleri, Türklerin topyekûn İslâm'a girişi ve ilk kez inşa edilen ibadethanelerle ilgili hususlara araştırmanın ilerleyen safhalarında yer yer temas edilecektir.

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere bölgeye yönelik ilk fetihler 1./7. yüzyılın ortalarında gerçekleştirilmiştir. Fetih hareketleri sırasında Resûlullah'ın amcası Hz. Abbâs'ın (ö. 32/653) oğlu, sahâbî Kusem b. Abbas (ö. 57/676), Ebû Osman Saîd b. Osman b. Affân el-Emevî (ö. 61/680-81), Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686), Mühelleb b. Ebû Sufre, el-Hakem b. Amr b. Micda' el-Gaffârî,¹⁵¹ Ebû Ömer (Ebû Amr) Abdülmelik b. Umeyr el-Kureşî el-Kûfî (ö. 136/754) gibi önemli şahsiyetler bölgeye gelmişti.¹⁵² Hatta bazı muahhar kaynaklarda Kırgızistan'ın Celal Abad ilindeki Ala Buka ilçesine bağlı Safed-Bulan köyünde 2700 civarında sahâbe ve tâbiûnun medfun olduğu nakledilmektedir.¹⁵³ Kuteybe b. Müslim tarafından yapılan kalıcı fetihler ile Ebû'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Horasânî el-Belhî (ö. 105/723)

¹⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2000, s. 33-44; İbrahim Kafesoğlu (komisyon), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi: (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999, s. 27-8; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri* (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, s. 29-74; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 159-73; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-80; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 184-234.

¹⁵¹ Kusem b. Abbas'la Semerkant'a geldiği ve kabrinin Merv'de bulunduğu kaydedilir bk. Neseî, *Matla' u 'n-nücûm ve mecma' u 'l-ulûm*, s. 380 (185 b).

¹⁵² İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru 'ulemâ' i 'l-emsâr* (nşr. Maufred Fleischhammer), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1959, s. 9-0, 61; Neseî, *el-Kand*, s. 377; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 411; Abdülhâlik Bakır, "Kusem b. Abbas", *DİA*, XXVI, 462-3; Hasan Kurt, "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabî: Kusem b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, s. 565-79; a.mlf. "Saîd b. Osmân b. Affân", *DİA*, XXXV, 572-3.

¹⁵³ Mesela bk. Karşî, *el-Mulhakât*, s. 201.

gibi müfessirlerin Buhara ve Semerkant'ta eğitim vermeye başlamasıyla¹⁵⁴ birlikte bölgede İslâmlaşma hız kazanmıştır. Yukarıda isimleri sayılan kıymetli âlimlerin yöre halkına ne derece etki ettiği ya da İslâmî ilimleri hangi seviye ve oranda öğrettiğinden söz etmek pek mümkün gözükmemektedir. Kesin olarak bilinen bir şey var ki o da 1./7. yüzyılın sonlarında Maverâünnehir coğrafyasında yaşayan halk İslâm'la yeniden tanışmıştır.

2./8. yüzyılda etbâü't-tâbiûnden bazı isimlerin bölgede ilmî faaliyet gösterdikleri kaydedilir. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) naklettiği kadarıyla hadis rivâyeti konusunda güvenilir kabul edilen bu neslin önderleri arasında Basra'dan gelip Buhara'da yaşayan ve orada hadis nakleden Ebû Hassân Huleyd b. Hassân el-Hecerî, Basralı olup Semerkant ve Buhara'da hadis rivâyetinde bulunan Ebû Sehl Kesîr b. Ziyâd el-Bürsânî el-Ezdî, Ebû Miclez ve İkrime'nin ashâbından olan ve Buhara'ya yerleşen Basralı Ebû Hafs Mansur b. Nu'mân el-Yeşkürî, Nâfi' ve Katâde'den hadis nakleden ve Tirmiz'de kadılık görevinde bulunan Hâlid b. Ziyâd yer almaktadır.¹⁵⁵ Bu dönemin öne çıkan siması "Guncâr" lakabıyla tanınan Buharalı Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî'dir (ö. 185/801). Guncâr ilim talebi amacıyla Irak, Hicaz ve Mısır'a yolculuk yaparak Malik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Leys b. Sa'd gibi önde gelen muhaddislerden hadis dinlemiştir.¹⁵⁶ Ayrıca ilk dönemlerde Beykent, Buhara, Nesef, Tirmiz gibi şehirlere komşu olan Merv, Belh gibi şehirlerde bölgeye nisbeten daha fazla tâbiûn ve etbâü't-tâbiûnden önemli şahsiyetlerin yaşadığı bildirilmektedir.¹⁵⁷ Bu

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194; Neseî, *el-Kand*, s. 269; Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 410-1.

¹⁵⁵ Hâlid b. Ziyâd'ın oğlu Abdülazîz b. Hâlid babasından sonra Tirmiz kadılığında bulunduğu nakledilir. bk. İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194-0.

¹⁵⁶ Guncâr'ın kabri Serahs'ta olduğu nakledilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-7; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 389.

¹⁵⁷ Bu âlimler arasında Übey b. Ka'b el-Ensârî (ö. 33/654), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi sahâbeden ilim öğrenen isimler yer almaktadır. Etbâü't-tâbiûnin ileri gelenlerinden, muhaddis ve fakih Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797) ise Mervlidir. Ma'mer b. Râşid, Evzâî, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddislerden hadis dersleri aldı. Merv'de hadisleri tedvîn eden ilk âlim olarak bilindiği gibi hadis râvilerini çok iyi bilir ve hadis ilminin özü sayılan fikhü'l-hadise de vâkıftı. Hadis ilmine dair *el-Müsned*, *es-Sünen fi'l-fikh*, *Kitâbü't-Târîh*, *el-Erbaûn* gibi eserleri bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 125-6, 194-0; S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 414-6, 434; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-4. Abdullah b. el-Mübârek'ten ders alan Maverâünnehirli râviler arasında Ebû Saîd İsa b. Yezîd es-Semerkandî es-Sülemî (ö. 203/819), Ebû Hafs Ömer b. Hafs b. Selim el-Fezârî es-Semerkandî (ö. 219/834) (müelliften *Kitâbü's-siyâm* adlı eserini dinledi), Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hattâb el-Abdî es-Semerkandî (ö. 233/848 veya

isimlerin Maverâünnehir'e gelip gelmedikleri net olarak bilinmese de en azından buralara rihle yapan ilim tâliplerine hocalık yaptıkları düşünülebilir. Dolayısıyla bahsi geçen bu âlimlerin de bölgedeki hadis ilminin gelişimine yaptıkları katkıların büyüklüğü ortaya çıkmaktadır.

3./9. yüzyıl ise başta hadis ilmi olmak üzere diğer İslâm ilimlerinin de geliştiği bir dönemdir. Bu yüzyılda tasnif faaliyetlerinin çoğaldığı, hadis ıstılahlarının¹⁵⁸ ortaya konularak geliştirildiği görülürken öte yandan bölgede yetişen muhaddisler çok sayıda eser kaleme almışlardır. “Buhara muhaddisi” diye anılan Muhammed b. Selâm el-Bikendî (ö. 225/839), *Müsnedü's-sahâbe* adlı eseri ve müsned (isnadlı) rivâyetlere önem vermesiyle bilinen Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî (ö. 229/844), *el-Müsnedü'l-kebîr*'in yazarı ve Semerkantlı meşhur hadis hâfızı Abd b. Humeyd (ö. 249/863), *es-Sünen (el-Müsned)* yazarı, hadis, fıkıh ve tefsir âlimi Semerkantlı Dârimî (ö. 255/869), *es-Sahîh*'i ile tanınan meşhur muhaddis Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'* müellifi muhaddis Tirmizî (ö. 279/892), *el-Müsned* müellifi ve hadis hâfızı Buharalı Nasrek (ö. 293/906), *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserin müellifi, hadis hâfızı ve cerh ve ta'dîl âlimi Sâlih Cezere (ö. 293/906), *el-Müsned* müellifi, hadis hâfızı, usûlcü ve fakîh Semerkantlı Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), *el-Müsned* müellifi ve muhaddis Nesepli İbrahim b. Ma'kil en-Neseî (ö. 295/908) bu dönemin öne çıkan hadisçileridir. Bu önde gelen isimlerin hemen hemen hepsi hadis alanının usûl, cerh-ta'dîl, ilel ve ricâl konularında söz sahibi oldukları kadar fıkıh sahasında da oldukça güçlüydüler. İlk hadis eğitimlerini bölgede alıp Horasan, Irak, Hicaz ve Mısır gibi ilim merkezlerinde kendini yetiştiren bahsi geçen muhaddisler, tam anlamıyla bu coğrafyaya hadis ilmini getiren ve yaygınlaştıran isimlerin en başta gelenleridir. Ayrıca bunlar arasında Horasan ve Irak'tan gelip bölgeye yerleşenler de göze çarpmaktadır. Sonraki bölümlerde söz konusu hadisçilerin eğitiminden geçerek ülkede etkili olan muhaddislere ve onların ilim halkalarına değinilecek ve daha sonra 3./9. yüzyıl hadis âlimlerinin bölgede okutulan eserlerine ayrıca yer verilecektir.¹⁵⁹

247/861), Ebü'l-Hüseyn Ali b. İshak b. İbrahim el-Hanzalî es-Semerkandî (ö. 237/852) yer almaktadır (bk. Neseî, *el-Kand*, s. 468, 503, 504, 597).

¹⁵⁸ İlk üç asırda hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi hakkında bilgi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

¹⁵⁹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 442-63; a.mlf. “Türklerin Hadis İlmine Katkısı”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, 1333-49; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 410-38; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 287-31; İ. Lütfü Çakan, “Bikendî, Muhammed b. Selâm”, *DİA*, VI, 150-1; Talat Koçyiğit,

“Abd b. Humeyd”, *DİA*, I, 58; Abdullah Aydınli, “Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman”, *DİA*, VIII, 494-5; M. Yaşar Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-204; M. Mustafa el-A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmail”, *DİA*, VI, 368-72; Salih Karacabey, “Sâlih Cezere”, *DİA*, XXXVI, 37; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1956, II, 422, 492, 534, 555, 633, 641, 650, 676, 686. Ayrıca Buhara’da kadılık yapan bazı isimlere yer verilir ki muhtemelen bu kadılar da hadis ilmine katkıda bulunmuştur (bk. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 236-38).

İKİNCİ BÖLÜM
KARAHANLILAR DÖNEMİ EĞİTİM KURUMLARI
ve DERS MEKÂNLARI

Müslümanların Maveraünnehir’e yönelik akımları 54/674 yılında başlamış olmasına rağmen bölgede kalıcı başarılar ancak Haccâc b. Yusuf es-Sekafî’nin (ö. 95/714) umumi valiliği esnasında Kuteybe b. Müslim’in 86/705’de Horasan valisi tayin edilmesi ve yaptığı fetihlerle sağlanmıştır.¹⁶⁰ Kuteybe b. Müslim Buhara’yı fethettikten sonra 94/712’de kale içinde bir Cuma camisi inşa ettirerek yerli halka İslâm’ın öğretilmesine zemin hazırladı, diğer taraftan ise Ebü’l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Belhî (ö. 105/723) gibi gönüllü âlimler tarafından Kur’ân ve diğer İslâmî ilimler öğretilmeye başlandı. Hatta Dahhâk b. Müzâhim’in Semerkant’ta mescit (وله بسمرقند آثار) (ومسجد) ve bazı eğitim-öğretim kurumlarından söz edilmesi¹⁶¹ hicrî 1. yüzyılın sonlarında Maveraünnehir’de mekteplerin (küttâb) bulunduğunu gösterir. Bu tarihten itibaren İslâmî eğitim veren kurumlarla birlikte mekteplerin de yaygınlaştığı söylenebilir. Nitekim kaynaklarda Buhârî’nin 10 yaşlarında yani 204/819’lerde küttâbta iken hadise olan ilgisinin başladığından bahsedilir.¹⁶² Karahanlılar’ın, ülke sınırlarını genişleterek ülkenin Batı kısmını Sâmânîler’in (204-389/819-999) hâkimiyetinden aldığı zamanlarda Maveraünnehir ve Türkistan şehirlerinde mektepler başta olmak üzere büyük çoğunluğu vakıf esaslı olmak üzere çok sayıda eğitim kurumu vardı.

Karahanlılar devrinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar örgün ve yaygın olmak üzere iki ana başlık altında ele alınabilir. Bunlardan mektep, suffe ve medreseleri örgün; ev, dükkân, ribât, hankâh, mescit ve camileri ise yaygın eğitim kurumları çerçevesinde ele almak mümkündür.

I. ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARI

A. MEKTEPLER

Tarihte bilinen en eski mekteplere yazının icat edildiği Mezopotamya’da rastlanır. Araplar Sahâbe devrinden itibaren çağdaş dönemde ilkokula tekabül eden bu müesseseye “küttâb” adını vermişlerdir. Genellikle yazı yazma, Kur’ân okuma, akâid ve şiir gibi temel dersleri içeren mektepler daha ileri düzeydeki eğitimler için hazırlık

¹⁶⁰ Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, 177-80.

¹⁶¹ Dahhâk b. Müzâhim’in Kûfe’deki küttâbında 3000 erkek 700 yüz civarında kız öğrencinin olduğu kaydedilir (İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 194; Nesefî, *el-Kand*, s. 269; Eroğlu, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA*, VIII, 410-11.)

¹⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5-6; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 53, 73, 99.

niteliği taşımaktaydı. Bu kurumlarda eğitimini tamamlayan öğrenciler, isteklerine göre ribât, cami halkaları ve medreselerdeki eğitimlere devam ederlerdi.¹⁶³

İslâmiyetin ilk dönemlerinde okuma-yazma öğretimi öğretmenlerin evlerinde yapılıyordu. Mısırlı tarihçi Ahmed Çelebi'ye (ö. 2000) göre bu türden olan mektepler, çoğunlukla Kur'ân ve İslâm dini esasları öğretimi yapanlardan bağımsızdılar. Ona göre bazı araştırmacılar bu ikisi arasında ayırım yapmayarak biri okuma-yazma diğeri Kur'ân ezberi ve dinî bilgiler öğretmeyi hedef edinen bu iki küttâbı bir mektep olarak ele almışlardır.¹⁶⁴

Öte yandan Ortaçağdaki mekteplerin müfredatların bölgelere göre farklılıklar arzettiği ve bazı bölgelerde Kur'ân'ın yanı sıra hadis öğretimine yer verildiği de kaydedilmektedir.¹⁶⁵

Karahanlılar dönemine gelindiğinde ise bu eğitim kurumlarının varlıklarını yaygın biçimde sürdürdüğü görülmekteyse de mekteplerin kurucuları, ders müfredatıyla ilgili detaylar, öğrenci sayısı, ücretli veya vakıf esaslı olup olmadıkları gibi konular hakkında tafsilata rastlanmaz. Bununla birlikte kaynaklarda yer alan bazı bilgilerden hareketle mekteplerin büyük çoğunluğunun vakıf esaslı olduğu sonucuna ulaşılmakta, öğrencilerin hadis dinleme, mektepten mezun olma yaşları ve derslerin mahiyeti hakkında tahminler yürütülebilmektedir. Tabii ki bölgede yetişen âlimlerin şehir tarihi, mu'cemü's-şüyûh ve ricâle dair eserleri günümüze ulaşmış olsa bu konuda daha fazla bilgiye ulaşılabilirdi. Herşeye rağmen bahsi geçen eserlerden yararlanan kaynakların verdiği bilgiler, dönemin eğitim sistemi hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

Karahanlılar dönemindeki örgün eğitim kurumlarına medrese ve suffe kurumunun yanı sıra bugünkü tabirle ilköğretim diyebileceğimiz mektepleri de dâhil etmek mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla ülke genelinde bulunan mektepler genellikle mescit, cami ve medrese gibi diğer eğitim kurumlarına bitişik ya da onlara yakın

¹⁶³ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s. 55; Eyüp Baş, (komisyon), *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s. 446-7; Nebi Bozkurt, "Mektep", *DİA*, XXIX, 5-6.

¹⁶⁴ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, s. 35.

¹⁶⁵ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (nşr. Abdüsselâm Şeddâdî), [ys.], Dârülbeyzâ, 2005, III, 220-223; Çelebi, *İslâm'da Eğitim*, s. 38-48; Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012 s. 35-39.

yerlerde inşa ediliyordu. Örneğin 6./12. yüzyılda Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Müstemlî'nin (ö. ?) Alp Çağrıbek Medresesi girişindeki mektepte Kur'ân dersleri verdiği kaydedilmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca aynı asırda bölgenin önemli simalarından olan Ūşî (ö. 575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde Kur'ân öğretene kişilerin ücret talep etmelerine ilişkin olarak “Bu zamanda öğreticinin Kur'ân öğretmesi karşılığında ücret almasında bir sakınca yoktur.” ifadesine yer vermiştir.¹⁶⁷ Ortaçağ İslâm dünyasında mekteplerin inşaat masrafları ve diğer giderleri bazen bir vakıf bazen hayırseverler veya öğrenci velileri tarafından karşılanırdı. Dolayısıyla mekteplerin büyüklüğü kurucularının maddî imkânlarına göre değişkenlik arz ederdi. Söz konusu durumun Karahanlılar ülkesi için de geçerli olduğu söylenebilir.

Mektepte görev alan hocalara müeddib, müktib veya muallim denildiği biliniyorsa da¹⁶⁸ öğretmenlerin ihtiyaçlarının kimler tarafından karşılandığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hadis âlimleri arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte genel kabule göre temyiz yaşına ulaşan çocuklar ilim meclisine katılıp hadis dinleyebilir ve dinlediği hadisleri nakledebilirlerdi. Burada önemli olan, çocuğun dinlediği hadisi anlaması ve konuyla ilgili olarak kendisine yöneltilen sorulara cevap verebilmesidir. Buharalı âlimlere göre hadis meclislerine katılan, hadis dinleyen veya yazanların en az 7 yaşında olması gerekir.¹⁶⁹ Karahanlılar döneminde muhtemelen çocuklar hadis dinleme yaşı olan 6-7 yaş civarında mektebe kabul edilir, 3-4 yıl süren eğitimin sonucunda 10 veya 11 yaşında Küttâb'dan mezun olurlardı. 10-11 yaşına gelen çocuklar mezun olur olmaz hadis meclislerine katılmaya başlardı. Bu konuda elimizde birkaç örnek bulunmaktadır. Örneğin kaynaklarda meşhur hadis âlimi Buhârî'nin, Küttâb'da eğitim gördüğü, 10'lu yaşlarındayken veya öncesinde hadise ilgi duymaya başladığı, 11 yaşına girdiğinde ise mezun olarak hadis meclislerine katıldığı belirtilmektedir.¹⁷⁰ Benzer

¹⁶⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 578.

¹⁶⁷ Ūşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 314; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 204.

¹⁶⁸ Jacob M. Landau, “Küttâb”, *DİA*, XXVII, 3-4; Müktib, çocuklara hat ve edebiyat öğretene kimse olarak tanımlanır (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 410).

¹⁶⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 508. Hadis alma yaşı ve hadis tahammülüne dair bilgi için bk. Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî ed-Dımaşkî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik* (nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi), Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987, I, 334-339; Nevzat Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 380-382.

¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5-6; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXXII, 53, 73, 99; Zehebî, *Siyer*, XII, 393.

şekilde hadis hâfızı Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) de hadis meclisine katıldığında 10 yaşında olduğu,¹⁷¹ Ebû Nasr el-Kâsanî (ö. 462/1070) ise 13 yaşında olduğu bilinmektedir.¹⁷² Bölgenin meşhur muhaddislerinden sayılan Nahşebî'nin (ö. 456/1064) ise 12 yaşında babasından hadis öğrenmekte olduğu,¹⁷³ imam Ebü'l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed es-Sâğarcî'nin (ö. 555/1160'lar) 11 yaşında hadis dinlediği görülmektedir.¹⁷⁴

Sem'ânî'nin de belirttiği gibi mekteplerdeki ders müfredatlarında okuma-yazma ve edebiyatın¹⁷⁵ yanı sıra Kur'ân derslerine ağırlık verilirdi.¹⁷⁶ Örneğin -Sem'ânî'nin çağdaşı olan- Abdülhalîm b. Muhammed b. Ali el-Berrânî (ö. 554/1159) Buhara'da küçük çocuklara Kur'ân ve edebiyat dersleri veriyordu.¹⁷⁷ Konumuzun sınırlarına giren 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllara dair kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla o dönemin ilköğretim kurumları mesabesindeki mekteplerde çocuklara hadis okutulduğuna dair açık bir bilgiye rastlayamadık. Sadece Buharalı âlimlerin 7 yaşın altındaki çocuklara hadis dinlettirmedikleri,¹⁷⁸ Sem'ânî'nin ilmî seyahatı sırasında Ebû Sa'd es-Semmân'ın (537/1143'de sağ) hocalık yaptığı ve mektepte ondan hadis dinlediği,¹⁷⁹ aslen Ferganalı olduğu halde Buhara'ya yerleşen ve çocuklara edebiyat dersleri veren Ebü'l-Mekârim Rizkullah b. Muhammed el-Kubâvî'den (ö. ?) de hadis aldığı tarzında bilgilere ulaşılmıştır.¹⁸⁰ Özetlemek gerekirse Karahanlılar dönemi mekteplerinin ders müfredatında hadis okutulduğuna dair açık ifade bulunmasa da, en azından mektep yaşındaki çocukların velileriyle birlikte mektep haricindeki hadis meclislerine katıldığı ve Küttâblarda yetişkinlerle beraber hadis dinledikleri anlaşılmaktadır.

¹⁷¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 217.

¹⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 323.

¹⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 516.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1682-4.

¹⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 410; a.mlf., *el-Müntehab*, II, 780.

¹⁷⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 578; Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 797-98; a.mlf., *et-Tahbîr*, I, 272.

¹⁷⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 1151-53.

¹⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 508.

¹⁷⁹ Sem'ânî söz konusu kişiden Rey'deki mektebinde rivâyet almıştır. Bu bilginin bölge ile ilişkisi olmasa da genel olarak mekteplerde de hadis nakledildiğine örnek teşkil etmektedir. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 131.

¹⁸⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, II, 797-98.

B. SUFFELER

Bilindiği üzere Suffelerin İslâm tarihindeki ilk örneğine Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde çoğunlukla yoksul sahâbîlerin barınacağı bir mekân ve aynı zamanda bir eğitim yeri olan Medine'deki Suffe'de rastlanmaktadır. Sözlükte “gölge, yüksekçe yer” anlamına gelen صُفَّة, zamanla bir eğitim kurumunun özel adı haline gelmiş, burada barınan sahâbîlere “Ashâbü's-suffe, Ehl-i suffe” denilmiştir. Nadir de olsa sözlük anlamıyla başka mekân/yerlere nispet edilerek, “suffetü'n-nisâ” (Peygamberin hanımları veya diğer sahâbe hanımların zaman zaman Mescid-i Nebevî'de toplandığı yer) veya “suffetü'l-mescid” (Mescid-i Haram'ın iç bölgesi) diye kullanıldığı olmuştur. İslâm tarihinin ilk Suffesinde; okuma-yazma, Kur'ân, tefsir, hadis, tarih, Arap şiiri ve edebiyat öğretilirdi.¹⁸¹ Burada Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçen Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) gibi isimler birçok sahâbî yetişmiş ve bunlar İslâmî ilimlerin gelişimine doğrudan katkı sağlamıştır.¹⁸² Tarihî süreçte de bu kurumdan esinlenerek aynı adı taşıyan bazı eğitim kurumlarının inşa edildiği görülmektedir. Bölgenin önde gelen hadis hâfızı Büceyrî'den (ö. 311/923) hadis öğrendiği bildirilen Sâmanî Emîri Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Lokman b. Nasr b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 320/932 civarı), Semerkant'ın Hammâd sokağında hadis talebeleri için bir Suffe yaptırarak orada kalacak hadis talebeleri için vakıflar kurmuş ve bunlara çok sayıda mülk tahsis etmiştir. İbn Hibbân'ın 330/941 yılına kadar bu Suffe'de hadis ve fıkıh dersleri okuttuğu belirtilmektedir.¹⁸³ Buraya kadar aktarılan bilgiler bir arada değerlendirildiğinde ve özellikle de hocalık yapan isimlerin hayatları incelendiğinde bu Suffe'nin dönemin Ehl-i hadîs cemaatinin önemli kurumlarından biri olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Sâmanîler'e başkentlik yapan Buhara'da da Suffe kurumunun varlığı bilinmektedir. Bu kurumda hadis ve münazara meclisleri tertiplendiği gibi önemli âlimler dersler vermiştir. Ancak kaynaklarda bahsi geçen Suffelerde takip edilen ders kitapları hakkında detaylı bir bilgiye yer verilmemektedir. Suffelerde ders veren hocalara gelince “Hâkim eş-Şehîd” olarak bilinen ve uzun süre Buhara'da kadılık

¹⁸¹ Ali Akyüz, “Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa”, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2006, s. 23-36.

¹⁸² Mustafa Baktır, “Suffe”, *DİA*, XXXVII, 469-470.

¹⁸³ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *Tekmilatü'l-İkmâl* (nşr. Abdülkayyûm Abdurabbinnabî), Mekke: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408/1987, III, 122; Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *DİA*, XX, 63-4.

görevinde bulunan Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî'nin (ö. 334/945) burada hadis imlâ meclisleri akdettiği bilinmektedir.

Hâkim eş-Şehîd aslen Mervli olup memleketinin yanısıra Nişabur, Rey, Bağdat, Kûfe, Mekke, Kahire ve Buhara gibi ilim merkezlerinde öğrenim görmüştür. Hâkim eş-Şehîd Hanefîlerin en önemli âlimleri arasında yer aldığı gibi hadis alanında da söz sahibiydi. Onu fakihlere kıyasla hadisçilere daha yakın gören Hâkim en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014), henüz küçük yaşlardayken kendisinin Suffe'deki imlâ meclisine katılarak onu "Hanefî âlimler arasında en çok hadis bilen ve hadisi en iyi anlayanı" olarak tanımlamıştır. Sem'ânî de Hâkim eş-Şehîd'in 60.000 hadisi ezbere bildiğini kaydetmiştir.¹⁸⁴

Kadılık görevinin yanında ilim meclisleri akdetmeyi ihmal etmeyen Hâkim eş-Şehîd'in ilim halkasına Sâ mânî Emîrlerinin çocukları da katılırdı. Bunlar arasında Emîr Nasr b. Ahmed'in oğlu Ebû Muhammed Nûh b. Nasr ve yine Emîr vasıflı Ali b. Ebû Bekir b. el-Muzaffer vardır ve bir kısmı Hâkim eş-Şehîd'in Suffe'deki ilim halkalarına iştirak etmiştir. Yeri gelmişken belirtmelidir ki gerek halk gerek yöneticiler Hâkim eş-Şehîd'in Suffe'deki derslerine yoğun bir ilgi gösteriyordu. Bir defasında Emîr Ali b. Ebû Bekir b. el-Muzaffer, Cuma günleri akdedilen imlâ meclisine geldiğinde Hâkim eş-Şehîd ayağa kalkarak kendisini karşılamış ve "Bugün senin sıran değil." diyerek Suffe'nin kapısından geri çevirmiştir. Ardından da kapı görevlilerine ve sır kâtiplerine "Derse zenginleri değil, gerçek ilim yolundaki insanları alın!" diye tembihte bulunmuştur.¹⁸⁵

Çok sayıda hadis dinlediği ve Buhara sakini olduğu bildirilen şâir Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Hasan el-Kûhiyârî'nin (ö. 536/1142) Buhara'daki Ebû Bekir el-Evdenî Suffe'sinde birkaç yıl hadis imlâ meclisi akdettiği ve onun bu meclisine ilim sahiplerinin iştirak ettiği kaydedilir. Burada hocalık yapan Kûhiyârî aslen Taberistanlı olup bölgeye sonradan gelmiş ve burada Ebü'l-Meâli Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 476/1083'den sonra), Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed (Muhammed) el-Hidâmî (ö. 493/1100) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Görev aldığı Suffe'nin Buhara'nın tanınmış Şâfiî âlimi Ebû Bekir el-Evdenî'nin (ö. 385/995) ismini taşıması dikkate

¹⁸⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424-26.

¹⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 217; Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, 195-6; Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 238.

alındığında burasının genel anlamda Ehl-i hadîs, dar anlamda Şâfiî ekolünün benimsendiği bir eğitim kurumu olduğu sonucuna ulaşılabilir.¹⁸⁶

Ebü'l-Ferec Azîz b. Abdullah el-Kermînî'nin (ö. ?) Şâfiîlerin münâzirî olarak bulunduğu Buhara'daki Suffe'nin diğerleriyle aynı mahiyette olup olmadığı hakkında bilgiye yer verilmemektedir. Her hâlükarda bu Suffenin Şâfiî mensuplarına ait bir eğitim kurumu olduğu ve burada hadis derslerinin yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

Buharadaki bahsi geçen bu üç Suffe'nin aynı ya da birbirlerinden farklı kurumlar olup olmadığı, kuruluş tarihi ve kurucuları hakkında net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bunlar muhtemelen aynı Suffeyi ifade etmekte olup Ehl-i hadîs ve Şâfiî ulemaya aittir. Bu husus Şâfiî âlim Ebû Bekir el-Evdenî'nin ismini taşıyan “Ebû Bekir el-Evdenî Suffe”si ile Şâfiî münâzir Ebü'l-Ferec el-Kermînî hakkındaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre Suffe 4./10. yüzyılın ilk yarısından 6./12. yüzyılın ortalarına kadar faaliyet göstermiş olup bu tarihi Moğol istilasına kadar götürmek mümkündür. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki Sâmânî Emirleri, zaman zaman - İbn Hibbân'ın Semerkant kadılığına getirilmesi örneğinden de hatırlanacağı üzere- 4./10. yüzyılda Ehl-i hadîs âlimleri de desteklemişlerdir. Semerkant ve Buhara'da Suffeler inşa ederek yöre halkının hizmetine sunmaları bu hususun müşahhas neticelerinden sadece biri olmalıdır.

C. MEDRESELER

Müslümanların başlıca eğitim kurumları arasında önemli bir yere sahip olan medrese, Makdisî'ye göre mescit ile hanın gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştı.¹⁸⁸ Medreselerin ilk ortaya çıkışında Horasan'daki Budist manastır (Vihara) ve Kerrâmiyye¹⁸⁹ zâviyelerinin örnek alındığı ileri sürülürken, -bazı araştırmacıların da belirttiği üzere- asr-ı saâdetde Mescid-i Nebvî'nin yatılı ilim tâliplerinin bulunduğu Suffe, bu gelişmenin asıl ilham kaynağı olmalıdır.¹⁹⁰ İlk dönemde medrese işlevi için tek bir yapı biçiminin kullanılmadığı düşüncesini taşıyan Doğan Kuban'a göre

¹⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, Kûhiyârî-X, 504; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1690; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 121.

¹⁸⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 407; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 94.

¹⁸⁸ Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 67.

¹⁸⁹ Kerrâmiyye: III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkan itikadî mezhep. Daha fazla bilgi için bk. Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, 294-296.

¹⁹⁰ Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri: Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 142-147; Şakir Gözütok, “İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 185, s. 9.

medreseler, o çağda sistematik tarzdaki bir öğretimin parçaları değillerdi. Ona göre medreseler genelde ünlü bir âlimin, zaviyeler ise ünlü şeyhlerin, birincisi kendisinden feyiz (ilim) almaya gelen talebeleri ya da ilim sahipleri, diğeri müritleriyle birlikte kaldıkları, daha çok konut niteliğinde yapılarıdır.¹⁹¹

Tespit edilebildiği kadarıyla İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıktığı zaman 4./10. yüzyıl olup bu devirde Buhara ve Nişabur gibi önemli şehirlerde var olduğu teyit edilen bazı kurumlarda eğitim verilmekteydi.¹⁹² Karahanlılardan önce, Sâ mânîler döneminde Buhara'da Hanefîlerin ilk temsilcisi ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) öğrencisi olan Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 216/831) ismini taşıyan "Ebû Hafs el-Fakîh Medresesi" vardı. Bilindiği kadarıyla burada ders veren isimlerden biri Ebû Bekir el-Fârisî eş-Şâhûyî (ö. 361/972) idi.¹⁹³ Aynı dönemlerde medresenin bir benzeri sayılan Suffe müessesesi, yukarıda da temas edildiği üzere Sâ mânî Emîri Ebû'l-Muzaffer tarafından Semerkant'ta hadis tahsili için yaptırılmış, İbn Hibbân burada 330/942 yılına kadar hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.¹⁹⁴

Bu ilmî mirası Sâ mânîlerden alan Karahanlılar, medrese geleneğini hâkimiyetleri altındaki bölgelerde daha da geliştirerek üst seviyelere taşımış ve çok sayıda medrese açmışlardır. O dönemdeki medreselerin ihtiyaçları çoğunlukla Hakanlar tarafından kurulan devlet destekli vakıflar aracılığıyla bazen de hayırseverler tarafından kurulan vakıflarla karşılanmıştır. Bu medreseler çoğunlukla sultan/emîr ve vezirlerin haşmetini ve dindarlığını simgelemek üzere yapıldıklarından dolayı; avlu, eyvan, ders odaları, yapının büyüklüğü ve bezeme istekleriyle orantılı olarak daha anıtsal, dolayısıyla çoğu kez simetrik, taçkapı ve eyvanları vurgulanmış yapılar olarak inşa ediliyordu.¹⁹⁵

1. Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi

Semerkant'ta kurulmuş olup Hanefî çizgisinde faaliyet gösteren Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi ismini Hanefî fakihî ve Ehl-i sünnet kelamcısı Ebû Bekir Ahmed

¹⁹¹ Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 143.

¹⁹² Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 67; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 323-7; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 120, 277.

¹⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 277.

¹⁹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LII, 251; Ebû Bekir el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-İkmâl*, III, 122; Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, XX, 63.

¹⁹⁵ Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, s. 146.

b. İshak el-Cûzcânî'den (ö. 250/864 civarı) almış olmalıdır. Söz konusu âlim İmam Muhammed'in (ö. 189/805) talebesi Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin (ö. 200/816) öğrencisi, İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) de hocasıdır. Ayrıca onun taraftarları 3./9. yüzyılda Buhara'da Ebû Hafs el-Kebîr ve Belh'te Nusayr b. Yahya taraftarlarının "Ehl-i sünnet" olarak anılması gibi onlar da Semerkant'ta "Ehl-i sünnet" diye anılır ve Cûzcâniyye adıyla bilinirlerdi.¹⁹⁶

Ahmet Ak'a göre bu kurum 3./9. yüzyılda Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 208/823) tarafından kurulup daha sonra Ebû Süleyman el-Cûzcânî ile Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî tarafından geliştirilmiştir. Çünkü Ebû Mukâtil es-Semerkandî Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olup hocasının *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini Semerkant'ta okutan önemli bir isimdir. Ayrıca Ak bu kurumun 4./10 yüzyılın ortalarına kadar Ehl-i re'y çizgisinde, daha sonra ise Ehl-i hadîs çizgisine geçtiğini belirtir.¹⁹⁷ Her halükarda bu kurumun Ehl-i re'y ekolüne ait bir ilim merkezi, Cûzcânî nisbeli âlimler tarafından kurulduğu ya da bu âlimlerin önemine binaen talebeleri tarafından bu şekilde isimlendirildiği ve 3./9. yüzyılda faaliyet vermekte olduğu söylenebilir.

Kaynaklar bu kurumdan bahsederken bunun bir medrese olup olmadığına ilişkin herhangi bir bilgi sunmazlar. Ancak Dârü'l-Cûzcâniyye'nin sözü edildiği yerlerde "falan orada ders verirdi" ve "falan muîdlik yapardı" gibi ifadelerin geçmesi,¹⁹⁸ bu kurumun bir tür medrese olduğuna işaret etmektedir. Dârü'l-Cûzcâniyye'nin en erken tarihli hocaları arasında İmam Muhammed'in talebesi Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzcânî'nin ismi geçer. Burada Ebû Nasr Ahmed b. Abbas el-İyâzî (ö. 275/888 civarı) ve Mâtürîdiyye ekolünün kurucusu Ebû Mansur el-Mâtürîdî gibi meşhur âlimler eğitim almış ve daha sonra bu kurumda hocalık yapmışlardır.¹⁹⁹

Bu kurumda Mâtürîdî'nin dışında önemli devlet büyüklerinin eğitim gördüğü ve Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin ders verdiği kaydedilir. Nitekim ilim, siyaset, kararlılık ve

¹⁹⁶ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 49-85; Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2017, s. 124; Metin Yurdağür, "Cûzcânî, Ebû Bekir", *DİA*, VIII, 97.

¹⁹⁷ Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 55, 60-1, 124-37.

¹⁹⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 261, 262, 402, 703; Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzî et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad: Dârü'r-Rifai, 1983, I, 372.

¹⁹⁹ İbn Yahya, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, s. 161b (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü. Dem. No: 1648); Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 17-2; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 124-0.

görüşleriyle farklı bir yere sahip olan Karahanlılar hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (ö. 492/1099) burada fıkıh dersleri almıştır. Şemsülmülk ayrıca burada ya da farklı bir kurumda hadis dersleri almış, güzel hat sahibi olup kendi hattıyla Mushaf-ı Şerîf yazmış, Semerkant ve Buhara camilerinin minberlerinde hutbeler irad etmiş ve hadis nakletmiştir.²⁰⁰ Mâtürîdî-Hanefî âlimi ve Semerkant kâdilkudâtı Sadrû'l-İslâm Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ise bu kurumda fıkıh dersleri verir ve hadis okuturdu.²⁰¹

Nesefî'nin bu kurumda isimleri ve derslerin yapıldığı tarihleri açıkça zikrettiği hocalar arasında hatîb Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah en-Neccâr'ın 437/1046'da, hadis hâfızı Ebû Mes'ûd el-Becelî er-Râzî'nin (ö. 450/1058'ler) 442/1051'de, hatîb Abdülcebbâr b. Ahmed'in (ö. 448/1057) 448/1056'da, Ebû Nasr Mansur b. Ahmed el-Gazakî'nin (ö. 465/1073) 463/1071'de, hadis hâfızı, hatîb Abdülcebbâr b. Ebû Tâhir en-Nahvî es-Semerkandî'nin (ö. 477/1084) 465/1073'de ve Semerkant kâdilkudâtı Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin hadis imlâ meclisleri akdettikleri bildirilmektedir.²⁰² Ayrıca burada ders veren müderrislerden bahsedilir ki muhtemelen bunlar fıkıh derslerini üstlenen Hanefî fakihlerdi.²⁰³ Dârü'l-Cûzcâniyye'ye ilişkin bilgilerde müderris ve muîdlik mansıplarının yer aldığı da görülür. Bunlardan müderris unvanını taşıyanlara yukarıda değinilmiş olup görevi öğrencilere dersi tekrarlatmak ve anlamadıklarını izah etmek olan “muîdlik” konumunda fakîh Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî (ö. 526/1132) bulunuyordu.²⁰⁴

Bazı araştırmacılara göre Mâtürîdî'nin hocalık yaptığı Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi onun vefatından sonra kelam öğretiminden uzaklaşarak fıkıh, hadis ve çeşitli ilimlerin öğretildiği bir merkeze dönüşmüştür. Zira Mâtürîdî sonrasında kelam ilminin ihmal edildiği, ilim ehlinin fıkha meylettiği belirtilmektedir.²⁰⁵ Bu durum sadece Dârü'l-Cûzcâniyye Kurumu için geçerli olmayıp bölgenin genelinde göze çarpmaktadır.

²⁰⁰ Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn el-Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Nasrullah b. el-Hasan b. Ulvan el-Heyti, el-Velid b. Muhammed b. Ahmed Hafid b. Ebû Davud), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1997, XXVII, 49.

²⁰¹ Zehebî, *Târîh*, X, 746.

²⁰² Nesefî, *el-Kand*, s. 146, 402, 403, 479, 571, 703. Pezdevî'den hadis dinleyen isimler için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 188-9, XII, 157, XIII, 208.

²⁰³ Bilgi için bk. *el-Kand*, s. 261, 262, 402, 703; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 487.

²⁰⁴ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 185. Ayrıca Dârü'l-Cûzcâniyye'de mezarlık da bulunduğu ve oraya defnedilen âlimlerden de bahsedilir (Nesefî, *el-Kand*, s. 402, 561).

²⁰⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1-3; Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 146-51; Demir, *Saffâr*, s. 79-3.

Hadis, kelam ve fıkıh derslerinin yoğun olarak okutulduğu Dârü'l-Cûzcâniyye'nin hangi tarihe kadar faaliyet gösterdiği konusuna gelince Sönmez Kutlu'ya göre bu kurum ya Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin vefatından sonra ya da öğrencilerinden bir kısmının batıya göç etmeleri üzerine bu geleneği sürdürecektir güçlü temsilciler yetiştiremediği için kapanmış olmalıdır.²⁰⁶ Bu medresede müdlik yapan fakîh Ahmed b. Abdullah es-Sıbgî'nin (ö. 526/1132) vefat tarihi dikkate alındığında, bu kurumun zaman zaman önemli âlimler yetiştirdiği bazen de zayıflama sürecine girdiği ortaya çıkmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde en fazla Moğolların bölgedeki şehirleri tahrip edip halkını katlettikleri 616-617/1219-1220 yıllarına kadar varlığını korumuş olmalıdır.

Ayrıca bazı sebeplerden dolayı Dârü'l-Cûzcâniyye'deki hocalar tarafından dışlandığı tahmin edilen Ebû Ahmed b. Ebû Nasr el-İyâzî'nin 4./10 yüzyılın başlarında Semerkant'ta Dârü'l-İyâziyye adında bir ilim merkezi açtığı kaydedilmektedir. Dârü'l-İyâziyye, Hanefîlerin Ehl-i hadîs'e meylettği kolun eğitim merkezi olup müteşâbihâtın tev'ili ve aklın delil olarak kullanılmasına karşı çıkıyorlardı. Dârü'l-İyâziyye'de Mâtürîdî'nin hocasının çocukları Ebû Ahmed b. Ebû Nasr el-İyâzî ile Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî hocalık yapmıştır. Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî, Sâmanîler döneminin meşhur âlimlerinden olup halkın Maverâünnehir'de ortaya çıkan bid'at ehlinden, özellikle de Mu'tezile'nin fikirlerinden uzak durması için itikadî görüşlerini içeren *Mesâilü'l Aşri'l-İyâziyye* adlı beyannâmesini Semerkant sokaklarına astırmasıyla bilinmektedir.²⁰⁷

Sem'ânî, İyâzî nisbesini taşıyan İyâzî kardeşlere yer verdiği halde Dârü'l-İyâziyye'ye temas etmez. Onun naklettğine göre Ebû Bekir b. Ebû Nasr el-İyâzî, Semerkant'ın meşhur fakihlerindendi ve hâkim Mekkî b. İshak'ın evinde münazara meclisi düzenlerdi. Hatta onun meclisine bölgenin meşhur hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) de katılmıştı. Dolayısıyla bu bilgiden söz konusu ekolün Ehl-i hadîs'e yakınlığı anlaşılmakta, ancak Ebû Bekir el-İyâzî'nin pek fazla rivâyeti olmadığı belirtilmektedir.²⁰⁸

²⁰⁶ Sönmez Kutlu, "Timur Dönemi ve Sonrası Kelâmî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, III, 1, s. 7-41.

²⁰⁷ Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 131-7. Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 49-85; Ayrıca Cûzcâniyye ve İyâziyye ekolleri arasındaki farklar için bk. Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 137-42.

²⁰⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 103-4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 368.

2. Fârcek Medresesi

Kaynaklarda Buhara’da Bâbu Fârcek isminde bir mahalleden bahsedilir.²⁰⁹ Fârcek Medresesi’nin bu mahallenin ismiyle anılması, söz konusu kurumun burada inşa edildiğini gösteriyorsa da, medresenin kurucusu ve hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Nerşahî (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Emir Saîd Nasr b. Ahmed b. İsmail döneminde 325/937 yılında Buhara’da çıkan yangında çarşılar, Mâh Camisi, bazı mahalleler ve Fârcek Medresesi’nin yandığını kaydetmektedir.²¹⁰ Buna göre Buhara’da 4./10. yüzyılın başında Nizâmîyye Medreseleri kadar gelişmiş olmasa da daha alt düzeyde medreselerde eğitim verildiği söylenebilir. Rivâyet dönemi içerisine giren 4./10. yüzyılda faaliyet göstermesi hasebiyle burada da hadis meclislerinin düzenlendiği düşünülebilir.

3. Fakîh Ebû Hafs Medresesi

Sâmânîler’in başkenti Buhara’da eğitim veren Fakîh Ebû Hafs Medresesinin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiğine dair yeterli bilgi yoktur. Sem‘ânî’nin verdiği bilgilere göre fakîh Ebû Bekir el-Fârisî eş-Şâhûyî (ö. 361/972) ilmî sefer amacıyla Nişabur’dan Buhara’ya geldiğinde bu medresede ders vermiş ve daha sonra Nişabur’a dönmüştür.²¹¹ İsmi medreseye verilen âlim ise İmam Muhammed’in öğrencisi ve Maverâünnehir’in ilk Hanefî temsilcisi sayılan fakih Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Kebîr el-Buhârî’dir. Ebû Hafs el-Kebîr Buhara’nın Bâbu Hakrah mahallesinde ikamet eder ve yerli halka ilim öğretmekle meşgul olurdu. 217/832’de vefat eden Seyyid Ebû Hafs, Bâbu Cedîd/Dervâze-i Nev’deki tepeye defnedilmiştir. Daha sonra burası Seyyid Ebû Hafs Tepesi olarak isimlendirilerek mescit ve uzlet odaları yapılmıştır. Mezarı ise “duaların kabul olduğu bir yer” diye şöhret kazanmıştır.²¹² Medrese, yukarıda zikredilen mescit ve uzlet odalarının civarına inşa edilmiş ve eğitim faaliyetleri burada yapılmış olmalıdır. Nitekim İslâm tarihinde; müstemilatında cami, türbe veya hankâh bulunan medreselerin varlığı bilinmektedir.²¹³ Söz konusu medresede ne tür dersler okutulduğu, kurucuları ve hangi ekolün eğitim kurumu olduğu hakkında net bir ifade yoksa da,

²⁰⁹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 214.

²¹⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 338.

²¹¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VII, 277.

²¹² Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 295-7; Ebû Hafs el-Kebîr muhaddis Vekî‘ b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Ebû Usâme (ö. 201/817) gibi âlimlerden hadis dersleri almıştır. bk. Zehebî, *Siyer*, X, 157-9.

²¹³ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 75.

Haneî bir âlimin ismini taşıması ve orada ders veren Şâhûyî'nin “fakih” olarak anılmasından hareketle bu müessesenin Hanefîlerin ilim merkezlerinden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca her ne kadar Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şâhûyî'den hadis aldığı nakledilse de, Fakîh Ebû Hafs Medresesi'nde hadis dersleri yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

4. Sâciyye Medresesi

Doğu Türkistanlı araştırmacıların verdiği bilgilere göre Sâciyye Medresesi, Satuk Buğra Han tarafından ülkenin doğu tarafındaki önemli merkezlerinden sayılan Kâşgar'da kurulmuş olup *Dîvânü lugâtî't-Türk* müellifi Kâşgarlı Mahmud'un burada eğitim aldığı bildirilmektedir.²¹⁴ Sâciyye Medresesi'ne dair elde fazla bilgi bulunmadığından ders müfredatı ve hadis müderrisliği gibi bu çalışmayı ilgilendiren konular aydınlığa kavuşturulamamıştır.

Kâşgar, ülkenin doğusunda bulunan şehirler arasında köklü bir tarihe sahip olup bilimsel, kültürel ve ekonomik açılardan önde gelen bir yerleşim merkeziydi. İlk Müslüman hükümdar Abdülkerim Satuk Buğra Han'dan itibaren Kâşgar'da dinî faaliyetlerin hızlandığı görülür.²¹⁵ Karahanlılar döneminde Ruknülislam Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) hadis başta olmak üzere çeşitli alanlarda 120'den fazla eser yazdığı ve Kâşgar'da ders verdiği kaydedilir ki muhtemelen Kâşgar'ın medreselerinden birinde hocalık yapmıştır.²¹⁶ Onun oğlu Ebu'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî (ö. 474/1081'ler) de güvenilir hadis hâfizlarından olup hocalarına dair bilgiler içeren *Mu'cemu şuyûh* adlı bir eser yazmış, ancak babasından önce vefat etmesi dolayısıyla faaliyetleri yaygınlık kazanamamıştır.²¹⁷

5. Rîgistan Medresesi

4./10. yüzyılda varlığı bilinen medreselerden biri de Rîgistan'daki medresedir. Nerşahî'nin (ö. 348/959) naklettiği kadarıyla Emîr I. Abdülmelik b. Nûh b. Nasr (ö. 343/954) zamanında onun veziri ve *Kitâb-ı Yemînî*'nin müellifi Ahmed b. Hasan el-Utbî

²¹⁴ Almas, *Uygurlar*, s. 328; İbrahim Muti, “Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri”, *Dîvân İlmi Araştırma Dergisi*, 2002, sy. 12, s. 301; Piding, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*, s. 42; Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, XXV, 9-15.

²¹⁵ Hitchins, “Kâşgar”, *DİA*, XXV, 7-9.

²¹⁶ Karşı, *el-Mulhakât*, s. 130; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 324; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 430; Zehebî, *Târîh*, X, 531; a.mlf., *Mizân*, II, 301; İbn Hacer, *Lisân*, III, 198

²¹⁷ Neseî, *el-Kand*, s. 408; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 325.

(Kabri Mansura Kapısında Han hamamı civarındadır), medresenin karşısında görkemli bir cami yaptırmıştır.²¹⁸ Ancak bu medresenin yukarıda tanıtılan kurumlardan biri olup olmadığına dair aydınlatıcı bir bilgiye ulaşamamıştır.

6. İmâm Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi

Kanaatimizce İmâm Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi kurucusu Buhara'nın büyük imam ve fakih, aynı zamanda *el-Fevâid fi'l-fikh* adlı eserin yazarı Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Kemârî'dir (ö. 381/991).²¹⁹ Bu medreseden, sadece bir yerde bahseden Sem'ânî, Buhara'nın Câcen köyüne nisbetle anılan fakih Ebû Nasr el-Câcenî'nin (ö. ?) Derbû'l-Hadîd'de (Hadîd Sokağında) bulunan söz konusu medresede yaşadığını, Buhara, Irak ve Hicaz'da hadis yazdığını kaydetmektedir.²²⁰ Câcenî'den rivâyette bulunan isim Hureysî'yi (ö. ?)²²¹ “fakihimiz” diye anan Ebû Kâmil el-Basîrî'nin vefat tarihinin 449/1057 olduğunu dikkate alacak olursak hicrî 4./10. yüzyılın sonlarında söz konusu kurumun eğitim vermekte olduğunu söyleyebiliriz. Medresenin bânisi kabul edilebilecek olan Kemârî, fakihliği yanı sıra hadisçiliğiyle de bilinirken,²²² Câcenî'nin fakîhlik yönü ağır basan bir âlim olup hadis öğrenimi için Irak ve Hicaz'a kadar gittiği kaydedilmektedir. Bu bilgilerden her iki âlimin de Ebû Bekir b. el-Fazl Medresesi'nde hem fıkıh hem hadis dersleri verdiği anlaşılmaktadır.

7. Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Medresesi

5./11. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru hakanlık Buhara'nın yerine siyasî merkez olarak Semerkant'ı tercih etmiştir. Buhara ise dinî yönüyle ön plana çıkarak “Buhara-yı Şerîf” lakabını almıştır. İpek Yolu'nun sağladığı ticarî avantajların yanı sıra zengin rezervlere sahip madenler ve verimli toprakların sunduğu ekonomik güce de sahip olan Maverâünnehir'de Karahanlı hükümdarı Tabgaç Han İbrahim iktidardayken hanedan içindeki çekişmelerden çok sosyal hayat, sanat, eğitim ve din alanlarında faaliyetler yapmıştır.²²³ Tabgaç Han'ın imar faaliyetlerindeki siyasî amaçları bir kenara bırakılacak olursa, Karahanlılar ülkesi İslâm devleti olması hasebiyle öncelikli olarak

²¹⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 260.

²¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 300-2; Recep Tuzcu, *Haneî Usûlünde Hadis: Debûsî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 27.

²²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 154.

²²¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 111.

²²² Tuzcu, *Haneî Usûlünde Hadis*, s. 27.

²²³ Ö. Soner Hunkan, “Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han Medresesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy. 8, s. 17-44.

devletin yargı alanında hizmet verecek kadılık, müftülük, muhtesiplik gibi dinî gereksinimlere cevap verecek imam, hatib, vaiz ve müezzin gibi memurlara ihtiyaç duymaktaydı. İşte bu gereksinimleri karşılamak amacıyla ülkede varlığı bilinen suffe ve medreselerin, 457/1065’de inşaatı başlayan Nizâmiye Medreseleri gibi kurumlardan esinlenerek daha donanımlı ve geniş imkânlarla geliştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Kaynaklarda Tabgaç Han kimi zaman müstesna bir dindar olarak kimi zaman da ideal ve âdil bir hükümdar olarak anılır. Öte yandan onun fakihlerin fetvası olmadan hiçbir vergi almadığı ve ulemaya karşı çok saygı duyduğu da belirtilir.²²⁴ Bütün bu bilgilerden iyi bir dindar olduğu anlaşılan Tabgaç Han, Batı Karahanlılar’ın başkenti Semerkant’ın Bâbü’l-Cedîd (Yeni Kapı) mahallesinde 458/1066’da medrese, kütüphane, öğrenci odaları içine alan bir külliye yaptırdı. Ayrıca bu külliyenin yanında 56/679 yılında Semerkant’ta şehid düşen Hz. Peygamber’in amcaoğlu Kusem b. Abbas’ın türbesi vardı. Medrese günümüzde Semerkant şehrinin Şâh-ı Zinde adıyla bilinen meşhedindedir.²²⁵

Tabgaç Han Medresesi vakfiyesi günümüze kadar gelmiş olup oradaki bilgilere ve kazı çalışmalarından elde edilen bulgulara göre medrese külliyesinin fiziki durumunun şunlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır:

- a. Araştırma ve inceleme salonları
- b. Kurrâların ve halkın Kur’ân okuması için bir derslik
- c. Halkı eğitmekle sorumlu edep öğretmenine bir derslik
- d. Bilim ve din yetkilileri için bir mescit
- e. Kur’ân öğretimi için bir kütüphane
- f. Külliyenin bitişiğinde öğrenciler için bir yurt
- g. Meşhed²²⁶

²²⁴ Ö. Soner Hunkan, “Tamgaç Han”, *DİA*, XXXIX, 556-7.

²²⁵ Hunkan, “Ortaçağ Semerkand’ında İlk Modern Türk Üniversitesi”, s. 25; Emel Esin, “Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim’in Semerkand’da Yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1978, VIII, s. 37-55; Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-7. Şâh-ı Zinde hakkında bilgi için bk. A. Engin Beksaç, “Şâh-ı Zinde”, *DİA*, XXXVIII, 267-9.

²²⁶ Saffet Bilhan, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *AÜEBFD*, 1982, XV, sy. 2, s. 117-124; Hunkan, “Ortaçağ Semerkand’ında İlk Modern Türk Üniversitesi”, s. 25.

Tabgaç Han Medresenin Kadrosu

a. Kâim (mütevelli, müdür veya dekan): Bu makamda oturan Ebû Tâhir Abdurrahman b. Hasan el-Gazzalî o dönemin resmî parasıyla yıllık 2000 dirhem alıyordu. Kâimin atanmasına ilişkin bilgiler de vakfiyede yazılıydı.

b. Müderris/Fakîh: Hanefî mezhebinden olması istenen müderrisin yıllık maaşı 3600 dirhemdi.

c. Öğrenciler: Öğrenciler için toplam yıllık 18.000 dirhem burs imkânı tanınmış ve öğrenci başına aylık 30 dirhemden fazla verilmemesi kararlaştırılmıştı. Bu hesaba göre medresede en az 50 öğrenci bulunduğu anlaşılmaktadır.

d. Mutemet: Yıllık maaşı 1200 dirhemdi.

e. Edep öğretmeni: Aylık maaşı 100, yıllık maaşı ise 1200 dirhemdi.

6. Kur'ân hocası: Aylık maaşı 125, yıllık maaşı ise 1500 dirhemdi.

f. Kur'ân Tilavet eden Dört Kurrâ: Meşhedde Kur'ân okuyan bu dört kurrâ için yıllık 300 dirhem ödenirdi.

g. İki Adet Hizmetçi (Ferrâş ve Bevvâb): Medrese külliyesinin kapılarını açmak ve kapamak, kandilleri yakmak gibi görevleri bulunan hizmetçilere yıllık 1200 dirhem ödenirdi.

h. Bekçi (Türbedar ve Kütüphaneci): Bunların sayısı tek veya iki kişi olup müderrisin takdirine bağlıydı ve yıllık maaşı 1200 dirhemdi.²²⁷

Tabgaç Han İbrahim b. Nasr, medrese külliyesinin ayakta kalması için Semerkant'taki han, evler, dükkân, salonlar, hamam ve arazi gibi çok sayıda mülklerini vakfetmiştir. Vakfedilen bu imkânlarla öğrencilerin soğuk su içmeleri için getirilecek buzlar dahi temin edilmiş, Aşure günü belli sayıda yoksulun doyurulması ve onlar için giysi tedariki gibi hayırlı işler de hesaba katılmıştır.²²⁸

²²⁷ Bilhan, "Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", s. 117-124; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 26-7.

²²⁸ Bilhan, "Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", s. 117-124; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 27-8; Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri: Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar*, 1999, II, sy. 5, s. 177-02; Vakfiyenin Arapçası için bk. Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana*, s. 17-22.

Tabgaç Han Medresesi, bütün bu yapısı ve işlevi itibariyle İslâm coğrafyasında bilinen ilk medrese olma özelliğini taşımaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Buhara'daki medreseler, Tabgaç Han Medresesi gibi donanımlı ve düzenli olmayıp muhtemelen daha ibtidaî kurumlardı.

Din, yargı, sulama ve vergi meselelerinden vezirliğe kadar birçok alanda devletin ihtiyacını karşılayacak elemanların yetiştirildiği medresede Hanefî mezhebine göre eğitim verilmesindeki amaç, hevâ ve bid'at ehlinin çoğalmasına karşı tedbir almak ve devletin bütünlüğünü temin meselesiydi.²²⁹

Başkent Semerkant'taki Hakan Medresesi, 459/1067 tarihinde tamamlanarak hizmete açılan Nizâmiye Medresesi'nden birkaç ay önce açılmıştı ve her ikisi de hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescit, kütüphane, yatakhane, yemekhane ve hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindeydi. Bu döneme kadar İslâm coğrafyasında varlığı bilinen medreseler, kurumsal niteliklerden uzak, genellikle cami, mescit veya türbelerin bitişiğinde yapılan bir tür eğitim ve öğretim mekânları idiler.²³⁰ Kendinden önceki eğitim kurumlarından yapı, işlevselliği ve kurumsallığı ile çağının önde gelen müesseselerinden sayılan Hakan Medresesi vakfiyesinde Hanefî mezhebine göre eğitim verileceği bildirilirken tefsir, hadis, akaid gibi temel İslâm bilimleri ve okutulacak kitaplardan söz edilmemiştir. Öte yandan burada hangi hocaların müderrislik yaptığı konusu da pek bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla burada hadis, fıkıh, tarih ve diğer çeşitli dersler veren isim Necmüddin en-Nesefî'dir. Kaynaklara göre 532/1138 yılında Tabgaç Han Medresesinde hadis imlâsında bulunmuştur.²³¹

Necmüddin en-Nesefî hadis, tefsir, fıkıh, kelam, şiir başta olmak üzere birçok sahada söz sahibi olan ve hemen her konuda eser veren çok yönlü bir âlimdir. Nesefî'nin, ansiklopedik mahiyete sahip olmanın yanında Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dinî ilimler, fen bilimleri, matematik, tarih, dil ve edebiyat gibi çeşitli konuları içeren ve 57 bölümden oluşan *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eseri nâşirinin de belirttiği gibi dönemin eğitim kurumlarında bulunan ders müfredatlarının

²²⁹ Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in Semerkand'da Yaptırdığı Abideler", s. 45.

²³⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 266; Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", s. 18; Nizâmiye Medresesi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-191.

²³¹ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 409 (200a), 441 (216b). Eserin nâşiri kaynaklarda Nesefî'nin hocalık faaliyetlerine pek değinilmediği, ancak bu eserin söz konusu hususu aydınlatmakta olduğunu belirtir. bk. Giriş kısmı.

anlaşılabilmesi adına önemli bir yere sahip olmalıdır.²³² Dolayısıyla Neseî'nin bu eseri, dönemin ilim adamlarının ne tür alanlara ilgi duyduğunu ve ilmî seviyenin hangi durumda olduğu hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Ayrıca 5./11. yüzyıla kadar yerli muhaddislerin kaleme aldığı hadis kitapları hem bölgede hem de İslâm coğrafyasında yaygın biçimde okutulmaktaydı. Bunlara Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863) *el-Müsnedü'l-kebîr*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'i, Buhârî'nin (ö. 256/870) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) ve Büceyrî'nin (ö. 311/923) *el-Câmi* 'leri misal olarak verilebilir.

Yukarıda Hakan Medresesi'nin Kusem b. Abbas'ın meşhedi (şehitliği) yanına inşa edildiğine değinilmişti. Kaynaklarda Semerkant'ta Kusem Medresesi adını taşıyan bir medreseden bahsedilmekteyse de bunların aynı kurumlar mı olduğu yoksa aynı isimle anılan farklı kurumlar mı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

8. Kusem Medresesi

Bu medrese, ismini Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın oğlu Kusem b. Abbas'tan almaktadır. 56/676 senesinde Semerkant'ın fethi sırasında şehit düşmüş ve bir rivâyete göre orada defnedilmiştir. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yaptırılmıştır. Kusem b. Abbas defnedildiği günden bu yana Semerkantlılar tarafından “Şâh-ı zend” (yaşayan sultan) olarak anılır olmuştur.²³³

Kaynaklarda bu kurumda ders veren iki isimden söz edilir ki bunlardan biri Semerkant sakini ve Hanefî fâkihi Ebü'l-Vaddâh Muhammed b. Muhammed el-Alevî'dir (ö. 491/1098). Onun 5./11. yüzyılın sonlarına doğru Kusem Medresesi'nde ders verdiği²³⁴ bilgisi dikkate alındığında bu yapının Tabgaç Han Medresesi ile aynı veya onun yanında inşa edilen özel bir eğitim kurumu olduğu akla gelmektedir. Ebü'l-Vaddâh el-Alevî'nin Kusem Medresesi'nde fıkıh dersleri verdiği tahmin edilmektedir. Burada müderrislik yaptığı bildirilen bir diğer isim ise imam Ebü'l-Meâlî Mes'ûd b. el-Hasan el-Kuşânî'dir (ö. 540/1146). Bir ara Semerkant hatipliği görevinde de bulunan Kuşânî'nin, hadis imlâ meclisleri akdettiği ve Kusem Medresesi'nde ders verdiği kaydedilmektedir.²³⁵ Eldeki bilgiler 5./11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hizmete

²³² Nâşirin ifadesi için bk. Neseî, *Matla'u'n-nücûm*'un giriş kısmı.

²³³ Kusem b. Abbas hakkında bilgi için bk. Bakır, “Kusem b. Abbas”, *DİA*, XXVI, 462-3.

²³⁴ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 317-8.

²³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 432.

giren Kusem Medresesi'nin 6./12. yüzyılın ortalarına kadar faal olduğunu göstermektedir.

9. Kûlâr (Kûl Er) Tegin Medresesi

Bu medrese tüccarların çokça bulunduğu Buhara'nın İskeket köyünde yer alırdı. Bu köyde bir Cuma Camisi bulunduğu halde Cuma namazının kılınmasına Buhara uleması tarafından izin verilmemişti. Bu durum Kadir Han Cibril b. Ömer b. Tuğrul Han'ın (492-495/1099-1102) Buhara emîri oluncaya kadar devam etmiştir. Emîrin ismi Tuğrul Bey, lakabı ise Kûlâr Tegin idi. O İskeket camisinin tahtalarını varislerinden satın alarak Buhara'ya getirtip orada Sebze Satıcılar Çarşısının yanında büyük miktarda para harcayarak bir medrese yaptırdı. Medresenin kurucusu olan Kûlâr Tegin'in türbesinin de burada olduğu bildirilmektedir.²³⁶

Kûlâr Tegin Medresesi, Hanefî mezhebinin destekçileri olan Batı Karahanlılar'ın yaptırdığı ikinci medrese olma özelliğine sahiptir. Bu kurumla ilgili hadis müderrisliği ve ders müfredatına dair bilgi tespit edemedik.

10. Hamîdiyye ve Mahmûdiyye Medreseleri

Doğu Türkistanlı araştırmacıların eserlerinde yer alan bilgilere göre bu medreselerin birisi Doğu Karahanlı ülkesinin Kâşgar şehrinde, diğeri ise Kâşgar yakınlarında bulunan Opal köyünde idi. *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı meşhur eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud'un, Hamîdiyye Medresesi'nde okuduğu ve Mahmûdiyye Medresesi'ni kurarak burada ders verdiği gelen bilgiler arasında yer almaktadır.²³⁷

11. Medrese-i Bubi Meryem

Karahanlılar'ın hakanı Satuk Buğra Han'ın ikinci kızı Sultan Bubi Meryem Mezarı'nın yanına inşa edilmiş olan bu medrese muhtemelen söz konusu Sultan Hanım tarafından kurulmuştur. Bu yapı 40'tan fazla odası olan külliye meydanına gelmekte olup döneminin önemli eğitim merkezlerinden birisiydi. Günümüzde Kâşgar şehrinde

²³⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 247-8; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 287-90.

²³⁷ Piding, *Doğu Türkistan'da İslâm Kurumları*, s. 42-3; Muti, "Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri", s. 301-2; Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 9-15.

Hanöy ile Beştoğrak arasındaki yol üzerinde bu medresenin harabeleri bulunmaktadır.²³⁸

12. Keş Medresesi

Maveraünnehir'in Keş şehrinde olduğu anlaşılan bu medresede Nesef'in Sûbah köyüne nisbetle anılan zâhid Muhammed b. Ali es-Sûbahî el-Keşşî'nin (ö. 5./11. asır) ders verdiği ve kendisinden Ebû Bekir Abdülhâlik b. Muhammed el-Şikânî'nin (ö. 480/1087'den önce) hadis aldığı bildirilir. Buradan verilen bilgilerden Keşşî'nin 5./11. yüzyılda hayatta olduğu ve söz konusu medresede dersler verdiği söylenebilir. Ancak hangi alanda hocalık yaptığı tam anlamıyla bilinmemektedir.²³⁹

13. Hâit-i Hayyân Medresesi

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu medrese, Semerkant'ın Hâit-i Hayyân²⁴⁰ sokağında bulunurdu. Eserinin sadece bir yerinde buradan söz eden Sem'ânî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Bahtiyâr es-Sâğarcî'nin (ö. 502/1108) bu medresede ders verdiğini kaydeder.²⁴¹ Kaynakların pek fazla bahsetmemesi dolayısıyla burasının bazı hayırseverler tarafından kurulan sınırlı kapasiteye sahip bir kurum olduğu söylenebilir. Hangi ekollerin eğitim mekânı olduğu da bilinmemesine rağmen en azından 5./11. yüzyılın sonlarına doğru hizmet verdiği görülmektedir.

14. Umûr Sokağı Medresesi

Kaynakların; medreseleri kurucusu, bulunduğu mahalle veya bulunduğu sokağın ismiyle anmış olması, Karahanlılar dönemindeki eğitim kurumlarının sayılarının net bir şekilde tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum Umûr Sokağı Medresesi için de geçerlidir. Semerkant'ın Umûr sokağının başında bulunan medresede fakih ve hatîb vasıflı Ebû Ali Hüseyin b. Yusuf el-Harkânî (ö. 505/1111) ders veriyordu.²⁴² Umûr Sokağı Medresesinin Moğolların şehri istilasına kadar faaliyette olduğu tahmin edilmektedir.

²³⁸ Nuerdun Ainiding, "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - I (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim) 15-18 Mayıs 2014, Sakarya*, 2014, s. 177-84.

²³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 183-84; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 152.

²⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*'da Sokak olarak andığı Hâit-i Hayyân'ı bir başka eserinde mahalle şeklinde zikreder bk. *el-Müntehab*, II, 1163.

²⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 9-10; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 5.

²⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 88-89.

15. Kadı Selmân Medresesi

Kurucusunun Semerkant sakini, kadı, imam Ebü'l-Mehâsin Selmân b. Ali el-Belhî (ö. 509/1115) olduğu ve kendisinin burada ders verdiği anlaşılmaktadır.²⁴³ Burada Belhî'den sonra hocalık yapan isim kadı ve “şeyhussünne” lakaplı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Reyhânî el-Belhî'dir (ö. ?)²⁴⁴. Nisbelerinden de anlaşıldığı üzere Belhî olan bu isimlerin Semerkant şehrinde açtıkları eğitim kurumuyla en geç 6./12. yüzyılın başlarında hizmet verdikleri söylenebilir. Ancak medresede hadis müderrisliği olup olmadığı, varsa hangi hadis kitabının okutulduğu bilinmemektedir.

16. Alp Çağrıbek Medresesi

Bu kurum, adını kurucusu olduğu anlaşılan Alp Çağrıbek isimli şahıstan alır. Yine büyük ihtimalle aynı şahıs söz konusu medresenin girişinde bir mektep yaptırarak kendisi de bunların masraflarını karşılayan nüfuzlu bir vakıf sahibi idi. Kaynaklarda bu medresenin girişinde bulunan mektepte Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Müstemlî (ö. ?) adında bir şahsın Kur'ân dersleri verdiğini, kadı, hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Kassâr'dan (ö. 490/1097) hadis dinleyip Necmüddin en-Nesefî'ye (ö. 537/1142) naklettiği bildirilir ki buna göre Alp Çağrıbek Medresesi 5./11. yüzyılın sonları veya 6./12. yüzyılın başlarında eğitim vermekteydi.²⁴⁵ Bu kurum hakkında da sınırlı bilgi söz konusu olup kurucusunun Alp Çağrıbek olması varsayımından hareketle özel bir eğitim mekânı olduğunu söylemek mümkündür.

17. Üsrûşenî Medresesi

Hakkında iki satır kadar bilgi verilen bu medresenin kurucusu vâiz Bekir b. el-Yemân el-Üsrûşenî (ö. 519/1125) Zerkûbân mahallesinin ²⁴⁶ bir sokağında bulunduğu ve hadis hâfızı, kadı Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Kassâr'dan (ö. 490/1097) hadis rivâyet ettiği ve Çâkerdîze mezarlığına defnedildiği bildirilmektedir.²⁴⁷

²⁴³ Nesefî, *el-Kand*, s. 228.

²⁴⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 574.

²⁴⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 578.

²⁴⁶ Eseri neşre hazırlayan müellifin belirttiği gibi burası بزنگران adlı sokak olmalıdır. Aynı eserde Semerkant'ta bu isimle bilinen bir sokaktan bahsedilmektedir bk. *el-Kand*, s. 155. Tamgaç Han Medresesi vakfiyesinde ise Zerkûbân adlı mahalleden bahsedilmektedir bk. Kamoliddin, *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana*, s. 18.

²⁴⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 105.

Bu bilgiye göre medresenin 6./12. yüzyılın başında Semerkant'ta faal olduğu anlaşılmaktadır.

18. Bağdat Seyyid'i Medresesi

Bu kurum, 6./12. yüzyılın başlarında faaliyete açık olduğu anlaşılmakta olup burayla ilgili bilgiyi Semerkant merkez camisinde imlâ meclisleri akdettiği bildirilen hadis hâfızı ve kadı Ebû Sa'd Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Neseî'nin biyografisinde görmekteyiz. Buna göre bu âlim 22 Şaban 523/1129 tarihinde vefat ettiğinde cenazesi Bağdat Seyyid'i Medresesi'nde kalabalık bir cemaatle kaldırılmıştır.²⁴⁸ Eldeki bilgiler bu kadarla sınırlı ise de, en azından bu medresede hadis meclislerinin akdedildiği varsayılabilir.

19. Arslan Han Medresesi

Muhammed Arslan Han b. Süleyman 495-524/1101-1130 yılları arasında Batı Karahanlılar'ın hükümdarı olup annesi Selçuklu sultanı Melikşah'ın (1072-1092) kızı idi. 30 yıla yakın sürdürdüğü hakanlık döneminde iki medrese başta olmak üzere birçok alanda imar faaliyetlerinde bulundu. Kendisi de Ehl-i tasavvuftan olduğu bildirilen Arslan Han Muhammed, Buhara'nın Ebü'l-Leys semtinde yaptırdığı sarayını fakihlere medrese olarak tahsis ederek saray kapısındaki hamam ve bazı köyleri de bu medresenin giderleri için vakfetti.²⁴⁹ Karahanlı Hanedanı'nın, Hanefî ulemasını desteklediğine yukarıda değinmiştik. Bu kurumun da Hanefî fakihlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan Hakan Medresesi gibi yoğun olarak fıkıh dersleri içerse de Dârü'l-Cûzcâniyye Medresesi örneğinde görüldüğü gibi bazı temel hadis kitaplarının okutulduğu ve hadis meclislerinin yapıldığı da düşünülebilir.

20. Hâkânîyye Medresesi

Annesi Sultan Melikşah'ın kızı olması sebebiyle Merv şehrine yedi fersah mesafede bulunan Mesves isimli köyde²⁵⁰ doğan Arslan Han Muhammed, bu bağdan dolayı Merv'de bir medrese yaptırmış ve vefat ettiği zaman oraya defnedilmiştir.²⁵¹ Söz konusu medrese ise muhtemelen Arslan Han'ın hükümdar olduğu 495-524/1101-1130

²⁴⁸ Neseî, *el-Kand*, s. 346.

²⁴⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 265; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298.

²⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 268; Bu köyün ismini Sûs şeklinde geçtiğine dair bilgi için bk. Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290.

²⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 213; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 296.

yılları arasında inşa edilmiş ve Hanefî ekolü esaslı bir eğitim kurumu olmalıdır. Nitekim burada Maverâünnehirli fakih Ebü'l-Hasan Ali b. Mevcûd el-Kuşânî'nin (ö. 557/1162)²⁵² ders verdiği bilinmekte olup hem kurucusunun hem de Kuşânî'nin bölgeden olması söz konusu kurumda Maverâünnehirli âlimlerin etkili bir rol aldığını düşündürmektedir.

21. Hoca Meşhed Külliyesi

Karahanlılar dönemine ait olduğu düşünülen diğer bir yapı ise IX-XI. yüzyıllar arasında inşa edilen, Hoca Meşhed ismiyle tanınan, medrese, cami ve türbeden oluşan külliye bulunmaktadır. Bu külliye Güney Tacikistan'da Kubadiyan bölgesinde Sayad kasabasında yer almaktadır. Kazı çalışmaları neticesinde bu yapının mimarî özelliği ve büyüklüğü ortaya konulmuştur. Buna göre külliyenin güneyindeki portalin sağında türbe yer alırken, solunda cami kısmı bulunmakta, portalden tonozlu dar bir koridorla medreseye geçilmektedir. Medrese açık avlulu, dört eyvanlı şemaya sahiptir. Avlu etrafında sıralanmış mekânlar yer almaktadır. Külliye yer alan mekânlar 68x48 m. ölçüsündeki diktörtgen planlı açık avlu etrafında dizilmişlerdir. Ayrıca medrese bölümünün temel kalıntılarının kaldığı yapılan kazı çalışmaları neticesinde ortaya konulmuştur.²⁵³ Bu külliye önce Sâ mânîler devrinde türbe yapıldığı ve daha sonra Karahanlılar döneminde cami ve medrese eklendiği de aktarılırken; kurucuları, hadis müderrisliği ve ders müfredatına dair herhangi bir malumata yer verilmemektedir.

Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılar devrinde ülkenin önemli şehirlerinde başta camiler olmak üzere birçok medrese yaptırılarak halkın hizmetine sunulmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi Karahanlılar, Sâ mânîler'in Maverâünnehir ve Horasan'da açtığı medreselerden esinlenerek hem onları geliştirmiş hem de sayılarını artırmıştır. Arslan Han gibi bazı hakanların ülke sınırlarını aşarak Merv'de medrese açtığı görülmektedir. Bu yönüyle Karahanlı hükümdarları bu anlamda diğer İslâm ülkeleriyle yarışarak büyük gayretler sarf etmişlerdir.

Karahanlılar devrinde Ehl-i hadîs'in önderi diye tanınan Halîmî (ö. 403/1013),²⁵⁴ öte yandan Ebû Sa'd el-İdrisî, Nahşebî, Ebû Mes'ûd el-Becelî gibi Ehl-i hadîs'in önemli

²⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 433; a.mlf., *el-Müntehab*, II, 1266; Zehebî, *Târîh*, XII, 130.

²⁵³ Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*, s. 143-7.

²⁵⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 198; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 382; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ' i'l-hadîs*, III, 229; Zehebî, *Siyer*, XVII, 231-3; a.mlf., *Tezkire* III, 1030.

âlimlerinin varlığı ve halkının çoğunluğu Ehl-i hadîs'ten²⁵⁵ olan yerlerin bilinmesine rağmen onlara ait medreselerden bahsedilmeyişi, zikredilen kurumlara ilişkin malumatların azlığından kaynaklanır. Diğer taraftan hükümdarların Hanefîliği yani Ehl-i re'y'i desteklemesinden dolayı bu ekolün kurumlarına rağbet artmış, Ehl-i hadîs ise onlar kadar ilgi görememiş de olabilir.

Tanıtmış olduğumuz kurumlar arasında hadis derslerinin (imlâ meclisleri) en fazla yapıldığı ve hakkında en teferruatlı bilgilerin verildiği eğitim kurumunun Dârü'l-Cûzcâniyye olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu kurum hem Ehl-i re'y hem de Ehl-i hadîs ekolleri açısından önemli bir yere sahiptir.

II. YAYGIN EĞİTİM KURUMLARI

A. CAMİLER VE MESCİTLER

İslâm'da ilk eğitim ve öğretim faaliyetleri Mekke döneminde Dârülerkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebvî'nin inşasından sonra buna hız verilmiştir. Mescitteki öğretim faaliyetleri “meclis” kelimesiyle ifade edilirken, meclislerde Hz. Peygamber'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubuna “halka” denilmiştir. Cami ile mescit kelimelerine gelince bu kurumlar arasında bazı farklılıklar bulunmuş olup bunların içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mabetler ise sadece mescit olarak anılır olmuştur.²⁵⁶

Kaynaklarda Maverâünnehir ve Türkistan'da kurulan ilk cami ve mescitlerin bazılarından bahsedilir ki bu bilgiler, bizlere o bölgenin Müslümanlar tarafından ne zaman fethedildiklerini ve İslâmî eğitimin ilk olarak ne zaman verilmeye başladığını göstermektedir. Buna göre Kuteybe b. Müslim 94/712'de Buhara'yı dördüncü kez aldığı zaman orada eskiden puthane olarak kullanılan mekânın yerine bir Cuma Camisi inşa ettirdi. Buhara halkına da camiye gitmelerini emretti. İslâm'a yeni giren yerli halk arasında Kur'ân'ın Arapçasını anlamadıkları için Farsçasından okuyanların olduğu da bildirilir.²⁵⁷

²⁵⁵ Zeymûn, Verkûd isimli köylerindeki halkın çoğunluğu Ehl-i hadîs olduğuna dair bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4, V, 61, XIII, 317.

²⁵⁶ Bilgi için bk. Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, VII, 46-56.

²⁵⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 286.

Türkistan bölgesi Maverâünnehir'e göre daha geç dönemde İslâm'la tanıştı. Oralarda kurulan ilk mabetlerden biri Sâ mânî hükümdarı İsmail'in 280/893'de Talas'a (Tarâz'a) karşı başarılı bir sefer yaparak kiliseden camiye çevirdiği mabetti.²⁵⁸ Ayrıca Doğu Türkistan'ın merkezlerinden sayılan Kâşgar'ın Artuç köyünde Nasr es-Sâ mânî tarafından bir mescit kurulduğu bilinmektedir.²⁵⁹ Bu yapılar Maverâünnehir'in değişik bölgelerinde inşa edilen ilk mabetler olup kuruluşundan itibaren İslâmî eğitimin yapıldığı ders mekânları olagelmıştır. Nitekim bunlar arasında yer alan Artuç mescidinde Müslümanlığı kabul eden ve temel İslâm derslerini de orada tahsil eden Satuk Buğra, Karahanlı Hakanı olduğunda devletin resmî dinini İslâm olarak ilan etmişti. İslâm tarihinde eğitim ve öğretime oldukça önemli katkılar sağlayan cami ve mescitler, Karahanlılar döneminde de aynı fonksiyonları yüklenerek halkın ihtiyaçlarını karşılamıştır.

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyılda Karahanlılar ülkesinde de muhaddislerin en fazla kullandıkları mekânlar arasında cami ve mescitler geliyordu. Orta Asya'da inşa edilen camiler ise genellikle şehristan kısmında yer alıyordu.²⁶⁰ Bu yapılar genellikle hükümdar, devlet adamları ve zengin şahıslar tarafından inşa ettirilip halkın hizmetine sunulurdu. Karahanlılar devrindeki söz konusu kurumlarda hadis, fıkıh, kelam ve diğer ilimler revaçta idi. Daha önceki asırlarda yetişen Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Tirmizî ve Sâlih Cezere gibi bölgenin Ehl-i hadîs imamlarının yetiştirdiği talebeler, hocalarından devraldığı mirası yani onların bıraktığı eserleri, düşünce ve görüşlerini Karahanlılar'ın hükmettiği asırlarda da yaşatmaya çalıştılar. Onların sahip oldukları ilmi ve eserleri dinlemek ve icazet almak için uzak bölgelerden gelenler bile olmuştur.

İslâm dininin ortaya çıkması ve farklı bölgelere yayılmasının ardından çeşitli İslâmî ekollerin de ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu ekoller kendileri gibi düşünmeyen ekollerle tartışmalara girdiği gibi her ekolün kendilerine ait eğitim mekânları vardı. Bunlar arasında cami ya da mescitlerin bir kısmı çeşitli ekollerin ders yaptığı önemli eğitim mekânlarından idi. Örneğin Bağdat'taki Mansur Camisi, Ehl-i hadîs'in kalesi mahiyetinde olup hadis dersleri ile meşhur olduğu kaydedilir.²⁶¹ Aynı durum

²⁵⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 327-8; Barthold, *Türkistan*, s. 241.

²⁵⁹ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 143.

²⁶⁰ Çeşmeli, *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, s. 73. Orta Asya şehirleri çoğunlukla kale (Kuhendiz), asıl şehir (Şehristan) ve dış mahallelerden (Rabaz) meydana geliyordu bk. Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.

²⁶¹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 51.

Karahanlılar dönemi için de geçerlidir. Aşağıda Karahanlılar dönemiyle ilgili kaynakların imkân verdiği kadarıyla 4-6./10-12. yüzyıllar arasında hadis faaliyetlerinin yapıldığı cami ve mescitler ele alınacaktır.

1. Buhara Camisi

Yukarıda Buhara Camisi'nin bölgedeki ilk cami olduğuna ve kuruluşundan itibaren eğitim ve öğretime başlandığına değinmiştik. Söz konusu camide ve diğer mekânlarda Buhârî gibi büyük muhaddislerin yetiştiğinde şüphe yoktur. Bu şekilde ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü bu mekân, Karahanlılar devrinde de aynı vazifeyi ifa etmiştir. Nitekim Buhara müsnidi Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sâber el-Buhârî'nin (ö. 377/987) 368/979 yılının Cuma günü Buhara Camisi'nde hadis imlâ meclisi akdetmiş olup orada hazır bulunanlar arasında hadis hâfızı Müstağfirî de yer almaktaydı.²⁶² 5./11. yüzyılda da ise Buhara Camisi'nin imamı olduğu bildirilen Ebû Nasr el-Hayrâharî (ö. 5./11. asır) burada hadis imlâ meclisleri akdetmiş ve hatta Batı Karahanlı Hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim (ö. 492/1099)²⁶³ bile orada hadis tahdis etmiştir.²⁶⁴

6./12. yüzyılda Buhara Camisi'nde yıllarca hadis veya fıkıh meclisleri gerçekleştiren isim Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hasanî el-Buhârî el-Haddâdî'dir (ö. 539/1144). Nakledildiğine göre o burada 20 yıldan fazla imlâ meclisi akdetmiştir.²⁶⁵ Sem'ânî bölgeye ikinci defa gelişinde Buhara'da İmâmzâde isimli bir şahıstan bazı bilgiler aldığını ve kendisinin orada akdettiği imlâ meclisine onun da katıldığını kaydeder ki muhtemelen Sem'ânî söz konusu meclisini Buhara camilerinden birinde gerçekleştirmiştir.²⁶⁶

2. Beykent Camisi

Buhara yakınlarında âlimlerinin çokluğuyla meşhur bir yerleşim merkezi olan Beykent, Müslümanlar tarafından Maveraünnehir bölgesinde fethedilen ilk topraktır. Bu

²⁶² Nesefî, *el-Kand*, s. 253-4.

²⁶³ Şemsülmülk Nasr b. İbrahim ilim sahibi bir hükümdar olup Buhara ile Semerkand minberlerinde halka hitap ettiği, Hamd b. Muhammed ez-Zübeyrî'den (ö. ?) öğrendiği hadisleri imlâda bulunduğu ve kendisinden ise Semerkantlı âlim Ebû Bekir el-Medîni (ö. 550/1155) ders dinlediği kaydedilir (Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 245-6; Zehebî, *Siyer*, XIX, 192).

²⁶⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 446.

²⁶⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 395; a.mlf. *el-Müntehab*, III, 1866.

²⁶⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1662-3.

şehrin 4./10. yüzyıldaki önemli muhaddislerinden biri Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr el-Bîkendî'dir (ö. 404/1014). O, ilim tahsili için Irak, Şam ve Mısır'a seyahatler yaparak çok sayıda âlimden, başta hadis olmak üzere birçok alanda dersler aldı. Daha sonra ülkesine dönüp memleketi ve yakın bölgelerde hadis öğretimi ve telif işleriyle meşgul oldu. Nitekim onun başta hadis olmak üzere farklı alanlarda irili ufaklı 400 civarında eser kaleme aldığı ve Buhara'ya gelip bunları rivâyet ettiği bildirilmektedir. Ayrıca kaynaklarda onun 404/1013'de Rebiülevvel ayının sonlarında Beykent Camisi'nde hadis naklettiği bilgisi yer alır ki bu da bize hadis hâfızı Bîkendî'nin vefatına birkaç ay kalıncaya kadar hadisle iştigali bırakmadığını ve aynı zamanda yaygın bir eğitim kurumu olarak caminin fonksiyonunu gösterir.²⁶⁷ Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Karahanlı dönemindeki Beykent ve diğer yerlerdeki cami ve mescitler, hadis derslerinin en çok yapıldığı önemli mekânlardandı.

3. Semerkant Camisi

Batı Karahanlılar'ın başkenti, öte yandan Hindistan, İran, Çin ve kuzeyden Türkistan'dan gelen İpek Yolu'nun birleştiği yol üzerinde bulunması ve diğer birçok özellikleriyle ön plana çıkan Semerkant, ilmî yönden de ülkenin en hareketli şehirlerindendi. Maverâünnehir'de Semerkant'a rekabet edebilecek tek şehir Buhara'ydı. Bölgede 2./7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren cami, mescit ve ilmî çalışmalar için medreseye benzer özel yapılar inşa edilmeye başlayan süreç Karahanlılar tarafından da aynı hızla devam ettirilmiş ve buralarda sürekli olarak ilmî çalışmalar yapılagelmiştir.²⁶⁸

Kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Semerkant Cami'sinde hadis meclisleri akdeden âlimlerin isimlerini ve hadis meclislerinin yapıldığı günleri tespit etmek mümkündür. Örneğin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Huşûfağnî (ö. 372/982) Semerkantlı bir kısım ilim tâliplerinin isteği üzerine Semerkant'a gelip merkez camide

²⁶⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 363; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 122; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 533; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 234; Zehebî, *Siyer*, XVII, 200; a.mlf., *Tezkire*, III, 1036-7. Ayrıca İ. Lütfî Çakan Bîkendî'nin sadece bir eseri hakkında bilgi bulunduğunu ifade eder ("Bîkendî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 150). Tarama esnasında Bîkendî'ye ait 40'ın üzerinde eserine tesadüf edilmiştir. *Şüyûhu Guncâr, el-Kibâr ale's-siğâr, Uluvvü'l-esânîd, Mesânîdü'n-nüssâk, Menâkibü Süfyan es-Sevrî, Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek, Menâkibü Mâlik b. Enes, Müsnedü'l-aşera, el-Humâsiyyât, el-Erbaûn, el-Meşâhîr ve hazfi'l-menâkîr, el-Künâ ve'l-esâmî, el-Müselâât* adlı eserlerinin bir kısmının hadise, bir kısmı ise önemli muhaddislerin menkıbelerine dair olduğu anlaşılmaktadır. Diğer eserleri için bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

²⁶⁸ Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 404.

dedesi Buceyrî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserini okutmuştu.²⁶⁹ Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Ahmed el-Cündî es-Semerkandî (ö. 448/1057'de sağ) Semerkand Cami'sinde 448/1057 yılının Şevval ayında, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî ise 457/1065'de Ramazan ayının Cuma günü hadis imlâ meclisi akdetmişlerdir.²⁷⁰ Bunların haricinde çok hadis bildiği ve uzun yıllar hadis meclisleri akdettiği bildirilen Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer el-Kuşânî (502/1109), Ömer b. Nasr b. Hamza eş-Şâî (ö. 6./12. asır) ve hadis hâfızı Ebû Sa'd Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer b. Ebu Ya'mer en-Neseî (ö. 523/1129) de Semerkant Camisi'nde hadis meclisleri düzenleyen diğer bazı isimlerdir.²⁷¹ Tefsir, fıkıh, usûl ve vaaz konularında söz sahibi olan Ebü'l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed es-Sâğarcî'nin (ö. 555/1160'lar) Semerkant'ta Perşembe gününün erken saatlerinde hadis imlâ meclisi akdettiği kaydı yer alır ki muhtemelen o da ya Semerkant Cami'sinde veya evinde bu faaliyetleri yürüttüğü söylenebilir.²⁷²

4. Neseî Camisi

Maveraünnehir'in belli başlı şehirlerinden sayılan Neseî (Nahşeb), ilmî açıdan Semerkant ve Buhara kadar olmasa da önemli bir yerleşim yeri idi. Tarihî süreçte burada yetişen ve Neseî nisbeleriyle anılan çok sayıda âlimin varlığı bilinmektedir.²⁷³ Dolayısıyla Neseî'deki cami ve mescitlerin fetih hareketlerini takiben eğitim ve öğretimde adeta bir üs görevini üstlendiği söylenebilir. Burada hicrî 5. yüzyılın ikinci yarısında hadis meclisleri akdeden isimler arasında Abdülcelîl b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mûdevî en-Neseî (471/1079'da sağ)²⁷⁴ ve hadis hâfızı Ebu Recâ Kuteybe b. Muhammed el-Osmânî en-Neseî (ö. 474/1081) zikredilebilir.²⁷⁵ Ayrıca Neseî'de Zâhirî mezhebi mensubu ve muhaddis Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'nin kendi mescidi olup orada kendisi vaaz nasihat ve ilmî dersler yapardı.²⁷⁶

²⁶⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

²⁷⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 370, 396, 414.

²⁷¹ Neseî, *el-Kand*, s. 346, 464, 485; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 431-4; Zehebî, *Siyer*, XIX, 268; a.mlf., *Târîh*, XI, 37.

²⁷² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1682-4.

²⁷³ Neseî ve Keşî âlimler hakkında bilgi için bk. Muhammed Nasır, *Nasaf va Keş Allomalari*, Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.

²⁷⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 394.

²⁷⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 685-6.

²⁷⁶ Neseî, *el-Kand*, s. 620; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

5. Zâhidler Mescidi

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu mescitte hadis hâfızı Müftağfirî, Şevval 376/987'de hadis meclisi oluşturmuş ve fakih Ebü'l-Hasan Humeyd b. Nuaym el-Enşemîsenî (ö. ?) orada ders dinlemiştir.²⁷⁷

6. Ebü'l-Abbâs el-Kâid Mescidi

Semerkant'ın Selm isimli sokağında olduğu anlaşılan bu mescitte Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Attâr es-Semerkandî (ö. 4./10. asır) hadis rivâyet etmiştir.²⁷⁸

7. İzz Mescidi

Semerkant'ın Dervâzçe mahallesinin Restûc Sokağı sonunda bulunan bu mekânda hadis hâfızı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Berde'î el-Hanîfî (406/1015'de sağ) hadis dersleri verirdi.²⁷⁹ Aynı mahallede daha sonraki tarihlerde Arslan Han Muhammed tarafından fakihler için bir medrese inşa edilmiştir.²⁸⁰

8. Menâre Mescidi

Bilindiği kadarıyla Semerkant'ta bulunan bu mescitte, 5./11. yüzyılın ilk yarısından 6./12. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun şekilde hadis meclisleri akdediliyordu. Hatta bu mekândan bahsedilirken fakih Ebû Muhammed Fazlullah b. Muhammed ed-Dandânkânî'nin (ö. 552/1157) Semerkant'ta bir müddet bulunarak Menâre Mescid'inde Ehl-i hadîs mensuplarına vekâleten hocalık yaptığı (وكان خليفة الدرس) ²⁸¹ bilgisine yer verilir. Diğer taraftan ise burada hadis rivâyetinde bulunan birçok ulema zikredilir ki bütün bunlar Menâre Mescid'inin en çok hadis derslerinin yapıldığı mekân olduğunu gösterir. Nitekim burada hadis meclisi akdeden veya hadis rivâyet edenler arasında Ebû Nasr Süfyan b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî el-Medînî (ö. 432/1041'den sonra), ²⁸² Semerkantlı büyük hadis âlimlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Esterâbâdî (432/1041'de

²⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 367.

²⁷⁸ Semerkandî'nin vefat tarihi takriben hicrî 4. yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başı olmalıdır. Çünkü 384/994'de Ebü'l-Kâsım er-Râzî'den hadis aldığı bilinmektedir (Nesefî, *el-Kand*, s. 547).

²⁷⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 542.

²⁸⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298.

²⁸¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 665. Sem'ânî onu fakih, âlim, münâzir güzel vaaz eden gibi sıfatlarla ve Buhara'da da fıkıh dersleri aldığını kaydeder. bk. (*et-Tahbîr*, II, 29).

²⁸² Nesefî, *el-Kand*, s. 233.

sağ),²⁸³ Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Fârisî (444/1052'de sağ),²⁸⁴ Ebû Muhammed Abdülhâlik b. Ebû Mâlik el-Belhî es-Sûfî (448/1057'de hayatta),²⁸⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Fârisî (ö. 476/1084)²⁸⁶ gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca Buharalı olan Maverâünnehir muhaddisi Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. Ahmed el-Hanbî talep üzerine Semerkant'a gelerek 461/1069'da Menâre Mescid'inde *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmuştur.²⁸⁷ Görüldüğü üzere Menâre Mescid'indeki hadis dersleri ve halkaları diğer mescitlere nazaran çok daha yoğun olarak yapıldı. Sem'ânî de Menâre Mescid'inde meclisler akdettiğini aktarmaktadır.²⁸⁸

9. Mukâtil Sokağı Mescidi

Semerkant'ta bulunan bu mescidin bulunduğu mahalleden söz edilmemektedir. Hicrî 4. yüzyılın ilk yarısında faaliyet göstermekte olan bu mekânda mukrî Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ahmed el-Herevî'nin 4 Zilkade 432/1040'da hadis naklettiği bilinmektedir.²⁸⁹

10. Emîrnûd Mescidi

Semerkant'ın Emîrnûd mahallesinde bulunan bu mescidin kurucusu Ebû Bekir Abdurrahman b. Muhammed b. Halef el-Fencî (ö. 5./11. asır) olduğu ve kendisinin burada zikir sonrası hadis imlâsında bulunduğu bildirilmektedir. Ayrıca Fencî'nin imam Ebü'l-Hasan el-Hatîbî'den (ö. 440/1048) sonra hocalık yaptığı (mescit veya diğer kurumlarda) biliniyorsa da onun vazifesinin hangi alana dair olduğu belirtilmez.²⁹⁰

11. Kassârîn Nehri Mescidi

Semerkant'ın Çamaşır Yıkayıcılar Nehrinin kenarında yer alan hankâhın karşısında bulunduğu anlaşılan bu yapının kurucusu Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed es-

²⁸³ Nesefî, *el-Kand*, s. 545.

²⁸⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 547.

²⁸⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 387.

²⁸⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 105, 597.

²⁸⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 479.

²⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 398.

²⁸⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 367.

²⁹⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 363.

Senkebâsî es-Semerkindî olmalıdır. Zira kaynaklarda onun burada 454/1062’de hadis rivâyet ettiği kaydedilmektedir.²⁹¹

12. Ebû Abdurrahman Sokağı Mescidi

Semerkant’ın Ebû Abdurrahman Sokağında bulunan bu mescitte çok sayıda hocası ve hadis sahibi olduğu bildirilen hadis hâfızı Ebû’l-Hasan Ali b. İshak b. Ahmed et-Tirmizî (447/1056’da sağ) hadis imlâ meclisleri akdederdi.²⁹²

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Semerkant’ta Şâhûye Mescidi,²⁹³ Abbâd Sokağında bulunan mescit,²⁹⁴ Attârûn Mescidi²⁹⁵ de hadis meclisleri ve diğer derslerin yapıldığı mescitler arasında yer almaktadır.

Karahanlılar’ın hüküm sürdüğü 225/609-840/1212 tarihleri arasında inşa edilen cami ve mescitler bunlarla sınırlı olmayıp yerleşik hayata geçilen bölgelerin her bir mahallesine kadar mescitler yapıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ülke genelinde inşa edilen bu yapılarda okuma-yazma faaliyetlerinden itibaren ilmî çalışmaların her alanına kadar icraatlar yapılıyordu. Yukarıda ismi geçen cami ve mescitlerin tanıtılmasında ise burada ders veren âlimler, hadis meclisleri ve tarihleri hakkında açıkça bilgilere yer verilmesi etkili olmuştur.

B. EVLER

Her medeniyetin kendini besleyen ve ayakta tutan çeşitli dinamikleri vardır. Bunların başında bilgiyi üreten, geliştiren ve topluma mal eden eğitim kurumları gelmektedir. İslâm’ın gelmesi ve yayılmaya başlamasını takiben ortaya çıkan suffe, mektep, dârülhikme, dârüsünne ve medrese gibi eğitim kurumlarının, İslâm medeniyetinin oluşumunda büyük rolü olmuştur. İslâm medeniyetinin oluşumunda zikrettiğimiz kurumlarının yanı sıra ilim halkalarının sıkça düzenlendiği ulema evlerinin

²⁹¹ Neseî, *el-Kand*, s. 560.

²⁹² Neseî, *el-Kand*, s. 540.

²⁹³ Neseî, *el-Kand*, s. 418.

²⁹⁴ Burada hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Hanzalî hadis nakletmiştir (Neseî, *el-Kand*, s. 389).

²⁹⁵ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 236; Sem’ânî, *el-Ensâb*, XIII, 38. Ortaçağ Orta Asya’sında yapılan medrese, cami ve mescit gibi yapılarda eğitim-öğretim ve onların mimari tipolojisine yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Rüçhan Bubur, *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)*, (yüksek lisans tezi, 1997), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Maitikuerban Piding, *Doğu Türkistan’da İslâm Kurumları* (yüksek lisans tezi, 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Çeşmeli, *Karahanlı Dönemi Mimarisi*; a.mlf., “Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)”, s. 315-33.

de büyük katkıları olagelmıştır. Nitekim bunun İslâm tarihindeki ilk örneği Dârülerkam'dır.²⁹⁶

Hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehir'de kalıcı başarılar sağlamasıyla bölgede İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemden itibaren ilim merkezlerinden sayılan ulema evleri, aynı özelliğini devamlı olarak korumuştur. Hiç şüphesiz 3./9. yüzyılın önemli muhaddisleri olan Abd b. Humeyd, Dârîmî, Buhârî, Tirmizî ve diğer Ehl-i hadîs imamlarının evleri de hadis derslerinin yoğun bir şekilde yapıldığı mekânlardandı. Aynı şekilde Karahanlılar döneminde de bu mekânlarda hadis ve diğer muhtelif alanlara dair meclislerin düzenlendiği örneklerine rastlamak mümkündür. Aşağıda kaynakların net bir şekilde kaydettiği ulema evlerinin bazılarını örnek olarak temas edilecektir. 4./11. yüzyılın mutkin hadis hâfızlarından ve *el-Câmi'ü's-sahîh* adlı câmi' türü eser sahibi olduğu anlaşılan Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr el-Büceyrî (ö. 311/923), Soğd bölgesine bağlı Huşûfağn köyündeki evinin bahçesinde ilim tâlipleriyle (ashâb) hadis dersleri yapardı. Nitekim torunu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Huşûfağnî'nin (ö. 372/982) evinin, hem bu eser dinlemek hem de kendi birikiminden istifade edilmek amacıyla Ehl-i hadîs tarafından sıkça ziyaret edilen bir mekâna dönüştüğü bilinmektedir. Örneğin büyük hadis hâfızlarından Ebû Sa'd el-İdrîsî'nin *el-Câmi'ü's-sahîh*'i bu zattan dinlemek amacıyla Semerkant'tan yola çıkarak Huşûfağn'a geldiği ve onu evinde bulamayıp geri döndüğü bildirilmektedir.²⁹⁷ Aynı asırda evlerde yapılan hadis kitaplarının rivâyetine dair bilgilere de rastlamaktayız. Bu bağlamda Hâkim en-Neysâbü'rî'nin Nesef'te Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Muhammed en-Nesefî et-Tedyânî'nin (ö. 366/977) evinde Emîr Ebû Ahmed es-Siczî'den (ö. 399/1009) *Muvatta'*yı dinlediğini zikredebiliriz.²⁹⁸

5./11. yüzyılda da evlerde yapılan hadis oturumlarına örnekler bulmak mümkündür. Meselâ kadı ve reis unvanlı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-İsmailî el-Buhârî (ö. 401/1011) Buhara'nın değişik yerlerinde hadis rivâyet ediyor diğer taraftan

²⁹⁶ Hz. Peygamber'in bisetin ilk yıllarında Mekke'de İslâmiyet'i tebliğ ettiği ev. Bilgi için bk. M. Asım Köksal, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520-1.

²⁹⁷ Büceyrî Maveraünnehr'in büyük muhaddislerinden olup babası da Ehl-i hadîs ekolu mensubuydu. Torunu Ebü'l-Abbâs el-Huşûfağnî ise *el-Câmi'ü's-sahîh* ve *Kitâbü's-Sefîne* adlı eserlerin râvisi olup ilim ehlinin talebi üzerine Buhara ve Semerkant gibi yerlerde söz konusu eserleri nakledirdi. Bilgi için bk. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 464; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90, V, 126; Dımaşkî, *et-Tabakât*, II, 440; Zehebî, *Siyer*, XIV, 402; a.mlf, *Tezkire*, II, 719; Suyûtî, *Tabakât*, s. 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 307; M. Yaşar Kandemir, "Büceyrî", *DİA*, VI, 481.

²⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 44.

ise Cuma gecesi evinde hadis meclisleri akdediyordu. Onun bu oturumları vefatına kadar devam etmiş ve kendisinden ise bölgenin büyük muhaddisi Müstağfirî hadis almıştır.²⁹⁹ Aynı asırda evinde ilmî meclisler oluşturan ve Hakan Ebû Şucâ‘ Hızır b. İbrahim zamanında kâdilkudâtılık görevinde bulunan Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman b. Nasr el-Kâsânî’dir (ö. 480/1087’lerde). Onun da Semerkant’ın muhtelif yerlerinde hadis tahdis ettiği ve Muhtesib Sokağındaki evinde hadis veya fıkıh oturumları gerçekleştirdiği bildirilmektedir.³⁰⁰

6./12. yüzyıla gelindiğinde evler, hem ilim tâliplerinin konakladığı mekân hem de hadis ve diğer İslâmî ilimlere yönelik oturumların yapıldığı bir kurum idi. Bu bağlamda Mağribli fakih, münâzir ve muhaddis olan Ebû Harun el-Eğmâtî’nin 516/1122’de Semerkant’a geldiğinde muhaddis Necmüddin en-Nesefî’nin evinde birkaç gün kalarak ondan hadis, fıkıh, şiir ve muhtelif konularda bilgiler aldığını zikretmek mümkündür.³⁰¹ Yine aynı asırda Merv’den Karahanlı ülkesine ilmî seyahat gerçekleştirmek amacıyla yola çıkan muhaddis Sem‘ânî, Harezmi’de Ebû Ya‘kûb Yusuf b. Sâlih’in evinde 14 gün misafir olmuş ve hanedan sahiplerine hadis tahdis etmiştir.³⁰² Harezmi’den Buhara’ya geçen Sem‘ânî, burada hafız Ebû Bekir el-Fazlî’nin (ö. 549/1154) evinde ondan bir cüzlük bilgi almış,³⁰³ Semerkant’ta ise hafız Ebû’l-Meâlî el-Medîni es-Semerkandî’nin (ö. 550/1155) evinde konaklayıp ondan çokça semâ‘da bulunmuş,³⁰⁴ Keş’te ise kadı Ebû Ali Hasan b. Nasr el-Keşşî’nin (ö. 557/1162) evinde 12 gün kalarak hanedan sahibiyle karşılıklı bilgi alış verişinde bulunmuştur.³⁰⁵

Dolayısıyla ulema evlerinin genelde İslâmî ilimler özelde ise hadis ilminin öğretilmesi ve yayılmasında önemli mevkie vardır.

Yukarıda zikredilen örnekler, kaynaklarda evler ve oralarda yapılan hadis derslerinin açıkça zikredildiği bilgilerdir. Aslında Karahanlılar devrinde yetişen ve bölgede tanınmış olan muhaddisler de vardır. Ancak onların biyografilerinde verilen bilgilerde nerelerde ve hangi kurumlarda hadis faaliyetleri yürüttüklerine dair net

²⁹⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 534-5.

³⁰⁰ Ancak bu kâdilkudâtın halk tarafından sevilmediği bildirilir (Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 320).

³⁰¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 705.

³⁰² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 353.

³⁰³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 315.

³⁰⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 158.

³⁰⁵ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, II, 678-681.

açıklamalara her zaman rastlanmamaktadır. Ama onların da ya evlerinde ya da diğer eğitim kurumlarında hadis okuttukları düşünülebilir.

Kaynaklarda ne tür eğitim kurumlarından olduğu belirtilmese de, sadece hadis meclisleri akdettikleri bildirilen önemli muhaddis isimleri bulunmaktadır. Bunlar arasında çoğunluğu yerli muhaddisler, bir kısmı ise dışarıdan gelen hadisçilerdir. Bu bağlamda Bağdat'ta doğup orada 21 yaşlarına kadar hadis öğrenen ve daha sonra memleketi Buhara'ya dönen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanb el-Buhârî el-Bağdâdî'yi (ö. 350/961) zikredebiliriz. Bir muhaddis ve Şâfiî mezhebi mensubu olan Ebû Bekir İbn Hanb'ın, Buhara'da -yeri belirtilmiyor- bir hadis meclisi akdettiği mekândan bahsedilir ki buna göre onun, memleketine döndükten sonra cami, mescit veya evinde hadis alanında faaliyetlere devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Ebû Bekir İbn Hanb'ın Buhara'da çok sayıda hadis rivâyet ettiği de zikredilmektedir.³⁰⁶ Bu asırda Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Allûye el-Hemedânî (ö. 365/976'dan sonra) Semerkant'ta,³⁰⁷ hadis hâfızı, mutkin ve Hanefî âlimi vasıflarıyla anılan Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hüseyn el-Mervezî (ö. 376/986) ise Buhara'da hadis meclisi akdetmiştir.³⁰⁸

5./11. ve 6./12. yüzyılda da hadis meclisleri muhaddis ve diğer alanlarda uzman âlimlerce yapılıyordu. Bunlardan biri hadis hâfızı ve Şâfiî mezhebi mensubu Cercerâî'dir (ö. 415/1024). Aslen Iraklı iken sonradan Buhara'ya yerleşen bu muhaddis, orada pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdediyordu. Kaynakların verdiği bilgiye göre o, yağmurlu havalarda bile dersini aksatmazdı.³⁰⁹ 509/1115'de muhaddis ve fakih olan Necmüddin en-Nesefî'nin Semerkant'ta hadis meclisi akdettiği ve yine aynı yerde hadis hâfızı Bekir b. el-Hüseyn el-Usmânî el-Basrî'nin (509/1115'de sağ) hadis naklettiği kaydedilmektedir.³¹⁰

³⁰⁶ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, II, 929; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 296; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 157; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; İbn Nâsiruddin, Ebû Bekir Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *Tavzihü'l-Müştebih: fî zabti esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, II, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-4; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

³⁰⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 528.

³⁰⁸ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 161-3.

³⁰⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

³¹⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 104.

C. RİBÂTLAR VE HANKÂHLAR

Sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askerî amaçlı inşa edilen ribâtlar, 2./8. yüzyılda Doğu İslâm dünyasının Merv, Buhara ve Semerkant gibi sınır şehirlerinde de yapılmaya başlanmıştı. Buhara yöresindeki bazı ribâtların çevresinde ilk İslâm ordularıyla bölgeye gelen tâbiûnun kabirlerinin bulunduğu da bilinmektedir.³¹¹ Erken Abbasî döneminde sınır boylarında ribât yapımına önem verilmesi ve vakıflar tesis edilmesi neticesinde Horasan ve Maverâünnehir’de yapılan ribâtların sayıları arttı. Hicrî 3. yüzyılın ilk yarılarında sadece Beykent civarında bulunan köylerde binden fazla ribât inşa edilerek oralara yerleşen gazilerin ihtiyaçları köy halkı tarafından karşılanıyordu.³¹²

Güvenliği sağlamak amacıyla kurulan ribâtlarda askerî eğitimin yanı sıra ibadete ve ilmî faaliyetlere de önem verilirdi. “Murâbitûn” ismiyle anılan gönüllü askerler askerî eğitim dışındaki zamanlarını ibadet ve zikir, Kur’ân okumak, hadis, fıkıh, tefsir gibi muhtelif alanlardaki derslerle geçirirlerdi.

İran ve Maverâünnehir bölgesindeki ribâtlar, muhtemelen 3./9. yüzyılın sonlarından itibaren askerî karakterlerini kaybedip dinî ve tasavvufî bir karaktere bürünmüş, ticaret yolları üzerindeki geçitlerde inşa edilen ribâtlar ise bölgede İslâmlaşmanın tamamlanmasından sonra kervanların yol güvenliğini ve konaklama ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik birer kervansaraya dönüşmüştür.³¹³

1. Murabba‘ Ribâtı

Semerkant’ın Bâbu Kis (Farsça: Dervâze-i Kis) mahallesinde Ebû İbrahim İshak b. İsmail el-Bâbukissî es-Semerkandî (ö. 259/873) tarafından inşa edilmiştir. Zâhid ve takva sahibi olduğu ve diğer taraftan da rivâyetlerinde münker hadislerin yer aldığı bildirilen Bâbukissî³¹⁴ muhtemelen burada zikir halkaları ve hadis meclisleri akdetmiş olmalıdır. Bu mekân kuruluşundan itibaren 6./12. yüzyıla kadar ulemanın ilim yuvalarından olagelmıştır. Hatta buraya yakın yaşaması sebebiyle Ebû Mansur Nasr b. Feth el-Atekî’nin (ö. 316/928) Murabba‘î nisbesiyle anılmaya başladığı bildirilmektedir.³¹⁵ Nitekim burada hadis meclisi akdedenler arasında Şaban

³¹¹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 245-6.

³¹² İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 76-9.

³¹³ Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 76-9.

³¹⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 12; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, I, 309.

³¹⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 181.

428/1037’de bölgenin önemli hadis hâfızlarından Müstağfirî (ö. 432/1041),³¹⁶ Cemaziyelahir 429/1038’de Ebû Sehl Saîd b. Ömer b. Muhammed el-Muhtesib el-Gaznevî (ö. ?),³¹⁷ Ebü’l-Hasan Ali b. Osman b. İsmail el-Harrât es-Semerkindî (ö. 510/1117)³¹⁸ gibi isimler yer almaktadır. Kaynaklarda burada 509/1116 ve daha sonraki tarihlerde hangi alanda olduğu belirtilmeksizin vâiz vasıflı Ebü’s-Samsâm Zülfikâr b. Muhammed b. Ma’bed el-Hasenî’nin (ö. 536/1142) halkalar oluşturduğu da kaydedilmektedir.³¹⁹

2. Cevbak Ribâtı

Nesef şehrinde bulunan bu yapı 4./10. yüzyılda faal olup burada başta hadis olmak üzere muhtelif alanlarda dersler yapılıyor ve şehre gelen ulemanın bazıları burada konaklıyordu. 549/1154’lerde Maverâünnehir’de bulunan Sem’ânî, buranın hana benzeyen bir mekân ve insanların uğrak noktası olduğunu belirtir. Onun tanıtmış olduğu Cevbakî nisbeli şahısların vefat tarihlerindeki bilgilerden hicrî 5. yüzyılın ilk yarısında bile buranın hem şehrin uğrak noktası hem de ilmî merkezi olduğunu gösterir. Nitekim Saîd b. İbrahim’in riyâseti zamanında Mu’tezile’nin Ka’biyye fırkasının reisi Ka’bî (ö. 319/931) Nesef’e geldiğinde burada birkaç gün konaklayarak imlâ meclisleri akdetmiştir.³²⁰ Bir diğer isim ise 324/936’da Nesef’e uğrayıp burada hadis rivâyetinde bulunan Abdülazîz b. Nasr en-Neysâbü’rî’dir (ö. ?).³²¹ Ebû Tâhir el-Herevî (371/982’de sağ) ise burada konaklayıp hadis hâfızı Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî’nin (ö. 318/930) *el-Lü’lûyyât* adlı eserini oğlu Ebü’l-Muîn en-Nesefî’den (371/982’de sağ) dinlediği bilinmektedir.³²²

³¹⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 400.

³¹⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 204-5.

³¹⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 564.

³¹⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 158.

³²⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 334. Ayrıca Kâ’bî’nin tefsir, hadis, kelam, tarih, tabakat, felsefe ve cedel ilimlerine dair yazdığı kırka yakın eseri bulunduğu bildirilirken, bunlar arasında konumuzla ilişkili olduğu anlaşılan *Kitâbü’l-Ahbâr fî ma’rifeti’r-ricâl*, *Târîhu Belh*, *Târîhu Neysâbü’r* adlı eserleri yer almaktadır. Bilgi için bk. Adil Bebek, “Ka’bî” *DİA*, XXIV, 27.

³²¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 425. Ayrıca 371/982’de Nesef’e uğrayan Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Herevî bu ribâtta konaklamış ve Ebü’l-Muîn Muhammed b. Mekhûl en-Nesefî’den *Kitâbü’l-Lü’lûyyât* isimli eseri dinlemiştir. Kendisinden ise Nesef’in önemli muhaddislerinden olan Müstağfirî hadis almıştır (Nesefî, *el-Kand*, s. 81).

³²² Nesefî, *el-Kand*, s. 81. Söz konusu eser yani *el-Lü’lû’iyyât*, kardeşlik, tevazu, adalet, kin ve buğzdan uzak durma, zikir, ihlâs, cihad, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, murakabe, tövbe ve pişmanlık gibi elli dolayında ahlâkî-tasavvufî konuyu ele alan bir eserdir. Konular genellikle hadisler, İslâm ve

3. Mahfûz Ribâtı

İsnad zincirinde yer alan bilgilerden hareketle bu ribâtın Nesef'te bulunduğunu ve hicrî 4. yüzyılın başlarında muhtelif çevrelerce ilmî oturumların yapıldığını söylemek mümkündür. Hadis ulemasının büyüklerinden sayılan Ebû Süleyman Davud b. Nasr el-Pezdevî'nin (ö. 323/935) Muharrem 317/929'da bu mekânda hadis naklettiği bilinmektedir.³²³

4. Kâsûrg Ribâtı

Semerkant'ta bulunan bu yapıda Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Serahsî (ö. ?) 334/946'da hadis tahdis etmiştir.³²⁴

5. Nasr b. Câbir Ribâtı

Semerkant şehrinin Bâb-ı Destân mahallesindeki bu kurumda Utayk b. Musa b. Şucâ' b. Yahya (ö. ?) adlı kişinin hadis naklettiği kaydedilir.³²⁵ Semerkant'ın öne çıkan hadis hâfızı İdrisî'nin naklettiğine göre Bâb-ı Destân mahallesinde Rey ekolünün fakihî, hadis ve diğer ilimleri öğrenmeye düşkün ve semâ'ları güvenilir gibi vasıflı Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan el-Bâbudestânî (ö. 368/979) bir grup ilim tâlibine birkaç gün süren büyük ihtimalle hadis imlâ meclisi akdetmiş ve orada İdrisî de ders dinlemiştir.³²⁶ Burada meclisin yapıldığı kuruma dair bilgi geçmiyorsa da aynı mahalleden söz edilmesi dolayısıya dersin Nasr b. Câbir Ribâtı'nda yapıldığı düşünülebilir.

Karahanlılar döneminde eğitim öğretim faaliyetinin sürdüğünü tespit edebildiğimiz ribâtlarının isimleri şunlardır: Hamza ribâtı,³²⁷ İştîhan bölgesinde bulunan Mâbân ribâtı.³²⁸

Kaynaklarda Ortaçağ'da inşa edilen Semerkant ve diğer yerlerde bulunan bazı hankâhlardan bahsedilmekte ise de oralarda hadis derslerinin yapıldığına dair net bir

tasavvuf büyüklerinin sözleri ve bazı ibretli hikâyelerle işlenmiş, zaman zaman şiirlere de yer verilmiştir. Yazar hakkında bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-71.

³²³ Ayrıca bu âlimin İmâm Tirmizî'den hadis aldığı da kaydedilir (Nesefî, *el-Kand*, s. 152; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 188-190).

³²⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 305.

³²⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 628.

³²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 8.

³²⁷ Burada alanı belirtilmeyen ve Mes'ûd b. Mansur b. Mürsel el-Ûşî (ö. 519/1126) isimli fakihin ders verdiği zikredilir (Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 386).

³²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 189.

ifade yer almadığı için bu kurumlara yer verilmemiştir. Ancak bölgedeki her hankâhta az veya çok hadis derslerinin yapıldığını düşünmenin önünde herhangi bir engel yoktur. Nitekim Sem‘ânî’nin, aslen Şaşlı olup Merv’in Zerîk nehri kıyısında bulunan hankâhta yaşayan Ebû Bekir Ömer b. Abdurrahîm eş-Şâşî es-Sûfî’den (ö. 529/1135) Hibetullah eş-Şîrâzî’nin *el-Erbaûn* adlı eserini dinlediğinden bahsetmesi,³²⁹ hankâhlarda hadis dersleri veya hadis kitaplarının okutulduğuna örnek teşkil etmektedir.

D. DÜKKÂNLAR

Karahanlılar döneminde bilinen eğitim kurumlarından biri de dükkânlardı. Bölgedeki dükkânlarda yapılan hadis derslerine dair elimizde sadece bir örnek bulunmaktadır. Ancak Karahanlılar devletinin haricindeki ilim merkezlerindeki dükkânlarda hadis rivâyetine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Konumuzla ilişkisi olan örneğe gelince 4./10. yüzyılın büyük hadis hâfızlarından olan Müstağfirî 371/981’de Buhara’ya geldiğinde burada *Sahîh-i Buhârî*’nin râvisi ve tüccar olan Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah es-Serahsî’nin (ö. 380/990) Fârcek Kapısı’ndaki dükkânında ondan hadis almıştır.³³⁰

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda hükümdar sarayları ve kütüphaneler de genelde İslâmî ilimlerin özelde ise hadis derslerinin yapıldığı bir mekân idi. Örneğin fakih ve muhaddis vasıflı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî (ö. 340/951), Sâmânî Emîri İsmail b. Ahmed’in (279-294/892-907) sarayında dinî konularda danışmanlık yapmasından dolayı “Üstât” lakabını aldığı zikredilir.³³¹ Yine Sâmânîler devrinde Buhara’da önemli bir saray kütüphanesinin bulunduğu ve bu kütüphaneden İbn Sina’nın da istifade ettiği bildirilir.³³² Bu bilgilerden hareketle saraylar ve kütüphanelerin Ortaçağ’da hükümdar çevrelerinin hadis ve diğer muhtelif alanlarda derslerine tanıklık eden eğitim kurumları olduğu söylenebilir.

³²⁹ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, II, 1169.

³³⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 463. Şâfiî fakihlerinden Nişaburlu Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sıbgî’nin (ö. 344/956) dükkânı muhaddislerin toplandığı mekânlardandı. Bilgi için bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 36.

³³¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 212.

³³² Şeşen, “Buhara”, *DİA*, VI, 363-7. Nitekim Buhârî’nin Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî ve Buhara valisinin sarayda hadis dersleri ve eserlerini okutmasına yönelik isteklerini reddettiği bilinmekte olup bütün bunlar saraylarda yapılan hadis derslerine örnek teşkil etmektedir (A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmail”, *DİA*, VI, 368-72).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HADİS

I. İLİM MERKEZLERİ

İslâm'ın ilk dönemlerinde Mekke ve Medine şehirleri, Müslümanların sosyal, kültürel ve bilimsel merkezleri durumundaydı. Fetih süreçleri devam ederken zamanla Müslüman nüfusun yerleşmesiyle birlikte Kûfe, Basra, Bağdat, Kahire, Dımaşk gibi yeni İslâm ilim merkezleri ortaya çıktı. Coğrafi olarak Irak ve İran'ın doğusundan bulunan Maverâünnehir ve Türkistan ise bu ülkelere nisbeten daha geç dönemde İslâm'la tanıştı.

Hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru nihayet fetih hareketlerinde başarılı sonuçlar elde edilmiş olan Maverâünnehir'e Arapların bazı kabileleri yerleştirildi. Bölgede 2./8. yüzyılda başlayan ilmî faaliyetler Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde doruk noktasına ulaştı. 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyılda hadis ilmi açısından bakıldığında bölgenin başlıca ilim merkezleri olarak Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş şehirlerinin öne çıktığı görülmektedir.

Konumuz sınırları içine giren üç asırlık dönem yani 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllar aralığında Karahanlılar Devleti'nin İslâmî ilim merkezlerinin ve bu merkezler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi, genelde İslâmî ilimler tarihindeki, özelde de hadis tarihindeki boşluğun giderilmesini sağlayacaktır. Ancak bu merkezlerin tespiti, ilim yolculuklarının mahiyeti, siyasî erkin davranışları ile farklı merkezlerin yükselişi ve düşüşü arasındaki ilişkileri araştırmak için genel kabul görmüş bir metot bulunmamaktadır. Biz çalışmanın bu aşamasında “târîh”, “tabakât”, “ricâl” ve “ensâb” türü eserlerden tarama neticesinde tespit ettiğimiz muhaddisler ve hadis rivâyetiyle ilgilenen âlimlerin ailevî veya kabilevî durumunun yanı sıra meslek, mezhep ve meşrebi hakkında da bilgi verebilen kayıtlar ve orada yer alan nisbeler üzerinden Karahanlılar dönemi İslâmî ilim merkezlerinin ve rihle yönlerinin tespit edilebileceğini göstermeyi hedefliyoruz.

İslâmî literatürde nisbeler bir kabile, aile, rehber niteliğindeki şahsa veya kavme; köy, kasaba, şehir, bölge, ülke gibi bir yere; din, mezhep, tarikat gibi inanç ve dinî pratiğe müteallik yapılara; bir sanat, meslek veya ilim dalına ve herhangi bir kitaba, sınıfa ya da topluluğa mensûbiyeti ifade etmek üzere kullanılan isimlerdir. Klasik kaynaklarda yer alan “Sülemî”, “Kahtânî” gibi kabilelere, “Büceyrî”, “Müstağfirî” gibi ailelere, “Hanefî”, “Şâfiî” gibi rehber niteliğindeki şahıslara/âlimlere, “Türkî”, “Fârisî” gibi millet/kavimlere, “Şâşî”, “Semerkandî”, “Balâsâgûnî” gibi şehirlere ya da

“Hârezmî”, “Türkistânî” gibi bölgelere, “Nasrânî”, “Mecûsî” gibi dinlere, “Mâtürîdî”, “Karmatî”, “Sünnî” gibi mezheplere, “Kâdirî”, “Nakşibendî” gibi tarikatlara, “Bezzâz”, “Sarrâf” gibi mesleklerle, “Nahvî” gibi ilim dalına ve “Ensârî”, “Bedrî” gibi sınıf ya da topluluğa yönelik nisbelere sıklıkla rastlamak mümkündür. Bu kayıtlar herhangi bir şahsın özel durumundan haber veren bilgilerden ibaret gibi gözükse de, nisbelere sorulacak bazı sorular neticesinde bir sosyal tarih okuması yapmaya imkân vermektedir.³³³ Bu bağlamda son zamanlarda nisbelerden hareketle yapılan bazı araştırmalar mevcut olup dönemle ilgili ele alınan farklı konular nisbe verisi sayesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin nisbe verisinden hareketle İslâm toplumunun 4./11. asra kadarki ekonomik yapısının mahiyetini ve bu süreçte varlığı bilinen muhaddis ve fakihlerin ilmî hayatlarının yanı sıra mesleklerini de inceleyen bir makale,³³⁴ ele alınan dönemde İslâm toplumunun ekonomik yapısı ve hangi bölgede ne tür mesleklerin daha yaygın olduğuna dair sosyo-tarih okuma imkânı sunmakta, öte yandan nisbe verilerini esas alan Nişaburlu asilzadeleri konu edinen çalışma³³⁵ ile Mervezî ve Keşşî’nin eserlerinde yer alan nisbe verilerinden hareketle erken dönem İslâm ilim merkezleri ve ulema hareketliliğini tespiti hedefleyen makaleler³³⁶ nisbelerin birçok alanda ve ilim merkezlerinin tarihî süreçteki değişiminin tespiti ve sosyo-kültürel yapıların mahiyeti açısından dikkate değer olduğunu göstermektedir.

Hiz. Peygamber döneminde İslâmî ilimlerin yayıldığı merkezler Mekke ve Medine idi. Rihlenin ilk uygulamaları da Resûl-i Ekrem döneminde başlamıştı. Şöyle ki Hiz. Muhammed’in peygamber oluşu ve onu takip eden süreçte bazı kimseler onu tanımak, İslâm esaslarını ve yeni dinin tatbikatını öğrenmek maksadıyla yanına gelirler, ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp oradakilere anlatırlardı. Sahâbîler de dinî konularda Hiz. Peygamber’e başvurur ve ondan bilmediklerini öğrenirlerdi. Bilgi naklinde hafıza merkezli olan hicrî 1. yüzyıla nisbeten

³³³ Muhammed Enes Topgöl, “Erken Dönem İslam Tarih’inde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sy. 42, s. 3-4. Nisbeler hakkında ayrıca bk. Richard Bulliet, “A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries”, s. 195-211; Casim Avcı, “Nisbe”, *DİA*, XXXIII, 142-4.

³³⁴ Hayyim J. Cohen, “The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in the The Classical Period of İslâm (Until the Middle of the 11th Century),” *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1970, XIII, sy. 1, s. 16-61.

³³⁵ Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval İslâmic Social History*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972

³³⁶ Topgöl, “Nisbeler”, *Dîvân*, s. 1-31.

hicrî 2. yüzyılda yavaş yavaş kitabî hal almış ve yazı artık ilim halkalarının merkezlerine yerleşmiş diğer taraftan ise hafızaya da yer vermeye devam edilmiştir. Fetihlerle devam eden süreçte değişik bölgelere yerleşen âlimler bulunduğu yerlerde gerçekleştirdikleri ilim halkaları ve yetiştirdikleri talebeleri neticesinde bölgenin yapı taşları olmuş ve dolayısıyla da yakın ve uzak yerlerden ilim tâliplerinin uğrak noktaları haline gelmişlerdir. Klasik kaynaklarda İslâm dünyasında yetişen ve öne çıkan farklı alanlardaki âlimlerin biyografilerinde bir âlimin kabile, ülke, meslek ve mezhebini belirten nisbelerin varlığı bizlere her dönemin sosyo-kültürel, ilim merkezleri, âlimler arası ilişkiler gibi birçok konunun aydınlatılmasına imkân vermektedir.

Konumuz sınırlarına giren 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Karahanlılar Devleti hakimiyeti altındaki bölgelerde yetişen, diğer ülkelerden buraya yerleşen veya bölgeye rihle yapan muhaddislerin ve hadis talebi için çok rihle yapan, çokça hadis rivâyetiyle bilinen ve hadislerle ilgili eser kaleme alan âlimlerin biyografileri “târîh”, “tabakât” ve “mu‘cemü’ş-şüyûh” gibi klasik kaynaklar taranarak tespit edilmiş, mevcut nisbe verileri ve biyografide yer alan ikamet yerlerinin yardımıyla Karahanlılar ülkesinin ilim merkezleri tespiti çalışılmıştır. Bölgeden diğer ilim merkezlerine yapılan rihleleri tespitte ise âlimlerin nisbeleri değil, tercemede zikri geçen bölge veya şehirler esas olarak alınmıştır. Kaynak kullanımında Neseffî’nin *el-Kand*’ı, Sem‘ânî’nin *el-Ensâb* ve *el-Müntehab*’ı (*Mu‘cemü’ş-şüyûh*) gibi bölgeyle ilgili birinci el kaynaklar yanı sıra diğer kaynaklara da başvurulmuştur.

Yeri gelmişken belirtmelidir ki nisbelerden hareketle ilim merkezleri ve rihle yönü gibi konuları tespitte bazı problemler söz konusudur. Örneğin klasik kaynaklarda “Şâmî”, “Buhârî” ve “Medînî” gibi bazı bölge nisbeleriyle karşılaşmak mümkündür. Böyle bir durumda ilk olarak akla gelen şey, bu nisbelerin Şam, Buhara ve Medine ile ilgili olduğu yönündedir. Çünkü bu nisbeler herkesçe bilinen ve yaygın olan bilgi türündendir. Ancak bu nisbelerle genellikle zikredilen bölge ve şehirlerden olan ilim tâlipleri kastedilmekle birlikte nadir de olsa başka bir yer, kurum, meslek veya aile için de kullanıldığı görülmektedir. Buhara’da bulunan “Şâm Mescidi” fakihleri³³⁷ Şâmî, Bağdat’ta tütsü yakan (buhur) bir adamın ailesi³³⁸ bu mesleğinden dolayı Buhârî diye anılmış, Medînî³³⁹ nisbesi ise Ortaçağ’da Bağdat, Buhara, Semerkant, Neseff gibi büyük

³³⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VII, 265-70.

³³⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 100-2.

³³⁹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 152-9.

şehirli kimseler için de kullanılmıştır. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkün olup böyle bir durumla karşılaşınca ensâb türü eserler yardımıyla meseleye çözüm bulunabilmektedir. Meslek ifade eden nisbeler bazen nadir de olsa dede veya babanın oğulları için kullanılabilir. Örneğin “keccî” (kireççi), “hazzâ” (ayakkabıcı) gibi meslek nisbeleri, ilgili kişinin mesleki durumunu göstermeyip evinin inşası esnasında sıkça kireç (kec) istemesi ve bir müddet ayakkabıcılar çarşısında bulunması gibi durumları yansıtabilmektedir.³⁴⁰ Ancak bu tarz durumlar çok yaygın türden olmayıp genel yargılara varmayı engelleyecek derecede değildir.

Klasik kaynaklarda ilim öğrenimi için yapılan yolculuklara dair örneklerle hemen hemen her âlimin biyografisinde rastlamak mümkündür. Yapılan bu ilim yolculukları arasında en meşhuru “er-rihle fî talebi'l-hadîs” tabiriyle anılan hadis talebi için yapılan ilim yolculuklarıdır. Çok ülke ve ilim merkezlerini dolaşan bazı ilim tâlipleri bu gayretlerinden dolayı “rahhâl”, “cevvâl” gibi unvanlarla anılmış ve bu sıfatlarla kaynaklarda yerini almıştır. Bazı ilim tâlipleri ilim öğrenimi için çıktığı seferde bir veya daha fazla ülke/şehirden birkaç yıl kalarak tahsiline devam etmiş ve bu ilişki dolayısıyla o şehirlere nisbetle de anılmıştır. Bir râvinin rihleler sebebiyle birden fazla nisbe alması durumunda ilim merkezleri açısından bir sorun teşkil etmezken, amacın rihle yönüyle ilgili olmayıp şahsın nisbesinin tespiti söz konusu olduğunda özellikle o şahsın uzun süre ilim tahsili için kaldığı merkeze dair nisbe diğer nisbelere göre öncelenmelidir. Bu yüzden, ilim tâlibinin vefat tarihi de dikkate alınarak karara bağlanmalıdır.³⁴¹

Nisbe verisi kullanımıyla ilim merkezlerini tespit ederken karşılaşılan söz konusu sorunların çözümünde yukarıda belirtildiği üzere taranan eserler tahlil edilirken dikkate alınan bazı hususlara da işaret edilmelidir. Tek bir nisbe ile anılan herhangi bir âlim, nisbet edildiği yer veya şehirden kabul edilmeli, tek nisbeyle anıldığı halde başka bir ülke/şehre yerleştiğine ilişkin (*sâkin*, *nezîl*, *mukîm*) ifadelerin yer alması halinde mümkün mertebe yerleştiği yerde kaldığı süre tespiti çalışılmalı, ne kadar kaldığına dair açık bir ifadenin bulunmaması halinde sonradan ikamet ettiği yer esas alınmalıdır. Eğer sonradan vatan edinilen yere vefatına kısa bir süre kala yerleştiği zikrediliyorsa böyle durumda nisbet edildiği şehir esas alınmalıdır. Birden fazla nisbeyle anılan bir âlimin,

³⁴⁰ Topgöl, “Nisbeler”, s. 9-10.

³⁴¹ Rihle hakkında daha fazla bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1975; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

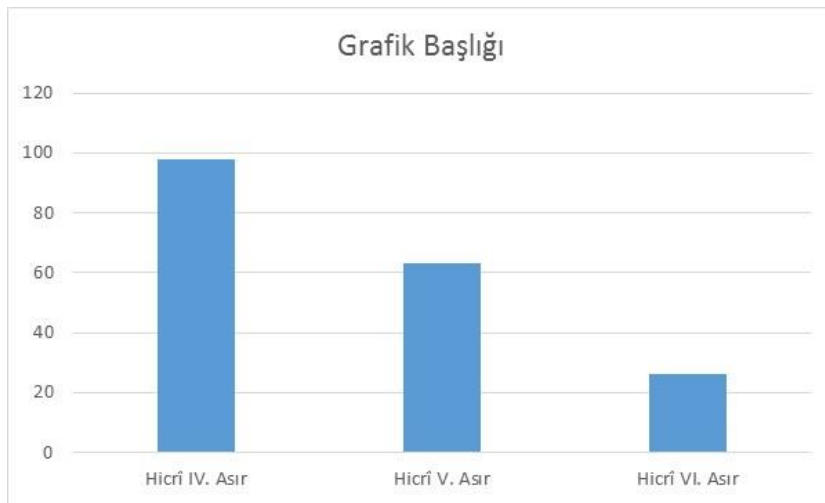
ilmî hayatını büyük oranda geçirdiği şehir veri olarak alınmıştır. Âlimlerin sınıflandırılma işleminde ise vefat tarihlerine göre üç grup olarak ele alınmış ve tabloya yansıtılmıştır. Vefat tarihleri belirtilmeyen çok az sayıdaki âlimlerin durumları ise hoca-talebe ağlarından hareketle tespiti çalışılmıştır. Nadir kullanılan ve yukarıda değindiğimiz gibi aynı nisbeyle anıldığı halde birbiriyle irtibatı olmayan nisbelerin tespitinde *ensâb* türü eserlere başvurulmuştur.

Karahanlılar döneminde yetişen muhaddisleri tespit etmek amacıyla Necmüddin en-Nesefî'nin *el-Kand*, Sem'ânî'nin *el-Ensâb*, *el-Müntehab*, *et-Tahbîr*, Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, İbn Abdülhâdî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, Zehebî'nin *Tezkire*, İbn Hacer'in *el-Mu'cemu'l-müfrehes*, Suyûtî'nin *Tabakâtü'l-Huffâz*, Sarîfînî'nin *el-Müntehab min Kitâbi's-siyâk li-Târîhi Nîsâbûr* gibi eserlerin tamamı ve Zehebî'nin *Siyer*'inin hicrî 4., 5. ve 6. yüzyılı içine alan ciltleri taranmıştır. Söz konusu eserler, Karahanlılar dönemindeki ulemanın bölgesel durumlarını gösteren nisbeler açısından incelendiğinde üç asırlık bir süreçteki değişimleri gözlemlemeye imkân sunacaktır. Bu bağlamda zikri geçen eserlerden tespit edilen âlimlerin sayısı 187 olup bu âlimlerin nisbeleri ya da yaşadıkları bölge dikkate alındığında yüzyıllara göre şehirlerin ilmî yoğunluklarını şu şekilde tabloya yansıtmak mümkündür:

Tablo 1: Karahanlılar Devri Hadis Âlimlerinin İlim Merkezlerine Göre Dağılımı

Merkez	Hicrî IV. Asır	Hicrî V. Asır	Hicrî VI. Asır
Antakya	1		
Bağdat	1	1	
Basra			1
Belh		2	2
Bezde	2		
Beykent	1		
Buhara	26	17	5
Büst	2		
Cürcân	1		
Esterâbâd	1		
Endülüs	1		
Fârâb	1		
Firebr	1		

Hemedan	1		
Herat	3	2	
Hucend	1		
İsfahan	1	1	1
Kâşgar		2	
Keş /Kis	1	1	
Sircân (Kirman)		1	
Kuşâniye	2	1	1
Mağrib			1
Merv	3		3
Mevsıl/Musul			1
Nesef/Nahşeb	10	14	2
Nişabur	4	4	
Rey	2		
Semerkant	23	15	8
Sicistân	1		
Şâş	5		
Şîrâz		2	
Tarâz	1		
Tirmiz	1		
Nevkân (Tûs)	1		
Ûş/Oş			1
Toplam	98	63	26

Burada şunu belirtmemiz gerekmektedir, eserlerden bölgeyle ilgili nisbeleri tespiti çalışırken kendilerine nisbeti yapılan 60'ın üzerinde köy, kasaba, şehir isimleri ortaya çıkmış olup bunların her birini zikretmek yerine tablodaki listeyi en aza indirmek amacıyla daha küçük yerleşim yerlerini daha büyük olanına ekleme yoluna gidilmiş, başka bir ifade ile İstân, Türbân, Âfurân gibi Semerkant'a bağlı köylere nisbetle anılan âlimler, Semerkant şehrine dâhil edilerek tabloya yansıtılmıştır.

Üç asırlık süreçte bölgede yetişen, sonradan yerleşen veya bu bölgelere rihle yaptığı bilinen 187 âlimin 98'i 4./10., 63'ü 5./11., 26'ı ise 6./12. yüzyılda yaşamıştır. Şehirlere göre dağılımına gelince 4./10. yüzyılda Buhara ile irtibatı bilinen (26) hadis âlimiyle bu şehir ilk sırada, Semerkant (23), Nesef (10), Şâş (Taşkent) (5) ise dördüncü sırada yerini almıştır. Bu durum Sâ mânîler'in başkenti Buhara'nın söz konusu asırda bölgenin önemli ilim merkezi olduğuna işaret etmektedir. Aynı dönemde yetiştirdiği âlimleriyle öne çıkan bir diğer şehir ise Semerkant'tır. Klasik kaynaklarda Bağdat, Merv, Nişabur ve Semerkant gibi büyük şehirlerden olduğuna dikkat çekilen Nesef ise bu özelliği yanı sıra coğrafî olarak hem Semerkant hem de Buhara ile aynı mesafede yer alması gibi özellikleriyle zikredilen şehirlere nazaran daha geri plandaki ilim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu asırda 5 âlimiyle bilinen Şâş ise en azından Özkent (günümüzde Özgön), Balâsâgûn, Tarâz gibi yakın bölge şehirlerinden önde olduğu görülmektedir. Nişabur, Bağdat, Herat gibi önemli ilim merkezlerinin tabloda yer aldığı halde onlardan bahsedilmemesi, söz konusu şehirlerin, Karahanlılar hâkimiyetinde olmayan şehirler olmasından ötürüdür. Buralara nisbetle anılan âlimlere yer verilmesinin nedeni ise bölgeye rihle yaparak yöredeki ilim ehliyle karşılıklı ilim alış verişinde bulunmaları, öte yandan bölgede yazılan eserlerin bunlar vasıtasıyla diğer ilim merkezlerinde yayılmasından dolayıdır. Ayrıca bu yüzyılda Bezde ve Semerkant'a 12 fersah uzaklıkta bulunan Kuşâniye beldelerinin³⁴² her ikisi de çıkardığı 2 âlimiyle dikkat çekmektedir.

5./11. yüzyılda toplam âlimlerin sayısı 63'dür. Bu asırda hem bölgede yetişen âlimler hem de bölgeye rihle yapanların sayısında düşüş yaşandığı sezilmektedir. Önceki asırda olduğu gibi Buhara 17 âlimiyle yine ilk sırada, 15 âlim çıkaran Semerkant ikinci sırada yer alırken, neredeyse Semerkantla aynı sırayı paylaşan Nesefli (14) âlimlerin sayısında artış gözlemlenmektedir. Önceki asırda 5 âlimiyle bilinen Şâş şehrinin, bu asırda gerilediği görülmektedir. Muhtemelen 4./10. yüzyılda Şâş'taki ilmî

³⁴² Sem'anî, *el-Ensâb*, X, 431; Suyûtî, *Lübbü'l-Lübâb*, II, 208.

duruma katkı sağlayan isimler ülkeye rihle yapan veya cihad için gelen âlimlerdi.³⁴³ Çünkü söz konusu yüzyılda gerek ilmî birikimi gerekse telif ettiği eserleriyle İslâm ülkelerinde tanınan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî aslen Mervli iken Kaffâl eş-Şâşî aslen İsfahanlı ise de Şâş'a yerleşmiş bir âlimdi. 5./11. yüzyıla gelindiğinde müdafaa hattı sayılan Şâş'ın kuzey ve doğu tarafındaki halkların İslâmlaşması hızlanmıştı. Şâş'a gelen ilim sahibi gazilerin azalmasının, bu şehirdeki nisbî ilmî gerilemeye neden olduğu söylenebilir. Netice itibariyle 5./11. yüzyılda aynı şehirler bölgedeki diğer yerleşim mekânlarına göre sayılardaki iniş-çıkışlara rağmen ilim merkezi hüviyetini korurken Şâşlı ulemanın sayısında önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır. Ayrıca bu asırda Doğu Karahanlılar'ın dinî ve kültür merkezi olan Kâşgarlı 2 âlimin varlığı dikkat çekmektedir.

6./12. yüzyıla gelindiğinde ise toplam âlimlerin sayısı 26 olup önceki iki asra nazaran bu sayıda ciddi bir düşüş yaşanmıştır. İlk sırada Semerkant'la irtibatlı 8, Buhara 5, Nesef 2 ile irtibatlı âlim bulunmakta olup, bu asırda Şâşlı olduğu bilinen âlimler tespit edilememiştir.

Üç asırlık süreçte hadis âlimleri veya hadis alanında eser telif eden ulemanın sayısında asırdan asıra düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir. Bununla ilgili olarak elde edilen bilgilerden hareketle bazı muhtemel sebepler zikredilebilir. Öncelikli olarak bölgedeki ilk İslâmî tebliğ faaliyetlerinden bu yana devam eden sürece göz atacak olursak Müslümanlar tarafından ilk olarak fethedilen yerler arasında Beykent, Buhara, Semerkant, Nesef, Keş ve diğer şehirler gelmektedir. İlk fetihler 1./7. yüzyılın ortalarında gerçekleşmesine rağmen kalıcı başarılar elde edilemedi. Bu asrın sonu ve 2./8. yüzyılın başlarında ancak dinî mabetler kurulurken diğer taraftan İslâmî tebliğler de hız kazandı. 2./8. yüzyılın ortalarından itibaren Süfyân es-Sevrî, Malik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne gibi önemli isimlerden ders dinleyen ve Guncâr lakabıyla bilinen “Buhara muhaddisi” Ebû Abdullah İsa b. Musa et-Teymî (ö. 186/802),³⁴⁴ 3./9. yüzyılda ise Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Tirmizî gibi meşhur muhaddisler yetişmiş, aynı asırda Buhara'da 3 müsned, 1 sünen, 1 câmi, Semerkant'ta 3 müsned, 1 câmi, Tirmiz'de 1 câmi, Nesef'te 1 müsned telif edilmiştir.³⁴⁵ Kadim yerleşim merkezleri olan Buhara,

³⁴³ Mesela 3./9. yüzyılda şeyh Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhtâr el-Bekrî es-Semerkandî'nin (ö. ?) Şâş'a gazi olarak geldiği kaydedilir (Nesefî, *el-Kand*, s. 557).

³⁴⁴ Sem'anî, *el-Ensâb*, IX, 176; Zehebî, *Siyer*, VIII, 487-8.

³⁴⁵ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 480.

Semerkant ve Nesef'in hem ilk fethedilen yerler ve İslâm'ın Doğu'daki sınır şehirleri hem de diğer şehirlere nazaran daha kalabalık nüfusa sahip olup İpek Yolu üzerinde bulunması, bu şehirlerin bölgeden ve diğer ülkelerden gelen ilim tâlipleri ve gazilerin ilgi noktası olmasına imkân vermiştir. Rivâyet dönemi içerisinde değerlendirilen 4./10. yüzyılda bölgeye dışarıdan rihleler yapıldığı gibi bu bölgede faaliyetlerini sürdüren âlimler de mevcut ilmî dinamizmi göstermektedir. Bu dönemde, ilim tâlipleri mezkûr âlimler ve onların eserlerinden istifade amacıyla bölgeye rihleler yapmış, âlim gaziler gönüllü olarak buralara gelmiştir.³⁴⁶ Siyasî iktidarı ellerinde tutan Sâ mânîler ise hem Ehl-i re'y hem de Ehl-i hadîs ekollerine karşı hoşgörülü bir tutum benimsemişlerdir. Örneğin Sâ mânîler döneminde Dârimî, İbrahim b. Ma'kil en-Nesefî (ö. 294/907),³⁴⁷ İbn Hibbân gibi Ehl-i hadîs imamları kadılık görevinde bulunmuş, hatta Sâ mânî Emîri Ebû'l-Muzaffer Semerkant'ta hadis talebeleri için bir suffe yaptırmıştır. 3./9. yüzyılın ortalarına kadar ashâb ve tâbiûnun benimsediği teslimiyetçi tavrı sürdüren Ehl-i sünnet ve'l-cemaat, aynı yüzyılın sonlarına doğru nassın yanında akla da yer vermiş, böylece Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye ekolleri ortaya çıkmış,³⁴⁸ öte yandan bölgede Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi mutasavvıf âlimler yetişmiş ve tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta'arruf* gibi eserler yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla 4./10. yüzyıl bir taraftan hadis ilmi açısından önemini korurken diğer taraftan da mezhepleşme sürecinin hızlandığı dönem olmuştur.

5./11. yüzyılda bölgede yetişen veya rihle yapan âlimlerin sayısında düşüş olduğu görülmektedir. Önceleri Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılar, 389/999'da Sâ mânîler'in başkenti Buhara başta olmak üzere tüm Maverâünnehir'i kendi topraklarına katmıştır. Bu hanedanın doğu ülkesinde Türkler ve diğer milletlere karşı cihat yapması dışında ne tür ilmî faaliyetler yaptığı pek bilinmemektedir. Ancak Batı Karahanlılar'ın Maverâünnehir'de imar, kültürel ve ilmî alanda pek çok gayretleri olmuştur. Nitekim Karahanlılar tarafından 458/1066'da ilk olarak hizmete verilen medrese Tabgaç Han İbrahim b. Nasr'ın hakanlık döneminde kurulmuş, bünyesinde kütüphane ve derslikler barındırması yanı sıra zengin vakıf mülkleriyle desteklenmiştir.

³⁴⁶ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 447.

³⁴⁷ İbrahim b. Ma'kil Mısır'a kadar ilmî yolculuk yapmıştır. Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadîs mensuplarının önde gelen simalarındandır. İlmî hayatı boyunca elde ettiği bilgilerden *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* adlı eserler kaleme aldığı kaydedilir. bk. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 92-4).

³⁴⁸ İlyas Üzüm, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 526-32.

Günümüze kadar ulaşan söz konusu medresenin vakfiyesinde yer alan bilgilere göre burada hoca ve talebelerin Hanefî olmaları şartı koşulmuştur. Devam eden süreçte de aynı şekilde Hakanlar tarafından medrese yapımına önem verilmiş ve Hanefî mezhebi mensupları desteklenmiştir. Dolayısıyla bu asır da ekolleşme cereyanında bir kemallemeye gidildiği, cihat faaliyetlerinin ise Karahanlılar tarafından devam ettirildiği dönem olarak görülmektedir.

6./12. yüzyılda ilmî yolculukların azalması ise, bu dönemin hadislerin büyük oranda isnadsız rivâyet edilmesi, hadis kitaplarının nakledilmesi açısından nakil dönemi olması, medrese ve dârühadîslerin yaygınlaşması dolayısıyla olsa gerektir. Nitekim bu asırda bölgeye ancak 9 ilim tâlibi rihle yapmıştır. 549-551/1154-1156'da Maverâünnehir'e ilmî yolculuk gerçekleştirerek ülkenin birçok yerini dolaşan hadis âlimi Sem'ânî, yerli âlimler ve eserleri, bunun yanı sıra bölgeyle ilgili önemli bilgiler toplamıştır. Sem'ânî bir anlamda Maverâünnehir ve Türkistan'ı en geniş tanıtan bölge uzmanı olarak nitelenebilir. Dolayısıyla onun ulaştığı bilgilerden bölgenin İslâmlaşmasından bu yana geçen tarihi süreçteki değişimleri gözlemlemek mümkündür. Onun naklettiğine göre Buhara'ya iki buçuk fersah uzaklıkta bulunan Zeymûn isimli köy sakinlerinin çoğunluğu Ehl-i hadîs mensubuydu. Bu köye nisbetle anılan iki şahsın her ikisi de Şâfiî mezhebinden olup birisi Ehl-i hadîs imamı olarak kaydedilirken bunların her ikisi de 5./11. yüzyılda vefat eden kişilerdir.³⁴⁹ Anlaşılan o ki bu köylüler ya 6./12. yüzyıla kadar Hanefî mezhebine geçmişler ya da sonraki zamanlarda âlimler yetişmediği için onlara yer verilmemiştir. Başka bir yerde Buhara'ya bağlı bir köyden bahsederken Ehl-i hadîs'ten Hanefîliğe geçildiğine dair bilgiye yer verir.³⁵⁰ Günümüzde Kazakistan sınırları içinde kalan Tarâz şehrini tanıtırken orada önemli ölçüde ulemanın yetiştiğini ve onların Şâfiî mezhebi mensubu olduklarını kaydeder. Ancak kendine icazet veren hocası fakih Ebû'l-Kâsım et-Tarâzî'yi (ö. 535/1140) tanıtırken onun oğullarını "Ehl-i re'y ulemasından" diye anmaktadır.³⁵¹ Aynı asırda Karahanlılar'ın Hanefîlere olan desteği devam etmiş, diğer yandan bu asırda yazılan Hanefî fetva kitaplarının bazısında Şâfiî mezhebine geçenlere dair fetvalara yer verilmiştir. Örneğin 6./12. yüzyılın önemli Hanefî âlimlerinden Sirâceddin el-Üşî (ö. 575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde Şâfiî mezhebine intikal eden kimseye ta'zîr cezası

³⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 19-20.

³⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 114-5.

³⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 222-3.

uygulanacağını (من ارتحل الى مذهب الشافعي يعزر) dile getirmektedir.³⁵² Bölgeye 730/1330'larda uğrayan seyyah İbn Batuta (ö. 770/1368) Buhara'yı anlatırken şu ifadelerle yer vermektedir: "Halkı mutaassıp ve inkârcı olduğu için Harezmi ve diğer yerlerde şahitlikleri kabul edilmez. Vaktiyle âlim yatağı olan bu şehirde şimdi tek bir âlime rastlamak mümkün değildir."³⁵³ İbn Batuta'nın bahsettiği âlimlerin azlığıyla ilgili olan bu dönem, Moğol istilası sonrası olması itibarıyla normal karşılanabilir ancak o da Maverâünnahr'deki mezhep taassubunun önemli ölçüde varlığına dikkat çekmektedir. 5./11. ve 6./12. yüzyılda Karahanlılar döneminde İslâm hukukçuları tarafından 350'den fazla fıkıh eseri kaleme alındığı ve bunların %98'i Hanefî fıkına yönelik olduğu da ortaya konulmuştur.³⁵⁴ Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Karahanlılar döneminde devletin de desteğiyle Hanefî mezhebi ön plana çıkmış, diğer mezhep mensuplarına ise aynı muamele yapılmamıştır. Hâlbuki aynı asırda hadis öğrenimi için dârülhadis adıyla müstakil bir öğretim müessesesi Atabeg Nûreddin Mahmud Zengî (hs: 541-570/1146-1174) tarafından Dimaşk'ta (Şam) kurulmuş ve ayrıca hadisle meşgul olanlar için büyük vakıflar tesis edilmiştir. Nûriyye Dârülhadisî'nin ardından Suriye ve Mısır'da bu müesseselerin sayıları artmıştır.³⁵⁵ Dolayısıyla Karahanlılar dönemi Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1063), Halvânî (ö. 456/1063), Serahsî (ö. 483/1090), İbn Mâze (ö. 536/1141), Necmüddin en-Nesefî, Kâsânî (ö. 587/1191), Kâdîhan, Merginânî (ö. 593/1197) gibi Hanefî âlimleriyle öne çıkarken, hadis alanında bu kadar başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Necmüddin en-Nesefî ve Sem'ânî sonrası bölgenin ulemasına ilişkin eserlerin günümüze kadar ulaşmamış olması da bir açıdan bakıldığında bölgede yetişen hadis alanındaki ulemayla ilgili daha fazla bilgi edinmeye sorun teşkil ederken, miladî 610-1505 yılları arasında varlığı bilinen hadis hâfızlarının rivâyet ağlarını tespit etme amacıyla yapılan çalışmada belirtildiğine göre huffâz ağı

³⁵² Üşî, Ebû Muhammed Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* (nşr. Muhammed Osman el-Bestevî), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1432/2011, s. 282. Üşî hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *DİA*, XLII, 230-1; Zharkynbai Sebetov, *el-Fetâva's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³⁵³ Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi* (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015, s. 277.

³⁵⁴ Kavakcı, *Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslam Hukukçuları*, s. 305-6.

³⁵⁵ Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *DİA*, VIII, 527-9. Ayrıca Nureddin Mahmud Zengî et-Türkî'nin adaletli bir hükümdar olup Hanefî fıkını iyi bildiği halde bu mezhebe karşı aşırı sevgi besleyen biri olmadığı kaydedilir. bk. (Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 439-0.)

4./10. yüzyılın ortalarına kadar genişlemiş, bu tarihten itibaren gerilemeye doğru gidildiği görülmüştür.³⁵⁶

Karahanlılar döneminde varlığı bilinen bazı yerleşim merkezleri bilinmektedir. Bunlar arasında Buhara, Semerkant, Üsrûşene (Uşrûsana), Şâş (Taşkent), Ūş (Oş), Kâşgar, Balâsâgûn (Balasagin), Özkent (Özgön), Keş (Kis), Nesef (Nahşeb), Tirmiz, Ahsîkes, Fârâb, İsbîcâb, Tarâz (Talas), Îlâk, Hucend gibi şehirleri zikretmek mümkündür. Ancak zikri geçen yerleşim merkezlerinin bazıları örneğin Kâşgar, Balâsâgûn, Özkent şehirleri ülkenin önemli idarî merkezleri olmasına rağmen İslâm ilim merkezlerinin en uzak noktasında bulunmaları itibariyle ilmî açıdan Semerkant, Buhara ve Nesef şehirlerinin yakaladığı mevkiî elde edememiştir. Söz konusu şehirler ve diğerleri fetih açısından da geç döneme denk gelmekte, öte yandan ülkenin doğu kısmı İslâm'ın son kalesi veya sınır hattı olması hasebiyle daha çok müdafaa ve cihat faaliyetlerine ağırlık verilmiş olmaktadır ve bu özellikleriyle ülkenin batısında yer alan ilim merkezlerine kıyasen geride kaldığı söylenebilir.

A. BUHARA

Maveraünnehir'de tarihî bir şehir ve aynı zamanda İran, Hint ve Çin medeniyetlerinin kesiştiği noktada bulunan Buhara,³⁵⁷ Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer alır. Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Şehir 54/674 yılında Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedilmiştir. Ancak zaman zaman Müslümanların kontrolünden çıkmışsa da, Emevîler'in Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim 87-90/706-709 yılları arasındaki seferleri sonunda Buhara halkı ve onların müttefiklerinin mukavemetini kırmış ve şehre bir Arap garnizonu yerleştirmiştir.³⁵⁸ Hal böyleyken Kuteybe ancak 94/712'de şehirde eskiden bir puthane olan mabedin yerine bir Cuma Camisi inşa ettirebilmiştir. Ardından yerli halkı puta tapmalarına yasak getirterek onları camiye gelmelerini emretmiştir.³⁵⁹ Böylece İslâm bir medeniyet şehri olan Buhara ve çevresinde yayılmaya başlamıştır.

³⁵⁶ Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağları 610-1505* (çev. Mehmet Fatih Serenli), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 17-22.

³⁵⁷ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016, s. 149-52.

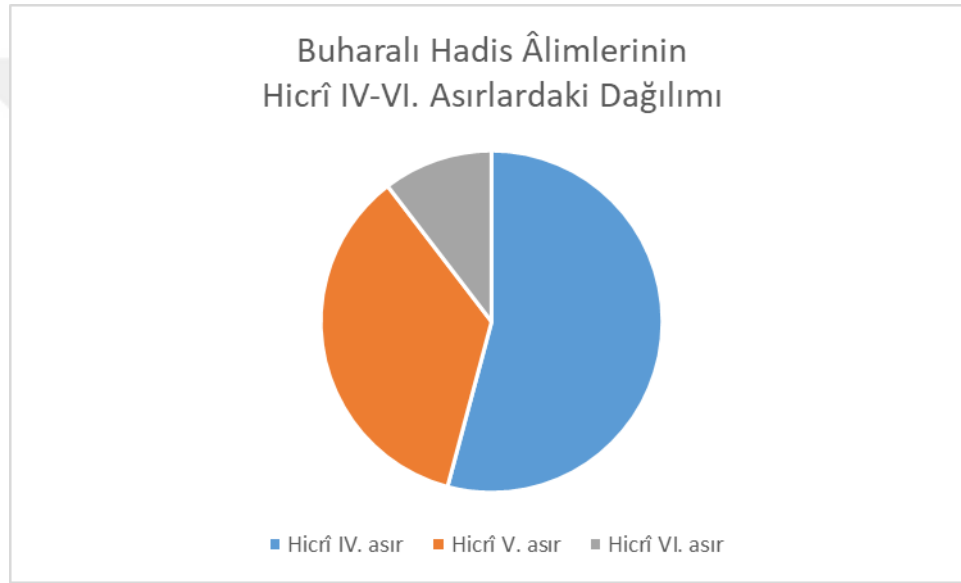
³⁵⁸ Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, 363-7.

³⁵⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 286.

Buhara fetih hareketleri sonrası dönemde Maverâünnehir ve Türkistan coğrafyasının ilim, kültür ve ticaret merkezlerinden olagelmıştır. Sâ mânîler zamanında ise ülkeye başkentlik yapmış olan Buhara, Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde kültürel altın çağını yaşamıştır. Aşağıda 3 asırlık süreçte Buhara’da kurulan eğitim kurumları ve hadis âlimlerine yer verilecektir.

Tablo 2: Buharalı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı

	Hicrî IV. asır	Hicrî V. asır	Hicrî VI. asır
Buhara	26	17	5

4./10. yüzyılda Buhara’da hadisle iştigal ettiği ve önemli faaliyetlerde bulunduğu bilinen bazı hadis âlimleri bulunmaktadır. Bu asırda *Sahîh-i Buhârî* ricâline dair yazılan eser başta olmak üzere Buhara tarihi, eğitim kurumları ve ulemayı konu edinen önemli kitapların telif edildiği görülmektedir. Nitekim hadis hâfızı Sâlih Cezere el-Bağdâdî (ö. 293/906) ve Ebû Bekir Abdullah b. Ebû Dâvûd es-Sicistânî’nin (ö. 316/929) öğrencisi hadis hâfızı Ebû’l-Hasan es-Sekenî (ö. 344/955), Buhara’da hadis meclisleri gerçekleştiren Buhara müsnidi ve muhaddis İbn Hanb el-Buhârî (ö. 350/961),³⁶⁰ Buharalı ulemanın naklettiği hadislerle vâkıf olan muhaddis Ebû Sâlih Halef b. Muhammed el-Hayyâm el-Buhârî (ö. 361/972),³⁶¹ Sâlih Cezere ve Büceyrî gibi

³⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 296; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 187; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-24; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

³⁶¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 226; İbnü’l-Esîr, *Lübâb*, I, 475; Zehebî, *Târîh*, VIII, 194.

muhaddislerin öğrencisi hadis hâfızı ve Buhara müsnidi İbn Sâber (ö. 377/987),³⁶² çağının Buhara'daki hadis ehlinin imamı Ebû Zekerîyya el-Mahmûdî (ö. 384/994),³⁶³ “Ehl-i hadîs’in menbaı ve hadis hâfızı” olarak anılan Melâhimî (ö. 395/1005),³⁶⁴ Buhârî ricâline dair önemli eser kaleme alan Kelâbâzî (ö. 398/1008) gibi hadis âlimleri bu asrın önemli simalarındandır. Yine aynı asırda yaşadığı bilinen ve Buhara bölgesinin tarihî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, gelenek ve görenekleriyle âbideleri hakkında bilgileri nakleden Nerşahî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eseri, Buhara'da bulunan cami, medrese ve kadılara dair pek kıymetli bilgileri sunmaktadır.

Buhara'da 4./10. yüzyılın başından itibaren eğitime açık olduğu anlaşılan medreselerin varlığı bilinmektedir. Örneğin muhtemelen Buhara'nın Bâbu Fârcek mahallesinde bulunan Fârcek Medresesi bölgede bilinen medreselerin ilki olmalıdır. Aynı yüzyılda Buhara'da varlığı bilinen Fakîh Ebû Hafs Medresesi, Rîgistan Medresesi, İmâm Ebû Bekir b. el-Fazl Medrese'leri de hizmet vermekteydi. Ancak bu kurumların hangi ekollere ait oldukları tam anlamıyla bilinmediği için ne tür derslerin verildiği ve hangi eserlerin okutulduğu tespit edilememektedir. Bununla birlikte yukarıda zikri geçen âlimlerden bazılarının buralarda hadis meclisleri akdettikleri düşünülebilir.

Bu yüzyılda Buhara Camisi'nde de hadis meclisleri yoğun bir şekilde yapılmıyordu. Cami olması itibariye medreselere nisbeten daha fazla dinleyici alması beklenen bu camide yerli ilim sahipleri arasında hıfz açısından Buhârî'den sonra geldiği bildirilen hadis hâfızı Sâlih Cezere'nin talebesi hadis hâfızı Ebû Amr Muhammed b. Muhammed b. Sâber el-Buhârî hadis imlâ meclisi akdederdi.³⁶⁵

5./11. yüzyılda da Buhara'da hadis âlimleri yetişmiş ve diğer taraftan Hakanlar tarafından medrese kurulmaya başlanmıştır. Nitekim Kûlâr (Kül Er) Tegin Medresesi'ni kuran Batı Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibril b. Ömer'dir. O bu müessesinin inşasında büyük miktarda servet harcamıştır. Karahanlı hükümdarları Hanefîliği desteklediği bilinirken muhtemelen burada da Hanefî fakihlerini yetiştirmeyi amaçlamış

³⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 228; Zehebî, *Siyer*, XVI, 328-29; a.mlf., *Târîh*, VIII, 445; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 376.

³⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, s. 124; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 176.

³⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 508-509; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 277; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 90; Zehebî, *Siyer*, XVII, 86-87.

³⁶⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 254.

olmalıdır. Ancak bu kurumda en azından temel hadis kitaplarının okutulduğu varsayılabilir.

5./11. yüzyılda öne çıkan hadis âlimlerinin bir kısmı hadis ilmi ve ricâline yönelik eserler kaleme almışlardır. Hadis hâfızı Halîmî (ö. 403/1013), Şâfiî fakihî ve Ehl-i hadîs'in imamı Zeymûnî (ö. 416/1025), hadis hâfızı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî (ö. 432/1041'den sonra), hadis hâfızı ve muhaddis Ebû Mes'ûd el-Becelî (ö. 449/1057), hadis hâfızı ve muhaddis Ebû Zekerîyya Abdurrahîm b. Ahmed et-Temîmî el-Buhârî (ö. 461/1069) dönemin önde gelen hadis âlimleridir. Yine bu asırda Guncâr lakabıyla bilinen hadis hâfızı ve tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Buhârî hadis alanında bölgenin önde gelen siması olup Buhara tarihi ve orada yetişen ulemayı tanıtmak amacıyla eser kaleme almış, aslen İsfahanlı olup hadis talebi için geldiği Buhara'ya yerleşen İbn Mâmâ (ö. 436/1045), Guncâr'ın eserine zeyl yazmış ve hadis ilmine yönelik kitaplar telif etmiş, diğer taraftan ise vefatına kadar bölgedeki ilmî faaliyetleri sürdürmüştür. Yine aynı asırda muhtemelen daha çok bölgede yetişen ulemanın isim ve nisbelerine dair *el-Müzâfât ve'l-müzâhât* adlı bir eser Ebû Kâmil el-Basîrî (ö. 449/1057) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu müellifler ve eserlerinden bahseden Sem'ânî, bu kitaplara atfen Buhara'da hadis hâfızı Ebû Bekir el-Cercerâî'nin (ö. 415/1024) Pazartesi ve Perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdettiğine dair bilgileri kaydetmektedir.³⁶⁶

6./12. yüzyılda genel olarak Karahanlılar döneminde bölgeyle irtibatı bilinen hadis âlimlerinin sayısında düşüş görülmekte kadı ve müsnid Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Saîd el-Mutahharî el-Buhârî (ö. 538/1144), Buhara müsnidi Ebû Amr Osman b. Ali el-Buhârî el-Bîkendî (ö. 552/1157) ve fakih ve müsnid Ebû Tâhir Muhammed b. Ebû Bekir b. Osman es-Sebahî el-Buhârî (ö. 555/1160) gibi âlimlerin Buhara ile irtibatı bilinmektedir. Dolayısıyla bu asır Ehl-i hadîs açısından pek fazla verimli geçmemiş, aksine Ehl-i re'y âlimlerinin arttığı bir dönem olmuştur.

Ortaçağ'da kurulan Mağâk-i Attârî Camii (4./10. asır), kale ile şehristan arasındaki bir yerde hükümdar için özel kumaşlar dokunan Dârü't-tırâz'a bitişik olan Cuma Mescidi, 5./11. yüzyılın ikinci yarısında Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim Han tarafından kurdurulan Cuma Camii, 513/1119'da yapılan Namazgâh Camii ve diğer

³⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

yapılar Buhara'daki önemli ilim yuvaları idi. Mağâk-i Attârî Camii, Büyük Minare (521/1127) gibi yapılar ise şehre hala güzellik katmaya devam etmektedir.³⁶⁷

Buhara'nın Kızıl Kum Çölünde bir vaha kenarında ve İpek yolu güney güzergâhı üzerinde bulunması gibi stratejik önemi yanı sıra burada üretilen Zendecî kumaşı ve dokunan halı, kilim ve seccadeleri İslâm dünyasının her tarafına ihrac etme, verimli toprağa sahip olma gibi özellikleriyle de ilim adamlarına cazibeli geldiği de söylenebilir.³⁶⁸

B. SEMERKANT

2500 yıldan fazla geçmişi olan Semerkant, günümüzde Özbekistan'ın Semerkant ilinin yönetim merkezi olan bir şehirdir.³⁶⁹ Grek tarihlerinde Maracanda, Çin vekâyinâmelerinde K'ang ve Hsi-wan-chin gibi değişik isimlerle anılmış, Semerkant adının ise şehrin nisbet edildiği şahsın ismi Semer ile Soğdca'da “şehir” veya “yerleşim birimi” anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana geldiği ifade edilmektedir. Kaynaklarda Semerkant'ın yeryüzündeki en güzel bölgede yer aldığı, şehrin genişliği ve yerleşim yerlerinin çokluğu bakımından büyüğü, şehrin mamur ve hoş bir şehir olduğu bildirilmektedir.³⁷⁰

Müslümanlar tarafından Semerkant'a ilk yapılan sefer Emevîler'in Horasan valisi Saîd b. Osman'ın döneminde 56/676 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu seferde Müslüman askerler arasında Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Kusem b. el-Abbâs el-Hâşimî de yer almış ve şehri kuşatma esnasında şehit düşmüştür. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmış ve o günden bugüne şehre ayrı bir önem katmıştır.

Semerkant doğuda Çin'den, kuzey ve kuzey-doğuda Türkistan'dan, güneyde Tirmiz ve Belh yoluyla Afganistan ve Hindistan, batıda ise Buhara ve Merv yoluyla İran ve diğer İslâm ülkelerinden gelen çok önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almakta olup, öte yandan verimli toprak, kaliteli kâğıt üretimi, ipek, yün, kumaş, dokuma üretimiyle de meşhurdur. Ayrıca Semerkant, Buhara'nın Sâ mânîler tarafından

³⁶⁷ Şeşen, “Buhara”, *DİA*, VI, 363-7.

³⁶⁸ Aydın Usta, “Sâ mânîler”, *DİA*, XXXVI, 64-8.

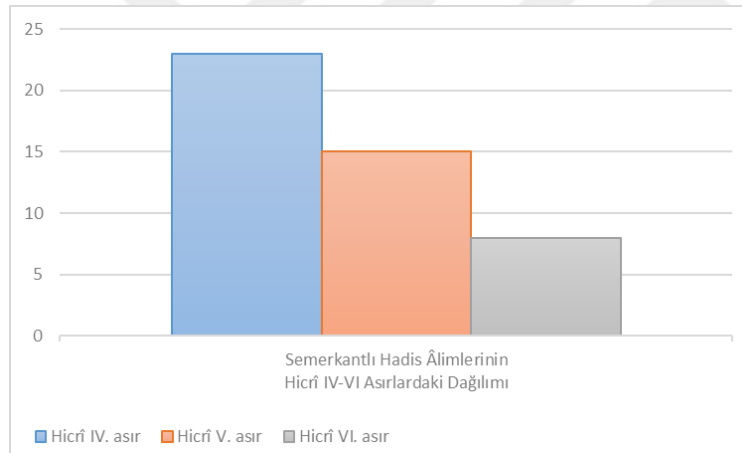
³⁶⁹ I. M. Muminov v.dğr., “Samarkand”, *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462-69.

³⁷⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 88-97; Osman Aydın, “Semerkant”, *DİA*, XXXVI, 481-4. Semerkant 3./9. yüzyılın 20. yılından itibaren 889 yılına kadar Sâ mânîler'in başkenti idi. Bilgi için bk. Muminov, “Samarkand”, *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462.

başkent yapıldığı dönemde bile çok kalabalık bir şehir idi.³⁷¹ Söz konusu özellikleri ve bölgede yetişen Mâtürîdî, Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144) gibi âlimler ve eserleri de şehre yakın ve uzak bölgelerden âlimleri çekmiştir. Ayrıca 3./9. yüzyılda hadise yönelik kaleme aldığı *es-Sünen* adlı eseri, cerh ve ta'dîl alanındaki bilgisi, ilmî birikimiyle bilinen ve bazı ulema tarafından dünyadaki dört büyük hadis hâfızından biri ifadeleriyle anılan Dârimî³⁷² de Semerkant'a hadis ilmi açısından katkı sağlamış ve ondan istifade eden ilim tâlipleri 4./10. yüzyılda Semerkant ve çevresinde faaliyetler göstermiştir.

Tablo 3: Semerkantlı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı

	Hicrî IV. asır	Hicrî V. asır	Hicrî VI. asır
Semerkant	23	15	8

4./10. yüzyılda Semerkant'ta mevcudiyeti bilinen muhaddisler, düzenlediği ilim halkaları, yetiştirdiği talebeleri ve telif ettiği eserleriyle hadis ilmi açısından en verimli dönemini yaşamışlardır. Bu asırda Semerkant ve bölgenin diğer yerlerinde hadis alanında önde gelen isim *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarında rivâyetleri bulunan muhaddis ve müfessir Amr b. Ali el-Fellâs'ın (ö. 249/864) talebesi ve İbn Hibbân'ın hocası olan hadis hâfızı Büceyrî'dir. Onun evinde ilim meclisleri akdettiğine dair bilgilere yer verilir ki buna göre onun Semerkant'ın değişik mescit ve camilerinde de hadis halkaları oluşturmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Büceyrî'nin telif ettiği

³⁷¹ Barthold, *Türkistan*, s. 88-97; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 54-9; a. mlf., "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481-4; Davutoğlu, *Medeniyetler ve Şehirler*, s. 149-52.

³⁷² Zehebî, *Siyer*, XII, 423.

eserlerini torunu Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî, bölgenin ilim tâliplerine okutmuş ve bu eserlerin yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur. 6./12. yüzyılın ortalarında bölgeye gelen Sem'ânî, söz konusu eseri bazı isimlerden dinlediğine dair verdiği bilgiler eserin bölge halkı nezdindeki önemini ortaya koymaktadır.³⁷³ Aynı asırda sahâbe ve ilâhî konularında bilgi sahibi ve hadis hâfızı Kettânî (ö. 4/10. asır), Semerkant muhaddisi unvanıyla bilinen Cemmâl (ö. 346/958), hadis hâfızı Ebü'l-Fazl el-Cevzakî (ö. 358/969), hadis hâfızı İbn Mahmûye (ö. 376/986) gibi hadisçiler de Semerkant'ın önde gelen simalarındandı. Hadis hâfızı ve Semerkant muhaddisi Ebü Sa'd el-İdrisî (ö. 405/1015) ise bölge açısından bakıldığında devrinin en ünlü hadis âlimi idi. İlim talebi için birçok ülke dolaşarak İbn Adî (ö. 365/976), Dârekutnî (ö. 385/995) gibi döneminin meşhur hadisçilerinden dersler aldı. Kendisi de çokça öğrenci yetiştirdi. Onun Semerkantlı ulema ve muhaddisleri konu edinen kitabından çokça istifade eden Sem'ânî, İdrisî'nin bazı râvileri cerh ve ta'dîl ettiği ifadelerine yer vermektedir.³⁷⁴ Dârekutnî'nin talebesi ve hadis hâfızı Müstağfirî'nin hocası olan hadis hâfızı Ebü Ali Hüseyin b. Ali el-Berde'î (ö. 406/1015) de Semerkant'ta etkili idi.

4./10. asırda Buhara'da faaliyet göstermekte olan medreselerin aksine, Semerkant'ta Suffe adıyla bilinen bir kurum vardı. Belki de bu kurumlar ifade edilişi farklı olduğu halde müesseseler kendi aralarında aynı düzeyde ve 5./11. yüzyılda devlet desteğiyle sayıları çoğaltılan medreseler kadar işlevsel ve kurumsallığı olmayan yapılarıydı. Ancak bu yapıları kendi dönemi açısından değerlendirdiğimizde çağının en önemli ilim mekânları olduğu anlaşılır. Semerkant'taki Suffe hadis talebeleri için Emîr tarafından kurulmuş ve kurumun devam etmesi için vakıflar tahsis edilmiştir. İbn Hibbân burada hadis ve fıkıh dersleri vermiş, 330/941'de ülkeden ayrılmıştır. Kurum özellikle hadis talebelerine mahsus olması itibarıyla bölgedeki Ehl-i hadîs açısından önemli mevkiidir.

Sonraki asır olan 5./11. yüzyıl ise hadisle ilgilenen âlimlerin sayısında önceki yüzyıla göre düşüşün görülmeye başladığı bir dönemdir. Nitekim Semerkant hadis imamlarından sayılan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Esterâbâdî (432/1041'de sağ), Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. 463/1071) çokça istifade eden hadis hâfızı Hüseyin (ö.

³⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90.

³⁷⁴ İdrisî'nin ilmî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi için bk. İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 260-1; Zehebî, *Siyer*, XVII, 226; a.mlf., *Tezkire*, III, 1062-4; a.mlf., *Târîh*, IX, 85; Suyûtî, *Tabakât*, s. 415; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 188; Ali Yardım, "İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 491-2.

486/1083'den sonra) gibi hadisçiler devrinin etkili isimlerinden iken “hatib”, “âlim”, “müsnid” ve “müksir” gibi unvanların sahibi Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer el-Kuşânî (ö. 502/1109) ise Semerkant cami ve diğer yerlerde hadis imlâsında bulunurdu.

5./11. asır başta Bağdat olmak üzere Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde Nizâmîye Medreseleri açılarak yaygınlaştığı bir dönem olması itibariyle Semerkant'ta da faaliyet göstermekte olan bazı medreselere rastlamak mümkündür. Bu asırda Semerkant'taki ilmî halkaların çokça oluşturulduğu kurumlardan biri Dârü'l-Cûzcâniyye'dir. Bu kurumda yapılan en erken tarihli hadis imlâ derslerine 437/1046 tarihinde rastlanmaktadır. Bu kurumdan bahsedilirken müderris, muîdlik gibi mansıplara da yer verildiği görülür ki buna göre burasının medrese türü bir yapı olduğu ve bu yönüyle Tabgaç Han Medresesi'den önceki bir tarihte açıldığı söylenebilir. Dârü'l-Cûzcâniyye'nin hadis imlâ meclislerinin çokça yapıldığı bir kurum olması itibariyle hadis ilmi açısından özel bir yere sahiptir. Batı Karahanlılar devletinin hakanı Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Semerkant'ta 458/1066'da zengin vakıf mülkleriyle desteklediği bir medrese, öğrenci odaları ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırdı. Bu kurum ülkedeki en önemli eğitim kurumu olup ders programı Hanefî mezhebine göre uygulanırdı. Ancak burada en azından temel hadis kitaplarının okutulduğu söylenebilir. Yine bu yüzyılda Semerkant'ta eğitim vermekte olan medreseler arasında Kusem Medresesi, Hâit-i Hayyân Medresesi, Amûr Sokağı Medresesi, Kadı Selmân Medresesi yer almaktadır.

6./12. yüzyılda Semerkant ile irtibatlı 8 âlim tespit edilebilmiş, ancak bölgedeki diğer yerlere göre çıkardığı âlimiyle ilk sırada yer alıyordu. Bu asırda Alp Arslan ismiyle bilinen hadis hâfızı Ebû Ali Hasan b. Hüseyin ez-Zerkerânî (ö. 519/1125), aslen Nesefli olup sonradan Semerkant'a yerleşen fakih, hadis hâfızı ve kelamcı Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî es-Semerkandî bölgenin önde gelen hadis âlimleriydi.

Yine aynı yüzyılda bir kısmı birkaç asırlık geçmişi olan, bazıları ise sonradan açılan ve Semerkant'ta faaliyet gösteren Dârü'l-Cûzcâniyye, Tabgaç Han İbrahim b. Nasr Medresesi, Bağdad Seyyid'i Medresesi, Üsrûşenî Medresesi gibi kurumlar hadis derslerinin düzenlendiği önemli eğitim mekânlarındandı.

C. NAHŞEB/NESEF

Nahşeb günümüzde Karşı ismini taşımakta olup Özbekistan Cumhuriyeti'nin Kaşkaderya ilinin yönetim merkezidir. Kadim bir şehir olma özelliğine sahip olan Nahşeb'i, Çinliler kaynaklarında 'Naşebo' şeklinde kaydetmişlerdir.³⁷⁵ 6./12. yüzyılın ortalarında şehre uğrayıp iki ay kadar kaldığını belirten Sem'ânî, Neseş şeklinde Arapçalaştırıldığını ve buralı âlimlerin "Medînî" nisbesiyle de anıldıklarını kaydetmektedir.³⁷⁶ Ayrıca Neseş şehriden olan bazı ilim sahiplerinin şehirli anlamında "Beledî" nisbesiyle de anıldığı görülür. Buna örnek mahiyetinde Neseş'in muhaddis ve imamlar yetiştiren Beledî ailesini zikretmek mümkündür.³⁷⁷

Kuteybe b. Müslim'in 86/705'de Horasan valisi tayin edilmesi ve onun uzun süren mücadelelerinden sonra mahallî hâkimleri yenilgiye uğratarak Beykent (Bîkend), Kermîniye, Buhara, Keş ve Neseş'i İslâm topraklarına katmasından³⁷⁸ itibaren Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü sıralarda İslâmî ilim dallarında çok sayıda ulema yetişmiştir. Nitekim buralı olduğu bilinen sûfî Ebû Tûrâb Asker b. Husayn en-Nahşebî (ö. 245/859),³⁷⁹ Ehl-i hadîs'in önde gelen âlimi İbrahim b. Ma'kil en-Neseşî,³⁸⁰ fıkıh ve kelim âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Neseşî el-Haneşî (ö. 318/930),³⁸¹ kelim âlimi Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseşî (ö. 508/1115),³⁸² Haneşî fakihî, muhaddis, kelimci ve müfessir Necmüddin en-Neseşî İslâm dünyasında da tanınmış isimlerdir. Neseş'in böylesi bir yere sahip olmasında Semerkant ve Buhara gibi ilim merkezlerine yakınlığı ve kadim bir geçmişe sahip olması etken olabilir. Nitekim Neseş'ten Buhara'ya dört günde gidildiği (yaklaşık 90 mil) bilinmektedir.³⁸³

Tablo 4: Neseşli Hadîs Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı

	Hicrî IV. asır	Hicrî V. asır	Hicrî VI. asır
--	----------------	---------------	----------------

³⁷⁵ Nasır, *Nasaf va Keş Allomalari*, s. 5.

³⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 152-9, XIII, 92-94; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 303.

³⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 173.

³⁷⁸ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180.

³⁷⁹ Bu âlim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demirci, "Ebû Tûrâb en-Nahşebî", *DİA*, X, 243-4.

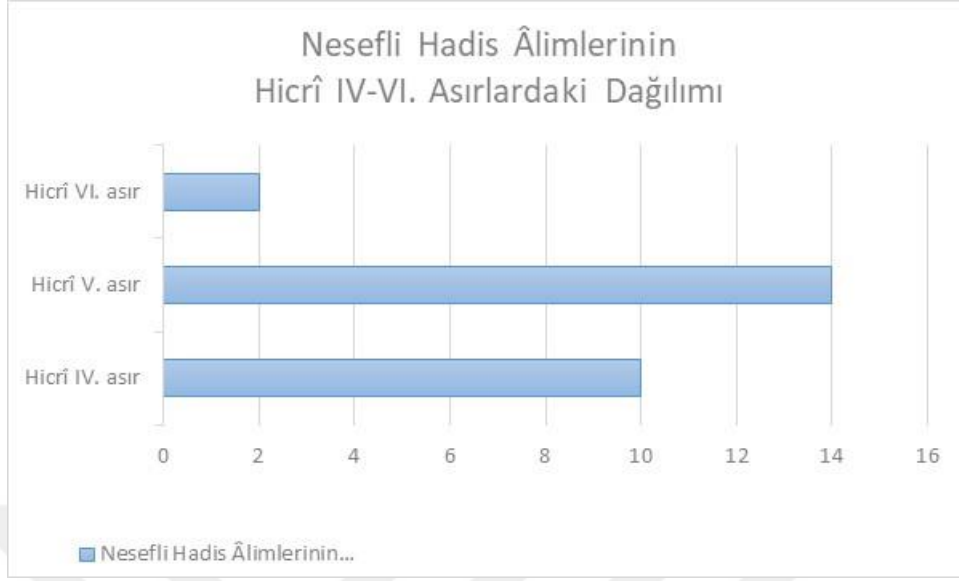
³⁸⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 92-4.

³⁸¹ Bilgi için bk. Üzümlü, "Neseşî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

³⁸² Ayrıntılı bilgi için bk. Y. Şevki Yavuz, "Neseşî, Ebû'l-Muîn", *DİA*, XXXII, 568-70.

³⁸³ Barthold, *Türkistan*, s. 147.

Nesef	10	14	2
--------------	----	----	---

4./10. yüzyılda Nesefli olan 10 hadis bilgini tespit edilmiş olup bunların 3'ü hadis hâfızı idi. Davud ez-Zâhirî, Tirmizî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış isimlerden hadis dersleri alan hadis hâfızı, muhaddis ve fakih Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930), Buhârî, Tirmizî gibi büyük hadis âlimlerine öğrencilik yapan muhaddis Ebû Muhammed Hammâd b. Şâkir en-Nesefî (ö. 311/923), Sâlih Cezere'den istifade eden hadis hâfızı Su'lûkî (ö. 344/955), Nesefli ulemanın naklettikleri hadislere vâkıf olan Ebû Bekir Ahmed b. Abdülazîz eş-Şâfiî en-Nesefî (ö. 381/991) gibi isimler döneminin belli başlı muhaddisleriydi.

5./11. yüzyılda hadis bilginlerinin sayısı bir önceki asra nisbeten az da olsa artmış görünmektedir. Söz konusu asırda varlığı bilinen edib ve muhaddis Ebû İshak İbrahim b. Mahfuz b. Ali b. İsrâfil el-Yağnevî (ö. 420/129), hadis hâfızı Ebû Nuaym Hüseyin b. Muhammed b. Nuaym el-Gubdînî (ö. 427/1036), hadis hâfızı Ebû Tûrâb İsmail b. Tâhir el-Cevbakî en-Nesefî (ö. 448/1056) gibi âlimler Nesef ve çevresinde etkili idi. Muhaddis Müstağfirî'nin torunu hadis hâfızı Ebû Recâ Kuteybe b. Muhammed el-Osmânî en-Nesefî (ö. 474/1081) ise Nesef camisinde hadis meclisleri akdederdi. Bu yüzyılda Nesef'in en çok tanınan hadis hâfızı Müstağfirî ise bölgede yetişen çok sayıda hocalarından ilim öğrenerek pek çok talebe yetiştirmiştir. Semerkant, Nesef ve Keş tarihi ve orali ulemayı tanıtmak amacıyla kaleme alınan eserler ise bölge açısından bakıldığında önemli çalışmalar olduğu görülmektedir. Aynı asırda hadis alanında söz sahibi olan bir diğer isim ise hadis hâfızı Nahşebî'dir (ö. 456/1064). O

hadis talebi için Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır'a kadar uzun süren ilmî yolculuklar gerçekleştirmiş ve bu yüzden rahhâl unvanıyla anılmıştır. Neseî'te ilmî geleneği olan bir ailede dünyaya gelen muhaddis Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî (ö. 504/1110), ilmî hayatının çoğunluğunu bu asırda geçirmiş ve bölge halkı için ilmî hizmetler sunmuştur.

6./12. yüzyıla gelindiğinde Semerkant ve Buharalı âlimlerin sayısındaki düşüş Neseî'te de görülmektedir. Dolayısıyla bu asrın bölgedeki Ehl-i hadîs için verimli bir dönem olmadığı ortadadır. Fakih, hatib ve muhaddis gibi unvanlarla anılan Ebû İbrahim İshak b. Muhammed en-Nûhî en-Neseî el-Hanefî (ö. 518/1124) ve hadis hâfızı Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Yağnevî en-Neseî'ler (ö. 6. asır) bu asırdaki Neseî'in önde gelen hadis âlimleri idi.

Karahanlılar döneminde çok sayıda ilim sahibi yetiştiren Neseî'te medrese veya suffe gibi kurumların varlığı bilinmemektedir. Bunun sebebi büyük ihtimalle bölgeyle ilgili telif edilen eserlerin günümüze kadar ulaşmaması ve bölgeyle ilgili malumatın azlığıdır. Çünkü üç asırlık dönemde ülke genelinde medreselerin yaygınlaştığı ve ilmî açıdan Neseî'ten daha aşağı seviyede olan Keş ve Kubâdiyan gibi yerlerde bile medreselerin varlığı bilinirken söz konusu kurumların Neseî gibi önemli şehirde inşa edilmesi beklenir.

D. ŞÂŞ

Tarihi milattan önce iki bin yıllarına kadar uzanan geçmişi olan bu şehrin bilinen en eski adı Çâç'tır. Bu şehir Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi isimleriyle, Araplar tarafından ise Şâş şeklinde kaydedilmiş ve burada yetişen âlimler Şâşî nisbeleriyle anılmıştır. Kâşgarlı Mahmud eseri *Dîvân*'da bu şehrin Terken şeklinde de bilindiğini ve Kaffâl eş-Şâşî'nin buralı olduğunu kaydetmektedir. Şehir 5./11. yüzyıldan itibaren Taşkent ismiyle anılmaya başlamış olup, günümüzde ise bu şehir Özbekistan'ın başkentliğini yapmaktadır.³⁸⁴

4./10. yüzyıla ait kaynaklarda Şâş'ın başşehri olan Binkes'in çok geliştiği ve hükümdarın sarayının orada yer aldığı, Şâş bölgesinin büyük ve verimli araziye sahip olduğu, halkının ise cengâver ve zengin olduğu kaydedilir. Öte yandan şehrin Karamazar dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı, İpek yolunun üzerinde

³⁸⁴ Kâşgarî, *Dîvân*, I, 443; Barthold, *Türkistan*, s. 183-9; Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-8.

bulunması, ayrıca burada üretilen madenî silahlar, deri, pamuk ve yün dokuma ürünleri, ev eşyaları, seramik ve porselen kaplar iç ve dış ticarete revaçta olması gibi etkenler de Şâş'a ayrıcalık katmıştır.

Çaç Emevîler'in Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 94/713'de fethedilmesine rağmen kısa süre sonra Çinlilerin hâkimiyetine girmiş, 133/751 yılına gelindiğinde ise Türklerin Araplardan yardım istemleri üzerine Ziyâd b. Sâlih'in komutası altındaki Müslüman askerler yardıma gelmiş ve Talas nehri kıyısındaki savaşta Çinliler mağlup olmuştur. Bu zaferle İslâmiyet Orta Asya'ya hâkim olmuştur. Abbasîler devrinde Şâş bölgesi Türklere karşı bir müdafaa hattı teşkil ediyordu. Abbasîlere tâbii olan Sâmânîler zamanında ise şehir birbirinden surlarla ayrılmış dört kısımdan yani şehristan, kale, iç ve dış mahallelerden meydana gelmekteydi.³⁸⁵

Tablo 5: Şâşlı Hadis Âlimlerinin Hicrî IV-VI. Asırlardaki Dağılımı

	Hicrî IV. asır	Hicrî V. asır	Hicrî VI. asır
Şâş	5		

4./10. yüzyılın önde gelen isimlerinden olan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946) Şâş'ın başkenti Binkes'te yaşardı. Aslen Mervli olduğu bildirilen Şâşî, belki de Abbasîler devrinde Türklere karşı bir müdafaa hattı olan bu şehre gönüllü gazi olarak gelmişti. Hadis tahsili için Maverâünnehir, Horasan ve Irak'a ilmî seferler düzenleyip İsa b. Ahmed el-Askalânî, Zekeriyâ b. Yahya el-Mervezî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Tirmizî, Sâlih Cezere gibi devrinin meşhur âlimlerinden hadis dinledi. Kendisinden ise Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Nesefî (ö. 397/1007) Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Evdenî, Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî gibi bölgenin ilim tâlipleri istifade etti. Onun kaleme aldığı müsned türü eseri ise ülke ve diğer bölgelerde tanınmıştır.³⁸⁶ Aynı asırda Şâş'ın Heysem b. Küleyb'den sonraki önemli simalarından biri allâme, fakih, muhaddis, usul, dil ve edebiyat âlimi gibi unvanların sahibi Kaffâl eş-Şâşî'dir (ö. 365/976). Aslen

³⁸⁵ Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-8.

³⁸⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-849; Suyûtî, *Tabakât*, s. 352; Ayrıca Şâşî'nin hoca ve talebeleri ve *el-Müsned*'i hakkında detaylı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *DİA*, XXXVIII, 368-9; Zhumabek Akhmetov, *eş-Şâşi (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İsfahanlı olduğu³⁸⁷ bildirilen Şâfiî hadis talebi için Maverâünnehir, Horasan, Irak, Şam, Hicaz'a kadar ilmî yolculuklar yapmış olup İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Abdullah b. İshak el-Medâinî (ö. 311/924, Muhammed b. Muhammed el-Bâgandî (ö. 312/925), Ebû'l-Kâsım el-Beğavî (ö. 317/929), Ebû Arûbe el-Harrânî (ö. 318/931) gibi âlimlerden yararlanmış ve daha sonra memleketi Şâş'a geri dönmüştür. Talebeleri arasında hadis hafızı İbn Mende, Hâkim en-Neysâbûrî, Sülemî gibi ülkeye rihle yapan isimlerin yanı sıra Guncâr, Ebû Sa'd el-İdrisî gibi Maverâünnehirli muhaddisler yer almaktadır. Şâfiî mezhebi mensubu olan Kaffâl, Şâş'taki öğretim faaliyetlerinin neticesinde bölgede Şâfiî fıkhnın yayılmasını sağlamıştır.³⁸⁸ Yine aynı asrın başlarında vefat eden hadis hâfızı ve rahhâl Ebû Ali Hasan b. Sâhib b. Humeyd eş-Şâfiî (ö. 314/926),³⁸⁹ Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerinin râvisi ve İbn Hibbân'ın hocası olan muhaddis Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâfiî (ö. 318/930'da sağ)³⁹⁰ ve hadis hâfızı Ebû'l-Abbas Fazl b. Ahmed el-Lü'lûî eş-Şâfiî (ö. 355/966'dan sonra)³⁹¹ de Şâşlı önemli hadis âlimlerindendi.

5./11. asırda Şâş'ın Tünket şehrinden olan muhaddis ve âlim Ebû'l-Leys/ Ebû'l-Feth Nasr b. Hasan b. Kâsım et-Tünketî eş-Şâfiî et-Türkî'nin (ö. 486/1093) varlığı bilinmektedir. Ancak onun Semerkant'ta yaşadığı ve daha sonra Nişabur'a yerleştiği belirtilmektedir. Ayrıca ticaretle uğraşan Tünketî'nin Ebû'l-Hüseyn Abdülgâfir b. Muhammed el-Farisî'den (ö. 448/1056) Müslim'in *es-Sahîh*'ini dinleyip Irak, Mısır ve Endülüs bölgesinde rivâyet etmesiyle şöhret kazandığı da gelen bilgiler arasındadır.³⁹²

³⁸⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethû'l-bâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâyâb), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996, s. 119.

³⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 211; Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; Sübkî, *Tabakât*, III, 200; Kaffâl ve eserlerine yönelik çağdaş çalışmalar bulunmaktadır. Bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Ali", *DİA*, XXIV, 146-8; Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâfiî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.

³⁸⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 333; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 245; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 308; Zehebî, *Siyer*, XIV, 431; a.mlf., *Tezkire*, III, 780.

³⁹⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, 134; Zehebî, *Siyer*, XIV, 486-7.

³⁹¹ Neseffî, *el-Kand*, s. 653.

³⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III 88-90; İbn Beşkûvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *Kitabü's-Sıla fi târîhi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, II, 279-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 661; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 224; Zehebî, *Siyer*, XIX, 90-91; a.mlf., *Târîh*, X, 570-1; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 370.

Öte yandan Buhara, Semerkant, Nesef, Keş, Üsrûşene ve Fergana (vilayeti) gibi şehirlerin, dönemin fıkıh ilmi açısından önemli ilim merkezleri olduğu kaydedilmektedir.³⁹³

II. RİHLE GÜZERGÂHLARI

Hadis öğrenmek için yapılan yolculukların ilk uygulamaları Hz. Peygamber döneminde başlayıp fetih süreciyle birlikte yaygınlık kazanmıştır. Sahâbeden Ebû Abdullah Câbir b. Abdullah el-Ensârî (ö. 78/697) bir deve satın alarak Abdullah b. Üneys'den üzerinde mazlum hakkı bulunan kimsenin cennete giremeyeceğine dair bir hadisi sormak için Şam'a kadar bir ay süren bir yolculuk yaptığı bilinmektedir. Allah Resûl'ünün ilim öğrenmeye teşvik etmesi ve ashabın bu amaçla gerçekleştirdikleri seyahatleri tâbiûn neslini etkilemiş, nesilden nesle geçerek devam eden bu uygulama zamanla Arap yazısındaki gelişmelerin yaşanması, kitaptan rivâyeti konusunda icazete izin verilmesi ve kitaba olan güvenin artması gibi hususlar rihlelerin azalmasına yol açmıştır. Rihle geleneğinin en hareketli dönemleri 2.-4./8.-10. yüzyıllar arasında olmuştur.³⁹⁴

Burada rihle güzergâhları tespit edilmeye çalışılırken irtibatlı olduğu hocalarının nisbelerinden hareketle değil de her âlimin tercemesinde zikri geçen yerleşim merkezlerinden hareketle bir neticeye varılmaya gayret edilmiştir. Çünkü zikredilen tercemelerin büyük çoğunluğunda seyahatlerin yapıldığı şehirlerin ya isimleri ya da bölgenin isimleri zikredilmektedir. Dolayısıyla konunun ana hatlarıyla aydınlatılmasına imkân verecek bilgiler elimizdedir. Burada şu hususa dikkat çekmek gerekmektedir ki Maverâünnehirli bir âlimin rihle esnasında uğrayacağı merkezlerin Merv, Nişabur, Bağdat gibi şehirlerin isimleri verilmeyip Horasan, Irak, Cibâl gibi bölge olarak geçtiği durumda bile genel anlamda bir rihle güzergâhlarını tespiti yarayacaktır. Ayrıca o bölgelerin kültürel, ticarî ve ilmî merkezleri de belli olması cihetinden bakıldığında âlimlerin hem böyle merkezlerde hem de kalabalık nüfusa sahip şehirlerde yaşamaları da kaçınılmazdır.

Konuya rihle güzergâhları açısından bakıldığında 4./10. yüzyılda 98 hadis âlimin varlığı bilinmekte olup bunların en çok rihle yaptığı bölge Irak'tır (16). Irak'ın zikri geçen şehirleri arasında Bağdat (29), Basra (4), Kufe (3), Mevsıl (2) yer almaktadır. Bu

³⁹³ Kavakcı, *Mâvarâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, s. 303.

³⁹⁴ İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *DİA*, XXXV, 106-08.

asırda en çok seferlerin düzenlendiği diğer bir bölge ise Horasan'dır (14). Söz konusu yüzyılda Horasan nahiyelerinin en büyüğü, en itibarlı ve çok vergi toplananları arasında Nişabur, Merv, Belh ve Herat idi. Tûs, Cûzcân, Nesâ gibi şehirler ise bunlara göre ikinci sırada yer alıyordu.³⁹⁵ Rihlelerin çokça yapıldığı Horasan bölgesinin şehirlerine gelince Nişabur (26), Merv (8), Cûrcân (4), Serahs (3), Belh (2), Nesâ (2), Herat (1), Gazne'dir (1). Yine öne çıkan bölgeler arasında Şam (Suriye) (14), Dimaşk (5), Antakya (2), Hicaz (11), Mekke (8), Mısır (13) yer alırken Rey (9) de bu asrın önemli ilim merkezlerinden olduğu görülmektedir. Cibâl (3), Cezîre (2), Yemen (2), Fâris (2), Endülüs (1), Ahvâz (2) ve İsfahan (2) gibi bölge ve şehirlere pek fazla seyahat yapılmadığı gözlemlenmektedir. Görüldüğü üzere bu yüzyılda Karahanlılar dönemindeki âlimlerin çokça ilmî seferler yaptığı şehirler Bağdat, Nişabur, Merv, Dimaşk, Rey, Mekke, Fustât ve İskenderiyye'dir (Mısır). Bunlar arasında Dimaşk ve Mısır şehirleri hariç diğerleri hem İpek yolu hem de hacca gidilen yolun üzerinde bulunan uğrak şehirlerdir. Karahanlılar ülkesinden batı İslâm ülkelerine yola çıkan bir âlimin varması gereken ilk merkez Ceyhun nehrinin kıyısında bulunan Âmul, daha sonra Serahs → Nişabur → Dâmegân → Rey → Sâve → Hemedan → Kirmanşah → Bağdat güzergâhı kullanılıyordu. Serahs Horasan ile Maverâünnehir mallarının geçtiği bir şehir³⁹⁶ olarak bilinirken, Rey ile Hemedan arasında bulunan Sâve şehri hakkında İbn Havkal şu ifadelere yer vermektedir:

“Sâve, Irak yolu üzerinde develeri çok, durumu iyi bir şehirdir. Buralı hacıların çoğu develere binerek hacca giderler. İyi deve yetiştirdikleri gibi, iyi devecidirler. Maverâünnehir vs. yerlerin halkını deveyle Mekke'ye götürürler.”³⁹⁷

Âlimler ise yol güvenliği açısından daha çok kullanılan güzergâhı tercih ettiği ve ticaret kervanları ile yola çıktıkları düşünülebilir. Çünkü aynı asırda Şâş'ın önemli âlimlerinden sayılan Kaffâl eş-Şâşî'nin hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Müzenî'den (ö. 356/967) hadis dinlemeye geldiği esnada kafil ile yola çıkacağını dile getirmektedir.³⁹⁸ Doğudan Bağdat'a kadar gelen yola gelince Bağdat'tan Kufe → Vâsıt → Basra'ya ulaşp ardından Hicaz ve Yemen'e kadar gidilirdi. Semerkanlı Ebû Ahmed Muhammed b. Abdullah es-Semerkandî (ö. ?) hac dönüşünde Vâsıt'a uğrayıp orada dinlediği

³⁹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 326.

³⁹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 337.

³⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 278.

³⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 227-8.

hadisleri Bağdat'a geldiğinde naklettiği bilgisi³⁹⁹ söz konusu hattın işlevsel olduğunu göstermektedir. Rey → Kum → Kâşân → İsfahan → Tüster → Ahvâz → Basra güzergâhı da kervanların sıkça kullandığı bir hattı. Muhtemelen bu hat İsfahan gibi ilim merkezine uğramak isteyen ilim tâlipleri tarafından tercih edilmiş olabilir. Aynı zamanda Basra'dan gemi yoluyla da Yemen'e ulaşmak mümkündü. Bağdat → Kufe → Hicaz hac yolu da tercih edilen güzergâhtan idi. Maverâünnehirli bir ilim tâlibi Mısır'a rihle yapmak istediği zaman Bağdat'a kadar gelip oradan Rakka → Humus → Dimaşk → Filistin'in merkezi Remle → Mısır hattını veya Akdeniz'in sahilinde bulunan Antakya veya Sûr'dan deniz yoluyla Mısır'a geçebiliyordu.⁴⁰⁰ Bağdat, Samarra, Tikrit ve Musul şehirlerinden geçen Dicle ve Rakka, Kufe ve Basra gibi önemli şehirleri birbirine bağlayan Fırat nehirleri de ilim tâliplerinin sefer esnasında tercih ettiği bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Nesepli olan Ebü'l-Leys Nasr b. Münzir el-Kübindevî'nin (ö. ?) Horasan, Irak, Hicaz, Şam ve Mısır'a kadar ilmî yolculuk yaparak muhaddis Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ve hadis hâfızı Hişâm b. Ammâr ed-Dimaşkî (ö. 245/859) gibi isimlerden istifade ettiği ve Dicle nehrinde boğulduğu bildirilmektedir.⁴⁰¹ Maverâünnehir'den Horasan'ın Herat, Gazne gibi önemli şehirlerine uğramak için Buhara → Nesev → Tirmiz, Semerkant'tan ise Semerkant → Keş → Nesev → Tirmiz → Belh güzergâhı kullanılıyordu.⁴⁰²

4./10. yüzyılda Irak bölgesine çok sayıda ilim tâlibinin gelmesinin sebebi hem hac güzergâhı üzerindeki yolda bulunması hem de bu asırda Iraklı muhaddislerin çokluğu ve İslâm dünyasında yazılan 800'ü aşkın eserin telifinde Iraklı hadis âlimlerinin ilk sıralarda yer almasıdır.⁴⁰³

5./11. yüzyılda varlığı bilinen 63 âlimin rihle güzergâhlarında Horasan (7) bölgesinin öne çıktığı görülmektedir. Bu bölgenin şehirlerine gelince Nişabur (12), Merv (7), Cürcân (7), Belh (3), Herat (3), Serahs (3), Nesâ (2), Gazne (1) şeklindedir. Irak (6), Bağdat (11), Basra (4), Kufe (1), Şam (5), Dimaşk (3), Antakya (1), Sûr (1), Mısır (7), Hicaz (4), Mekke (2) gibi ilim merkezleri yanı sıra Hemedan (3), Rey (2),

³⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 447.

⁴⁰⁰ Şehirler arası rihle güzergâhlarını tespiti esnasında İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz* adlı eserinin zikredilen bölgelerle ilgili kısımlarından, Touati'nin *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat* adlı çalışmasından ve Kefeli'nin *Dünden Bugüne İpek Yolu* adlı eserinden yararlanıldı.

⁴⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 343-5.

⁴⁰² İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*, s. 393.

⁴⁰³ Sandıkçı, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları*, s. 154.

Cibâl (2), Ahvâz (2), Cezîre (2), Hûzistân (2) olarak görülürken ayrıca bu dönemde İsfahan (9) da dikkat çekmektedir. Görüldüğü üzere bu asırda Horasan şehirlerine seyahatler ön plana çıkmış, Cürcân ve İsfahan gibi şehirler ise bir önceki yüzyıla göre daha fazla uğranan bir merkez haline gelmiştir.

6./12. yüzyılda varlığı bilinen 26 âlimin rihle yönleri önceki asırlarla aynı gibidir. Horasan (3), Nişabur (4), Belh (4), Herat (3), Merv (3), Tûs (2), Cürcân (2), Nesâ (2), Serahs (1), Bûşenc (1), Irak (4), Bağdat (4), Mevsıl (3), Basra (1), Kufe (1), Şam (2), Dımaşk (1), Haleb (1), Hicaz (3), Mekke (1), İsfahan (2), Rey (1) şeklindedir.

Selçuklular devrinin 431-590/1040-1194 yılları arasında yetişen muhaddisleri konu edinen bir çalışmada sünnetin coğrafî merkezleri, diğer bir ifade ile ilim ve kültür merkezi olan şehirlerin Merv, Nişabur, İsfahan, Hemedan, Rey, Kazvin, Belh, Herat, Şiraz, Bağdat, Vasıt, Basra, Kufe, Mekke, Medine, Dinever, Dımaşk, Kudüs, Sûr, Buhara ve Semerkant⁴⁰⁴ olarak anılması da yukarıda geçen bilgilerle örtüşmektedir. Son iki asırdaki ulemanın söz konusu ilim merkezlerine gidişte takip ettiği güzergâh 4./10. yüzyıldaki yollarla gidildiği düşünülebilir. 5./11. yüzyılın ikinci yarısında medreselerin, bir asır sonra dârü'l-hadîslerin açılarak ilim dünyasına sunulmasıyla, hadis ve diğer ilimler için yapılan yolculukların azalmasına neden olmuştur.

III. ÂLİMLER VE İLİM HALKALARI

Bu başlık altında Karahanlılar döneminde yetişen medar isimler, diğer bir ifadeyle bölge ve diğer yerlerden gelen ilim tâliplerinin dikkatlerini çeken meşhur muhaddisler ve onların ilim halkalarında yetişerek bu isimlerin ilmî birikimlerini veya eserlerini sonraki nesillere intikal ettiren silsileyi takip ederek onların hoca-talebe ağlarını ortaya çıkarmak hedeflenmektedir. Hoca-talebe ağlarını tespitinde genellikle uzun süreli birlikteliklere işaret eden “sahibe”, lâzeme”, “tilmîzü fulân”, “ashâbü fulân”, “taharrece” gibi ifadeler ve talebe konumunda olan kişinin, hocasından aldığı bir eserin râvisi olması gibi birtakım karineler dikkate alınmıştır. Söz konusu kıstasların herhangi birinin yer almadığı durumlarda hoca-talebe ilişkilerinin belirlenmesinde aynı şehirde yaşamış olmaları ve doğum-vefat tarihleri esas alınmıştır. Çünkü normal şartlarda bir ilim tâlibinin rihle yapması her zaman mümkün olmasa da, onun, her halükarda bulunduğu muhitteki âlimlerden istifade etmesi beklenir.

⁴⁰⁴ Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 165-6.

İslâm tarihinde herhangi bölge veya şehrin tanınan âlimleri olduğu gibi ilmî yolculuk yapacak ilim tâlibinin de rihle öncesinde gideceği ilim merkezi ve oralarda istifade edeceği isimlere dair birtakım ön bilgiler alarak yola çıktıkları bilinmektedir. Uzak ve yakın yerlerden rihle yapan ilim tâlipleri hem yörenin meşhur isimleri hem de daha az bilinen ilim sahiplerinden istifade eder, öte yandan kendi ilmî birikimlerini onlarla paylaşır ve böylece taraflar arasında ilim alış-verişi gerçekleşirdi. Dolayısıyla rihleler, genel anlamda İslâmî ilimler, özel olarak ise hadis ilmi açısından önemli bir yere sahiptir.

4./10. yüzyıla geçmeden önce 3./9. yüzyıldaki İslâm dünyasındaki ilmî duruma göz atmak uygun olacaktır. Bu yüzyıl Mu'tezile, Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y gibi farklı İslâmî ekollerin arasında fikrî tartışmaların yaşandığı, hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını ihtiva eden *Kütüb-i Sitte*'nin tasnif edildiği ve hadis tarihi açısından gelişmelerin hız kazandığı bir dönemdir. Çünkü bu yüzyılda Ehl-i hadîs kendilerine yöneltile eleştirilere cevap vermekle uğraşmış, hadis usulü kural ve ıstılahlarının bir kısmı yazılı hale getirilmiş,⁴⁰⁵ hadis ilimlerine yönelik temel eserler telif edilerek Ehl-i hadîs'in İslâm anlayışı temel hadis kaynaklarında ortaya konulmuştur. Söz konusu asırda Maverâünnehir bölgesinde Ehl-i hadîs ekolünün ileri gelen ve eser kaleme alan şu âlimlerden bahsedilebilir: Müsnedî (ö. 229/844) *Müsnedü's-sahâbe*, Abd b. Humeyd *el-Müsnedü'l-kebîr (el-Müntehab)* ve *es-Sülâsiyyât*, Dârîmî *es-Sünen/el-Müsned* ve *es-Sülâsiyyât*, Buhârî *el-Câmi'*, *el-İlel*, *el-Künâ*, *ed-Duafâu's-sağîr* ve *et-Târîhu'l-kebîr*, Tirmizî *el-Câmi'*, *el-İlelü'l-kebîr*, *el-Esmâ ve'l-künâ* ve *et-Târîh*, Sâlih Cezere *el-Cerh ve't-ta'dîl* ve *en-Nevâdir*, Nasrek (ö. 293/906) *el-Müsned*, Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) *el-Müsned* ve *es-Sünne*, İbrahim b. Ma'kîl en-Nesefî *el-Müsnedü'l-kebîr* vs.⁴⁰⁶ Bu müellifler sadece yukarıda zikri geçen eserlerle sınırlı kalmayıp farklı alanlarda da eser kaleme almışlar ve ilim tâliplerine bu eserlerini nakletmişlerdir. Dolayısıyla bu asrın Maverâünnehir bölgesi açısından da hadis ilminin altın çağı olarak nitelenmesi mümkündür.

Bu başlık altında yukarıda isimleri geçen 3./9. yüzyıl muhaddislerinden ilim tahsil eden 4./10. asır ulemasıyla başlayıp 6./12. yüzyıla kadar bölgede ilmî faaliyetlerde

⁴⁰⁵ İlk üç asırdaki hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimine dair bilgi için bk. Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*.

⁴⁰⁶ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 422-63. Ayrıca şu esere de bakılabilir. Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*.

bulunmuş meşhur muhaddislerin biyografilerine yer verilecek, bu işlem yapılırken salt bilgileri sıralayıp geçmek yerine hoca-talebe ağlarındaki önemli isimler tespit edilerek onların bölgedeki nüfuzları, meslek, mezhep gibi durumları da ortaya konulacaktır. Bunların yanı sıra bir âlimin etnik kökenine yönelik ipuçları bulunur ise bununla ilgili de birtakım tahminlerde de bulunulacaktır.

Klasik kaynaklarda yer alan ulemayla ilgili verilerden her zaman onların hangi etnik kökene sahip olduklarını tespit etmek zordur. Çünkü yerli halk İslâm'ın bölgeye geldiği zamanlardan itibaren Arapça isimler kullanmaya başlamıştır. Örneğin Türkistan'ın Kâşgar şehrinden olan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef b. Cibril b. Halil b. Sâlih b. Muhammed el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) soy ağacına baktığımızda altıncı üst nesle kadar Arapça isimlerin yer aldığı görülür. Âlimlerin etnik kökeninin tespiti ile en azından bu bölgede yaşayan milletlerden kimlerinin hadis ilmine ne tür hizmetler verdiği tespit edilmiş olur. Aşağıda zikredilecek olan hususlar âlimlerin etnik kökenini tespit etmeye yardımcı olabilir.

1. Arap olan âlimleri tespitte şahsın Kahtânî, Temîmî, Ezdî, Kureşî gibi nisbelerinden hareketle bir karara varılabilir. Çünkü bu kabileler Arapların tanınmış kabileleridir. Ancak tespitte çalışırken velâ yoluyla Arap kabilelerinin nisbelerini alan şahıs olup olmadığı da dikkate alınmalıdır. Bazen “Arapların şeyhi” gibi ifadelerin yer alması da bu şahsın Arap olduğuna işaret etmektedir.

2. Künye bilgisinde yer alan Türkî, Fârisî, Kürdî gibi kayıtlar da bir şahsın etnik kökenini belirtir.

3. Bir âlimin hangi etnik kökene ait olduğunu tespitte kullanılacak verilerden biri de şahsın kendisi veya soy ağacındaki isimlerdir. Mesela Alp Arslan, Erkin, Tuğrul gibi isimler şahsın Türk, Rüstem, Hurdâzbih gibi isimler ise Fars kökenli olduğuna işaret etmektedir.

4. Diğer bir veri ise bir âlimin eserinde kullandığı dildir. Mesela Mâtürîdî'nin eserlerindeki üslup en azından onun Arap olmadığını ortaya koymaktadır.

A. HADİS ÂLİMLERİNİN İLMÎ SEVİYELERİ

Üç asırlık süreçte bölgede yetişen veya buraya ilmî seferler yapan hadis âlimlerinin çeşitli ilim sahalarında kendilerini yetiştirdikleri ve dolayısıyla farklı dereceler ifade eden ilmî unvanlarla anıldıkları görülmektedir. Bunlar arasında hadis ilim dalına ilişkin olan hüccet, Ehl-i hadîs'in imamı/reisi, hadis hâfızı, müfîd, muhaddis,

münekkit/nâkid, müsniid, râvi gibi unvanlar kullanılmaktadır. Hadisle ilgili unvanlara gelince tespit edilen 187 âlimin 91'i hadis hâfızı unvanıyla anılmakta olup bu hadis hâfizlarının 63'ü bölgede faaliyet göstermişlerdir. Muhaddis unvanıyla anılan 57 âlim bulunmaktadır. Söz konusu âlimler genellikle hüccet, hadis hâfızı ve müfid, hadis hâfızı ve münekkit, hadis hâfızı ve muhaddis, muhaddis ve müsniid, muhaddis ve râvi, müsniid ve müksir gibi birden çok hadis unvanlarıyla bazen de tek unvanla anıldıkları görülmektedir.

Hadis unvanlarının yanı sıra diğer ilim dallarına ilişkin unvanlar ve çıkan sonuçlara göre fakih (26), mütekellim (7), müzekkir/âbid/zâhid (7), edib (6), müfessir (5), usulcü (2), kıraat (1) şeklindedir. Ayrıca ele alınan âlimlerin bazılarının tarih, şiir, Arap dili, münazara vs. ilim dallarında da temayüz ettikleri, kimilerinin ise daha az ilim sahasında etkili oldukları görülmektedir.

B. GÜVENİLİRLİK DURUMLARI

Bilindiği üzere Müslümanlara göre hadis, Kur'ân'dan sonraki ikinci derecedeki kaynaktır. Hadisler ise sahih, hasen ve zayıf olarak derecelere ayrıldığı gibi hadisi nakleden râvilerin de güvenilir olanları ve olmayanları bulunmaktadır. Dolayısıyla kaynakların sunduğu imkân nisbetinde ele alınan hadis âlimlerinin hadis usulü kıstaslarına göre, onların güvenilirlik açısından durumlarını ele almak yerinde olacaktır. Buna göre varlığı bilinen 187 âlimin 74'ünün güvenilir, 7'sinin güvenilir olmayan, itham edilen veya zayıf kimseler oldukları açıkça belirtilmektedir. Geriye kalan âlimlerin güvenilirlik açısından değerlendirmeye tâbi tutulmamalarının nedeni haklarında fazla bilginin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

C. MEZHEP, MEŞREP VE MESLEK MENSÜBİYETLERİ

Üç yüzyıllık dönem ve Karahanlılar ülkesinin yanı sıra başka ilim merkezlerinden bölgeye gelen âlimlerin yaşadığı bölgeleri hesaba kattığımızda oldukça büyük bir coğrafya ortaya çıkmış olur. Bu da tabii olarak dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yapısı gereği çeşitli mezhep ve meşreplerin varlığını göstermektedir. Farklı mezhep ve meşrepler olduğu gibi çeşitli meslek ve sanatlar da söz konusudur. Daha önce belirtildiği üzere bölgede Hanefilik etkin bir mezheptir. Şâfiî mezhebi ise çok yaygın değilse de diğer mezheplere nazaran ikinci büyük ekoldür. Şimdi ele alınan hadis âlimlerinin mezhebî durumlarına göz atacak olursak bunların 17'si Şâfiî, 14'ü Hanefî, 1'i Zâhirî, 1'i Mâlikî ve 1'i Şîlîğe meyilli şeklinde, ayrıca bunların 9'u sûfi meşrepli

olduğu görülür. Görüldüğü üzere ele alınan âlimlerin mezhebi durumları belirtilenler arasında Şâfiîlerle Hanefîler öne çıkarken Hanbelî, Evzâî ve diğer mezhep mensuplarına yer verilmediği görülmektedir. Mezhep mensubiyetleri belirtilmeyen diğer âlimlere gelince bunların bir kısmı Büceyrî, Heysem b. Küleyb eş-Şâî, İbn Hibbân gibi müçtehid derecesinde olan âlimlerken, geri kalanlarının ise mezhep ve meşrepleri belirtilmemektedir. Ayrıca bazı âlimler hakkında yeterli bilgi bulunmaması da bu konunun aydınlatılamamasına neden olduğunu belirtmekle birlikte onların da ya Hanefî ya da Şâfiî mezhebine mensup olduklarını varsaymak mümkündür.

Ayrıca kaynaklarda bu âlimlere dair meslek ifade eden birçok nisbe ve unvanlara yer verildiği görülür. Örneğin kadı (11), tâcir (7), hatib (5), vaiz (5), dihkân (5), varrâk (4), müderris (3), bezzâz (bezci 2), müezzin (2), kilitçi/kaffâl (1), kâtip (1), kerâbîsî (kalın pamuklu kumaş tâciri 1), kettanî (elbise satıcı 1), terzilik (1), lû'lûî (inci ticaretçisi 1), hayyâm (çadır yapımcı 1), zebîbî (üzüm satıcı 1), saydalânî (eczacı 1), ediplik (1), kâğıt imalatçısı (1), saray fakihî (1), kassâr (çamaşırcı 1), cami imamı (1), deri tabaklayıcı (1), vezir (1), vali (1), marangoz (1), sayrafi (kuyumcu 1) gibi çeşitli meslek ifade eden nisbe ve unvanlardan söz edilmektedir. Ayrıca sultanlarla araları iyi olan, bazı dönemlerde elçilik yapan, kimilerinin ise suffe, cami gibi mekânlarda birkaç yıl ilim meclisleri akdedenler –muhtemelen bunlara ya devlet ya da vakıflar maaş vermiştir- bilinmektedir. Dolayısıyla dönemle ilgili nisbe ve unvanlara bakıldığında hadis âlimlerinin ilmî hayatının yanı sıra en üstte vezirlikten kuyumculuk, terzilik gibi farklı mesleklerle iştigal etikleri ve sosyal hayatın hemen her kesiminde var oldukları anlaşılmaktadır. Bu arada 4./10. yüzyıldaki siyasî, ilmî ve fikrî özelliklerine kısaca değinilip ardından âlimler ve ilim halkaları konusu ele alınacaktır.

4./10. yüzyıl İslâm dünyasının siyasî durumu açısından Abbasîler ile emirlikler ya da hanedanlar dönemi olarak kabul edilmektedir. İlmî ve fikrî açıdan ise 4./10. yüzyıl itikadî ve amelî mezheplerin kökleştiği ve hatta bu ekoller arasında zaman zaman çatışmaların yaşandığı, bazı bölgelerde Bâtınîler ile Karmatîler'in etkili olduğu, İslâm felsefesinin yanı sıra tasavvuf gibi değişik dalların gelişmeye başladığı zengin bir kültür ortamına sahipti. Bu asırda itikadî alanda Mâtürîdî (ö. 333/944), tasavvuf alanında ise *et-Ta'arruf* adlı eseriyle bilinen Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi isimler bölgede yetişmişler ve hem ilmî birikimleri hem de kaleme aldığı eserleriyle öne çıkmışlardır.

Hadis ilmi açısından 3./9. yüzyıl İslâm tarihinin en verimli devri olup bu dönemde çoğunluğu Horasan ve Maverâünnehirli olan muhaddisler tarafından temel

hadis kitapları - *Kütüb-i Sitte* vs.- tasnif edilmişti. 4./10. yüzyıl ise 3./9. yüzyılın devamı mahiyetinde olup bu dönemde de temel kaynak olma özelliği taşıyan bazı eserler yazılmış, hadis usulüne yönelik müstakil eserlerin telifine başlanmış, diğer taraftan da ricâl, ilel, cerh-ta'dîl çalışmalarında önemli artışlar görülmüş ve şerh, mu'cem, müstahrec, etrâf gibi yeni telif türleri ortaya çıkmıştı.

4./10. yüzyılda bölgede muhaddisler tarafından müsned, câmi', müstahrec, ricâl türü hadis kitapları tasnif edilmişse de hadis usulünün tüm konularını kapsayan müstakil eser yazan herhangi bir muhaddis tespit edilememiştir. Bu dönemde ülkede varlığı bilinen hadis âlimlerinin bir kısmının 3./9. yüzyıl muhaddislerinin eserlerinin rivâyetiyle de ün yaptığı ve dolayısıyla ülke geneli ve diğer merkezlerden ilmî seferlerde bulunan ilim tâliplerinin ilgi odağı oldukları görülmektedir. Mezkûr devrin ilk kuşakları ve önderleri arasında Mısır'a kadar ilmî yolculuk yapan *el-Câmi'* adlı eserin müellifi Büceyrî, Buhârî'den *es-Sahîh*'i dinleyen Hammâd b. Şâkir ve Firebrî, Ebû Zür'a er-Razî'den (ö. 264/878) hadis dinleyen Ebû Ali Hasan b. Sâhib eş-Şâşî, Abd b. Humeyd'den *el-Müsned* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerini dinleyen Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî, devrinin Buharalı Ehl-i hadîs ekolünün hocası Âsımî, Sâlih Cezere'nin ilim halkalarında bulunan ve Tirmizî'den *el-Câmi'*'i dinleyen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Sâlih Cezere ve Ebû Hâtim er-Râzî'den hadis öğrenen Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef en-Neseî yer almakta olup bunların bir kısmı hadis ilmine yönelik önemli eserler kaleme almışlardır. 4./10. yüzyılın ilk yarısında bölgede etkili olan Cemmâl ve İbn Hanb gibi âlimler ise Bağdat'ta eğitim alarak bölgeye sonradan gelmeleri sebebiyle Maverâünnehir'de Buhârî ve onun akranları sayılan ulemadan istifade edememişlerdir.

4./10. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden ve hadis alanında yörede söz sahibi olan isimlerin Büceyrî ve akranlarından ilim tahsil ettikleri görülmektedir. Bu isimler arasında bölgeye birkaç defa ilmî yolculuk yaparak Büceyrî, İbn Huzeyme gibi muhaddislerden hadis alan ve aynı zamanda Semerkant'ta hem kadılık yapan hem de hadis dersleri veren İbn Hibbân, İbn Huzeyme, Begavî gibi tanınmış isimlerin yanı sıra Şâş'ta etkili olan İbn Sâhib'den semâ'da bulunan Şâfiî âlimi Kaffâl eş-Şâşî, Horasan ve Irak bölgesi ulemasından ilim öğrenen ve Buharalı Ehl-i hadîs'in imamı olarak anılan Mahmûdî, Heysem b. Küleyb'den hadis dinleyen Şâfiî ve hadis ashâbının imamı Ebû Bekir el-Evdenî, yöredeki muhaddislerin önderi Melâhimî, Buhârî ricâline dair eser veren Kelâbâzî ve Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden Ebû Ali el-Kuşânî yer almaktadır. 5./11. yüzyılın başında vefat eden ancak ilmî hayatlarını 4./10. asırda

geçiren ve Hayyâm, Kaffâl gibi ortak hocaları olan Halîmî ve İdrisî'nin yanı sıra Irak, Şam ve Mısırlı ulemadan ilim tahsil eden Bîkendî de bu yüzyılın önde gelen hadis âlimleridir.

Bu yüzyılda Abd b. Humeyd, Dârîmî ve Buhârî gibi muhaddislerin eserlerini râvilerinden dinleyip nakleden Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Serahsî (ö. 381/991), Hattâbî (ö. 388/998), İbn Mende (ö. 395/1005), Hâkim en-Neysâbûrî ve pek çok âlim ülkeye ilim talebi için yolculuk yapmışlar ve yerli ulemayla bilgi alış verişinde bulunmuşlardır.

İlim merkezleri başlığında zikredildiği üzere bu âlimlerin büyük çoğunluğu Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş'ta ikamet etmişlerdir. Aşağıda bölgede etkili olan hadis âlimlerinin ilim halkaları bölgeler dikkate alınarak ele alınacaktır. Bir diğer husus ise âlimler tanıtılırken onların eserlerine ve râvilerine temas edilecek ancak bu eserlerin tanıtımına müstakil bir başlık altında yer verilecektir.

D. BUHARA

Zerefşan ırmağının aşağı mecrası üzerinde yer alan bu şehir Maverâünnehir'in en eski yerleşim merkezlerinden olup bölgenin başkentliğini de yapmıştır. Bölge halkının İslamlaşmasını takip eden süreçte pek çok âlimin yetiştiği bir şehir olagelmıştır. Nitekim 3./9. yüzyılda burada Müsnedî, Buhârî, Sâlih Cezere gibi isimler yetişmiş ve hadis alanında önemli hizmetlere imza atmışlardır.

1. 4./10. Yüzyıl

4./10. yüzyılın ilk yarısında Buhârî ve akranlarının ders halkasında yetişen ilim tâliplerinin varlığı görülür. Çok hadis bilen Ebû Hafs es-Sikickesî (ö. 315/927), “üstât” lakabıyla tanınan muhaddis ve fakih Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî el-Hârisî es-Sebezmûnî (ö. 340/951)⁴⁰⁷ bu dönemin öne çıkan simaları ise de bu kesitte beldesindeki Ehl-i hadîs cemaatinin hocası vasfıyla anılan Ebû'l-Fazl el-Âsımî (ö. 325/937), Buhârî'den *el-Câmi'* adlı eserini iki defa dinleme fırsatı bulan Firebrî, Buhara'da hadis meclisleri akdeden muhaddis İbn Hanb (ö. 350/961) hem ilmî birikimi hem de talebelerinin çokluğuyla dikkat çeken simalardır. Bundan dolayı aşağıda öncelikle Firebrî'nin biyografisi verilecek, ardından diğer muhaddisler öğrencileriyle birlikte tanıtılacaktır.

⁴⁰⁷ Bu nisbe Sübezmûnî olarak da okunabilir bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 29.

a. *Sahîh-i Buhârî* Râvisi Firebrî (ö. 320/932) ve İlim Halkası

Sahîh-i Buhârî rivâyetiyle tanınan muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Matar el-Firebrî Buhara ile Ceyhun nehri arasında yer alan Firebr/Ferebr⁴⁰⁸ şehrinde 231/845 yılında dünyaya geldi. Hadis ve diğer İslâmî ilimleri Şâş muhaddisi Hâşid b. İsmail el-Buhârî (ö. 261/874), Harezmi'de Ebü'n-Necm el-Buhârî,⁴⁰⁹ Firebr beldeğine gönüllü savaşçı (murâbit)⁴¹⁰ olarak gelen Ali b. Haşrem el-Mervezî'den aldı. Bu isimlerin yanı sıra bölgenin otorite siması ve aynı zamanda kendisini meşhur hale getiren hocası Buhârî ile 248/862 ve 252/866 yılında görüşerek *el-Câmi'* adlı eserini iki defa dinledi.⁴¹¹ Ayrıca söz konusu hocasından Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesine dair kaleme aldığı *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserini de dinleyip sonraki nesillere nakletti.⁴¹²

Firebrî, İslâm dünyasında hocası Buhârî'den dinlediği *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle şöhret buldu. Söz konusu eseri Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Fâşânî⁴¹³ el-Mervezî (ö. 371/982), Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 374/985), Muhammed b. Ömer b. Şebbûye (ö. ?),⁴¹⁴ Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Müstemlî (ö. 376/986), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî, Ebü'l-Heysem el-Küşmîhenî (ö. 389/999), Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullah en-Nuaymî (ö. ?) gibi ülkeye ilmî yolculuk yapan ilim tâlipi ve Ebû Ahmed Ahmed b. Muhammed el-Verkûdî el-Kermînî (ö. ?),⁴¹⁵ torunu Ebû Muhammed Ahmed b. Abdullah el-Firebrî (ö.

⁴⁰⁸ Ferebr hakkında bilgi için bk. Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak İbn Abdülkâdir), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986, IV, 1896; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 84; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 418; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 245.

⁴⁰⁹ İbn Beşkûvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *es-Sıla: Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, II, 302.

⁴¹⁰ Sınır boylarında askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttıkları mekânlara ve buralarda inşa edilen müstahkem yapılara ribât, cihad sevabı almak için ribâtlarda toplanan gönüllü askerlere de murâbit adı verilmiştir (Yiğit, "Ribât", DİA, XXXV, 76-79).

⁴¹¹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 125-26.

⁴¹² Söz konusu eserin diğer râvisi ve eser hakkında bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku ef'âli'l-ibâd", DİA, XV, 369-71.

⁴¹³ Fâşân/Bâşân Merv'in bir köyü idi. Ebû Zeyd el-Fâşânî Şâfiî mezhebi mensubuydu (Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 225-226).

⁴¹⁴ Zehebî bu râviyi aynı şekilde kaydetmiş, Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr *أبو علي أحمد بن عمر بن شيوية المروزي* şeklinde yani şahsın ismini Ahmed olarak zikretmektedir. bk. *el-Ensâb*, VII, 284-5; *el-Lübâb*, II, 183.

⁴¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 317.

371/982), İbn Nâkib (ö. 381/991),⁴¹⁶ Şâfiî fakihi Ebû Bekir el-İştîhanî (ö. 388/998),⁴¹⁷ Ebû Ali İsmail b. Muhammed el-Kuşânî gibi yerli isimler kendisinden dinlemiş ve yaşadıkları bölgelerde farklı talebe gruplarına okutmuşlardır. Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Hezzâ el-Buhârî (ö. 360/971),⁴¹⁸ Ebû Bekir el-Efrahşî (ö. 384/994)⁴¹⁹ ise onun diğer öğrencileri arasında zikredilebilir.

Hadis rivâyetinde güvenilir bir muhaddis olan Firebrî 320/932 yılının Şevval ayında vefat etmiştir. Öğrencilerinden Küşmîhenî'nin 320/932 yılının Rebiülevvel ayında ondan *el-Câmi*'i dinlediği, Firebrî'nin ise bundan 6-7 ay sonra vefat ettiği düşünüldüğünde onun 89 yaşındayken bile hadis rivâyetini bırakmadığı anlaşılmaktadır.⁴²⁰ Firebrî'den *el-Câmi*'u's-sahîh'i dinleyip bölgede rivâyetiyle öne çıkan isim Ebû Ali el-Kuşânî'dir. Çünkü o, küçüklüğünden beri hadisle iştigali ve *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmasından dolayı ilim tâliplerinin ilgi odağı olagelmıştır. Ancak Kuşânî'nin ilmî faaliyetlerine, onun yaşantısını daha yoğun olarak sürdürdüğü şehir olan Semerkant'a ayrılan kısımda yer verilecek, burada ise 5./11. yüzyıla ayrılan kısımda ondan *el-Câmi*'i dinleyip bu eserin rivâyetiyle öne çıkan Buhâralı talebesi Ebû Hafs el-Hanbî ele alınacaktır. Bununla birlikte Hanbî'nin bir diğer önemli hocası Bîkendî'nin tercemesi, Buhara ilim halkaları açısından önem arz ettiği için Hanbî'den önce sunulacaktır. Zira -Hanbî büyük oranda Kuşânî ve Bîkendî'den dinlediği eserlerin rivâyetiyle tanınan bir âlimdir.

b. Âsımî (ö. 325/937) ve İlim halkası

“Zamanındaki Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası/şeyhi” (شيخ أهل بلده لأهل) (الحديث في عصره) olarak anılan Ebû'l-Fazl Ya'kûb b. Yusuf b. Âsım el-Âsımî el-Buhârî Buharalı olup dedesi Âsım'a nisbetle tanınmıştır. Kaynaklarda onun doğum tarihi, bölgede ilim tahsil ettiği hocalarına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. İlim talebi amacıyla gittiği Irak'ta Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî, Muhammed b. Sinân el-

⁴¹⁶ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 422; Zehebî, *Siyer*, XVI, 424-25; a.mlf., *Târîh*, VIII, 527.

⁴¹⁷ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 49.

⁴¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 88.

⁴¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 326.

⁴²⁰ Sehmî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, s. 427; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 84; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 418; İşbilî, *Fehrese*, s. 131-4; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 245; Zehebî, *Siyer*, XV, 10-13; a.mlf., *Tezkire*, II, 564; a.mlf., *Târîh*, VII, 375; Ali Osman Koçkuzu, “Firebrî”, *DİA*, XIII, 132; *el-Câmi*’in Firebrî rivâyeti için bk. (Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul: 1956, s. 177). Firebrî tarikiyle İbn Hacer'e kadarki isnad silsilesi için bk. (*el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 25).

Kazzâz, Ebû Kilâbe er-Rekâşî ve Abbas b. Muhammed ed-Dûrî gibi âlimlerin derslerine katıldı. 314/926 yılında Nişabur’a sefer yaparak akdettiği imlâ meclisine çok sayıda ilim tâlibi katıldı.⁴²¹

Hakkında Buharalı “Ehl-i hadîs mensuplarının hocası” ifadesi yer alması ve Neseî Ebû’l-Muzaffer el-Ütşündî (ö. 4./10. asır)⁴²² isimli kişinin ondan hadis yazdığına dair bilgiler Âsımî’nin Buhara’da hadis halkasının mevcut olduğunu düşündürmektedir. Ebû’l-Kâsım el-Buhârî es-Sâbirî (ö. 372/983),⁴²³ kadı Yahya b. Mansûr ondan rivâyette bulunmuş olup talebeleri arasında en dikkat çeken isim ise “ashâbu’l-hadîs ve Şâfiîlerin imamı” olarak anılan Ebû Bekir el-Evdenî’dir.⁴²⁴

Âsımî’nin Horasan’da valilik yaptığı, hem varlıklı hem de köklü bir aileden geldiği kaydedilmekte olup 325/937 senesinde Buhara’da vefat etmiştir.⁴²⁵

c. Şâfiîlerin ve Ehl-i hadîs’in İmamı Ebû Bekir el-Evdenî (ö. 385/995)⁴²⁶

“Devrinde Ehl-i hadîs ve Şâfiîlerin imamı”, “allâme”, “ilim öğrenmeye çok düşkün” gibi sıfatlarla anılan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Evdenî el-Buhârî Buhara’nın Evden/Üden köyünde doğdu ve buraya nisbetle Evdenî diye tanındı. Doğum tarihi ve rihleleri hakkında bilgiye yer verilmediği görülür. Hocaları arasında Muhammed b. Sâbir b. Kâtib el-Buhârî, Saîd b. İbrahim en-Neseî gibi isimler yer aldığı halde onun bölgede etkili olduğu hocaları Buharalı Ya’kûb b. Yusuf el-Âsımî, Heysem b. Küleyb eş-Şâfiî ile Neseî’te istifade ettiği hocası Abdülmü’min b. Halef en-Neseî’dir. *el-Ensâb*’da yer alan bir kayda göre onun Hattâbî’den *Garibü’l-hadîs* adlı eserini dinlediği de anlaşılmaktadır.⁴²⁷

365/976 senesinde hac ibadetini yerini getirmek için yola çıkıp 366/977’de hacdan dönmüştür. Hacca gidiş ve dönüşünde Nişabur’a uğrayıp burada bir müddet kaldıktan sonra memleketine ulaşmıştır. Evdenî Buhara’da bir taraftan Şâfiî fıkı ve

⁴²¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII, 315-16.

⁴²² Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 131.

⁴²³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII, 5.

⁴²⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴²⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII, 315; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 304; Zehebî, *Siyer*, XVI, 466.

⁴²⁶ Bu nisbe Evdenî ve Üvdenî şeklinde geçmektedir. Bilgi için bk. Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 380; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 92; Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 277; Suyûtî, *Lübbü’l-Lübâb*, I, 80.

⁴²⁷ İfade şu şekilde yer almaktadır: (قرأت بخط أبي بكر الاودني ببخارى على وجه الجزء التاسع والعشرين من كتاب (الغريب لابي سليمان الخطابي سمعت أبا سليمان bk. (Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, 382).

hadis dersleri vermeyi sürdürürken diğer taraftan da ilim öğrenmeyi de elden bırakmamıştır. Hatta onun evinden dışarı çıktığı her seferinde yanında yazı malzemeleri bulundurduğu nakledilmektedir. Onun hadise olan sevgisini hocalarından naklen aktardığı şu sözlerinden anlamak mümkündür: “Bir kişinin ömrünün uzun olmasının delili, onun Resulullah’ın hadisleriyle iştiğal etmesidir.”⁴²⁸

Kendisinden başta Hâkim en-Neysâbûrî olmak üzere Guncâr, Müstağfirî gibi önde gelen muhaddisler ders alarak onun ilmî mirasını bölge ve Horasan’ın ilim merkezlerinde yaymıştır. Nitekim kendisinden Şâfiî fikhını tahsil eden Buharalı talebesi Halîmî’nin “Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Şâfiîler’in hocası ve reisi” sıfatıyla anıldığı görülmekte olup onun ilmî birikimi daha ziyade bu isim vasıtasıyla bölgedeki ilim tâliplerine nakledildiğini düşündürmektedir.⁴²⁹

Kaynaklarda Şâfiî mezhebinin ashâbü’l-vücu⁴³⁰ tabakasından, zâhid, mütevâzı ve taksiratının affedilmesi için çok ağlayan bir âlim olduğuna vurgu yapılan Evdenî 385/995 yılının Rebiülevvel ayında vefat ettiği zaman Buhara’daki Kelâbâz mezarlığına defnedildi. Onun buradaki kabrinin herkesçe bilindiği nakledilir.⁴³¹

Sem’ânî eserinin bir yerinde çokça hadis rivâyeti olan Ebû’l-Kâsım el-Kûhiyârî (ö. 536/1142) isimli şahsın Ebû Bekir el-Evdenî’nin Suffe’sinde birkaç yıl hadis imlâsında bulunduğu kaydına yer verir.⁴³² Bu bilgiye göre söz konusu kurumun bizzat kendisi tarafından kurularak öğrencilerince devam ettiriliyordu ya da Evdenî’nin vefatı sonrasında bölge halkı tarafından inşa edilerek buraya onun ismi verildiği söylenebilir.⁴³³

⁴²⁸ İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü’l-fukahâi’s-Şâfiyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1992, I, 195-6.

⁴²⁹ Sübkî, *Tabakât*, IV, 333-4; Zehebî, *Tezkire*, III, 1030.

⁴³⁰ Şâfiîler’in müctehidlerle ilgili sınıflandırmalarına göre, mezhep imamının usul ve kaidelerine bağlı kalarak icthadda bulunan fıkıh âlimlerini ifade eden bir terimdir. bk. M. Esat Kılıçer, “Ashâbü’l-vücûh”, *DİA*, III, 472.

⁴³¹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴³² Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 504.

⁴³³ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 320; Sem’ânî, *el-Ensâb*, I, 380; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 92; Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, 277; Zehebî, *Siyer*, XVI, 465; a.mlf., *Tezkire*, III, 1030; a.mlf., *Târîh*, VIII, 584; Sübkî, *Tabakât*, III, 182.

d. Ehl-i hadîs Ekolünün İmamı: Halîmî (ö. 403/1013)

“Allâme”, “Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Eş‘ariyye kelim ekolünün reisi”, “fakih” ve “kadî” gibi unvanlarla anılan Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîm el-Buhârî eş-Şâfiî 338/950 yılında Cürcan’da doğdu ve Buhara’ya götürülerek orada hadis ve fıkıh ilmini tahsil etti. Daha çok büyük dedesi Halîm’e nisbetle tanındı. Maveraünnehir’de Ebû Bekir el-Kaffâl ve Ebû Bekir el-Evdenî gibi Şâfiî mezhebi önderlerinden fıkıh ve kelim ilmini tahsil etti. Muhtemelen yine bu isimlerden hadis dersleri de aldığı söylenebilir. Çünkü hocaları Kaffâl ile Evdenî hadis öğrenimi için yaptığı yolculukları ve hadis rivâyetleri ile de bilinen âlimlerdir. Hadis öğrendiği hocaları İbn Hanb, Halef b. Muhammed el-Hayyâm, Duhamî ve onların akranlarıdır. İlmî yönden olgunlaştığı zaman bölgedeki Şâfiî ve Ehl-i hadîs mensuplarının reisi oldu. 377/987 senesinde hacca gitti ve bazı ilim merkezlerine uğrayıp derslere katıldı. 385/995 senesinde ise Sultan tarafından elçi olarak Nişabur’a gönderildi ve bir süre orada kalarak imlâ meclisi ve hadis tahdisinde bulundu. 389/999’da Horasan emîri tarafından Cürcan emîrine elçi olarak gönderildi. Buhara başta olmak üzere Sâmanî ülkesinin çeşitli şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. İlmî hayatında birkaç eser verdiği kaydediliyorsa da günümüze intikali bilinen ve Beyhakî’nin (ö. 458/1066) de *el-Esmâ ve’s-sıfât* adlı eserinde ondan çokça alıntı yaptığı *el-Minhâc fî şu‘abi’l-îmân* adlı eserdir.⁴³⁴

Değişik beldelerde kadılık yapmış olması hasebiyle bir şehirde düzenli olarak ilim halkası oluşturmamış anlaşılan Halîmî 403/1013 yılının Rebiülevvel ayında vefat etmiş ve Hâkim en-Neysâbûrî’nin yanı sıra Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî, İbn Mâmâ⁴³⁵ gibi Buharalı hadis hâfizlarına hadis nakletmiştir. Halîmî’den bahseden kaynaklarda onun devrinin zekilerinden, Şâfiî mezhebinin ashâbu’l-vücûh ve münaziri, hadis alanında güzel çabaları olan, beyan ve edebiyat alanında söz sahibi kimse olduğuna dikkat çekilmektedir. Zehebî ise onun hadis alanında Hâkim en-Neysâbûrî ve Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018) kadar ilmî birikime sahip olmadığını ancak meşhur bir sima olmasından dolayı kendine yer verdiğini kaydetmektedir.⁴³⁶

⁴³⁴ Akaid, fıkıh ve ahlâk konularını ihtiva eden bu hacimli eser, Hilmî Muhammed Fûde tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut: 1399/1979).

⁴³⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

⁴³⁶ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 198-9; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IV, 198; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 382; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü ‘ulemâ’i’l-hadîs*, III, 229; Zehebî, *Siyer*, XVII, 231-3; a.mlf., *Tezkire* III, 1030;

e. Beykent Muhaddisi: Bîkendî (ö. 404/1014)

Hadis hâfızı, Maveraünnehir muhaddisi, şeyh gibi unvanlarla anılan Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Amr b. Süleyman es-Süleymânî el-Bîkendî el-Buhârî Buhara ile Ceyhun nehri arasında bulunan Beykent'te (Bîkend) 311/923'de doğdu ve bu şehre nisbetle "Bîkendî", anne tarafından dedesi Ahmed b. Süleyman'a nisbetle "Süleymânî" diye tanındı. Maveraünnehir'de Mahmud b. İshak el-Huzâî el-Buhârî, Sâlih b. Züheyr el-Buhârî, Muhammed b. Sâbir b. Kâtib el-Buhârî ve akranlarından ders aldı. İlim öğrenimi için Irak, Şam ve Mısır'ın çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak Ali b. Sahtûye en-Neysâbü'rî, Ebü'l-Abbâs el-Esam en-Neysâbü'rî, Ali b. İshak el-Mâderâî el-Basrî, Abdullah b. Ca'fer el-İsfahânî, Muhammed b. Hamdûye el-Mervezî ve pek çok âlimin ders halkasında bulundu. Bununla birlikte onun hocası İbn Hamdûye'den aldığı bazı rivâyetlerde tek kaldığı da bildirilmektedir.⁴³⁷

Rihle sonrasında memleketine dönen Bîkendî, bir taraftan Beykent ve Buhara camilerinde ilim halkaları kurarak öğrenci yetiştirirken diğer taraftan telif faaliyetlerine de çokça vakit ayırdı. Öyle ki o her hafta bir risale telif eder, Beykent'ten Buhara'ya gelir, tasnif ettiği bilgileri Buhara merkez camisinde ilim tâliplerine rivâyet ederdi. Yazdığı eserlerinin sayısının irili ufaklı 400 civarında olduğu bildirilmektedir. Kaynaklarda isnad, ezber, dirayet ve sağlamlık (itkan) yönünden de yöresinin önde gelen hadis âlimlerinden olduğuna dikkat çekilen Bîkendî 404/1014'te vefat etmiştir. Ancak eserinin iki yerinde ona yer veren Sem'ânî, onun vefat tarihini "Süleymânî" nisbesinde 404/1014, "Bîkendî" nisbesinde ise 412/1021 olarak kaydetmektedir.⁴³⁸

Bîkendî'nin bölgede dikkat çeken öğrencileri arasında Müstağfirî, İbn Mâmâ⁴³⁹ ve hatib Ebû Zer el-Müstağfirî yer alır. Ayrıca ülkeye rihle yapan İbn Hamdân (ö. 441/1049'dan sonra) da ondan yararlanmıştır.

Sem'ânî, hocalarını tanıtmak maksadıyla kaleme aldığı eserinde Bîkendî'ye ait şu eserlerin başlıklarını kendisine ulaşan isnâdlarla zikretmektedir:

a.mlf., *Târîh*, IX, 57; Suyûtî, *Tabakât*, s. 408; Sübkî, *Tabakât*, IV, 333; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 163; Metin Yurdağür, "Halîmî, Ebû Abdullah", *DİA*, XV, 340-1. Ayrıca Halîmî'nin kelamcılığına dair bir çalışma Veysel Kasar tarafından yapılmıştır. *Halîmî'ye Ait Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2002), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁴³⁷ Zehebî, *Siyer*, XVII, 200.

⁴³⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 373-5, VII, 122-3.

⁴³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

1. *er-Red ale 'l-Mu 'tezile,*
2. *el-Hass alâ iktibâsi 'l-hadîs,*
3. *Şüyûhu Guncâr,*
4. *Sıfatü 'n-Nebî,*
5. *Tağyîru 'l-esâmî,*
6. *el-Kibâr ale 's-siğâr,*
7. *Uluvvü 'l-esânîd,*
8. *Nevâdiru 'l-müsnedât / Mesânîdü 'n-nüssâk,*
9. *Menâkibu Ebî Hanîfe,*
10. *Menâkibü 'ş-Şâfiî,*
11. *Menâkibu Süfyân es-Sevrî,*
12. *Menâkibu Abdillâh b. el-Mübârek,*
13. *Menâkibu Mâlik b. Enes,*
14. *Müsnedü 'l-aşera,*
15. *Fezâilü 'l-Arab,*
16. *Fezâilü Ali,*
17. *el-Humâsiyyât,*
18. *el-Erbaûn,*
19. *el-Meşâhîr ve hazfi 'l-menâkîr,*
20. *el-Künâ ve 'l-esâmî,*
21. *el-Müselâsât,*
22. *İsbâtü 't-tıb*⁴⁴⁰

Bu eserlerin isimlerine bakıldığında hadis, fıkıh, itikad, tefsir ve önder âlimlerin menkıbeleri gibi farklı alanlara yönelik olduğu anlaşılır. Söz konusu eserlerin tümünü hocasından kıraat metoduyla alan talebesi Buharalı muhaddis Ebû Hafs el-Hanbî olup onun vasıtasıyla müktesebatı sonraki nesillere ulaştırılmıştır.⁴⁴¹

f. Heysem b. Küleyb'in Buhara'daki İlim Halkası

Aslen Mervli olup Şâş'a yerleşen Heysem b. Küleyb'in ilmî hayatında Buhara, Semerkant ve Bağdat'ta çokça bulunduğu bildirilmektedir.⁴⁴² O Buhara'da iken bölgeden ve uzak yerlerden gelen ilim tâlipleri ondan ilim almışlardır. Bunlardan öne çıkanları Evdenî, Kelâbâzî, Melâhimî ve Huzâî'dir. Ancak burada Kelâbâzî ile

⁴⁴⁰ Burada Bîkendî'nin konumuzu ilgilendiren hadis ve ricâle dair eserlerinin yanı sıra diğer alanlarda yazılan önemli eserlerine yer verildi. Tüm eserlerini bir arada görmek için bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁴⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 122; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 132; Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldân*, I, 533; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ 'i 'l-hadîs*, III, 234; Zehebî, *Siyer*, XVII, 200; a.mlf., *Tezkire*, III, 1036-7; a.mlf., *Târîh*, IX, 71; Sübkî *Tabakât*, IV, 41; Suyûtî, *Tabakât*, s. 409; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, I, 37; Çakan, "Bîkendî, Ahmed b. Ali", *DİA*, VI, 150.

⁴⁴² Heysem b. Küleyb hakkında Zhumabek Akhmetov tarafından *eş-Şaşi (ö. 335) ve Müsnedi* adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu araştırmacıya göre Şâşî'nin yaşadığı şehirler Buhara, Semerkant ve Bağdat olarak kaydedilir. Bilgi için bk. (Ankara, 2011, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16.)

Melâhimî ele alınacak, diğer isimler ise ilgili kısımda tanıtıldığından dolayı burada tekrar zikredilmeyecektir.

g. Bölgedeki Muhaddislerin Önderi: Melâhimî (ö. 395/1005)

“Ashâbul-hadîs’in önderi ve hadis hâfızlarından”, “imam” ve “muhaddis” olarak nitelenen Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Buhârî el-Melâhimî 312/924 senesinde Buhara’da doğdu. Ensâb kitaplarında Melâhimî nisbesine dair bir açıklama yer almamaktadır. Melâhimî bölgede Sehl b. Serî, Ali b. Muhammed b. Kureyş el-Buhârî, Abdullah b. Muhammed el-Buhârî yanı sıra ülkede önde gelen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve onların akranlarından ilim öğrendi. Ayrıca Mahmud b. İshak el-Huzâî’den (ö. 332/944)⁴⁴³ Buhârî’nin kaleme aldığı *Ref’ü’l-yedeyn, el-Kırâa halfe’l-imâm* adlı eserlerini dinledi. Daha sonra söz konusu eserleri ve aldığı rivâyetleri Buhara, Nişabur ve Bağdat’ta bulunarak başta Hâkim en-Neysâbü’rî olmak üzere kadı Ebü’l-Alâ el-Vâsîtî, Dârekutnî, Muhammed b. Ahmed en-Nersî, Ebü’l-Ganâim Abdüssamed b. Ali⁴⁴⁴ ve Abdülkerîm b. Ali el-Hâşimî ve pek çok ilim tâlibine nakletti. Bölgede kendisinden torunu Ebü’l-Feth Abdüssamed b. Ali el-Melâhimî el-Buhârî, Ebû Hafs el-Cennâtî ve İbn Mâmâ⁴⁴⁵ gibi isimler yararlanmıştı. Talebeleri arasında dikkat çeken isim İbn Mâmâ olup aşağıda tanıtılacaktır. Torunu Ebü’l-Feth Abdüssamed b. Ali el-Melâhimî ise şeyh vasfıyla anılmakta olup kendisinden Nesefli hadis hâfızı Nahşebî rivâyette bulunmuştur. Öğrencisi Ebü’l-Alâ el-Vâsîtî tarafından “Muhaddislerin menbaı/önderi ve hadis hâfızlarından” (كان من جلة المحدثين , كان من أعيان المحدثين وحفاظهم) gibi ifadelerle tanıtılan Melâhimî, memleketi Buhara’da 395/1005 yılının Şaban ayında 83 yaşında vefat etmiştir.⁴⁴⁶

h. Buhârî’nin râvilerine yönelik eser veren Kelâbâzî (ö. 398/1008)

“Hadis hâfızı”, “imam”, “kâtip” gibi unvanlarla anılan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Rüstem el-Buhârî el-Kelâbâzî Buhârî’nin râvilerine dair telif ettiği eseriyle tanınan muhaddistir. 323/935’de Buhara’nın Kelâbâz semtinde doğdu. Maverâünnehir’de üstât lakaplı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-

⁴⁴³ Mahmud b. İshak el-Kavvâs el-Buhârî, Buhara’da Muhammed b. İsmail’den birkaç cüzluk bilgi rivâyet edenlerin sonuncusu idi (Halîlî, *el-İrşâd*, III, 968).

⁴⁴⁴ Melâhimî’den dinlediği Buhârî’nin *el-Kırâatu halfe’l-imâm* adlı eserini ilim taliblerine nakletmiştir. İbn Hacer’e kadarki isnad silsilesi için bk. *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, s. 61.

⁴⁴⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 58.

⁴⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, 350; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 508-9; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 277; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 90; Zehebî, *Siyer*, XVII, 86-87; a.mlf., *Târih*, VIII, 754.

Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî, Ebû Ahmed Bekir b. Muhammed es-Sayrafî (ö. 348/959), Ali b. Muhtâc el-Kuşânî gibi isimlerin yanı sıra bölgede etkili olduğu bilinen ve yukarıda bir kısmının tercemelerine kısaca değinilen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Cemmâl, Abbülmü'min b. Halef en-Neseî, İbn Hanb gibi âlimlerden ilim tahsil etti. İlim öğrenmek amacıyla Horasan ve Irak bölgelerinin Merv, Nişabur, Bağdat, Rey gibi önemli merkezlerini dolaştı. Bağdat'ta bir müddet bulunarak hadis tahdis ettiği sıralarda kendisinden Dârekutnî gibi muhaddis isimler rivâyet aldı. Ayrıca Hâkim en-Neysâbûrî de ondan semâ'da bulundu.

İlmî yolculuklar sonrasında memleketine dönen Kelâbâzî ile ilgili olarak “kâtip” ve “Sultanın yazı işleriyle iştigal ettim” gibi kayıtların bulunması onun Sultan'ın işlerinde kâtiplik yaptığı ve bu meslekle geçimini temin ettiği, Rüstem, Mâftem (مافتم) gibi büyük dedelerinin isimlerinden ise Fars kökenli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁷ Kelâbâzî söz konusu mesleği haricinde eser telifiyle de meşgul olmuştur. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'nin ricâline dair *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı bir kitap kaleme almış ve öğrencileri Ebü'l-Hüseyn Abdülmelik b. Hüseyin el-Kâzerûnî ile Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Davud es-Siczi (403/1012'de sağ) vasıtasıyla günümüze intikal etmiştir.⁴⁴⁸ Bölgede etkili olduğu bilinen ve yukarıda biyografilerine yer verilen Müstağfirî, Ebû Hafs el-Hanbî gibi muhaddisler de ondan ders dinlemiştir. Kendisiyle görüşerek hocasının “Eskiden sahâbenin hayat ve vasıflarını iyi bilirdim. Daha sonra Sultan'ın yazı işleriyle meşgul olunca bunların hepsini unuttum”⁴⁴⁹ dediğini nakleden talebesi İbn Mâmâ Buharalı ricâle dair yazdığı *Zeylû Târîhi Buhârâ* adlı eserini hocasının eserinden esinlenerek telif ettiği düşünülebilir. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Küşmîhenî (ö. 389/999) de kendisiyle görüşmüş ve Firebrî'nin Buhârî'den *el-Câmi*'i nerede ve kaç defa dinlediğine dair bilgiyi Kelâbâzî'den dinlemiştir.⁴⁵⁰

Buhârî râvileri uzmanı Kelâbâzî 398/1008 yılının Cemazielahir ayında memleketi Buhara'da vefat etmiştir. Bazı kaynaklarda bu tarihin 378/988 şeklinde de kaydedildiği görülmektedir. *el-Müdebbec* adlı eserinde Kelâbâzî'den aldığı hadise yer

⁴⁴⁷ Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 507; Zehebî, *Siyer*, XVII, 94-96.

⁴⁴⁸ Bu bilgileri Kelâbâzî'nin söz konusu eserini neşreden müellif kaydetmektedir. bk. Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah Leysi), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987, s. 9-10.

⁴⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 96.

⁴⁵⁰ İşbilî, *Fehrese*, s. 132.

veren Dârekutnî hocasını anlama kabiliyeti ve bilgi birikiminden menmun kalarak kendisini övgüyle anmış, Hâkim en-Neysâbûrî onu “mutkin”, “sebt”, “hadis hâfızı”, “*Sahîh-i Buhârî* âlimi” ve “Maveraünnehir’de benzeri bulunmadığını” dile getirmiş, Müstağfirî onun çok sayıda hadis bildiğini naklederken Hatîb el-Bağdâdî ise onu “sika” olarak tanıtmıştır.⁴⁵¹

i. Buhâra’ya Sonradan Yerleşerek İlmî Faaliyette Bulunan İsimler

Bu başlık altında Buhara’ya sonradan yerleşen ve dolayısıyla bölgede etkili isimlerin ders halkasına yetişemeyip kendileri burada talebe okuttukları bilinen muhaddisler ele alınacaktır. Bu isimler arasında Bağdat’ta doğup büyüyen muhaddis İbn Hanb ile Irak’ın Cercerâyâ kasabasından olan hadis hâfızı Cercerâî dikkat çekmekte olup onların biyografilerine yer verilecektir.

ia. İbn Hanb (ö. 350/961)

“Şeyh”, “âlim”, “muhaddis”, “Buhara müsnidi” ve “dihkân”⁴⁵² gibi vasıflarla zikredilen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanb b. Ahmed b. Râciyân b. Hâmidyân b. Mâhek el-Buhârî el-Bağdâdî aslen Buharalı olup Bağdat’ta 266/880 senesinde dünyaya gelmiş ve dedesine nisbetle İbn Hanb diye tanınmıştır. O 21 yaşına kadar Bağdat’ta kalarak Yahya b. Ebû Tâlib, Hasan b. Mukram, Musa b. Sehl el-Veşşâ, Ca’fer es-Sâîğ, Ebû Bekir b. Ebi’d-Dünyâ, Ebû Kilâb er-Rekâşî (ö. 276/890) ve akranlarından hadis dersleri almıştır. Daha sonra 287/900 senesinde memleketi Buhara’ya geri dönmüş olup orada bir köy veya yörede beylik yapmış olduğu “ed-Dihkân” unvanından anlaşılmaktadır. İbn Hanb söz konusu görevi yanı sıra Buhara’da imla meclisleri akdederdi. Onun bu meclislerinin birinde şöyle bir olay yaşanmıştır. İbn Hanb Hz. Ali’nin faziletine yönelik rivâyetleri talebelerine yazdırdığı esnada dersi dinlemekte olan Beykentli Ebû’l-Fazl es-Süleymanî ayağa kalkıp “Ey halk bu adam tam bir yalancıdır (deccâl), onun anlattıklarını yazmayın” diyerek meclisi terketmiştir. Meclisten ayrılan Süleymanî’nin, hocası İbn Hanb’ın Hz. Ali (r.a.) taraftarlığı yaptığı düşüncesiyle bu şekilde tepki verdiği anlaşılmakta ise de işin gerçeğinde İbn Hanb

⁴⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 434; Sem’ânî, *el-Ensâb*, X, 506-507; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü ‘ulemâ’i’l-hadîs*, III, 225-27; Zehebî, *Siyer*, XVII, 94-96; a.mlf., *Târîh*, VIII, 784; a.mlf., *Tezkire*, III, 1027-1028; Suyûtî, *Tabakât*, s. 407; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 95; Salahattin Polat, “Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 191.

⁴⁵² Dihkan, köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir.

sahâbeden Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile ilgili rivâyetleri naklettikten sonra Hz. Ali'den bahsettiğini derse katılan diğer şahıslar haber vermektedir.⁴⁵³

İlmî hayatında pek çok hadis öğrenerek kendini yetiştiren İbn Hanb, hocası Yahya b. Ebû Tâlib'den dinlediği Abdülvehhâb b. Atâ'nın kitaplarını ve kendi ilmî birikimlerini Ebû Ahmed el-Hâkim, Ali b. Kâsım er-Râzî, Beyhakî'nin şeyhi Ahmed b. Velîd ez-Zevzenî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Buhârî, hadis hâfızı Guncâr, tüccar Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Esterâbâdî (ö. 389/999),⁴⁵⁴ kadı Ebü'l-Hasan el-İsmailî el-Buhârî (ö. 401/1011) ve Maverâünnehirli ilim tâliplerine nakletmiştir.

Şâfiî mezhebi mensubu olan İbn Hanb, 350/961 yılının Recep ayında Buhara'da vefat ettiğinde cenaze namazını hadis hâfızı Guncâr kıldırmıştır. Kaynaklarda onun hadisçiliği, fakihliği, fehm sahibi oluşu ve rivâyetinde bir sakınca olmadığına vurgu yapılırken geçimini ise köy reisliği yaparak temin ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵

ib. Cercerâî (ö. 415/1024)

“Hadis hâfızı”, “müfîd”, “fakih”, “âlim”, “semâ‘ ve hadisleri çok”, “güzel hat sahibi” gibi vasıflarla anılan Ebû Bekir Muhammed b. İdris b. el-Hasan el-Cercerâî Bağdat ile Vâsıt arasında ve Dicle nehrine yakın bir yerde bulunan Cercerâyâ kasabasında doğdu. Memleketinde muhaddis Ebû Muhammed b. Ahmed el-Müfîd'den (ö. 400/1009'dan önce) hadis dersleri aldı. İlim tahsili için Irak, Şam, Horasan'ın belli başlı merkezlerini dolaşarak Bağdat'ta Ahmed b. Nasr ez-Zâri‘, Cürcan'da Ebû Bekir el-İsmailî, Ebû Ahmed b. Gitrîf, İsfahan'da Ebû Bekir İbnü'l-Mukrî, Dimaşk'ta Muhammed b. Ahmed el-Hallâl yanı sıra Antakya ve Belh ulemasından da yararlandı. Çeşitli ilim merkezlerine yaptığı seferlerinde pek çok ulemayla görüşme, derslerine katılma ve onlarla müzakere yapma imkânı bulan Cercerâî, ömrünün sonlarına doğru Buhara'ya yerleşti. Burada yerli hangi âlimlerden istifade ettiğine dair pek fazla bilgiye rastlanmaz ancak kaynaklarda yer alan kayıtlara göre haftanın Pazartesi ve Perşembe günleri öğleden sonra hadis meclisleri akdettiği, yağmurlu hava olmasına ve tek bir

⁴⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-88.

⁴⁵⁴ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 117.

⁴⁵⁵ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, II, 929; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 296; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 157; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-88; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, II, 464; Zehebî, *Siyer*, XV, 523-24; a.mlf., *Târîh*, VII, 895.

öğrencinin gelmesine rağmen dersine geldiği kaydedilir.⁴⁵⁶ Onun bu ilmî meclisine küçüklüğünde başlayan ve hocasıyla yaptığı dersler hakkındaki bilgileri kaleme aldığı *el-Muzâhât ve'l-muzâfât fi'l-esmâ ve'l-ensâb* (المضاهاة والمضافة في الاسماء والانساب) adlı eserinde yer veren talebesi Ebû Kâmil el-Basîrî'dir (ö. 449/1057). Sem'ânî Basîrî ile ilgili olarak "rivâyet ve semâ' konusunda mütesâhil olup güvenilir olmadığını, eserinde ise çok hata yaptığını ve kendisinden az sayıda ilim sahibinin rivâyette bulunduğunu kaydetmektedir.⁴⁵⁷ Müstağfirî, İbn Mâmâ, Hennâd b. İbrahim en-Nesefî, Abdüssamed b. İbrahim el-Buhârî, Ahmed b. Fazl el-Bâtürkânî ve İbn Hamdân (ö. 441/1049'dan sonra) öğrencilerinden bazılarıdır. Bu isimler içinde Müstağfirî ile İbn Mâmâ'ya ilgili kısımda yer verilmiştir.

Güvenilir bir hadis hâfızı, fakih, anlama kabiliyeti ve marifet sahibi ve sünnete bağlılığı ile bilinen Cercerâî 5 Rebiülevvel 415/1024'te Cumartesi günü vefat etmiş olup naaşı ise Beykent'e götürülerek orada defnedilmiştir.⁴⁵⁸

2. 5./11. Yüzyıl

5./11. yüzyılın ilk yarısında Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen torunu Ebû Muhammed el-Firebrî (ö. 371/981), Müstemlî (ö. 376/986), Küşmîhenî (ö. 389/999) ve Ebû Ali el-Kuşânî (ö. 391/1001) gibi isimlerden ders alan Buharalı hadis hâfızı Guncâr ile *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Ali eli-Kuşânî'den hadis dinlemek amacıyla Kuşânîye'ye rihle yapan hadis hâfızı İbn Mâmâ'nın öne çıktıkları görülür. Bu isimlerden biri olan Guncâr'ın görüştüğü hocaları yanı sıra ulemanın kitaplarını istinsah ederek elde ettiği bilgilerden Buharalı ulemayı konu edinen *Târîhu Buhârâ* adlı güzel bir çalışma kaleme almış, İbn Mâmâ ise söz konusu esere bir zeyl çalışması yapmıştır.

a. *Târîhu Buhârâ* müellifi Guncâr (ö. 412/1021) ve Ders Halkası

"Hadis hâfızı", "âlim", "müfîd", "tarihçi", "Buhara muhaddisi ve hadis imamı"⁴⁵⁹ gibi unvanlarla anılan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Kâmil el-Buhârî, Buharalı âlim İsa b. Musa el-Guncâr'ın (ö. 185/801) hadislerini toplayıp onları yazması sebebiyle "Guncâr" lakabıyla anılmıştır.⁴⁶⁰ Guncâr

⁴⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 238.

⁴⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 357, II, 238.

⁴⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 223-224; Zehebî, *Siyer*, XVII, 382-3; a.mlf., *Târîh*, IX, 262; Sübkî, *Tabakât*, IV, 114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, 181; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 79.

⁴⁵⁹ Sarîfînî, *el-Müntehab*, s. 46.

⁴⁶⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 176-77.

bölgenin öne çıkan şehri Buhara'da doğup ilk tahsilini bu bölgenin âlimlerinden tamamladı. Daha sonra ilim talebi için Merv ve Nişabur'a gidip bu bölgedeki âlimlerin derslerine katıldı. Çok sayıda hocasından hadis elde etme imkânı bulup hadis alanında kendini yetiştirdi. Genelde Maverâüennehir özelde ise Buharalı âlimlerin ders halkalarında bulunma ve ulemanın eserlerini istinsah etme gibi fırsatlar elde ederek çok sayıda bilgiye sahip oldu. İlim talebi, kitap istinsah işlerinin yanı sıra telif işleriyle de meşgul olan ve bu çerçevede günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ*, *Kitâbü Fezâilî's-sahâbeti'l-erbea*⁴⁶¹ / *Menâkibü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*⁴⁶² adlı eserleri kaleme alan Guncâr 412/1021'de Buhara'da vefat etti.

Guncâr'ın *Sahîh-i Buhârî* râvileri Ebû Muhammed el-Firebrî (ö. 371/981),⁴⁶³ Müstemlî (ö. 376/986),⁴⁶⁴ Küşmîhenî'nin (ö. 389/999)⁴⁶⁵ yanı sıra bölgede etkili olan İbn Hanb, İbn Hibbân,⁴⁶⁶ Hayyâm, Ebû Bekir el-Evdenî,⁴⁶⁷ Ebû Ali el-Kuşânî gibi âlimlerden de istifade ettiğine dair kayıtlar, mevcut isimlerin ilmî birikimlerinin Guncâr tarafından sonraki nesillere intikal ettirildiğini düşündürmektedir.

Her ne kadar kendisinden hadis hâfızı Ebû Bekir eş-Şîrâzî, Ebû Sa'd el-Mâlînî (ö. 412/1022), İbn Hamdân, Ebü'l-Velîd ed-Derbendî (ö. 456/1064), Ebû Zekerîyya Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî (ö. 461/1069) gibi âlimler istifade etmişlerse de, Guncâr'ın talebeleri içerisinde daha ziyade bölgenin etkili isimleri olan Müstağfirî⁴⁶⁸ ve Ebû Hafs el-Hanbî (461/1069'da sağ) dikkat çeker. Bununla birlikte Ebû Muhammed Abdülmelik b. Abdurrahman es-Sibârî el-Buhârî'nin (ö. ?)⁴⁶⁹ ve Ebü'l-Muzaffer Hennâd b. İbrahim en-Nesefî'nin⁴⁷⁰ *Târîhu Buhârâ*'yı, Seyyid Ebû Bekir el-Ca'ferî'nin *Menâkibü's-sahâbe* ve *Delâilü'n-nübüvve*'yi⁴⁷¹ ondan dinleyip rivâyet ettikleri bilgisi,

⁴⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304.

⁴⁶² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁴⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 261.

⁴⁶⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 244.

⁴⁶⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 437.

⁴⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 39-0.

⁴⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁴⁶⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 241.

⁴⁶⁹ Sibârî'den söz konusu eseri Ebü'l-Fazl ez-Zerencerî ile Ebü'l-Fazl el-Mutahharî (ö. 538/1144) dinlemiş ve Sem'ânî'ye icazet vermişlerdir. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 22). Sibârî nisbesi Sebîrî şeklinde de geçmektedir. bk. *el-Ensâb*, VII, 38.

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 180.

⁴⁷¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

Guncâr'ın müktesebatının bu isimler aracılığıyla sonraki nesillere ulaştığını göstermektedir. Bununla birlikte onun *Târîhu Buhârâ*'sı üzerine bir zeyl kaleme alan ve aşağıda hakkında bilgi verilecek olan İbn Mâmâ'nın da hem tarihî yakınlık hem de coğrafi bakımından onunla aynı şehirde yaşamış olması, ikili arasında bir hoca-talebelik ilişkisinin varlığını göstermektedir. Ne var ki kaynaklar bu iki isme tahsis ettikleri kısımlarda bu irtibattan söz etmezler.

Necmüddin en-Nesefî, Yâkût el-Hamevî, Zehebî gibi âlimlerin *Târîhu Buhârâ*'daki bilgilere yer yer atıflar yaptığı görülür. Nitekim *el-Ensâb* adlı kitabında söz konusu esere atfen birkaç yerde bilgiye yer veren Sem'ânî, Guncâr'ın bu eserinin Buhara tarihine dair güzel bir çalışma⁴⁷² olduğunu kaydeder.⁴⁷³ Guncâr *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Buhara'ya İslâm'ın gelmesinden kendi zamanına kadarki süreçte bu şehirde yetişen veya buraya gelip giden ulemaya yer verdiği anlaşılr. Örneğin Sem'ânî *el-Ensâb* adlı eserinin Bîkendî nisbesinde muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'yi (ö. 225/839) tanıtırken Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde ondan aldığı rivâyete yer verdiğini ve Guncâr'ın tarihinde bu şekilde kaydettiğini aktarmaktadır.⁴⁷⁴

b. İbn Mâmâ (ö. 436/1045)

Çokça hadis rivâyeti olan bir hadis hâfızı olarak anılan Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ehyed b. Abdullah b. Mâmâ el-Mâmâî el-İsfahânî büyük dedelerinden Mâmâ'ya nisbetle “İbn Mâmâ” veya “Mâmâî/Mâmânî” diye tanınmıştır. Muhtemelen 366/976 civarında İsfahan'da doğdu. Hadis talebi için Irak ve batıdaki ilim merkezleri yerine Maverâünnehir'e rihle yaparak Buhara şehrine yerleşti. Bölgede etkili olan Ebû Nasr el-Melâhimî, Ebû Abdullah el-Halîmî, Bîkendî, Cercerâî ve akranlarından ilim tahsil etti. Ayrıca onun *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Ali el-Kuşânî'den ders dinlemek üzere Kuşâniye'ye rihle yaptığı ve ondan hadis yazdığı⁴⁷⁵ bilgisi muhtemelen Kuşânî'den söz konusu eseri dinlediğini düşündürmektedir. Kendisinden Ebû Bekir Hasan b. el-Hüseyn

⁴⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 100.

⁴⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 390; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 249; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304; a.mlf., *Tezkire*, III, 1052; a.mlf., *Târîh*, IX, 206; Suyûtî, *Tabakât*, s. 413; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 66; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 61; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IX, 7. Ayrıca Guncâr'ın eserinden alıntılara örnekler için bk. *Mu'cemü'l-büldân*, I, 419; *el-Ensâb*, V, 322, VII, 74, IX, 154, X, 68, XII, 318, XII, 522, XIII, 229.

⁴⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 273-5.

⁴⁷⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 79.

el-Buhârî, Ebû'l-Kâsım Vâsıl b. Hamza el-Hunbûnî (ö. 467/1075)⁴⁷⁶ ve yöredeki ilim tâlipleri hadis öğrenmiş, ayrıca vefatına yakın 430/1039 senesinde de hadis imlâsında bulunduğu bilinmekte olup orada kendisinden Ebû Muhammed el-Kâsımî adlı şahıs hadis dinlemiştir.⁴⁷⁷

Maveraünnehir'de önemli muhaddis simaların ders halkalarında kendini yetiştiren İbn Mâmâ bir yandan akdettiği hadis imlâ meclisleri sayesinde bölgede hadis ilmine katkı sağlamış, diğer yandan da Buharalı muhaddis Guncâr'ın *Târîhu Buhârâ* adlı eserine *ez-Zeyl alâ Târîhi Buhârâ (ez-Ziyâdât li't-târîhi Buhârâ/Ziyâdâtü't-Târîh)*⁴⁷⁸ adlı bir çalışma kaleme almıştır. Ayrıca o ilm-i ricâl'in bir kolu olan mü'telif ve muhtelifa dair *el-Muhtelif ve'l-mü'telif fi'l-esmâ* adlı eser yazmıştır. Ancak söz konusu eserleri kendisinden kimlerin naklettiğine dair bilgi tespit edilememiştir. Bu durum Zehebî'nin de belirttiği gibi tercemesine ilişkin bilgilerin azlığından kaynaklanmıştır. İyi bir hadis bilgisi ve rivâyet konusunda sağlam bir âlim olduğuna vurgu yapılan İbn Mâmâ 70 küsur yaşında Şaban 436/1045'de Buhara'da vefat etmiştir.⁴⁷⁹

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da öne çıkan isimler arasında Abdurrahîm b. Ahmed el-Buhârî (ö. 461/1069), Leysî (ö. 466/1074) ve Ebû Hafs el-Hanbî gibi hadis hâfızları vardı. Ancak bu isimler içinde bölgede etkili olanları Firebrî'nin talebesi Ebû Ali el-Kuşânî, Heysem b. Küleyb'den önemli eserleri dinleyip nakleden Huzâî (ö. 411/1020) ve Bîkendî'den ders dinleme fırsatı bulan Ebû Hafs el-Hanbî'dir. O, mezkur isimlerin hepsinden birkaç kitap dinleyip bunları bölgede okutmuştur.

c. Maveraünnehir Muhaddisi: Ebû Hafs el-Hanbî (461/1069'da sağ)

“Hadis hâfızı” ve “Maveraünnehir muhaddisi” gibi unvanlarla anılan Ebû Hafs Ömer b. Mansur b. Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz el-Hanbî el-Buhârî muhtemelen 380/990 senesinden sonra Buhara'da doğdu. Anne tarafından büyük dedesi muhaddis İbn Hanb'a nisbetle “İbn Hanb” veya “Hanbî” diye anıldı. Küçüklüğünde muhtemelen

⁴⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 189; Zehebî, *Siyer*, X, 308.

⁴⁷⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 80.

⁴⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

⁴⁷⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 79; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 58; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 156; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 311; Zehebî, *Tezkire*, III, 1117; a.mlf., *Siyer*, XVII, 580; a.mlf., *Târîh*, IX, 552; Suyûtî, *Tabakât*, s. 427; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 74; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 79.

babası tarafından Kuşâniye'ye götürülerek Ebû Ali el-Kuşânî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleme imkânı buldu.⁴⁸⁰ Ülkede Ebû Nasr el-Melâhimî, Ebû Nasr el-Kelâbâzî gibi meşhur muhaddislerden hadis dinledi. Ayrıca Ebû İshak er-Râzî'den Ebû Saîd el-Kindî'nin *et-Tefsîr* ve Vekî' b. el-Cerrâh'ın *el-Müsned*'ini, Ebû Bekir el-Cercerâî'den Hüseyim b. Beşîr el-Vâsıtî'nin *et-Tefsîr*'ini, Ebû Mansur el-Herevî'den (ö. 402/1011) *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u,⁴⁸¹ Huzâî'den Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'sini, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin *el-Müsned*'i, zâhid Ebû Sehl Muhammed b. Abdullah'dan Ebû'l-Abbas er-Reşîdî el-Bağdâdî'nin *el-Hüsn ve'l-cemâl*'ini, Ebû Nasr el-Melâhimî'den Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Emvâl*'ını, Ebû Abdullah el-Haddâdî'den *Uyûnü'l-mecâlis ve Selvetü'l-gurebâ*'sını, Bîkendî'den *et-Tefsîr*, *er-Red ale'l-Mu'tezile*, *Fezâilü'l-fukahâ*, *el-Hass alâ iktibâsî'l-hadîs*, *Şüyûhu Guncâr*, *Tağyîru'l-esâmî*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Fezâilü Buhârâ*, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfiî*, *Menâkibü Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibü Mâlik b. Enes*, *Müsnedü'l-aşera*, *Fezâilü Ali*, *el-Humâsiyyât*, *el-Erbaûn*, *el-Meşâhîr ve hazfî'l-menâkîr*, *el-Künâ ve'l-esâmî*, *el-Müselselât* vs. adlı eserlerini dinleyip bunların bir kısmını semâ' ve bazılarını ise icazaten Buharalı Fâhru'l-Kudât Ebû'l-Fazl el-Mutahharî'ye (ö. 538/1144) nakletmiştir.⁴⁸² Ebû Sehl Yahya b. Ömer b. Mansur, kadı Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Ersâbendî, Ebû Bekir es-Surhaketî, hadis hâfızı Nahşebî gibi isimler de ondan rivâyette bulunmuştur. Ebû Hafs el-Hanbî, aynı zamanda Serahsî'nin (ö. 483/1090) de hocası⁴⁸³ olup Serahsî ondan *es-Siyerü'l-kebîr*'i nakletmiştir. Mâtürîdî kelâmcısı Ebû'l-Muîn en-Nesefî de onun talebeleri arasındadır.⁴⁸⁴

Çokça hadis bilen, güvenilir ve aynı zamanda şakacı bir mizaca sahip olduğu bildirilen Ebû Hafs el-Hanbî, ilmî hayatının yanı sıra kumaş ticareti ile meşgul olduğu için “el-Bezzâz”, yöre beyliği yaptığı “ed-Dihkân” nisbesinden anlaşılmaktadır. O 461/1069 yılında Semerkant'a talep üzere gelerek Menâre Mescidi'nde -daha önce Kuşânî'den dinlediği- *Sahîh-i Buhârî*'yi ve başka eserleri okutmuş ve 5./11. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da vefat etmiştir. Ebû Hafs el-Hanbî Karahanlılar devrinde yetişmiş önemli muhaddislerden olup onun hakkında biyografik bilgiler bölge

⁴⁸⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1528.

⁴⁸¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 409.

⁴⁸² Yukarıda zikri geçen eserler Ebû Hafs el-Hanbî tarihiyle Sem'ânî'ye kadar ulaştığı görülmektedir. bk. Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁴⁸³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 42.

⁴⁸⁴ Demir, *Saffâr*, s. 161.

âlimlerinin ne tür kitapları dinleyip okuttuklarını ve ilmî kişiliğini tespit etme imkânı vermektedir. Onun ilmî mirasının daha çok Ebü'l-Fazl el-Mutahharî tarafından Maverâünnehir ve Horasan bölgesine intikal ettirildiği görülür.⁴⁸⁵

4./10. yüzyılda Buhara'da Firebrî ile başlayan ilim geleneğini 6./12. yüzyılın ilk yarısında devam ettiren isimler arasında Ebü'l-Fazl el-Mutahharî'nin varlığı dikkat çeker. O *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Hafs el-Hanbî'den söz konusu eserin yanı sıra pek çok eseri hem semâ' hem de icazeten alarak ilim tâliplerine nakletmiştir.

3. 6./12. Yüzyıl

a. Kitap Râvisi Bir Muhaddis Olarak Mutahharî (ö. 538/1144)

“Kadı”, “müsnid” ve “çokça hadis bilen” gibi vasıflarla anılan Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Saîd b. Mutahhar el-Mutahharî el-Buhârî 455/1063 senesinde Buhara'da ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. Kureşî'nin naklettiğine göre o, bölgede “Fahru'l-kudât” lakabıyla bilinirdi. İlim ehlinden olan babası oğlunu küçük yaşlarından itibaren ulemanın ders halkalarına götürerek onlardan icazet almasını sağladı. Bölgede Ebû Bekir el-Ca'ferî, Ebû Recâ en-Nesefî, Ebû Abdullah el-Berekî, Ebü'l-Kâsım el-Hunbûnî gibi isimlerden ilim tahsil etti.⁴⁸⁶

Mutahharî Karahanlılar devrinde Buhara'da nüfuzlu olan Saffâr ailesi mensubu ve aynı zamanda Hanefî fakihi ve Mâtürîdî kelâmcısı Zâhid es-Saffâr'ın (ö. 534/1139) damadı idi. “Kadı” unvanı onun Buhara veya ülkenin diğer şehirlerinde kadılık görevinde bulunduğunu göstermektedir.⁴⁸⁷

Kaynaklarda Mutahharî'nin hangi ilim merkezlerine rihle yaptığına dair fazla bilgi verilmesine de ülkede yetişen bazı isimlerden 70 küsur eseri ya semâ' ya da icazet metoduyla alarak sonraki nesillere naklettiği bilinmektedir. Mutahharî, Ebû Hafs el-Hanbî'den Ebû Saîd el-Kindî'nin ve Hüseyim b. Beşîr'in *et-Tefsîr*'lerini, *Sahîh-i Buhârî*'yi, *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u nakletmiştir. Ayrıca aşağıda zikredilecek hocalarından semâ' veya icazetle birtakım eserleri alıp sonraki nesillere ulaştırmıştır: Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî'den Tirmizî'nin *el-Câmi'*, Vekî' b. el-Cerrâh el-Kûfî'nin *el-Müsned*, Heysem b. Küleyb'in *el-Müsned*, Ebü'l-Abbâs er-Reşîdî el-

⁴⁸⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 479; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 464; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 148; a.mlf., *Tezkire*, III, 1158; a.mlf., *Târîh*, XI, 693.

⁴⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 259-0; Zehebî, *Târîh*, XI, 693.

⁴⁸⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

Bağdâdî'nin *el-Hüsn ve'l-cemâl*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Emvâl*, Ebû Abdullah el-Haddâdî'nin *Selvetü'l-gurabâ*, Ebû'l-Fazl es-Süleymânî'nin *el-Müsned*, *et-Tefsîr*, *er-Red ale'l-Mu'tezile*, *Fezâilü'l-fukahâ*, *el-Hass alâ iktibâsi'l-hadîs*, *Şüyûhu Guncâr*, *Sıfatü'n-Nebî*, *Tağyîrü'l-esâmî*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Nevâdirü'l-müsnedât*, *Fezâilü Buhârâ*, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfi*, *Menâkibü Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibü Mâlik b. Enes*, *Müsnedü'l-aşera*, *Fezâilü Ali*, *el-Humâsiyyât*, *el-Erbaûn*, *el-Meşâhîr ve hazfi'l-menâkîr*, *el-Künâ ve'l-esâmî*, *el-Müselselât* (icazeten), Ebû Tâhir er-Ribâtî'den Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdirü'l-usûl*, Ebû Muhammed es-Sebîrî'den Guncâr'ın *Târîhu Buhârâ*, Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî'den *Menâkibü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*, Kaffâl eş-Şâfi'nin *Câmi'ü'l-kelim*, *Delâilü'n-nübüvve*, hadis hâfızı Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî'nin *Fezâilü kazâi'l-havâic*, Ebû Hafs el-Hanbî ve Ebû Nuaym eş-Şiyâyî'den (ö. 404/1014) Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*, Ebû Abdullah Tâhir b. Muhammed el-Haddâdî'nin *Uyûnü'l-mecâlis*, kadı Ebû İsmâ el-Buhârî'den Ebû'l-Kâsım el-Meymûnî'nin *Şemâilü'n-nübüvve*, Seyyid Ebû Şucâ Muhammed b. Ahmed el-Alevî'den Abdullah b. Abbas'ın *et-Tefsîr*, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî'den Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Târîhu Nesef ve Keş*, *el-Evâil*, *Haccu Ebî Hanîfe*, *Târîhu Semerkand*, *Şemâilü'n-Nebî*, hadis hâfızı, seyyid Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî'nin (ö. 476/1083'den sonra) *Tuhfetü'l-âlim*, *Şerefü'l-evkât*, *Uyûnü'l-ahbâr fî menâkibi'l-ahyâr*, *es-Sünne ve'l-cemâ'a*, *Beyânu ahlâki'l-mü'minîn*, *el-Erbâun* adlı eserlerini dinleyip Sem'ânî'ye tüm mesmûâtına dair icazet vermiştir.⁴⁸⁸

6./12. yüzyılda Buhara'da hadis bilgisi, dinlediği eserlerin çokluğu yanı sıra oldukça yüksek bir itibar sahibi olan Mutahharî 538/1144 yılının Zilkade ayında 83 yaşında vefat etti. Kureşî, Hanefî fakihleri arasında ona yer verirken, çok sayıda eseri kendisinden icazetle alan Sem'ânî, Buhara'ya rihle yaptığı esnada Ebû Hafs el-Kebîr Tepesi'ndeki kabrini ziyaret ettiğini kaydeder ancak ondan ders alan Buharalı ilim tâliplerinden bahsetmez.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁴⁸⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 320; *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 226; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 259-0; Zehebî, *Târîh*, XI, 693.

b. Diğer İsimler

ba. Haddâdî (ö. 539/1144)

“Semâ’ı çok”, “şeyh”, “dindar” ve “seyyid” gibi sıfatlarla nitelenen Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hasanî el-Buhârî el-Haddâdî Buharalı bir âlim olup hakkında bulunan “uzun ömürlü” kaydına binaen 5./11. yüzyılın ilk yarısında dünyaya geldiği söylenebilir. Hocaları arasında hadis hâfızı Guncâr’ın talebesi Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca‘ferî (ö. 449/1057), Ebû Muhammed es-Sa’dî el-Mervezî, Ebû İsmâ Abdülvâhid b. Yusuf yer almaktadır. Buhara Camisi’nde 20 yıldan fazla (hadis) imlâ meclisi akdettiğini ve kendisinden icazet aldığını bildiren Sem‘ânî onun 539/1144 tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁹⁰

bb. Buhara Muhaddisi: Ebû Amr el-Bîkendî (ö. 552/1157)

“Âlim”, “imam”, “âbid” ve “Buhara müsnidi” olarak nitelenen Ebû Amr Osman b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Buhârî el-Bîkendî aslen Buhara yakınlarında bulunan Beykent şehrinden olup Şevval 465/1073’de Buhara’da doğdu. Serahs imamı Muhammed b. Ahmed es-Serahsî’den fıkıh ve hadis ilmini tahsil etti. Onun Abdülvâhid b. Abdurrahman ez-Zübeyrî, Hâherzâde (ö. 483/1090), kadı Ebû’l-Hattâb et-Taberî, fakih Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl, Ebû Bekir el-Ca‘ferî gibi isimlerden de ders aldığı biliniyor ise de hadis alanında daha ziyade bölgede etkili olan kadı Ebû Ali en-Nesefî’den faydalandığı düşünülebilir. Ayrıca imam Ebû’l-Muzaffer el-Andakî’den (ö. 481/1088) naklettiği rivâyetlerde tek kaldığı bildirilen Bîkendî Şevval 552/1157’de vefat etmiştir.

Buhara’da kendisinden çokça istifade ettiğini haber veren Sem‘ânî, onu “sika”, “imam”, “dindar”, “azla yetinen” biri olarak tanıtırken Zehebî ise ondan ders dinleyen isimlerin ilmî açıdan olgunlaştığı dönemde bölgenin Tatar (muhtemelen Karahıtaylar) tarafından işgal edildiğini ve dolayısıyla Bîkendî’nin rivâyetlerinin Horasan tarafında pek fazla bilinmediğini kaydederken Kâtib Çelebi onun hocalarına dair *Meşyeha* adlı eserinin varlığından söz eder.⁴⁹¹

Aşağıda Buhara’nın öne çıkan muhaddislerinden olduğu halde bölgedeki etkili hoca-talebesinden pek fazla bahsedilmeyen “Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının imamı”

⁴⁹⁰ Sem‘ânî, *et-Tahbîr*, II, 395; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1866; Zehebî, *Târîh*, XI, 721.

⁴⁹¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 375; Zehebî, *Siyer*, XX, 336-7; a.mlf., *Târîh*, X, 576, XII, 50; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, VI, 269; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1697.

olarak nitelendirilen Mahmûdî ile “Ehl-i hadîs’in imamı” ve “Eş‘ariyye kelamı âlimi” sıfatıyla anılan Zeymûnî’nin biyografileri ele alınacaktır.

bc. Buharalı Ehl-i hadîs’in imamı: Ebû Zekerîyya el-Mahmûdî (ö. 384/994)

“Çağının Buhara Ehl-i hadîs mensuplarının imamı” olarak nitelendirilen Ebû Zekerîyya Yahya b. Yahya b. Abdullah b. Mahmud el-Mahmûdî el-Buhârî Buhara şehrinin imamı olan Yahya b. Abdullah ailesinde dünyaya geldi. Dedesi Mahmud’a nisbetle Mahmûdî diye tanındı. İlk tahsilini babası gibi Buharalı ilim sahiplerinden tamamladığı düşünülebilir. Yetişkin hale geldiğinde ilim talebi için bazı ilim merkezlerine seferlerde bulundu. Horasan’da Ali b. Muhtâc, Ebû Ca‘fer el-Cûzcânî, Abdullah b. Muhammed, Irak’ta İsmail b. Muhammed es-Saffâr’dan ilim öğrendi. 339/950 yılı civarında Nişabur’da fıkıh dersleri aldı. Daha sonra memleketine dönerek orada bir müddet kalan Mahmûdî, Sultan tarafından elçi olarak tekrar Nişabur’a gelip gitmiştir. Kendisinden rivâyette bulunan Hâkim en-Neysâbûrî, 384/994 yılının Safer ayında Buhara’da vefat ettiğini nakletmektedir.

Hakkında “Buhara Ehl-i hadîs mensuplarının imamı”, vefatıyla dükkânların kapandığına dair kayıtlar yer almasına rağmen bölgedeki hoca-talebe ilişkilerine yer verilmediği görülmektedir. Bu konuyu Sultan tarafından elçi olarak bazı şehirlere gönderildiği bilgisiyle birlikte ele alacak olursak onun devlet erkânıyla olan ilişkisinden dolayı vaktini fazla talebe yetiştirmeye veremediği anlaşılmaktadır.⁴⁹²

bd. Zeymûnî (ö. 416/1025)

“Şâfiî mezhebi fakihi”, “Ehl-i hadîs’in imamı” ve “Eş‘ariyye kelamı âlimi” gibi vasıflarla anılan Ebû Muhammed Hakîm b. Muhammed b. Ali ez-Zeymûnî Buhara’ya iki buçuk fersahlık mesafede bol suları, halkının çoğunluğu Ehl-i hadîs ve eski bir köy olan Zeymun’da doğdu. Muhtemelen memleketi ve Buhara’da eğitimini tamamlayıp daha sonra Merv’de Şâfiîlerin önde gelen âlimi Ebû Abdullah el-Hıdrî’den fıkıh ilmini tahsil etti. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî’den Eş‘arî kelamını öğrendi. Daha sonra Eş‘arî kelamı ve Şâfiî fıkhında kendini geliştirerek bu ilimlere yönelik dersler verdi.

Buhara’da öne çıkan hadis âlimi Ebû Bekir el-Cercerâî vefat ettiği zaman cenazesi kılınmak üzere Derbu Meydân denilen yere getirildiğinde bölgenin değişik

⁴⁹² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 124-5; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 176.

yerlerinden ilim sahipleri yanı sıra kadı Ebû Ali en-Nesefî de iştirak etmişti. Ancak orada bulunan kadı Ebû Ali en-Nesefî onun ilmîne hürmeten imamlağa Zeymûnî'yi geçirerek cenaze namazını kılmışlardır. Şâfiî mezhebi ve Eş'arî kelamı alanında söz sahibi olan Zeymûnî Sem'ânî'nin naklettiğine göre 416/1025, Sübkî'nin nakline göre ise 410/1019 yılında vefat etmiştir.⁴⁹³

Kaynaklarda “Ehl-i hadîs imamı” olarak anılan Zeymûnî'nin tercemesine dair yeterli bilgi yer almayışı bölgedeki hoca-talebe ilişkisi ve ilmî faaliyetlerine yönelik net bir bilgi veya yorumda bulunmayı zorlaştırmaktadır. 6./12. yüzyılın ortalarında Karahanlılar ülkesine gelen Sem'ânî onun Buhara'da yer alan hankâh karşısındaki Suffe sokağının başında bulunan türbesini birkaç defa ziyaret ettiğini ve buranın yerli halk nezdinde bilinen bir mekân olup onların teberrük amaçlı uğradıklarını kaydetmektedir.⁴⁹⁴

4. Değerlendirme

Yukarıda görüldüğü üzere Buhara'da önemli ölçüde hadis âlimleri yetişmiş, bunların kimileri ilim halkaları sayesinde talebe yetiştirme, kitap rivâyeti ve eser telif etme, kimileri de ilmî faaliyetleri yanı sıra kadı, hatiblik gibi görevleri de üstlenerek üç asırlık dönemde büyük hizmetler vermişlerdir. Örneğin 4./10. yüzyılda Buhara ve çevresindeki yerleşim merkezlerinde *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle meşhur olan Firebrî, “Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası” sıfatıyla bilinen Âsımî, ilmî hayatının belli bir kısmını Buhara'da geçiren Şâşlı muhaddis Heysem b. Küleyb, Evdenî, “Ashâbul-hadîs'in önderi ve hadis hâfızlarından” olarak anılan Melâhimî, Buhârî ricâli uzmanı Kelâbâzî, “Maveraünnehirli Ehl-i hadîs ve Eş'ariyye kelam ekolünün reisi” olarak anılan Halîmî, Buhara ve Beykent camilerinde talebe yetiştiren Bîkendî gibi muhaddis simaların öne çıktığı görülür. Yine bu yüzyılda ülke dışından gelip Buhara'ya yerleşen İbn Hanb gibi muhaddis isimler de yaptığı ilmî faaliyetleri ile öne çıkmıştır. Ayrıca bu isimler arasında hadis, fıkıh, itikad, tefsir ve önder âlimlerin menkıbelerine dair irili ufaklı pek çok eser kaleme alan Bîkendî dikkat çeken bir isimdir.

5./11. yüzyılda da önemli hadis âlimleri yetişmiş olup bunlar arasında hadisçiliği ve Buhara ricâline dair kaleme aldığı eseriyle bilinen Guncâr, Guncâr'ın *Târîhu Buhârâ* adlı eserine zeyl yazan ve hadis hâfızı unvanıyla anılan İbn Mâmâ, “Maveraünnehir

⁴⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4; Sübkî, *Tabakât*, IV, 377.

⁴⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 33-4; Sübkî, *Tabakât*, IV, 377.

muhaddisi” vasfıyla anılan ve bölgede yazılan pek çok eserin râvisi Ebû Hafs el-Hanbî gibi isimlerin yanı sıra Irak’tan çıkarak bu şehre yerleşen ve ilim halkası oluşturan hadis hâfızı Cercerâî’nin varlığı bilinmektedir. Yine bu asırda aslen Maverâünnehirli olup hadis alanında *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn* ve *Müsnedü’s-Sahîhayn*⁴⁹⁵ adlı eserler telif ettiği bildirilen Ebû Müslim el-Leysî’nin (ö. 466/1074) bölgede ilim tahsil ettiği halde daha ziyade ülke dışında ilmî faaliyetlerde bulunduğu ve bölgedeki talebelerinin pek fazla bilinmemesi gerekçesiyle Buharalı âlimler arasında tanıtılmamıştır.

6./12. yüzyılda hem Buhara hem de ülke genelinde varlığı bilinen muhaddislerin sayısında düşüşün yaşandığı görülür. Bu durum bölge ulemasına yönelik *el-Kand*, *el-Ensâb* gibi eser kaleme alan müelliflerin vefatlarıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Şöyle ki bu isimlerin vefatıyla bölge ricâlini ele alan yazarların bulunmaması dolayısıyla ülke dışındaki ricâl, tabakât yazarlarını da etkilemiş ve onlar da eserlerinde 6. asırda yaşayan bölge ulemasına pek fazla yer vermemiştir. Bu yüzyılda pek çok eserin râvisi ve çok sayıda hadis bilen Mutahharî, çokça hadis ezberleyip Buhara Camisi’nde 20 yıldan fazla hadis imlâ meclisi akdeden Haddâdî ve “Buhara müsnidi” olarak nitelenen Ebû Amr el-Bikendî’nin varlığı bilinmekte ancak bu isimlerin hadis ilmine dair eser kaleme aldığı bilinmemektedir.

E. SEMERKANT

Sâmânîler döneminde Buhara, Karahanlılar devrinde ise Semerkant bölgenin başkenti seçilerek ilmî, kültürel, ekonomik ve pek çok açıdan diğer şehirleri geride bırakmıştır. Bu iki şehir nüfus olarak da diğer şehirlerin önündeydi. Bu gibi niteliklerinden dolayı Semerkant çok sayıda âlimin yetişmesine imkân verdiği gibi ülke geneli ve diğer bölgelerden de ilim tâlipleri için bir çekim merkezi olmuştur. 4./10. yüzyılın başında Semerkant’ta en dikkat çekici isim Büceyrî’dir. Büceyrî Mısır’a kadar yaptığı ilim yolculuğu sırasında çok sayıda âlimle görüşerek onların ilmî birikimlerini bölgeye taşımış, öte yandan elde ettiği rivâyetlerden derleme yaparak câmi‘ türünde bir eser kaleme almıştır. Yine bu dönemde Semerkant’ta *es-Sünen*’i bizzat müellifi Dârimî’den dinleyen İsa b. Ömer el-İstânî (320/932’de sağ), Bağdat’ta eğitim alarak sonradan Semerkant’a yerleşen ve ilmî faaliyetlerini burada sürdüren Semerkant muhaddisi Cemmâl (ö. 346/958) de önemli simalardandı.

⁴⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 407; a.mlf., *Târîh*, X, 237; a.mlf., *Tezkire*, IV, 1235; Mustafa Ertürk, “Leysî”, *DİA*, XXVII, 168.

1. 4./10. Yüzyıl

4./10. yüzyılın ilk yarısında Semerkantlı Ehl-i hadîs âlimleri arasında hadis hâfızı Buceyrî ve öğrencisi İbn Hibbân dikkat çekmektedir. Hadis öğrenimi amacıyla Horasan, Irak, Şam ve Mısır'a varan uzun seyahatler yapan Buceyrî, daha sonra Semerkant'ta ilim halkaları oluşturarak talebe yetiştirme ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Kendisinden İbn Hibbân çokça hadis almış, torunu Ebü'l-Abbâs el-Huşûfağnî (ö. 372/982) ve Ebû Nasr el-Kermînî (ö. ?) vasıtasıyla onun ilmî mirası bölgede yayılmıştır.

a. *el-Câmi'u's-sahîh* Müellifi Buceyrî (ö. 311/923) ve İlim Halkası

“Maveraünnehir muhaddisi”, “imam”, “hadis hâfızı”, “cevvâl”, “müfessir”⁴⁹⁶ gibi değişik sıfatlarla anılan Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Buceyr b. Hâzım b. Râşid el-Hemdânî⁴⁹⁷ el-Huşûfağnî es-Semerkandî Soğd bölgesine bağlı güzel ve büyük bir köy olan Huşûfağn'da 223/838 senesinde dünyaya geldi. Burası Sem'ânî'nin bölgeye geldiği sıralarda yani 6./12. yüzyılın ortalarında Re'sü'l-Kantara/Köprü Başı adını taşıyordu. Dedesi Buceyrî'ye nisbetle Buceyrî veya İbn Buceyr olarak tanınmış, Huşûfağn köyünün Semerkant bölgesine bağlı olmasından ötürü de “es-Semerkandî” nisbesiyle anılmıştır. Buceyrî'nin babası kendisi gibi hadis ehlinden olup Basralı hadis hâfızı Ârim'in (ö. 224/838) ashâbından idi. Yanına oğlu Ömer'i de alarak birçok ilim merkezini dolaştı. Mısır'a geldiklerinde bu ülkenin en tanınmış hadis hâfızı olan Ahmed b. Sâlih'in (ö. 248/863) vefatından dolayı ondan hadis dinleyemediler. Buceyrî Horasan, Basra, Kûfe, Şam, Hicaz ve Mısır gibi yerlerde Muhammed b. Abdü'l-lâ es-San'ânî, İsa b. Züğba, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864), Dârimî'nin dayısı Muhammed b. Muâviye, Ebü'l-Eş'as Ahmed b. el-Mikdâm, Bişr b. Muâz el-Akadî gibi muhaddislerden dersler aldı. Buceyrî'nin tanınmış muhaddis Bündâr'dan (ö. 252/866) ilim almak için üç defa Basra'ya rihle yaptığı ve ondan 60 bin civarında hadis dinlediği nakledilir. Bu bilgiye göre onun en çok istifade ettiği ismin Bündâr olduğu düşünülebilir. Ayrıca o, bölgede babası başta olmak üzere Abd b. Humeyd⁴⁹⁸ ve Dârimî gibi muhaddislerden faydalandı.

⁴⁹⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII, 307.

⁴⁹⁷ Hemdân Yemenli Arap kabilelerinden biridir. bk. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 419). Bu nisbe *el-Ensâb* (II, 89-0), *Siyer* (XIV, 402), *Târihu'l-İslâm* (VII, 241) gibi eserlerde Hemdânî, *et-Takyîd* (s. 394) gibi bazı kaynaklarda Hemezânî yani Hemezân/Hemedân şehrine nisbetle anılmaktadır.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, XII, 236.

Büceyrî yer yer dolaşarak elde ettiği rivâyetlerden hareketle *el-Câmi‘u‘l-sahîh* (*el-Câmi‘u‘l-müsned*) ve *es-Sefîne* adlı eserlerini kaleme almış ve telif faaliyetlerinin yanı sıra öğretimle de meşgul olmuştur. Nitekim onun Huşûfağn köyündeki evinin bahçesindeki bir ağacın gölgesinde talebeleriyle ders yaptığı kaydedilir. Ayrıca Ebû Ahmed el-Erfûdî'nin (ö. 380/991'lerde) 310/922'de Büceyrî'den istifade etmek üzere rihle yaptığı bilgisi⁴⁹⁹ onun vefatına kadar hadis ilmiyle münasebetini sürdürdüğünü gösterir. Hadis bilgisi yanında tefsirle de meşgul olan Büceyrî *et-Tefsîr* isimli bir eser yazmışsa da eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. İbn Nukta'nın (ö. 629/1232) “o *el-Câmi‘i‘l-sahîh*, *el-Merâsîl* ve *et-Tefsîr* adlı eserlerin müellifidir” şeklindeki ifadesi Büceyrî'nin *el-Merâsîl* adlı bir eser telif ettiği anlamına gelir.⁵⁰⁰ Ancak bu bilgi diğer kaynaklarda yer almaz. Onun hangi alana dair olduğunu tespit edemediğimiz bir diğer eseri *es-Sefîne*'dir.

Büceyrî'den Ma'mer b. Cibrîl el-Kermînî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Bekir ed-Dihkân es-Semerkandî (337/948'de sağ), Muhammed b. Muhammed b. Sâbir el-Buhârî, A'yen b. Ca'fer es-Semerkandî, Muhammed b. Ahmed b. İmrân eş-Şâşî gibi Maverâünnehirli ilim tâlipleri istifade etmişlerdir. Talebeleri arasında kendisinden çokça hadis alan ve Semerkant'ta yetiştirdiği öğrencileri ve hizmetleriyle öne çıkan İbn Hibbân,⁵⁰¹ dedesinin *el-Câmi‘* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini Semerkant ve çevresinde okutan Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî⁵⁰² ve *el-Câmi‘*'i naklettiği kaydedilen Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kermînî (ö. ?) öne çıkmaktadır.⁵⁰³ Dolayısıyla bu üç isim hocaları Büceyrî'nin ilmî mirasının Maverâünnehir ve Horasan'da yayılmasına katkı sağlamıştır.

Bölgenin tanınmış muhaddisi İdrisî'nin “dindar”, “hadis uğruna çok yolculukları olan”, “hadis rivâyetinde sağlam”, İbn Mâkûlâ'nın ise “hadis alanında marifet ehlinde” şeklinde tanıttığı Büceyrî, 311/923 senesinde vefat etmiştir.

⁴⁹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 188.

⁵⁰⁰ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 394.

⁵⁰¹ İbn Hibbân *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir (Yüksel Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1993), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 29).

⁵⁰² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

⁵⁰³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 210.

6./12. yüzyılın ortalarında Nesef'e ilmî yolculuk yapan Sem'ânî'nin, Büceyrî'nin *el-Câmi'* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini burada dinlediğini belirtmesi⁵⁰⁴ Büceyrî'nin eserlerinin 6./12. asırda da okutulmaya devam ettiğini göstermektedir.⁵⁰⁵

aa. Hadis ve fıkıh âlimi: İbn Hibbân (ö. 354/965)

Tanınmış hadis âlimlerinden olan Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî Kâbil'in Büst şehrinde 270/883⁵⁰⁶ civarında doğdu. Memleketine nisbetle "Büstî", Arap kabilesi olan Temîm'in kolu Dârim'e nisbetle ise "Dârimî"⁵⁰⁷ diye de anılır. İlim dünyasında ise daha ziyade İbn Hibbân ismiyle bilinir. O Büst şehrinde ve ilk tahsilini memleketi ve çevresinde tamamlayıp 20 yaşlarından sonra hadis öğrenimi için ilmî seyahatlara çıkmaya başladı. Horasan'a komşu bölge olan Maverâünnehir'e geçerek Şaş'ın Hareşket şehrinde Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* ve *et-Tefsîr*'inin râvisi İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî'den,⁵⁰⁸ Buhara'da ise *es-Sahîh* müellifi Büceyrî'den⁵⁰⁹ hadis dinledi. Horasan ve diğer ilim merkezlerine yaptığı rihle esnasında Nişabur'da Muhammed b. İshak es-Serrâc (ö. 313/925), Musul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Nesâ'da Hasan b. Süfyân (ö. 303/915), Harran'da Ebû Arûbe (ö. 318/930), Basra'da muhaddis, edip ve tarihçi Ebû Halîfe el-Cumahî (ö. 305/917) ile Zekeriyâ es-Sâcî, Dimaşk'ta Hâcib b. Malik b. Erkîn er-Fergânî ed-Dimaşkî (ö. 306/918) Mısır'da Nesâî (ö. 303/916) gibi önemli muhaddislerle birlikte toplam iki binden fazla hocadan faydalanmış ve âlî isnadlı rivâyetleri elde etmiştir.⁵¹⁰

İbn Hibbân Şaş'tan İskenderiye'ye kadar uzanan coğrafyayı ilim uğruna gezerek başta hadis olmak üzere fıkıh, kelam, Arap dili, felsefe, tıp ve ilm-i nücûm alanlarında kendini yetiştirmiş, Nişabur'da bulunduğu sırada ise kendisinden hadis ve fıkıh ilmini öğrendiği hocası İbn Huzeyme'nin istinbat metodunu benimsemiştir. Sâ mânânoğulları

⁵⁰⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 90; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 234.

⁵⁰⁵ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, 464; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 89-90, V, 126; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 394-5; Dimaşkî, *et-Tabakât*, II, 440; Zehebî, *Siyer*, XIV, 402-3; a.mlf., *Tezkire*, II, 719; Suyûtî, *Tabakât*, s. 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 307; Kandemir, "Büceyrî", *DİA*, VI, 481. Ayrıca Büceyrî'nin *el-Câmi'* adlı eserinin Sem'ânî'ye kadarki rivâyet zincirini görmek için bk. (et-Tahbîr, I, 534, II, 87).

⁵⁰⁶ Sem'ânî 280/893'lerde doğduğunu kaydetmektedir. bk. *el-Ensâb*, II, 211.

⁵⁰⁷ *es-Sünen* müellifi Dârimî de Temîm'in Dârim kolundandır. bk. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 251).

⁵⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, XIV, 486.

⁵⁰⁹ İbn Hibbân *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir (Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 29).

⁵¹⁰ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necib), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992, I, 117.

emîrleri İbn Hibbân'ı Semerkant, Nesâ ve daha başka yerlere kadılık görevine getirmişlerdir. O 330/941 yılı civarında Semerkant'ta kadılık görevindeyken Sâ mânî Emîri Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Lokman'nın vakıflar tahsis ederek inşa ettirdiği Suffe kurumunda hadis talebelerine hadis ve fıkıh dersleri vermiş, diğer yandan da vaaz faaliyetlerini de yürütmüştür.⁵¹¹ Kendisinden Dârekutnî, İbn Mende, Hâkim en-Neysâbûrî gibi meşhur muhaddislerin yanı sıra Ca'fer b. Şuayb es-Semerkandî, Hasan b. Mansur el-İsficâbî gibi Maverâünnehirli isimlerin rivâyette bulundukları bildirilir. Onun görüşlerini benimseyip eserlerinden çokça istifade eden Nese'fli hadis hâfızı Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ el-Yezdâzî (ö. 344/955) hocasından birkaç sene önce vefat etmiştir.⁵¹² Onun öğrencileri arasında Ebû Sa'd el-İdrîsî, Guncâr gibi meşhur hadis hâfizlarının da bulunduğu bilinmekte olup bu isimlerin tercemelerine ilgili kısımlarda yer verilmiştir.

Semerkant'tan ayrıldıktan sonra Nişabur ve Horasan'ın diğer şehirlerinde birkaç yıl kalan İbn Hibbân 340/951'de memleketi Büst'e döndü ve 354/965'de orada vefat etti.⁵¹³

İbn Hibbân'ın Maverâünnehir bölgesine en az iki defa geldiği anlaşılmakta ise de ilk gelişi 311/923 tarihinden önce olmak durumundadır; çünkü kendisinden çokça hadis aldığı hocası Büceyrî⁵¹⁴ bu tarihte vefat etmiştir. İkinci rihlesi ise 330/942 senesi civarında gerçekleştirmiştir. Bölgede ne kadar kaldığı tam olarak bilinmemesine rağmen İbn Hibbân'ın yerli ulemeden elde ettiği bilgileri bulunduğu yerlerde nakletmesi ve Semerkant'ta kadılık görevinin yanı sıra hadis ve fıkıh dersleri vermesi onun Maverâünnehir'deki ilmî faaliyetlere yön veren biri olduğunu göstermektedir.⁵¹⁵ Ancak

⁵¹¹ İbn Hibbân'ın Semerkantlı altı âlimden rivâyet aldığına dair bilgi için bk. Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 23.

⁵¹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

⁵¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 211.

⁵¹⁴ İbn Hibbân *es-Sahîh*'inde bu hocasından 357 hadis rivâyet ettiği bildirilmektedir. Bilgi için bk. Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*, s. 29.

⁵¹⁵ İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethü'l-bâb fî'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996, s. 256; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 209; İbn Asâkir, LII, 249; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 415-419; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 115-118; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 113; Zehebî, *Siyer*, XVI, 92-104; a.mlf., *Târîh*, VIII, 73-74; a.mlf., *Tezkire*, III, 920; Suyûtî, *Tabakât*, s. 375; Ayrıca İbn Hibbân'ın ilmî kişiliğine yönelik Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*; Mehmet Ali Sönmez, *İbnu Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, İstanbul: Umran Yayınları; a.mlf., "İbn Hibbân" (*DİA*, XX, 63-4) gibi çalışmalar yapılmıştır.

talebelerinin daha ziyade Horasan bölgesinde bulunması, İbn Hibbân'ın ilim halkasının etkilerini Semerkant'ta takip etmeyi güçleştirmektedir.

4./10. yüzyılın ikinci yarısında hadis hâfızı Büceyrî'nin ilim halkasında yetişen ve onun eserlerini nakleden diğer iki önemli isim ise Ebû Nasr el-Kermînî ile torunu Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî'dir. *el-Câmi' u's-sahîh*'in Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî vasıtasıyla Semerkant ve çevresinde, Ebû Nasr el-Kermînî vasıtasıyla ise Nesef'te yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.

ab. Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî (ö. 372/982)

Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ebû Hafs Ömer es-Suğdî el-Huşûfağnî Soğd bölgesinin İştihan ile Kuşâniye'nin arasında bulunan Huşûfağn köyünde ilmî geleneğin devam ettiği bir ailede dünyaya geldi. 4./10. yüzyılın başında vefat ettiği bilinen dedesi Büceyrî'den ders aldığı ve *el-Câmi' u's-sahîh* ve *es-Sefîne* adlı eserlerini ondan dinlediğine dair bilgiler Ebü'l-Abbas'ın hicrî 3. asrın sonlarında doğduğunu düşündürmektedir.

İdrisî'nin, Büceyrî'nin *el-Câmi'*ini dinlemek üzere Huşûfağn'a geldiğinde Huşûfağnî'yi bulamayıp Buhara'ya, oradan da Esterâbâd'a gittiği belirtilir. İdrisî'nin yokluğunda Semerkantlı ilim tâlipleri Huşûfağnî'yi Semerkant'a davet etmişler, bu sayede Semerkant'ta pek çok kişi *el-Câmi'*i Huşûfağnî'den dinleme imkanı bulmuştur.⁵¹⁶ Dolayısıyla Ebü'l-Abbas el-Huşûfağnî'nin dedesinden aldığı ilmî birikim ve müktesebatını genel olarak bölgede, özel olarak da Semerkant ve çevresindeki ilim tâliplerine naklettiği söylenebilir. 6./12. yüzyılda da söz konusu eserlerin ilim ehli arasında okutulmaya devam edildiği görülür. Nitekim Sem'ânî, Buharalı Ebû Bekir el-Berrânî'den (ö. 542/1147) Büceyrî'nin *es-Sefîne* adlı eserinden birkaç cüzük kısmını dinlemiş,⁵¹⁷ Nesef'te ise bazı isimlerden *el-Câmi'*i semâ' etmiştir.⁵¹⁸

ac. Ebû Nasr el-Kermînî (ö. ?)

"Hadis hâfızı" unvanıyla anılan Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kermînî Buhara'ya 18 fersahlık mesafede bulunan Kermîniye beldesindendir. Biyografisine dair yeterli bilgi olmayan Kermînî'nin Semerkantlı hadis hâfızı

⁵¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 126.

⁵¹⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 234.

⁵¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 396, VII, 176-7; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 446; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 374.

Büceyrî'den *el-Câmi'* adlı eserini dinleyip memleketinde rivâyet ettiği bilinmektedir. Nitekim Nesefli Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039) Kermîniye'ye rihle yaparak orada kendisinden söz konusu eseri dinlemiştir. Ebû Nasr es-Selâmî ise bu eseri Nesef'te ilim tâliplerine okutmuş, böylece eser daha farklı kimselere ulaşmıştır. 549-551/1154-1156 yılları aralığında bölgeyi dolaşan Sem'ânî söz konusu eseri onun tarikiyle gelen isimlerden dinlediğini belirtir.⁵¹⁹

b. Cemmâl (ö. 346/958) ve İlim Halkası

“Şeyh”, “müsnid”, “Semerkand muhaddisi” ve “ticaretçi” gibi vasıflarla anılan Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Hamza b. Cemîl el-Bağdâdî Bağdat'ta 3./9. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiği söylenebilir. Çok deve sahibi veya yakışıklı olmasından ötürü Cemmâl lakabıyla meşhur olmuştur. Hem ilim hem de ticaretle meşgul olmasından dolayı birçok İslâm ülkesini dolaşarak Ebû Bekir İbn Ebü'd-Dünyâ, Ahmed b. Abdullah en-Nersî, Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir gibi isimlerin yanı sıra Şam'da Ebû Zür'a en-Nasrî, Mısır'da Ebû Ulâse Muhammed b. Amr, Hâşim b. Yunus el-Mısırî, Yemen'de Ubeyd el-Keşverî, Deberî, Hicaz'da Ali b. Abdülazîz el-Mekkî ve pek çok ulemanın ilim meclisine katıldı. Uzun süren yolculuğu dönüşünde Rey'de bir süre kalması dolayısıyla “er-Râzî” nisbesiyle de anıldığı bildirilmektedir. 327/939'da geldiği Nişabur'da da birkaç yıl kaldığı zaman zarfında kendisinden hadis hâfızı Ebû Ali en-Neysâbûrî (ö. 349/960) (kırk cüzlük) bilgi almıştır. Nişabur'dan ayrılıp Maverâünnehir'e geçerek Semerkant'a yerleşmiştir. Bölgeye geç dönemde gelmesinden dolayı Sâlih Cezere, Büceyrî gibi öne çıkan muhaddislerden istifade edememiş ancak diğer ilim merkezlerinden elde ettiği bilgileri Semerkant ve çevresinde nakletmiştir. Nitekim kendisinden İbn Mende, Hâkim en-Neysâbûrî, Ebü'l-Kâsım el-Huzâî⁵²⁰ gibi ülkeye rihle yapan isimlerin yanı sıra muhaddis Ebû Ahmed el-Kantarî (ö. 388/998),⁵²¹ Ebü'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî gibi yerli ilim tâlipleri istifade etmiştir. Onun Maverâünnehir'deki önde gelen öğrencileri Ebû Sa'd el-İdrisî ve Kelâbâzî'dir.⁵²²

⁵¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 89-0, VII, 210; Zehebî, *Târîh*, XI, 1001.

⁵²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173.

⁵²¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 692.

⁵²² Zehebî, *Siyer*, XVII, 94.

Muhaddisliğiyle bilinen Cemmâl bir rivâyete göre 345/956'da,⁵²³ hâkim görüşe göre ise 346/958 yılının Şevvâl veya Zilhicce ayında⁵²⁴ Semerkant'ta vefat etmiştir.

Cemmâl ile ilgili olarak talebesi hadis hâfızı İdrisî “takva sahibi”, “hadis rivâyetinde güvenilir”, Hatîb el-Bağdâdî “rivâyetinde sağlam”, “semâ'ı sahîh” Hâkim en-Neysâbûrî ise “döneminin Horasan muhaddisi”, “hocalarımız arasında çokça ilmî seferleri olan”, “asılları (nüshaları) sağlam” gibi ifadelerle yer verdikleri kaydedilir.⁵²⁵

ba. Târîhu Semerkand yazarı: İdrisî (ö. 405/1015)

“Hadis hâfızı”, âlim”, “imam”, “Semerkant muhaddisi” gibi vasıfların sahibi Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Esterâbâdî 325/937 senesi sonrasında muhtemelen Semerkant'ta doğdu. Aslen Esterâbâdlı olması hasebiyle Esterâbâdî dedesi İdris'e nisbetle İdrisî nisbeleriyle anıldı. İdrisî bölgede Cemmâl, Hayyâm, Kaffâl eş-Şâşî ve İbn Hibbân, Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Ebû Bekir el-İştîhanî, Muammer b. Cibrîl el-Kermînî ve pek çok âlimden ders aldı. Ayrıca Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc en-Nesefî es-Sayrafi'den (ö. 375/986) Buhârî ve Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserlerini dinledi.⁵²⁶ Aslî vatanı Esterâbâd'da babası, Ebû Nuaym Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî ve diğer muhaddis isimlerden faydalandı. İlim tahsili için Horasan ve Irak bölgesini dolaşarak Merv'de Ebû Abdurrahman el-Cevherî, Nişabur'da Ebû'l-Abbas el-Esam, Cürcan'da İbn Adî ile Ebû Bekir el-İsmailî, Bağdat'ta Dârekutnî gibi tanınmış simalardan çok sayıda hadis aldı. Aynı şekilde Hicaz ve Maverâüennehir'de de geniş çaplı rihlelerde bulundu.

Zekâsı, rihleleri ve istifade ettiği hocaları sayesinde ülkesinin büyük hadis âlimi haline gelen İdrisî, Bağdat'a uğrayıp kendi eseri olan *Târîhu Semerkand*'ı değerlendirmede bulunması amacıyla Dârekutnî'ye sunmuş, kitabı inceleyen Dârekutnî'nin, güzel bir çalışma şeklinde nitelediği kaydedilir.⁵²⁷ Bu kayda göre onun *Târîhu Semerkand*'ı en geç 385/995 senesine kadar tamamladığını düşündürmektedir. İdrisî Bağdat'ta bulunduğu süre içinde hadis rivâyetinde de bulunmuş ve orada

⁵²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 218.

⁵²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 218; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 295.

⁵²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 217-8; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 294-5; Zehebî, *Siyer*, XV, 547-8; a.mlf., *Târîh*, VII, 841.

⁵²⁶ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 302.

kendisinden kadı Ebü'l-Alâ el-Vâsıtî, Ebü'l-Kâsım el-Ezherî, Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî ve akranları hadis dinlemiştir.

İdrisî'nin Esterâbâdlı ulemayı tanıtmak amacıyla *Târîhu Esterâbâd* adlı bir eser de kaleme aldığı bilinmekte olup kendisinden Ebû Ali eş-Şâsî, Ebû Saîd el-Kencerûzî, Mâlînî (ö. 412/1022), Ebû Mes'ûd el-Becelî (ö. 449/1057), Ebû Hafs eş-Şâhînî es-Semerkandî (ö. 454/1062) gibi Maverâünnehir ve Horasanlı isimler istifade etmiştir. Talebeleri arasında “Semerkantlı meşhur zâhid imamlardan” vasfıyla anılan Ebü'l-Hasan es-Senkebâsî'nin Semerkant'ta hadis okuttuğu bilinmektedir. *Târîhu Semerkand* diğer bir adı *el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl* olan eserini Ebû İshak İbrahim b. Ebû Zür'a el-Yemânî, Ebû Mâlik el-Belhî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî gibi bölgeden olmadığı anlaşılan isimler dinleyip sonraki nesillere aktarmıştır.⁵²⁸

Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Kesîr gibi âlimlerin güvenilir bir hadis hâfızı olarak tanıttığı İdrisî, 405/1015 yılının Zilhicce ayında 80 küsur yaşında vefat etmiş ve Semerkant'taki meşhur Çâkerdîze Kabristanı'nın hadisçiler tepesine defnedilmiştir.⁵²⁹

İdrisî'nin *Târîhu Semerkand* adlı eseri ise daha ziyade *el-Kemâl fî ma'rifeti'r-ricâl* olarak geçtiğini Necmüddin en-Nesefî'nin *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinin birkaç yerinde görmek mümkün olup yine aynı eserde söz konusu kitaba bir muhtasar çalışmanın yapıldığı da kaydedilmektedir.⁵³⁰

İdrisî'nin bölgedeki ilmî birikimi büyük oranda “Semerkantlı meşhur zâhid imamlardan” olan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Rebî' es-Senkebâsî (ö. 452/1061) sayesinde sonraki nesillere intikal etmiştir. Senkebâsî babasının yanı sıra hadis hâfızı İdrisî'den ilim öğrendi.⁵³¹ Kendisinden ise hatib Ebü'l-Kâsım Ubeydullah el-Kuşânî ve oğlu Ebû Ali es-Senkebâsî istifade etti. Ancak en dikkat çekici öğrencisi Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Harrât'tı (ö. 500/1107).⁵³² Marangozluk mesleğinden dolayı “el-Harrât” lakabıyla tanınan Ali b. Osman Semerkant'ta muhtemelen hadis imlâ meclisleri

⁵²⁸ Bu eserin ismi ve râvilerine dair bilgi için bk. Nesefî, *el-Kand*, s. 51, 116, 369; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 228.

⁵²⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 369.

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 302; Nesefî, *el-Kand*, s. 369; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, IX, 252; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 260-261; Zehebî, *Siyer*, XVII, 226; a.mlf., *Tezkire*, III, 1062-64; a.mlf., *Târîh*, IX, 85; Suyûtî, *Tabakât*, s. 415; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 188; Yardım, “İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed”, *DİA*, XXI, 491-2.

⁵³¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 370.

⁵³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 172-3; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 149; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 268.

akdetmiş ve Sem‘ânî, bölgeye rihle yaptığı esnada Semerkant’ta onun ashâbından olan yirmi küsur kişiden istifade ettiğini bildirmiştir.⁵³³

bb. Ebü’l-Fazl el-Kâgazî (ö. 423/1032)

“Şeyh” ve “Semerkant müsnidi” vasıflı Ebü’l-Fazl Mansur b. Nasr b. Abdurrahîm b. Mett es-Semerkandî el-Kâgazî⁵³⁴ muhtemelen 4./10. yüzyılın başlarında Semerkant’ta dünyaya geldi. “Mansûrî” diye adlandırılan kâğıdın yapımcılığından ötürü “el-Kâgazî” nisbesiyle tanındı. Bölgede etkili olan Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Cemmâl’dan ders aldı. Ayrıca Horasan muhaddisi Duhamşînî’den (ö. 348/960) de rivâyette bulundu. Kendisinden ise Ebü’l-Hasan b. Hizâm, Ebû İshak el-İsfahânî, Hasan b. Hüseyin el-Buhârî, fakih Ebû Bekir eş-Şâşî ve bölgenin ilim tâlipleri rivâyette bulundu. Hocaları Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Cemmâl’in ashâbı içinde uzun ömürlü olduğu bildirilen Kâgazî 423/1032 yılının Zilkade ayında Semerkant’ta vefat etmiştir.⁵³⁵

c. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Kuşânî (ö. 391/1001)

Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib el-Hâcibî el-Kuşânî es-Semerkandî. “Şeyh”, “müsnid” ve “dihkân” gibi vasıflarla zikredilen Kuşânî, Soğd bölgesinin Kuşâniye şehrine nisbetle Kuşânî, büyük dedesi Hâcib’e nisbetle Hâcibî olarak da bilinir. 316/928 veya 320/932 senesinde⁵³⁶ Büceyrî’nin ilim halkasına yetişen babası Ebû Nasr el-Kuşânî (ö. 357/968) ile birlikte Buhara yakınlarında bulunan Firebr’e götürülerek *Sahîh-i Buhârî* râvisi Firebrî’den söz konusu eseri dinledi. *es-Sahîh*’i dinlediği esnada onun çok genç yaşta olduğu kaydı yer alır⁵³⁷ ki bu kayda göre onun 310/922 yılı sonrasında doğduğu anlaşılır. Ebû Nuaym el-Esterâbâdî, Ebû Hassân Müheyb b. Süleym de onun hocaları arasında yer alır. Kendisinden bahseden kaynaklarda ülke dışına ilmî seyahat gerçekleştirdiğine dair bilgi yer almamaktadır ancak küçüklüğünde Firebrî’den dinlediği *el-Câmi’*’i memleketinde nakletmeye başladığı zamanlardan itibaren ülke geneli ve dışarıdan gelen ilim tâliplerinin ilgi odağı olmuştur.

⁵³³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 69-0.

⁵³⁴ Bu nisbe bazı kaynaklarda el-Kâgadî, bazılarında ise el-Kâgazî şeklinde kaydedilir. Sem‘ânî bu nisbeyi el-Kâgazî yani “zel” harfiyle ve kâğıt anlamına geldiğini doğuda bir tek Semerkant’ta kâğıt yapıldığına da dikkat çekmektedir (Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 327).

⁵³⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 327; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 76; Zehebî, *Siyer*, XVII, 368-9; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 118.

⁵³⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IV, 11; Zehebî, *Siyer*, XVI, 481.

⁵³⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 268.

Nitekim kendisinden Guncâr, Ömer b. Ahmed b. Şâhîn es-Semerkindî (ö. 454/1062) İbn Mâmâ (ö. 436/1045)⁵³⁸ hadis rivâyet etmiş, ülkeye rihle yapan Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hallâl el-Bağdâdî, Ebû Sehl Ahmed b. Ali el-Ebîverdî, Ebû Tâhir eş-Şucâ'î, Ebû Bekir el-Erdestânî (ö. 424/1033),⁵³⁹ Ebû Sa'd Mansur b. İshak el-Hazrecî,⁵⁴⁰ bölgede ise fakih Ebû Nasr ed-Dâvûdî (ö. ?)⁵⁴¹ ve Ebû Hafs el-Hanbî'nin *es-Sahîh*'i dinledikleri bilinmektedir. Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî'yi Kuşâniye'ye götürerek Kuşânî'den *Sahîh*'i *Buhârî*'yi dinlettiği kaydedilir⁵⁴² ki bu bilgiye göre kendisi de oğluyla birlikte söz konusu eseri dinlediği anlaşılmaktadır. Ebû Ali el-Kuşânî'nin mezkûr öğrencileri arasında Ebû Sa'd el-Hazrecî ile Ebû Hafs el-Hanbî tariklerinin öne çıktığı görülmekte olup söz konusu eserin bu iki isim vasıtasıyla Sem'ânî'ye kadar geldiği bilinmektedir.

Kaynaklarda onun Kuşâniyeli ilim sahipleri arasında “meşhur olanı”, “uzun ömürlü ve güvenilir bir râvî” olduğuna vurgu yapılmakta olup hakkında “ed-Dihkân” vasfının yer alması onun ilimle iştigali yanı sıra yöre reisliği yaparak geçimini temin ettiğini göstermektedir. Kuşânî memleketinde 391/1001'de vefat etmiştir.⁵⁴³

2. 5./11. Yüzyıl

Bu yüzyılın ilk yarısında Büceyrî'nin ilim halksında yetişen Ebû Nasr el-Kermînî'nin talebesi Nesefli Ebû Nasr es-Selâmî bilinmektedir. Aynı asrın ikinci yarısında ise mezkûr âlimden Büceyrî'nin *el-Câmi* "ini dinleyip nakleden muhaddis Ebû Bekir el-Beledî'nin (ö. 504/1110) öne çıktığı görülür. Ancak burada şunu belirtelim ki

⁵³⁸ Zehebî, *Siyer*, XVII, 580.

⁵³⁹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 28; Zehebî, *Siyer*, XVII, 428.

⁵⁴⁰ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 361. Bu tarikle Sem'ânî'ye kadar devam eden *Sahîh-i Buhârî* râvî silsilesi şu şekildedir: Buhârî → Firebrî → Ebû Ali el-Kuşânî → Ebû Sa'd Mansur b. İshak el-Hazrecî es-Serahsî → Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Hasîrî el-Belhî (ö. 527/1133). Sem'ânî söz konusu eseri Belhî'den icazet yoluyla almıştır. bk. (*et-Tahbîr*, I, 386.)

⁵⁴¹ Fakih Ebû Nasr ed-Dâvûdî Ebû Bekir el-İştihânî'den (ö. 388/998) semâ'da bulunmak amacıyla İştihan'a geldiğinde İştihânî ona *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip dinlemediğini sorar. Dâvûdî Kuşânî'den dinlediğini söyleyince İştihânî ben Firebrî'den *es-Sahîh*'i dinlediğim zaman yaşıma göre daha büyük, o ise henüz omuzlarda taşındığı sıralarda dinlemişti. Onunla benim semâ'm bir olur mu demesi üzerine Dâvûdî İştihânî'den de *es-Sahîh*'i dinlediği kaydedilir. Bilgi için bk. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 268.)

⁵⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 242-3.

⁵⁴³ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 185; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 327; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 203; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 462; Zehebî, *Siyer*, XVI, 481; a.mlf., *Târîh*, VIII, 698, 711.

Selâmî ile Beledî Nesepli âlimler olup Nesef'te *el-Câmi*'in bunlar vasıtasıyla yaygınlaştığı görülür. Dolayısıyla Selâmî ile Beledî Nesepli âlimlerle birlikte ele alınacaktır.

3. Değerlendirme

Semerkant ilim, kültür, geçmişe dayanan tarihî ve kalabalık nüfusa sahip olması gibi özellikleriyle bölgenin önemli şehirlerindendi. Bu özelliklerinden dolayı bu şehirde tarih boyunca çok sayıda meşhur âlim çıkmıştır. Meselâ 4./10. yüzyılın ilk yarısında hadis alanında Büceyrî ve İbn Hibbân'ın yanı sıra Bağdat'tan Maverâünnehir'e gelip Semerkant'a yerleşen muhaddis Cemmâl gibi isimlerin öne çıktığı ve Büceyrî tarafından *el-Câmi*' adlı bir hadis kitabı telif edildiği görülür. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise Büceyrî halkasında ilim tahsil eden Ebü'l-Abbâs el-Huşûfağnî, Ebû Nasr el-Kermînî, Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Kuşânî, İbn Hibbân ve Cemmâl'den hadis öğrenen İdrisî gibi isimler dikkat çeken simalardı. İdrisî Semerkant ricâlini tanıtmak amacıyla *Târîhu Semerkant* adlı bir eser kaleme alarak Dârekutnî gibi devrinin ünlü muhaddisine sunmuştur.

5./11. yüzyılın ilk yarısında ise Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Cemmâl'in ashâbı içinde en son vefat ettiği bildirilen Ebü'l-Fazl el-Kâğazî ile hadis hâfızı İdrisî'den hadis öğrenen Senkebâsî'nin öne çıktığı görülür. Bu yüzyılın ikinci yarısında ise hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen Sâvî, Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Kûhmîsenî ile Senkebâsî'den hadis dersleri alan Harrât bölgede etkili isimlerdendi. Ancak Nesepli âlimlerden çokça istifade etmesi ve Nesepli âlimlerin ilim halkalarının bir bütün halde ele alınması gerekçesiyle Sâvî ile Kûhmîsenî Nesepli âlimlerle birlikte tanıtıldı. 5./11. yüzyıldaki hadis âlimleri arasında bölgede Müstağfirî'nin tedrisatından geçerek sonradan Nişabur'a yerleşen Kûhmîsenî'nin 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla birlikte 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı bir isnad kitabı kaleme aldığı kaydedilir.⁵⁴⁴

6./12. yüzyılda ise Nesef'te ilim tahsil ederek sonradan Semerkant'a yerleşen hadis hâfızı Necmüddin en-Nesefî'nin varlığı bilinmektedir. O hadis, tefsir, fıkıh, kelam gibi çeşitli ilim dallarında kendini yetiştirerek farklı alanlarda 100 civarında eser kaleme almıştır. Ancak Necmüddin de Nesepli hoca-talebe ağlarının bir arada görülmesi düşüncesiyle Nesef kısmında ele alınacaktır.

⁵⁴⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 702-03.

F. NESEF

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Nesef, Maverâünnehir'in nüfus, kültür, ilim ve iktisadî açıdan önemli şehirlerinden biriydi. Aynı zamanda bölgenin en erken fethedilen yerleşim merkezlerinden olup bu şehirde hemen hemen her alanda ulemanın yetiştiği bilinmektedir. 4./10. yüzyılın ilk yarısında Nesepli ulema arasında Buhârî ve Tirmizî'den *el-Câmi* 'adlı eserlerini dinleyip bu eserlerin rivâyetiyle bilinen Hammâd b. Şâkir en-Neseî ile talebesi Abdülmü'min b. Halef en-Neseî dikkat çekmektedir. Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Ebû Amr en-Neseî el-Müezzin ile hocasından her iki eseri de dinleyen Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafi gibi isimlerin 4./10. yüzyılın ikinci yarısında etkili oldukları görülür. Burada Hammâd b. Şâkir'in ilim halkası ve onun talebelerinin ilim halkaları ellişer yıllık periyodlarla tanıtılacaktır.

1. 4./10. Yüzyıl

4./10. yüzyılın ilk yarısında Nesef'te etkili olan isimler Hammâd b. Şâkir ile onun talebesi olan Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'dir. Söz konusu isimlerin yanı sıra bu dönemde Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî (ö. 318/930) ve Su'lûkî (ö. 344/955) gibi hadis hâfızları bilinmekte ise de bunlar mezkûr isimlere göre daha az etkili olup Su'lûkî'nin Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'ye müstemlîlik yaptığı bildirilmektedir.⁵⁴⁵

a. Buhârî ve Tirmizî Râvisi Hammâd b. Şâkir (ö. 311/923)

İmam ve muhaddis gibi vasıflarla anılan Ebû Muhammed Hammâd b. Şâkir b. Seviyye⁵⁴⁶ en-Neseî, Nesef'in şehristanında dünyaya geldi⁵⁴⁷ ve bu yüzden şehristana nispetle "el-Medînî", daha genel olarak Nesef'e nispetle "en-Neseî" nisbeleriyle anıldı. İlim tahsili için Belh, Irak ve Şam bölgelerini dolaşarak İsa b. Ahmed el-Askalânî, âbid bir karakter olan Muhammed b. el-Fazl el-Belhî gibi devrinin muhaddislerinden hadis tahsil etti. Bölgede ise Buhârî'den *es-Sahîh*'ini dinleyip rivâyet eden İbrahim b. Ma'kil en-Neseî (ö. 295/908) ile Tâhir b. Muhammed b. Mahled gibi Nesepli üç râviden biridir.⁵⁴⁸ Buhârî'nin Nesef şehrinin Bâyan isimli mahallesinde konakladığını ve kendisinin de bu mahalleden geçerken Buhârî'nin namaz kıldığı mescitte namaz irad

⁵⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

⁵⁴⁶ *el-Ensâb*'da Sevre olarak verilmektedir.

⁵⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 185.

⁵⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 366; Zehebî, *Siyer*, XII, 398.

ettiğini⁵⁴⁹ bildiren Sem‘ânî’nin kaydına binaen Buhârî’nin Neseî’e uğradığı o sıralarda Hammâd b. Şâkir’in ondan eserini dinleme fırsatı bulduğu düşünülebilir. Ayrıca o, Tirmizî’den da *el-Câmi‘* adlı eserini dinlemiştir.

Hayatında yaptığı rihleleri, naklettiği eserler ve yetiştirdiği talebeleriyle geride önemli ilmî miras bırakan ve “sika”, “sadûk”, “me’mûn” gibi ta‘dîl lafızlarıyla anılan Neseî, 311/923’de vefat etmiştir. Onun klasik kaynaklarda varrâk⁵⁵⁰ olarak anılması, kendisinin ilmî hayatı haricinde kitap istinsahı ile geçimini sağladığını göstermektedir.

Kütüb-i Sitte’den iki eserin râvisi olan Hammâd b. Şâkir’in halkasında Muhammed b. Zekerriyya en-Neseî (ö. 344/955), Abdülmü’min b. Halef en-Neseî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc en-Neseî es-Sayrafî (ö. 375/985) ve Ebû Amr Bekir b. Muhammed b. Ca‘fer⁵⁵¹ en-Neseî el-Müezzîn (ö. 380/990) gibi isimlerin varlığı bilinmektedir. Abdülmü’min b. Halef ve Ebû Amr en-Neseî el-Müezzîn kendisinden *Sahîh-i Buhârî*’yi, Ebû Nasr en-Neseî es-Sayrafî ise hem Buhârî hem de Tirmizî’nin *el-Câmi‘*lerini⁵⁵² dinleyip sonraki nesillere aktarmışlardır.⁵⁵³

b. Zâhirî mezhebi mensubu Abdülmü’min b. Halef en-Neseî (ö. 346/957)

Ebû Ya‘lâ Abdülmü’min b. Halef b. Tufeyl b. Zeyd b. Tufeyl b. Şerîk b. Şemmâs b. Zeyd b. el-Hâris b. Müslim et-Temîmî en-Neseî’nin büyük büyük dedesi olan Hâris’in sahâbeden olduğu bildirilir.⁵⁵⁴ Kaynaklarda “hadis hâfızı”, “imam”, “kudve” ve “muhaddis” vasıflarıyla anıldığı görülür. 259/873⁵⁵⁵ yılının Şaban ayında Neseî’te dünyaya gelmiş ve bu şehre nisbetle “en-Neseî”, Arapların Temîm kabilesine nisbetle de “et-Temîmî” olarak anıldı. İlk öğrenimini memleketinde Buhârî ile görüşme

⁵⁴⁹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 69.

⁵⁵⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 394; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 257. Varrâk/nâsih Ortaçağda mushafları, hadis ve diğer alanlarda telif edilen eserleri ücret karşılığında istinsah eden kâtipleri ifade etmek üzere kullanılırdı. Kimi zaman da kâğıt satan kimseler için yani bir anlamda kırtasiyecilik mesleğini de ifade ederdi. (Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XIII, 8, 300; M. Uğur Derman, “Hattat”, *DİA*, XVI, 493-9).

⁵⁵¹ Kaynakların bazılarında Ca‘fer, Zehebî’nin *Târîhu’l-İslâm* (VII, 239) ve *Siyer*’inde (XV, 5) Câmi‘ şeklinde kaydedilmektedir.

⁵⁵² İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵⁵³ İbn Nâsiruddîn, *Tavzîh*, V, 212; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 257-8; Zehebî, *Siyer*, XV, 5; a.mlf, *Târîh*, VII, 239; İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tabîrû’l-müntebih bi-tahrîri’l-Müştebih* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, II, 701.

⁵⁵⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 437.

⁵⁵⁵ Zehebî bir yerde doğum tarihini 257/871 olarak verirken diğer eserlerinde ise 259/873 şeklinde kaydetmiştir (*Tezkire*, III, 866).

fırsatı bulan dedesi Tufeyl b. Zeyd'den alan Abdülmü'min b. Halef,⁵⁵⁶ dayısı Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Acennes'ten (ö. 290/903)⁵⁵⁷ tamamlayıp Buhara'da Sâlih Cezere, Semerkant'ta Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Keş'te Muhammed b. Abd b. Humeyd, Tirmiz'de Ahmed b. Sâlih ve diğer isimlerden hadis tahsil etti. Neseî'e bağlı Şîrekas köyünde Ebû Muhammed Nasr b. Muhammed eş-Şîrekasî'den (ö. ?) Tirmizî'nin *el-Câmi'*ini dinledi.⁵⁵⁸ İlim talebi amacıyla batıda Horasan'ın farklı bölgelerine, Mısır ve Yemen'e yolculuklar yapan Abdülmü'min b. Halef, Bekir b. Sehl ed-Dimyâtî, Ebû Hâtim er-Râzî, Belh'te Abdüssamed b. el-Fazl, Bağdat'ta Küdeymî, Basra'da Fazl b. Hubâb el-Cumahî, Mevsıl'de Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919), Dımaşk'ta Ebü'l-Abbas ez-Ziftî gibi isimlerin de içerisinde yer aldığı binden fazla âlimden faydalandı.⁵⁵⁹ Yine Bağdat'ta bulunduğu dönemde Muhammed b. Davud ez-Zâhirî'den (ö. 297/910) Zâhirî fikhını öğrendi.⁵⁶⁰

Uzun süren bu ilmî yolculuktan döndüğünde Neseî'te bulunan bir mescitte hem ilim halkası oluşturduğu hem de imamlık görevinde bulunduğu ve Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ el-Yezdâzî'nin (ö. 344/955) ona müstemlîlik yaptığı nakledilmektedir.⁵⁶¹

Zâhirî mezhebi mensubu olan Abdülmü'min b. Halef en-Neseîî memleketinde Mu'tezile, Karâmita gibi bid'at ehli olarak görülen ekollerle mücadele etti. Kaynaklarda Mu'tezile'nin önde gelen ismi Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî'nin (ö. 329/941) Neseî'e geldiği bildirilir. Abdülmü'min b. Halef'in dışındaki Neseîli âlimler onu iltifatla karşılayıp ikramda bulunmuşlar, Ka'bî ise onun gelmediğini öğrenince kendisi kalkıp

⁵⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 139.

⁵⁵⁷ Ebû Ya'lâ en-Neseîî'nin dayısı olan Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. Acennes el-Acennesî el-Buhârî (ö. 290/903), Irak'a ilim öğrenimi için geldiğinde orada Hicaz ve Basralı ulemeden yararlandı. Ayrıca Zâhirî mezhebinin kurucusu Ebû Süleyman Davud b. Ali el-İsfahânî'den (ö. 270/884) de dersler aldı ve onun eserlerini okuyup Zâhirî mezhebine geçti. Kendisinden ise Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ en-Neseîî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ustâz, Ebû Salih Halef b. Muhammed el-Hayyâm gibi talebeleri rivâyette bulunmuştur. Abdülmü'min b. Halef'in Zâhirî mezhebine geçmesinde dayısının da etkisi olduğu görülmektedir. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 402.

⁵⁵⁸ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 464-5.

⁵⁵⁹ Neseîî, *el-Kand*, s. 437.

⁵⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, XV, 480.

⁵⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

Abdümü'min'in mescidine gelmiştir. Ancak buna rağmen Abdümü'min'in kendisine iltifat etmediğini görünce Ka'bî şaşkınlıkla oradan ayrılmıştır.⁵⁶²

Nesefî'nin imamlık yaptığı mescitte Karmatîlere⁵⁶³ karşı mücadele ettiği de görülür. Bir keresinde Samanî hükümdarının veziri Ebü't-Tayyib el-Mus'abî ona adamlarını gönderip ikaz etmesine rağmen terâvih namazı sonrası yaptığı duasında veziri mülhidlik ve zındıklıkla suçlamış ve ayrıca Karmatîlerle birlikte ona da beddua etmiştir.⁵⁶⁴

Âsâra yani rivâyetlere düşkünlüğü ve bid'at ehline karşı sert tutumlarıyla bilinen Abdümü'min b. Halef, 346/957 yılının Cemaziyelahir ayında 87 yaşında vefat etmiştir.

Abdümü'min b. Halef'in Nesef'teki önemli hocası Hammâd b. Şâkir'dir. Ondan *Sahîh-i Buhârî*'i dinleyip ilim tâliplerine nakletmiştir.⁵⁶⁵ Kendisinden Abdülmelik b. Mervân el-Meydânî, Ahmed b. Ammâr b. İsmâ, İbn Mihrân el-Bağdâdî (ö. 375/985), Ebû Ali Mansur b. Abdullah el-Herevî (ö. 401/1011), Ebü'l-Hasan et-Taberî, Ebû Ali el-Belhî gibi isimler ilim almışsa da bunlar arasında özellikle Ebû Bekir el-Evdenî⁵⁶⁶ ve Ebû Nasr el-Kelâbâzî'nin bölgedeki etkinlikleri bilinmektedir. Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini altı defa naklettiği bildirilen Muhammed b. İsmail el-Ya'kûbî en-Nesevî (ö. 389/999)⁵⁶⁷ söz konusu eseri hocası Abdümü'min b. Halef vasıtasıyla Hammâd b. Şâkir'den almış olmalıdır.

İlim öğrenimi amacıyla doğu ve batıyı dolaşarak hadis ve fıkıh tahsil eden Abdümü'min b. Halef, münekkitlerce hadis rivâyetinde güvenilir biri olarak tanıtılır ancak onun garîb rivâyetlerinin varlığına da dikkat çekilir. İlmî hayatında İbn Davud ile dayısı Ebû Muhammed el-Acennesî'nin etkisiyle de Zâhirî mezhebinin benimsemiş bir fakih olan Abdümü'min b. Halef fikhî olarak Ehl-i re'y'e, itikâdî olarak da Karmatî ve Mu'tezile gibi ekollere karşı sert mücadeleleri ile tanınmıştır.⁵⁶⁸

⁵⁶² Nesefî, *el-Kand*, s. 437-39.

⁵⁶³ Aşırı Şiî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre. Bilgi için bk. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-4.

⁵⁶⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 437-9.

⁵⁶⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 139, XII, 159.

⁵⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 380.

⁵⁶⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 513; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 34.

⁵⁶⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 437-9; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVII, 196; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ 'i'l-hadîs*, III, 57; Zehebî, *Tezkire*, III, 866; a.mlf., *Siyer*, XV, 480; a.mlf., *Târîh*, VII, 836; Suyûtî, *Tabakât*, s.

c. Buhârî ve Tirmizî râvisi Ebû Nasr en-Nesefî es-Sayrafi (ö. 375/985)

Ebû Nasr Ahmed b. Muhtâc b. Ravh en-Nesefî es-Sayrafi, Nesefli muhaddis Hammâd b. Şâkir'in kızıdan torunu olup 294/906'da Nesef'te dünyaya geldi ve bu şehre nisbetle anıldı. Mahmud b. Anber en-Nesefî ve kadı Abdullah b. Yahya es-Serahsî gibi isimler yanı sıra dedesi Hammâd b. Şâkir'den Buhârî ve Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserlerini dinledi.

Hakkında daha fazla bilgi yer almayan Nesefî'den söz konusu eserleri güzel bir nüshadan dinlediklerini ve onun Semerkant'a yerleştiğini bölgenin meşhur muhaddisi İdrisî kaydetmiştir. Muhtemelen Semerkantlı bir âlim olan İdrisî Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerini, onun Semerkant'a gelişinden sonra dinlemiştir. Dolayısıyla onun ilmî birikimini aktaran isim olarak İdrisî'den söz edilebilir ki onun hakkındaki bilgilere Semerkant ders halkalarının inceleneceği kısımda yer verilmiştir. İlmî hayatı ve unvanlarına yönelik pek fazla kaydın bulunmayışı ve "Sayrafi" nisbesiyle anılması, kendisinin daha ziyade altın ticareti veya paraların değerini tespit işiyle meşgul olduğu ve kendini ilme veremediği anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹

d. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzîn (ö. 380/990)

Çokça Kur'ân tilaveti ve bid'at ehline karşı sert tutumlarıyla bilinen Ebû Amr Bekir b. Muhammed b. Ca'fer b. Râhib er-Râhibî en-Nesefî 297/910 yılında doğdu. Sem'ânî eserinde onun oğlu, torunu ve kardeşine yer vererek bu ailenin nisbesini Nesefli Râhib'e nisbetle anıldıklarını bildirir.⁵⁷⁰

Ebû Amr en-Nesefî, Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiş, ayrıca Mahmud b. Anber en-Nesefî'den de istifade etmiştir. Ebû Amr en-Nesefî'nin talebeleri incelendiğinde öne çıkan isim, kendisinden 370/981 senesinde *Sahîh*'i dinlemiş olan hadis hâfızı Müstağfirî'dir. Ebû Amr en-Nesefî Buhara ve Nesef şehirlerinde uzun seneler *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmuştur. 380/990'da Vîtken denilen köyde vefat etmiş, Nesef'e götürülerek oraya defnedilmiştir. Ebû Amr en-Nesefî'nin "müezzîn" vasfıyla anılmış olması, onun müezzînlik görevinde bulunduğunu gösterir.⁵⁷¹

356; Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler* (H. IV/M. X. asır), İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 98-9.

⁵⁶⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 83; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

⁵⁷⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 59.

⁵⁷¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 102; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 220; Zehebî, *Târîh*, VIII, 476; a.mlf., *Siyer*, XVI, 396.

2. 5./11. yüzyıl

5./11. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Neseî'nin Gûbdîn köyüne nisbetle anılan Gûbdînî (ö. 427/1036), Ebû Tûrâb el-Cevbakî (ö. 448/1056) gibi hadis hâfızlarının varlığı bilinmekte olup bu isimler içerisinde daha ziyade Hammâd b. Şâkir'in ilim halkasında yetişen mezkûr isimlerden beslenen ilim tâliplerinin öne çıktığı görülür. Bu yüzyılın ilk yarısında söz konusu silsilenin önemli isimleri Ebû Amr en-Neseî el-Müezzîn'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Müstağfirî ile onun öğrencisi Nahşebî'dir. Her ikisi de Neseîli olan bu hadis hâfızları aynı zamanda eser kaleme alan âlimlerdi. Aşağıda hem bu âlimler hem de onların ilim halkalarından yetişen takipçileri tanıtılacaktır.

a. Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039)

“Şeyh”, “âlim” ve “çok sayıda hadis rivâyeti olan” gibi ifadelerle anılan Ebû Nasr Muhammed b. Ya'kûb b. İshak b. Muhammed İbn Selâm es-Selâmî en-Neseî Neseî'te dünyaya geldi. Büyük dedesi Selâm'a nisbetle “Selâmî” olarak tanındı. İlk tahsilini Neseî'te babası başta olmak üzere *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Amr Bekir b. Muhammed en-Neseî (ö. 380/990) ve diğer yerli ulemeden tamamladı. Ülke geneli ve Horasan'ın bazı ilim merkezlerine ilmî sefer yaparak Buhara'da Ebû Saîd Abdullah b. Muhammed er-Razî, Ebû Hâmid es-Sâîğ, Merv'de Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Haddâdî, Serahs'ta fakih ve *Muvatta* râvisi Ebû Ali Zâhir b. Ahmed gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kermîniye'ye rihle yaparak hadis hafızı Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Kermînî'den Büceyrî'nin *el-Câmi*'ini dinledi. Kendisinden hadis hâfızı Müstağfirî hadis dinlemiş, Ebû Bekir el-Beledî ise Büceyrî'nin *el-Câmi*'ini dinleyip Neseî şehrinde nakletmiştir.

Hadis rivâyetinde “sika” ve “sadûk” olarak nitelendirilen Neseîli Selâmî 430/1039 senesi civarında vefat etmiştir.⁵⁷²

b. Çok Yönlü Bir Âlim: Müstağfirî (ö. 432/1041) ve İlim Halkası

Maveraüennehir Hanefî âlimlerinin önde gelen fakihi ve aynı zamanda büyük hadis hâfızı ve muhaddisi sayılan Ebü'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez b. Muhammed b. Müstağfir el-Müstağfirî en-Neseî 350/960'larda Neseî'te ilmî geleneğe sahip bir ailede dünyaya geldi. İlim dünyasında daha ziyade dedesi Müstağfir'e nisbetle

⁵⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 162; Zehebî, *Târîh*, XI, 1001; İbn Hacer, *Tabsîr*, II, 760.

tanındı. İlim tahsiline memleketinde dedesi ve babasıyla başlayıp yine aynı şehirde Neccâriye⁵⁷³ mezhebi mensubu Ebû İshak es-Süvâdî (ö. 374/984),⁵⁷⁴ Neseî kadısı ve muhaddis Ebû Ahmed el-Kantarî (ö. 388/998)⁵⁷⁵ gibi âlimlerden de ilim aldı. Neseî'e yakın mesafede bulunan ilim merkezlerine rihle yaparak Buhara'da Ebû Saîd er-Râzî (ö. 372/983), Zâhirî fakih Ebü'l-Kâsım ed-Dâvûdî (ö. 376/986),⁵⁷⁶ Semerkant'ta Ebû Ali el-Berde'î (ö. 406/1016)⁵⁷⁷ ve pek çok isimden farklı alanlarda dersler aldı. Abdurrahîm b. Zeyd b. en-Neseî (ö. 396/1006)⁵⁷⁸ ile birlikte Horasan'a yaptığı rihle esnasında Serahs'ta Zâhir b. Ahmed es-Serahsî (ö. 389/999), Merv'de *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebü'l-Heysem el-Küşmîhenî ve değişik isimlerle görüştü ve mukrî Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mervezî'den ise kıraatla ilgili dersler aldı.⁵⁷⁹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Haddâdî'den (ö. 388/998) Ebû Abdurrahman es-Sa'dî'ye ait *Târîhu Merv*⁵⁸⁰ adlı eseri dinledi. Müstağfirî'nin 370/981 senesinde muhtemelen Neseî'de Ebû Amr en-Neseî es-Sayrafi'den *Sahîh-i Buhârî*'yi⁵⁸¹ dinlediği biliniyor ise de kendisinden söz konusu eseri hangi isimlerin dinlediği kaynaklarda kaydedilmemiştir. O, bölgede hadis alanında yaptığı ilmî faaliyetleri ile öne çıkan Ebû Bekir el-Evdenî,⁵⁸² Kelâbâzî, Guncâr, Cercerâî,⁵⁸³ Ebû Ali el-Kuşânî,⁵⁸⁴ Bîkendî gibi muhaddislerden istifade etmiştir.

Zehebî'nin de belirttiği üzere Maverâünnehir ve Horasan dışına rihle yapmadığı anlaşılan Müstağfirî'nin 376/987'de Neseî'de bulunan Zâhidler Mescid'inde imlâ meclisi akdettiği kaydedilir⁵⁸⁵ ki, o sıralarda henüz 25 yaşlarındaydı. Müstağfirî İslâmî

⁵⁷³ Neccâriyye kalamî bir ekol olup Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845 civarı) tarafından kurulmuştur. Mezhepler tarihi müelliflerince, bu fırkanın sınıflandırmasındaki yeri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş, kimileri onu Mu'tezile'den, kimileri de Mürce'den yahut Cebriyye'den saymışlardır. Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DİA*, XXXII, 482-83.

⁵⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 179.

⁵⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 250.

⁵⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 262.

⁵⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 137-9.

⁵⁷⁸ Neseî, *el-Kand*, s. 374.

⁵⁷⁹ Neseî, *el-Kand*, s. 75.

⁵⁸⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1725-7.

⁵⁸¹ Neseî, *el-Kand*, s. 102; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 220.

⁵⁸² Zehebî, *Siyer*, XVI, 466.

⁵⁸³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 223-224.

⁵⁸⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 11-12.

⁵⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 367.

ilimlerde öne çıkan bir sima olması hasebiyle Nesef şehrine hatib olarak atanmış ve birkaç yıl bu görevde kalmıştır. Bu görevinin yanı sıra telif işleri ve talebe yetiştirmekle de iştigal etmiştir. Oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî, Ebû Mansur Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî, Hatîb el-Bağdâdî'den hadis ilmini öğrenen Ebû'l-Meâlî el-Hüseynî⁵⁸⁶ ise ondan ilim tahsil etmişlerdir. Ayrıca Yahya b. Hârûn el-Huşmincekesî (ö. 420/1029) Müstağfirî'den *Kitâbü'd-Delâil ve'l-mu'cizât* adlı eserini ve Kelbî'nin *et-Tefsir* adlı kitabını, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dandankânî ise Nesef'te Müstağfirî'nin yanında birkaç yıl kalarak tüm eserlerini dinlediği kaydedilmektedir.⁵⁸⁷ Nesef'te kendisinden çokça istifade eden ve müktesebatını sonraki nesillere aktaran isimler ise Nahşebî, torunu Ebû Recâ en-Nesefî (ö. 474/1081), Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî (ö. 487/1094) ve Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkindî el-Kûhmîsenî'dir (ö. 491/1098). Ayrıca hem kendisi hem de oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî'den ilim öğrenen Ebû Bekir el-Beledî (ö. 504/1111)⁵⁸⁸ de onun etkili talebelerindendi. Arkasında pek çok eser ve talebe bırakan Müstağfirî 30 Cemaziyelevvel 432/1041'de memleketi Nesef'te vefat etmiştir.

Sem'ânî kendi hocalarını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı eserinde Müstağfirî'nin kendine hangi tariklerle geldiğine kadar detaylı ve diğer kaynaklarda yer almayan bilgilere yer verir. Bu kayıtlara göre Müstağfirî'den en çok eserlerini dinleme fırsatı bulan isim Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî olup müellifin *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *ed-Deavât*, *er-Rukî*, *Târîhu Nesef ve Keş*, *el-Menâmât*, *et-Tıb*, *el-Evâil*, *Haccu Ebî Hanîfe*, *Târîhu Semerkand*, *Şemâilü'n-Nebî*,⁵⁸⁹ Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Semerkindî el-Kûhmîsenî ise *Târîhu Nesef ve Keş* ve *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, Nahşebî ise Abdülganî el-Ezdî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserine zeyil olarak yazdığı *Kitâbü'z-Ziyâdât* adlı eserlerini dinleyip sonraki nesillere intikalini sağlamışlardır.⁵⁹⁰ *et-Temhîd fi't-tecvîd*, *el-Müselselât fi'l-hadîs*, *Hutabü'n-Nebî aleyhi's-selâm (el-Hutabü'n-nebeviyye)*, *Kitâbü'l-Vefâ*, *Kitâb fi'l-hikme*, *Kitâbü'l-Eyyâm ve'l-leyâlî* de Müstağfirî'nin eserleri içerisinde zikredilir.

⁵⁸⁶ Hocası Müstağfirî de ondan rivâyette bulunmuştur. bk. (Zehebî, *Siyer*, XVIII, 520).

⁵⁸⁷ Nesefî, *el-Kand*, s. 540; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 132-3, XIII, 462.

⁵⁸⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-289.

⁵⁸⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 181-2; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1534-5.

⁵⁹⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1726; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 378-82.

Müstağfirî'nin eserlerinin isimleri incelendiğinde hadis, fıkıh, tecvid, kelim, hitabet, şiir, ricâl gibi farklı alanlarda çalışmalar yaptığı görülür. Bölgede yetişen ulema biyografilerine dair *Târîhu Neseî* ve *Keş* ve *Târîhu Semerkand* adlı eserlerinin günümüze intikali bilinmemekle beraber söz konusu kitaplardaki bilgiler ensâb, tarih, tabakat türü çalışmalarda yer alır. Hatta bu eserlerini harflere göre tertip ettiği “bu kitabın baş tarafında yer alan Muhammed isimli şahısların kısmında zikrettik.” ifadesinden anlaşılmaktadır.⁵⁹¹ İdrisî, Guncâr, Ebû Kâmil el-Basîrî ve Necmüddin en-Neseî gibi o da bölgenin önemli şehir tarihçileri (ricâl) arasında yerini almaktadır.

Karahanlılar ülkesinin yetiştirdiği en büyük simalarından olan Müstağfirî amelde Hanefî, itikadda Eş'arî mezhebi mensubu idi. Bununla birlikte hadis rivâyetinde güvenilir bir hadis hâfızı, Maverâünnehir genelinde cem', tasnif ve hadisleri anlama konusunda bir benzeri olmayan bir âlim olarak görülmüştür. Ancak o, rivâyetlerinde/eserlerinde mevzu olduğunu söylemeksizin mevzu hadislere yer verdiği gerekçesiyle Sem'ânî tarafından eleştirilmiştir.⁵⁹²

Müstağfirî'nin ilmî birikiminin Nahşebî, Ebû Recâ en-Neseî, Ebû Ali en-Neseî ve Kûhmîsenî tarafından sonraki nesillere aktarıldığı anlaşılmaktadır.

ba. Mu'cemü's-şüyûh Müellifi: Nahşebî (ö. 456/1064)

“Hâdis hafızı”, “imam”, “şeyh”, “müfîd” ve “rahhâl” gibi sıfatlarla anılan Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed b. Muhammed el-Üstügdâdî en-Nahşebî 408/1017'de Neseî'e 4 fersah mesafede bulunan Üstügdâdîze köyünde ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. Neseî'in diğer bir adı olan Nahşeb'e nisbetle “Nahşebî” diye meşhur oldu. Kendi ifadesine göre 420/1029 yılı dolayında ve 11-12 yaşlarında iken babasından hadis dersleri görmekteydi.⁵⁹³ Memleketinde kadı Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Beledî (ö. V. asır)⁵⁹⁴ ve akranlarından ders aldı. Bölgenin önemli ilim

⁵⁹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 380-3.

⁵⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 208; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 296-97; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-3; a.mlf., *Siyer*, XVII, 564; a.mlf., *Târîh*, IX, 516; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 19-20; Suyûtî, *Tabakât*, s. 424; İbrahim Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-9. Son zamanlarda Müstağfirî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve hadis ilmindeki yerine dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-9; Asilbek Abduganiev, *Ebû'l-Abbas el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2018), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 516-7.

⁵⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 289.

merkezleri Buhara'da Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Varrâk, Ebû Hafs el-Hanbî,⁵⁹⁵ Semerkant'ta Ebû Tâhir el-Cürcânî, Ebû Hafs eş-Şâhînî es-Semerkandî ve pek çok ismin derslerine katıldı. Debûsiye'de ise Ebû Muhammed ed-Debûsî'den Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'sini dinledi.⁵⁹⁶ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed en-Nesefî et-Turhârî'ye (ö. 5./11. asır) İbrahim b. Ma'kil'in (ö. 295/908) *el-Müsned*'inde Hz. Osman'ın müsnedine ayrılan kısmı okuduğu kaydedilir.⁵⁹⁷ Nahşebî'nin çokça istifade ettiği ve bazı kitaplarını dinlediği hocası şehrin önde gelen siması Müstağfirî'dir.

Daha sonra Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır bölgelerinin belli başlı ilim merkezlerini dolaştı. Merv'de Ebû'l-Kâsım el-Mahmûdî, uzun süre kaldığı İsfahan'da Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah ed-Dabbî ve onun tabakasındaki ulemadan dersler dinledi. Kaydedildiğine göre 50 yıl kadar süren hayatının önemli bir kısmını ilim talebine adayan ve bu nedenle kaynaklarda "rahhâl" unvanıyla anılan Nahşebî İsfahan'da iken Hanefî kadısı Hutabî ile Ebû Hanife hakkında tartışmıştı. Bu olayda kendine hâkim olamayan Hutabî onu dövmüş, Ebû Zekeriyâ İbn Mende (ö. 512/1119) onun sırtındaki darbe izlerini görmüştü.⁵⁹⁸ Nahşebî ilmî seyahati sonrasında memleketi Nesef'e dönmüş ve burada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Sem'ânî onun memleketine döndükten sonraki tavrını "vatanına döndü ancak çok az rivâyette bulundu" diyerek ifade etmiştir. Bundan dolayı kendisinden Ebû'l-Kâsım el-Mıssîsî ve Sehl b. Bişr el-İsferâyînî gibi sınırlı sayıda isimler hadis rivâyetinde bulunmuştur. Abdülganî el-Ezdî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserine *Kitâbü'z-Ziyâdât* adlı bir eser yazan hocası Müstağfirî'nin söz konusu eserini ondan dinleyip İsfahanlı Ebû Zekeriyâ Yahya b. Abdülvehhâb el-Abdî'ye (ö. 512/1118) naklettiği bildirilmekte olup⁵⁹⁹ Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen ve bölgede etkili olan isim ise Semerkantlı Ehl-i hadîs ve Şâfiîler'in imamı Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed es-Sâvî (ö. 484/1091) idi. Nahşebî bir rivâyete göre 456/1064, başka bir kayıta göre ise 457/1065'te Nesef veya Semerkant'ta vefat etmiştir.

Başta Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere âlimlerce sağlam bir hadis hâfızı, güçlü bir ezber ve hadis anlama kabiliyetine sahip, güzel ahlak sahibi olduğu bildirilen Nahşebî,

⁵⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 187-9.

⁵⁹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 47.

⁵⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 288.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 268.

⁵⁹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 378-82.

yarım asırlık hayatını hadis öğrenimi için adadığı halde çok fazla öğrenci yetiştiremediği, ilmî birikimini daha ziyade eserleriyle sonraki nesillere aktardığı söylenebilir. Kaynaklarda Nahşebî'nin *el-Hinnâiyyât min Fevâidi Ebi'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. İbrahim el-Hinnâî* adlı tahrir çalışması ile⁶⁰⁰ ders aldığı hocalarını tanıtmak amacıyla *Mu'cemü's-şuyûh* adlı bir eserinden bahsediliyorsa da günümüze intikali bilinmemektedir. Sem'ânî *el-Ensâb* adlı eserinde bölgenin ulemasına dair bilgi verirken "Nahşebî *Mu'cemü's-şuyûh* adlı eserinde şöyle der" gibi ifadeler kullanır ve bazen de varsa onun değerlendirmelerine yer yer atıflar yapar.⁶⁰¹

5./11. yüzyılın ikinci yarısında da Hammâd b. Şâkir'in ilim halkasında yetişen isimlerin talebelerinin talebeleri etkili olduğu bir dönemdir. Bu tarihî dilimde varlığı bilinen önemli isimler hadis hâfızı Müstağfirî'nin dört talebesi olduğu görülür. Bunlar kendi torunu hadis hâfızı Ebû Recâ en-Nesefî, hocasından birçok eserini dinleyip nakleden Ebû Ali en-Nesefî, Müstağfirî'nin tedrisatından geçen Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî ve hem kendisi hem de oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî'den ilim öğrenen Ebû Bekir el-Beledî'dir. Yine bu dönemde Müstağfirî'nin öğrencisi olan hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini öğrenen Ebû Tâhir es-Sâvî'nin de önemli sima olduğu bilinmekte olup bu isimleri ele alırken öncelikli olarak Nahşebî'nin talebesi Ebû Tâhir es-Sâvî tanıtılacak ardından Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen isimlere geçilecektir. Müstağfirî'nin ilmî mirası mezkûr isimler sayesinde Maverâünnehir, Horasan ve Irak'a aktarılmıştır.

Ehl-i hadîs ve Şâfiîler'in imamı: Ebû Tâhir es-Sâvî (ö. 484/1091)

"Şeyh", "Semerkantlı Ehl-i hadîs ekolü ve Şâfiîlerin imamı" gibi unvanlarla anılan Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed b. Allek es-Sâvî 430/1039 senesi sonrasında İsfahan'da doğdu. Sâvî nisbesinden aslen Rey ile Hemedan arasında bulunan Sâve şehrinden olduğu ve Semerkant'a götürüldüğü bilgisinden de gençliğinde oraya geldiği anlaşılr. O Maverâünnehir'de bazı isimlerden Şâfiî fikhını öğrendi. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Fârisî'nin Rebiülevvel 466/1073'de Semerkant'ta düzenlediği imlâ meclisinde hadis dinledi. Ebû'r-Rebî' el-Îlâkî, Ahmed b. Mansur en-Neysâbûrî, Ebû'l-

⁶⁰⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, s. 273. Nahşebî'nin bu eseri günümüze ulaşmış olup eserin tanıtımına ilgili kısımda yer verilecektir.

⁶⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 219-220; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 175; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 354; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 267; a.mlf., *Târîh*, X, 72; a.mlf., *Tezkire*, III, 1165; Suyûtî, *Tabakât*, s. 436; İbnü'l-Îmâd, *Şezerât*, V, 236. Nahşebî'nin eserine yapılan atıfların bazıları için bk. *el-Ensâb*, II, 289, 374, III, 39, 82, 267, 323, 379, IV, 194, V, 61, 188.

Hüseyin b. en-Nakkûr gibi isimler de hocalarından bazıları olup Nesefli hadis hâfızı Nahşebî'den hadis ilmini tahsil etti. Kendisinden oğlu Ebû'l-Hasan Ali b. Abdurrahman, hadis hâfızı İsmail b. Muhammed es-Semerkindî, Merv sakini Muhammed b. Ali el-İsferâyînî ve onların akranları rivâyette bulunmuştur.

“Şâfiî mezhebi imamı ve mutkin (sağlam) bir râvî” olduğu nakledilen Sâvî, 484/1091'de Bağdat'ta vefat ettiği sırada cenaze törenine Nizamülmülk gibi devrinin büyükleri de katıldığı kaydedilir⁶⁰² ki bu onun Irak gibi önemli ilim merkezinde ilmî faaliyetlerde bulunarak ilmî çevrede tanınan biri haline geldiği ve bu yüzden Maverâünnehir'de öğrencilerinin olmadığını akla getirmektedir. Her halükarda onun hocası Nahşebî'den aldığı ilmî birikimi bulunduğu yerlere götürerek yaydığını söylemek mümkündür.

İbnü'l-İmâd Ebû Tâhir es-Sâvî'nin nisbesini Şâvî ve hadis hâfızı gibi diğer kaynaklarda yer almayan ifadelerle tanıtmakta, Necmüddin en-Neseî onunla görüştüğü halde ne senedli hadis ne de icazet alamadığını, 52 yaşında vefat ettiğini ve Bağdat'ta bulunan kabrini ziyarette bulunduğunu kaydetmektedir.⁶⁰³

bb. Ebû Recâ en-Neseî (ö. 474/1081)

Şeyh ve hadis hafızı gibi unvanların sahibi Ebû Recâ Kuteybe b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman el-Osmânî en-Neseî, 409/1019 senesinde Neseî şehrinde doğdu. Neseî şehrinin hatibi Müstağfirî'nin torunu olup büyük dedesi Osman ve doğduğu şehre nisbetle anılır. Ülke genelinde Neseî ve Semerkantlı âlimlerden ilim tahsil etti. Semerkant dışında hangi merkezlere ilmî yolculuklar yaptığına dair fazla bilgi bulunmayan Ebû Recâ en-Neseî, 474/1081'de Rebiülahir ayının dokuzunda 65 yaşında vefat etmiştir. Hocaları arasında şeyh vasıflı Ebû Ahmed Abdülmelik b. Kâsım el-İbrîsemî'nin ismi bilinmekte ise de onun çokça istifade ettiği isim hadis hâfızı Müstağfirî'dir.

İlmî yönden olgunlaştığı dönemde Neseî şehrinin merkez camisinin maksuresi girişindeki bir mekânda (muhtemelen uzun yıllar) hadis imla meclisleri akderderdi. Onun bu meclislerinin birinde 13 yaşında ilk defa kendisinden hadis dinleyen isim Necmüddin en-Neseî'dir. Çokça ilim öğrendiği Semerkant'ta da imlâ meclisi

⁶⁰² Sübkî, *Tabakât*, V, 101.

⁶⁰³ Neseî, *el-Kand*, s. 364; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 638; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 179; Sarîffînî, *el-Müntehab*, s. 348; Zehebî, *Târîh*, X, 532; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 359.

oluşturduğu kaydedilir. Necmüddin en-Neseî'nin dışında ondan yörenin hangi isimleri ders dinlediği bilinmese de yıllar süren imlâ meclisleriyle çok sayıda öğrenci yetiştirdinde şüphe yoktur.⁶⁰⁴

bc. Neseîli muhaddis Ebû Ali en-Neseî (ö. 487/1094)

“İmam”, “hadis hâfızı” ve “muhaddis” gibi unvanların sahibi Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik b. Ali b. Musa b. İsrâfil en-Neseî 404/1013'te Neseî şehrinin müftüsü, kadı Ebû'l-Fevâris Abdülmelik b. Hüseyin en-Neseî ailesinde dünyaya geldi. Neseî'te hadis imlâ meclisleri akdeden babası⁶⁰⁵ ve şehrin önde gelen âlimlerinden ilk tahsilini tamamladı.

Ebû Ali en-Neseî ilmî hayatında muhaddis Hayyâm'ın ders halkasında yetişen Ebû Nuaym Hüseyin b. Muhammed, Mu'temed b. Muhammed el-Mekhûlî gibi isimlerden ders aldı. Memleketi Neseî'te döneminin öne çıkan siması olan Müstağfirî'nin ders halkasında yetişmiş olup hocasının birçok eserini de dinleme fırsatı buldu. Hocasının vefatı sonrasında ondan aldığı ilmî birikim ve eserlerini bölgede okutarak yayılmasını sağladı, kimilerine de söz konusu eserlere dair icazet verdi. Kendisinden istifade edenler arasında Osman b. Ali el-Bîkendî, Ebû Sâbit el-Bezdevî, Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Nasr yer alıyor ise de kendisinden birçok eser nakleden Ebû'l-Fazl el-Mutahharî ile çokça rivâyet alan Necmüddin en-Neseî öne çıkan isimlerdir.

Kendisinden Semerkant hatibi Ebû Bekir el-Âmirî (ö. 550/1155) hocası Müstağfirî'nin *Delâilü'n-nübüvve*,⁶⁰⁶ Ebû Sâbit Muhammed b. Ömer es-Saffâr el-Müstemlî (ö. 554/1159) *Kitâbü't-Tıb*,⁶⁰⁷ Ebû'l-Fezâil Muhammed b. Abdullah es-Semerkandî (d. 437/1045) *Târîhu Neseî ve Keş*,⁶⁰⁸ Ebû'l-Abbas en-Nesevî'nin *el-Hurûf* adlı iki cildlik kitabını icazeten almış,⁶⁰⁹ Ebû'l-Fazl el-Mutahharî (ö. 538/1144) ise *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *ed-Deavât*, *er-Rikk/Rukî*, *Târîhu Neseî ve Keş*, *el-Menâmât*, *et-Tıb*, *el-Evâil*, *Haccu Ebî Hanîfe*, *Târîhu*

⁶⁰⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 685-6; Zehebî, *Târîh*, X, 371.

⁶⁰⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 113, 381.

⁶⁰⁶ Zehebî, *Târîh*, XI, 996.

⁶⁰⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1518.

⁶⁰⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 146; a. mlf., *el-Müntehab*, I, 1479-0.

⁶⁰⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1479-0.

*Semerkand, Şemâilü'n-Nebî*⁶¹⁰ adlı eserleri dinleyip nakletmişlerdir. Neseef şehrinin yanı sıra Buhara ve Semerkant şehirlerinde de hadis naklettiği bildirilen Ebû Ali en-Neseî 22 Cemaziyelahir 487/1094'de memleketinde vefat etmiştir.⁶¹¹

bc. Ebû Muhammed el-Kûhmîsenî (ö. 491/1098)

Ebû Muhammed Kıvâmussune Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsım el-Kûhmîsenî⁶¹² es-Semerkandî 409/1018'de Semerkant'ın Kûhmîsen mahallesinde doğdu. İlim tahsili için Neseef, Buhara, Belh ve Nişabur gibi ilim merkezlerine rihle gerçekleştirdi. Bulunduğu yerlerde Abdüssamed el-Âsımî, Hamza b. Muhammed el-Ca'ferî, Ebû Hafs b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebû Saîd el-Kencerûzî, hadis hâfızı Velîdî el-Buhârî (ö. 432/1041'den sonra) ve onların tabakasındaki âlimlerden hadis öğrendi. Onun bölgede hangi tarihe kadar kaldığı net olarak bilinmemekle birlikte hadis ilmini Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ashâbından olan Mansur b. Nasr el-Kâgazî'den (ö. 423/1032) aldığı kaydedilmektedir. Neseef şehrinde hadis hâfızı Müstağfirî'nin tedrisatından geçerek onun bazı kitaplarını da dinledi.

Kûhmîsenî çokça istifade ettiği hocası Müstağfirî ve diğer isimlerden aldığı ilmî birikim ve müktesebâtını sonradan yerleştiği Nişabur'da ilim tâliplerine naklettiği bilinmektedir. Nitekim kendisinden Horasanlı oldukları anlaşılan İsmail b. Muhammed et-Teymî, Şehâmî, Ebü'l-Es'ad el-Kuşeyrî, Muhammed b. Câmi', Cüneyd el-Kâyînî gibi isimler rivâyette bulunmuş, Mervli hatib Ebü'l-Feth Mes'ûd b. Muhammed el-Mes'ûdî (ö. 568/1173) hocası Müstağfirî'nin kalemine ait *Târîhu Neseef ve Keş ve eş-Şi'r ve Ş-Şuarâ* adlı eserlerini icâzeten aldığı kaydedilmektedir.⁶¹³

Semerkant'ta dünyaya gelen, Neseef şehrinde eğitimini tamamlayıp Nişabur'a yerleşen Kûhmîsenî Zilkade 491/1098'de vefat etmiştir.

Kaynaklarda güvenilir bir “hadis hâfızı”, “imam”, “rahhâl”, “Doğu ve Batıda bir dengi bulunmayan” gibi ifadelerle anılan Semerkandî, devrinde bir benzeri görülmemiş

⁶¹⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 181-2; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1534-5.

⁶¹¹ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 68; Zehebî, *Siyer*, XIX, 143-4; a.mlf., *Târîh*, X, 576; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 374.

⁶¹² Neseî bu nisbeyi Kûcmîsenî şeklinde kaydetmekte ve muhakkik ise Kûcmîsenî'nin doğru olduğunu belirtmektedir. (*el-Kand*, s. 703).

⁶¹³ Neseî, *el-Kand*, s. 702-3; Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1725-6; Zehebî, *Tezkire*, IV, 1230-32; a.mlf., *Siyer*, XIX, 205-6; a.mlf., *Târîh*, X, 703-4; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 396; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 368.

olan 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla birlikte 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı bir isnad kitabı kaleme aldığı kaydedilmekte, ancak bu eserin hangi isimler aracılığıyla nakledildiği ve günümüze kadar intikali belirsizliğini korumaktadır.⁶¹⁴

bd. Beledî (ö. 504/1110)

“İmam” ve “muhaddis” gibi unvanlarla anılan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebü'n-Nadr el-Beledî 423/1032'de Nesef'te imam ve muhaddisleriyle tanınan Beledî ailesinde dünyaya geldi. Onun babası Ebû Nasr en-Neseî zamanında ulemanın çoğunluğu Nesef'in köy ve kasabalarından çıkarken, Ebû Nasr ise “Beled” yani Nesef şehrinden olması sebebiyle Beledî diye tanınmış ve onun soyundan gelenler de bu nisbe ile anılır olmuştur. Beledî 7-8 yaşlarında ilk tahsiline babası ve diğer Nesefli âlimlerin dersleriyle başladı. Daha sonra hadis hâfızı Müstağfirî ve oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî, Ebû Nasr el-Maymarğî, Ebû Mes'ûd el-Becelî, Hüseyin b. İbrahim el-Kantarî ve onlarla çağdaş diğer âlimlerden istifade etti. Ayrıca Selâmî'den hadis hâfızı Büceyrî'nin *el-Câmi*'ini dinleyip torunu Ebû Nasr Ahmed b. Abdülcebbâr el-Beledî, mukrî Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-Gûbdînî el-Bethudânî (ö. 551/1156'dan sonra)⁶¹⁵ ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî el-Bîrânî'ye (ö. 556/1161)⁶¹⁶ nakletmiştir. Bu isimlerden söz konusu eseri dinlediğini bildiren Sem'ânî bölgede Beledî'nin halkasında ders gören 20'den fazla kişiden rivâyeti bulunduğunu kaydeder. Dolayısıyla onun ilmî mirası talebeleri vasıtasıyla Sem'ânî'ye intikal etmiş ve Sem'ânî ise bölgeden aldığı bilgileri Horasanlı ilim tâliplerine aktarmıştır.

“Fazilet sahibi”, “meşhur” ve “muhaddis” olarak tanıtılan Beledî'nin vefat tarihini Sem'ânî 504/1110 olarak verdiği görülürken Zehebî ise Necmüddin en-Neseî'den naklen 3 Safer 505/1111 şeklinde kaydetmektedir.⁶¹⁷

3. 6./12. Yüzyıl: Necmüddin en-Neseî (ö. 537/1142)

6./12. yüzyılın ilk yarısında Hammâd b. Şâkir ilim halkasının dördüncü kuşağının öncü ismi Necmüddin en-Neseî'dir. O Nesef'te dünyaya gelmiş olup Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Ebû Ali en-Neseî ile Kûhmîsenî'den çokça

⁶¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 277.

⁶¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 74.

⁶¹⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 533-5.

⁶¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 288-9; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 173; Zehebî, *Siyer*, XIX, 307; a.mlf., *Târîh*, XI, 1001.

istifade ederek Nesef ve daha sonra yerleştiği Semerkant'ta ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Hadis başta olmak üzere hemen hemen her alanda kaleme aldığı eserlerin bir kısmı günümüze intikal etmiştir. Ayrıca bu kesitte muhaddis Ebû İbrahim en-Nûhî (ö. 518/1124) ve hadis hâfızı Ebü'l-Kâsım el-Yağnevî (ö. 6./12. asır) gibi isimlerin de varlığı bilinmekte ise de bu dönemde öne çıkan isim Necmüddin en-Nesefî'dir.

Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî el-Mâtürîdî. Tanınmış Hanefî fakihî, hadis hâfızı, muhaddis, müfessir ve kelimci. 461/1069'da Nesef şehrinde doğdu. Nesef merkez camisinde hadis imlâ meclisleri akdeden hadis hâfızı ve aynı zamanda Müstağfirî'nin torunu olan Ebû Recâ en-Nesefî'nin (ö. 474/1081) Safer 474/1081'de gerçekleştirdiği imlâ meclisine 13 yaşındayken katılarak bu zattan ilk defa hadis yazdı.⁶¹⁸ Bölgede başta Buhara ve Semerkant olmak üzere farklı yerlere rihle yaparak Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Riğadmûnî, Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî (ö. 484/1091), Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) gibi ilim sahiplerinden farklı alanlarda dersler aldı. Hac münasebetiyle uğradığı Bağdat'ta İbnü's-Semerkandî (ö. 518/1124), Ebü'l-Kâsım b. Beyân ve diğer âlimlerden hadis dinledi. *el-Hidâye* müellifi Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197) hocası Necmüddin en-Nesefî'nin 550 hocadan hadis dinlediğini,⁶¹⁹ Sem'ânî ise onun hadis öğrenmeye düşkün bir âlim olduğunu kaydederler.⁶²⁰ Onun bölgede hadis ilmine yönelik en çok istifade ettiği hocaları Müstağfirî'den ders dinleyen Ebû Ali en-Nesefî ve Kûhmîsenî idi.

Nesefî'nin telifi olan *el-Kand*'ı tahkik ederek ilim dünyasıyla tanıştıran Yûsuf el-Hâdî söz konusu eserde Necmüddin en-Nesefî'nin mezkûr isimlerin yanı sıra Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed en-Neccâr es-Semerkandî (ö. 503/1110) ile Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Muhammed eş-Şebîbî'den (ö. 511/1117) dinlediği rivâyetlere eserin birkaç yerinde yer verildiğini belirtmekte, Harezmi hatibi Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1173) ondan bazı bilgiler aldığı,⁶²¹ kendisinden ders dinleme imkânı bulamayan Sem'ânî'ye ise eserleri ve mesmûatına dair yazılı icazet verdiği ve *el-Kand* adlı eserinden öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî'nin *Müntehabü'l-Kand fî*

⁶¹⁸ Nesefî, *el-Kand*, s. 685-6.

⁶¹⁹ Bilgi için bk. Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 660.

⁶²⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 528.

⁶²¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 17-9.

ma‘rifeti (târîhi) ‘ulemâ’i Semerkand adıyla bir seçme yaptığı kaydedilmektedir.⁶²² Kendisinden ders alan ve daha ziyade fıkıh alanında kendini yetiştiren oğlu Ahmed b. Ömer en-Neseî (ö. 552/1157) de onun önemli talebelerinden olup Bağdat’tan dönüşünde haydutlar tarafından şehid edilmiştir.⁶²³ Anlaşıldığı kadarıyla onun ilmî mirası mezkûr isimler yanı sıra yerli bazı isimler vasıtasıyla yayılmıştır. Burada şu hususa da değinmek gerekir ki kaynaklarda 6./12. yüzyılın ikinci yarısında hadis alanında varlığı bilinen isimlere pek fazla yer verilmediği görülür. Bu husus Necmüddin en-Neseî ve bölgeye ilmî yolculuğu yanı sıra ülkede ricâle dair yazılan eserlerden çokça istifade eden Sem‘ânî gibi müellif isimlerin vefatı, ülkede baş gösteren Karahıtay ve ardından Moğol saldırıları vs. sebeplerle irtibatlıdır. Burhânuddin el-Merginânî, Ebû Hafs el-Akîlî ve Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî gibi isimler de ona talebelik yapmışlardır.⁶²⁴

Karahanlılar devrinin önde gelen âlimleri içerisinde hadis, tefsir, fıkıh, kelim gibi çeşitli ilim dallarında kendini yetiştirerek Tabgaç Han Medresesi ve Sikketü’l-Lebbâdîn Mescidi gibi mekânlarda derslerinin yanı sıra 100 civarında eser kaleme alan ve Semerkant’ı vatan edinerek ülke genelinde meşhur olan Necmüddin en-Neseî 12 Cemâziyelevvel 537/1142’de vefat etmiştir.

Necmüddin en-Neseî’nin ilimle işigali yanı sıra şiir alanında mahir biri olduğu ve Mağrib’den Karahanlılar ülkesine kadar rihle yapan konuğu Ağmâtî’ye (516/1122’de sağ) ithafen *Ucâletü’n-Nahşebî lidayfihi’l-Mağribî* adlı birkaç beytlik şiir yazdığı bilinmektedir.⁶²⁵ Ayrıca o, ilimdeki dirayetinden dolayı “müftî’s-sakaleyn” diye anılmış, muhaddis, müfessir, fakih ve edibliğiyle de bilinmiştir. Ancak Sem‘ânî, hadis alanında yazdığı eserlerinde çok sayıda hatalar bulunduğunu, senedlerdeki isimlerde değiştirme ve düşürmeler yaptığını, hadis alanında anlama kabiliyeti (وكان ممن أحب الحديث) olmayıp cem‘ ve eser telif etme konusunda mahir olduğunu kaydetmektedir.⁶²⁶

Necmüddin en-Neseî’nin pek çok eser kaleme aldığı görülür. Nitekim onun Maverâünnehir ulemasının biyografilerine tahsis edilen *el-Kand fî zikri (ma‘rifeti)*

⁶²² Sem‘ânî, *et-Tahbîr*, I, 528; Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

⁶²³ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 226-7.

⁶²⁴ Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

⁶²⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 705; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 322.

⁶²⁶ Sem‘ânî, *et-Tahbîr*, I, 527-8; Aslantürk, “Neseî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

'ulemâ'î *Semerkand* adlı eserinin 20 cilt olduğu söylene de bu eserin küçük bir kısmı yayınlanmıştır.⁶²⁷ *Tatvîlü'l-esfâr li-tahsîli'l-ahbâr* adlı eserinde ise 550 hocasından rivâyette bulunduğu söylenir. Bu eser bazı kaynaklarda *Ta'dâdü şüyûhi Ömer* adıyla da anılır. Belli gün ve ayların faziletleriyle bu günlerde yapılacak ibadet ve duaları içeren *el-Yevâkît fî'l-mevâkît*'i ile Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri üzerine yazılan bir şerh olan *en-Necâh fî şerhi ahbâri Kitâbi's-Sihâh*'ı, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si, *Ba'sü'r-regâib li-bahsi'l-garâib*'i, *Târîhu Buhârâ*'sı ve *el-Münebbihât* da bu bağlamda zikredilebilir.

Nesefî'nin kaleme aldığı mezkûr eserlerin bir kısmı hadis ve ricâl ilmine yönelik bazıları ise içeriği hadislerden meydana gelen eserler olduğu anlaşılmakta olup kalam, fıkıh ve tefsir sahalarına dair *el-Akâidü'n-Nesefiyye*, *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fî'l-hilâf*, *et-Teysîr fî ilmi't-tefsîr*, *Tilbetu't-talebe*, *Tuhfetü'l-mülûk*, *el-Hasâil fî'l-mesâil*, *Fetâva'n-Nesefî* (*el-Fetâva'n-Nesefiyye*), *el-Hasâil fî'l-furû*, *Minhâcü'd-dirâye fî'l-furû*, *Nazmü'l-Câmi'i's-sağîr*, *Kitâbü'd-dâir fî'l-fıkh* adlı eserleri de bulunmaktadır.⁶²⁸

4. Değerlendirme

Nesef şehri bölgede önde gelen ilim merkezlerinden olup tarihî süreçte pek çok âlimlere ev sahipliği yapmıştır. 4./10. yüzyılın ilk yarısında Buhârî'den *es-Sahîh* adlı eserini dinleyip Nesef'te okutan Hammâd b. Şâkir en-Nesefî'nin ilim halkası bulunmaktaydı. Onun ashâbından olan Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî de hocasının vefatıyla önemli isim haline gelmişti. Bu yüzyılın ikinci yarısında ise Hammâd b. Şâkir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden Ebû Nasr en-Nesefî es-Sayrafi ile Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzîn etkili isimlerdendi.

5./11. yüzyılda Nesef'te varlığı bilinen muhaddisler arasında Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzîn ve Ebû Nasr el-Kermînî'den Büceyrî'nin *el-Câmi'*ini dinleyip nakleden Selâmî, yine Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzîn'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyen Müstağfirî

⁶²⁷ (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1412/1991; (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tahran 1378/1999.

⁶²⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 527-8; Zehebî, *Siyer*, XX, 126-7; a.mlf., *Târîh*, XI, 674; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 657-0; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 139; Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976, s. 88; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 189; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 783; Nesefî'nin hayatı ve eserlerine yönelik bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 66; Ayşe Hümeysra Aslantürk, *Ebû Hafı Ömer en-Nesefî'nin* (öl. 537/1142) "*et-Teysîr fî't-Tefsîr*" Adlı Eserinin Tahlîli ve *el-Bakara Sûresinin Tenkidli Neşri* (doktora tezi, 1995), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571.

ile onun öğrencisi Nahşebî yer almaktadır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Müstağfirî'nin ilim halkasında yetişen Ebû Recâ en-Nesefî, Ebû Ali en-Nesefî ve Beledî gibi isimler öne çıktığı görülür. Müstağfirî'nin ilim halkasında eğitim gören Kûhmîsenî ile Nahşebî'den hadis ilmini tahsil eden Sâvî ise Nesefî'de eğitim gördüğü halde Semerkant ve başka ilim merkezlerinde faaliyet yapmışlardır. Ebû Ali en-Nesefî ile Kûhmîsenî'den çokça istifade eden Necmüddin en-Nesefî ise 6./12. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta ilmî faaliyetler konusunda öne çıkan isimdir.

G. ŞÂŞ

Kadim bir geçmişi olan Şâş şehri, Maverâünehir'in önemli yerleşim merkezlerinden idi. 1./7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanlar tarafından fethedilse de zaman zaman isyanlar çıkmış ancak 2./8. asrın ortalarına doğru hâkimiyet sağlanmıştır. O tarihten itibaren gönüllü Müslüman askerlerin -ki bunların içinde ilim sahipleri de vardı- bölgeye yerleştiği bilinir. 4./10. yüzyıla gelindiğinde burada hadis başta olmak üzere diğer İslâmî alanlarda da öne çıkan simalar bulunuyordu. Hadis alanında hadis hâfızı İbn Sâhib eş-Şâşî, Abd b. Humeyd râvisi İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî, hadis hâfızı Fazl b. Ahmed eş-Şâşî gibi isimler arasında Heysem b. Küleyb hem ilmî hem de kaleme aldığı eserler yönüyle Şâş'ın öne çıkan simasıydı.

1. 4./10. Yüzyıl

Bu yüzyılın ilk yarısında hadis hâfızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî hem ilmî birikim hem de telif ettiği eserleri ile bölgedeki büyük âlimlerindendi. Onun ilim halkasında bölgede etkili oldukları bilinen Ebû Bekir el-Evdenî, Melâhimî, Kelâbâzî gibi isimler bulunmuşlardır, ancak ondan hangi eserleri naklettikleri bilinmemektedir. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin Horasan ve Maverâünnehir'de etkili olan ve eserlerini kendisinden dinleyip nakleden isim Belhli Ebü'l-Kâsım el-Huzâî'dir. Dolayısıyla burada Heysem b. Küleyb ve öğrencisi Huzâî ele alınacak diğer öğrencileri ise ilgili kısımlarda tanıtılacaktır.

a. *el-Müsned* yazarı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946)

“Hadis hâfızı”, “Maverâünnehir muhaddisi”, “imam”, “rahhâl”, “edip” gibi unvanlarla anılan Ebû Saîd Heysem b. Küleyb b. Süreyc⁶²⁹ b. Ma'kil eş-Şâşî el-Binkesî

⁶²⁹ Kaynakların çoğunda bu şekilde geçiyor ancak Zehebî ve Suyûtî gibi müellifler Şureyh olarak kaydetmektedir. (*Tezkire*, III, 848; *Tabakât*, s. 352).

et-Türkî⁶³⁰ el-Buhârî⁶³¹ aslen Mervli olup Şâş'ın kasabası Binkes'e yerleşmiş ve buraya nisbetle tanınmıştır. Hadis öğrenimi için Horasan ve Irak bölgesinin ilim merkezlerini dolaşarak İsa b. Ahmed el-Askalânî (ö. 268/882), Zekerîyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/884), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî el-Bağdâdî (ö. 271/884), Ali b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 271/884), Bağdat muhaddisi Yahya b. Ebû Tâlib (ö. 275/888), Muhammed b. İsa el-Medâinî ve onların akranlarının derslerine katıldı. Maveraünnehir'de Tirmizî, Sâlih Cezere gibi tanınmış muhaddislerden yararlandı. İbn Kuteybe'den (ö. 276/889) bir taraftan edebî ilimleri öğrenirken diğer taraftan ise onun bazı kitaplarını da dinleme fırsatı buldu.⁶³²

İlim uğruna pek çok ilim merkezini dolaşması sebebiyle münekkitlerce “rahhâl” tabiriyle anılan Heysem b. Küleyb, Tirmizî'den *eş-Şemâil* ve *el-Câmi*⁶³³ adlı eserlerini, İbn Kuteybe'den *Garîbü'l-hadîs*'ini dinleyip Buhara, Şâş ve çeşitli yerlerde ilim tâliplerine okutmuş ve aynı zamanda kendisi de hayatı boyunca elde ettiği bilgilerden seçmeler yaparak *el-Müsned* adlı eser telif etmiştir. Öğrencileri arasında Abdüssamed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 368/979), İbn Mende (ö. 395/1005), Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Nesefî (ö. 397/1007), Ebû'l-Fazl Mansur b. Nasr el-Kâgazî (ö. 423/1032) gibi isimler yer alıyorsa da bölge açısından bakıldığında onun ilmî birikimi daha ziyade bölgede etkili oldukları bilinen Ebû Bekir el-Evdenî, Melâhimî, Ebû Nasr el-Kelâbâzî tarafından sonraki nesillere intikal ettirildiği söylenebilir. Kendisinden *el-Müsned*, Tirmizî'nin *eş-Şemâil* ve *el-Câmi*, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini dinleyen Belhli talebesi Ebû'l-Kâsım el-Huzâî (ö. 411/1020) söz konusu kitapları Belh, Buhara, Nesef ve Semerkant'ta okutarak⁶³⁴ İslâm dünyasında tanınmasına vesile olmuştur.⁶³⁵

⁶³⁰ Türkî nisbesi sadece Zehebî tarafından kullanıldığı görülür. (*Siyer*, XV, 359). Kendisinden önceki kaynaklarda Binkesî, Şâşî nisbeleriyle anılmaktadır. Zehebî, bu toprakları Türklerin hâkimiyetinde olmasından ötürü Türk olduğunu zannetmiş veya Türk olduğuna dair eline bilgi geçmiş de olabilir.

⁶³¹ İşbilî, *Fehrese*, s. 158; Aynı eserin 194. sayfasında Nahvî nisbesiyle anıldığı da görülmektedir.

⁶³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 479; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-9; a.mlf., *Siyer*, XV, 359-0, XVI, 465, XVII, 94.

⁶³³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1528, 1530.

⁶³⁴ İşbilî, *Fehrese*, s. 156-8, 193-4; Nesefî, *el-Kand*, s. 536-7; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173-4; Söz konusu eserin İbn Hacer'e kadarki silsesi için bk. (*el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 79-0).

⁶³⁵ İbn Hacer'e kadar bu tarikle geldiğine dair bilgi için bk. (*el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 139).

Kaynaklarda güvenilir bir râvi olduğuna vurgu yapılan Şâşî, bir rivâyete göre Şâş'ta,⁶³⁶ ikinci görüşe göre 335/946 yılında Semerkant'ta⁶³⁷ vefat etmiştir.⁶³⁸

4./10. yüzyılın ikinci yarısında Şâş'ta hem fıkıh hem de hadis alanında öne çıkan isim Kaffâl eş-Şâşî'dir. Ancak burada öncelikle Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilim halkasında yetişerek Maverâüennehir ve Horasan'da etkili olan Ebü'l-Kâsım el-Huzâî ele alınacak ardından Kaffâl'ın biyografisine yer verilecektir. Huzâî ise büyük ihtimalle hocası Heysem b. Küleyb ile Buhara'da görüşerek kendisinden birçok eser dinleme imkânı bulmuş, hem hocasının hem de onun dinlediği eserlerin meşhur râvisi olmuştur.

b. Huzâî (ö. 411/1020)

“Şeyh”, “âlim”, “çok sayıda hadis ezberleyen muhaddis” gibi ifadelerle anılan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Huzâî el-Belhî 326/938 yılının Recep ayında Belh'te dünyaya geldi. Huzâî'nin dedeleri günümüzde İran sınırlar içinde kalan Merâğa şehrinden olması sebebiyle İbnü'l-Merâğî, Huzâ'a kabilesine nisbetle de Huzâî diye tanındı. İlmî hayatında başta babası olmak üzere Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Belhî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed es-Sülemî, Ebû Amr el-Ufurî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî es-Sebezmûnî, Ebû Ca'fer el-Cemmâl, İbn Hanb, Ebû Hafs el-İclî ve onların tabakasındaki ulemadan tahsil gördü. Bu isimlerin yanı sıra bölgede Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den *el-Müsned* adlı eserini, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*, Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî*'si ve müellifi zikredilmeyen *Fevâidu Semerkand* adlı eserleri dinledi. Kendisinden ise mukrî Ali b. Ebü'l-Hasan el-Hazrecî, dihkân Ahmed b. Muhammed el-Halîlî ve pek çok ilim tâlipleri istifade etti. Kendisi Belh sakini olmasına rağmen Maverâünnehir ile olan mesafenin yakınlığı dolayısıyla bölgeye zaman zaman seyahatlerde bulunur Şâşlı hocası Heysem b. Küleyb'den dinlediği söz konusu eserleri Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde nakledirdi. Bunlardan birinde 410/1019 yılının Şaban ayında Nesef'te bulunarak *el-*

⁶³⁶ bk. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 276.

⁶³⁷ Zehebî, *Siyer*, XV, 359-0.

⁶³⁸ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 276; Nesefî, *el-Kand*, s. 536-7. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 317; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 479; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 500; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, III, 40; Zehebî, *Tezkire*, III, 848-9; a.mlf., *Siyer*, XV, 359-0, XVI, 465, XVII, 94; a.mlf., *Târîh*, VII, 697; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, V, 328; İbn Hacer, *Tabsîr*, II, 780; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 139; Suyûtî, *Tabakât*, s. 352; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 196; Şâşî'nin hoca-talebeleri ve *el-Müsned*'i hakkında detaylı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, “Şâşî, Heysem b. Küleyb”, *DİA*, XXXVIII, s. 368-9; Zhumabek Akhmetov, *eş-Şâşî (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Müsned ve diğer eserleri burada da okutmuştur. Onun Nesef'te bulunduğunu öğrenen Vezir Ahmed b. Mansur aynı yılın Ramazan ayında muhtemelen bu eserleri okutması için Huzâî'ni Semerkant'a götürmüş ve daha sonra 28 Safer 411/1020'de Perşembe günü Buhara'da vefat etmiştir.⁶³⁹

Münekkitler tarafından güvenilir biri olduğu bildirilen Huzâî, hayatı boyunca ilim öğrenimiyle meşgul olmuş, çok sayıda hadis ezberlemesi yanında Maverâünnhîr bölgesinde önemli hadis eserlerinin ilim sahiplerine ulaşmasında büyük bir rolü olmuştur. Nitekim ondan Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî* ve Heysem b. Küleyb eş-Şâî'nin *el-Müsned* adlı eserini Buharalı Ebû Hafs el-Hanbî dinleyip bölgede nakletmiştir. Ebû Hafs el-Hanbî ise ilgili kısımda tanıtılmıştır.⁶⁴⁰

4./10. yüzyılda Şâş şehrinde hem hadis hem de Şâfiî fikhî alanında Kaffâl eş-Şâî'nin öne çıktığı bilinmektedir. O bu şehirde Şâfiî fikhî ve hadis dersleri yanı sıra hadis, tefsir, fıkıh vs. alanlarında birçok eser kaleme alarak bölge halkına sunmuştur.

c. Şâfiî fakihi Kaffâl eş-Şâî (ö. 365/976)

Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. İsmail eş-Şâî el-Kaffâl. “İmam”, “allâme”, “fakih”, “usulcü”, “dilci”, “edip”, “muhaddis”, “Horasan âlimi” gibi unvanlarla zikredilir. Aslen İsfahanlı olduğu⁶⁴¹ bildirilen Kaffâl 291/904'de İsfahan'da veya Şâş'ta dünyaya geldi. Onun “Kaffâl” lakabı kilitçilik mesleğinden ötürü verilmiş, aynı lakapla tanınan Abdullah b. Ahmed el-Mervezî'den ayırt edilmesi için el-Kaffâl el-Kebîr veya el-Kaffâl eş-Şâî diye meşhur olmuştur. Kaffâl 309/921 yılından itibaren ilim tahsili için seyahatlere çıkmaya başlamış ve Maverâünnehir, Horasan, Irak, Şam, Hicaz bölgesinin ilim merkezlerinde bulunmuştur. Hocaları arasında İbn Huzeyme, İbn Cerîr et-Taberî, Abdullah b. İshak el-Medâinî, Muhammed b. Muhammed el-Bâgandî, Ebü'l-Kâsım el-Beğavî, Ebû Arûbe el-Harrânî gibi isimler yer alıyorsa da onun bölgedeki etkili hocası Ebû Zür'a er-Razî'den ders alan Hasan b. Sâhib eş-Şâî idi. Bölgede kendisinden Ebû Sa'd el-İdrisî, Guncâr gibi etkili isimler yanı sıra oğlu Kâsım, Ebû Muhammed eş-Şîrekesî (ö. 408/1017),⁶⁴² Ebü'l-Hüseyn el-Fesevî (ö. 420/1029)⁶⁴³ ders almış, hadis

⁶³⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 536-37; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173.

⁶⁴⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 536-37; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 173; a.mlf., *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 402; Zehebî, *Siyer*, XVII, 199; a.mlf., *Târîh*, IX, 196; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 64.

⁶⁴¹ İbn Mende, *Fethü'l-bâb*, s. 119.

⁶⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 462.

hâfızı Halîmî ise Şâfiî fikhını öğrenmiştir. İbn Mende, Hâkim en-Neysâbü'rî, Sülemî, Ebû Nasr b. Katâde, Ebü'l-Hasan el-Cürcânî gibi isimler de ondan istifade etmiş, Hattâbî ise kendisinden Şâfiî fikhını öğrenmiştir. Şâş ve çevresinde bir benzeri bulunmayan Kaffâl 365/976 yılında memleketinde vefat etmiştir.⁶⁴⁴

Kaffâl, tefsir, hadis, fıkıh, usul, kelam, Arap dili ve şiirde devrinin otoriteleri arasında yer alırken, cedel sahasındaysa ilk eser telif eden fıkıh âlimidir. Kendisinden hadis aldığı talebesi Hâkim en-Neysâbü'rî onu, “devrinin Mâveraünnehir fakihleri içinde usulü en iyi bilen” ve “hadis öğrenimi için çok yolculuk yapan kişi” olarak tanıtırken, diğer öğrencisi Halîmî onunla ilgili olarak “akranı olduğu ulema arasında gördüğüm en âlimi” ifadelerine yer vermiştir. Kaffâl eş-Şâşî, önceleri Mu‘tezile’nin fikirlerini benimsemiş, ancak daha sonra Eş‘arî’nin mezhebine geçerek ondan kelam ilmini öğrenmiş, amelde ise Şâfiî mezhebini benimseyip Şâfiî fikhına dair birkaç eser kaleme almıştır.⁶⁴⁵

Devrinin Maveraünnehir Şâfiîlerinin imamı sayılan Kaffâl, memleketi Şâş ve diğer yerlerde bir taraftan talebe yetiştirmiş diğer taraftan ise eser telifiyle ilgilenerek genel anlamda Maveraünnehir özel anlamda ise Şâş bölgesinde Şâfiî mezhebi mensuplarının çoğalmasında katkıda bulunmuştur. *Mehâsinü’ş-şerî‘a fî fîrûi’ş-Şâfiyye*, *Cevâmi‘u’l-kelim fî’l-hadîs mine’l-mevâ‘iz ve’l-hikem*, *Delâilü’n-nübüvve*, *Şerhu’r-Risâle*, *Edebü’l-Kâdî* (*Edebü’l-kazâ*), *Kitâbü’l-Usûl*, *Tefsîrü’l-Kur‘ân* adlı eserler onun telifatı arasındadır.⁶⁴⁶ Hadis öğrenimi için birçok ilim merkezlerini dolaştığı bildirilen Kaffâl’dan Şâfiî fikhını öğrenen Halîmî büyük ihtimalle hocasından hadis dersleri de almış olmalıdır. Ancak Halîmî’nin Buhara’da en çok istifade ettiği hocası Evdenî olması itibariyle o, ilgili kısımda tanıtılacaktır.

⁶⁴³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 308.

⁶⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; Kallek, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXIV, 146-8.

⁶⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; a.mlf., *Târîh*, VIII, 245.

⁶⁴⁶ İbn Mende, *Fethü’l-bâb*, s. 119; Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü’r-Râidi’l-Arabî, 1970, s. 112; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 210, VII, 244, X, 211; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, III, 308; İbnü’s-Salâh, *Tabakât*, I, 228; Zehebî, *Siyer*, XVI, 283-5; a.mlf., *Târîh*, VIII, 245; Sübkî, *Tabakât*, III, 200; Kaffâl ve eserlerine yönelik bazı ilmî çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Kallek, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXIV, 146-8; Mehmet Emin Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî’de Kur‘an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.

2. Değerlendirme

Tarihi milattan önce iki bin yıllarına kadar uzanan Şâş şehri ilmî, kültürel ve nüfus bakımından Semerkant ile Buhara kadar olmasa da civar şehirler arasında önde olduğu söylenebilir. Bu şehirde 4./10. yüzyılda hadis alanında öne çıkan isimler arasında Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Kaffâl eş-Şâşî gibi Merv ve İsfahan'dan gelip buraya yerleşen âlimler vardı. İbn Sâhib eş-Şâşî, İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî ve Fazl b. Ahmed eş-Şâşî de aynı asırda Şâş'ın önemli simalarındandı. 5./11. yüzyılda ise Şâş'a bağlı Tünket isimli yerden olan muhaddis Tünketî'nin öne çıktığı bilinmekte ise de o, bir müddet Semerkant'ta yaşamış daha sonra ticaret amacıyla gittiği Endülüs'te *Sahîh-i Müslim*'in rivâyetiyle meşhur olmuş ve Endülüs'ten ayrılıp Nişabur'a yerleşmiştir. Tünketî'nin bölgedeki hoca-talebe ilişkilerine dair yeterince bilgi bulunmadığı gerekçesiyle Şâşlı âlimler konusunda işlenmemiştir. Ayrıca burada şunu da belirtelim ki Şâşlı âlimler kısmında aslen Belhli olduğu halde Heysem b. Küleyb'den çokça istifade ederek ondan dinlediği *el-Câmi'*, *el-Müsned*, *Garibu'l-hadîs* vs. hadis kitaplarını ülke genelinde okutarak yaygınlaştıran Huzâî de hocası Heysem b. Küleyb ile olan hoca-talebe ilişkisinden dolayı burada tanıtılmıştır.

H. FERGANA'DAN BİR ÂLİM: SİRÂCÜDDİN EL-ÛŞÎ (ö. 575/1179)

Ebü Muhammed (Ebü'l-Hasan) Sirâcüddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ûşî. Allâme, muhaddis, Mâtürîdî kelamcısı ve Hanefî fakihidir. Fergana vadisinde⁶⁴⁷ günümüzde Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ikinci büyük şehri olan Oş'ta (Ûş) dünyaya geldi ve bu yüzden el-Fergânî ve el-Ûşî nisbeleriyle bilindi. Teym kabilesine velayet ilişkisinden dolayı et-Teymî ve eş-Şehîdî, itikadda Mâtürîdî, amelde Hanefî mezhebine mensubiyetinden dolayı el-Mâtürîdî ve el-Hanefî nisbelerini almıştır.⁶⁴⁸

Hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız Ûşî'nin yaşadığı dönemde bölge Selçuklular, Karahanlılar ve Karahıtaylar arasındaki siyasî mücadelelere sahne oldu. İlim talebi için başta Buhara ve Semerkant olmak üzere bölgedeki birçok şehri

⁶⁴⁷ Fergana bölgesindeki ekonomik, ilmî ve kültürel hayat, fizikî ve dinî yapı, bilim adamları hakkında bilgi için bk. Ali Jusubaliev, *Fergana Bölgesine İslâmiyetin Girişi ve Yayılışı* (yüksek lisans tezi, 2001, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gülnisa Aynakulova, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII. yy. Arası)*, (doktora tezi, 2004), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yunus Akyürek, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (doktora tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁴⁸ Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 5-6.

dolaşarak Nâsırüddin es-Semerkindî (ö. 556/1161), Ebü'l-Mehâsin el-Mergînânî, Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Nesefî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ali en-Nesefî (ö. 555/1160), Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Bistâmî, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin oğlu İmâdüddin el-Pezdevî ve Seyfeddin el-Bâharzî'den istifade etmiştir. Ayrıca Alâeddin el-Üsmendî'den (ö. 552/1157) Tirmizî'nin *el-Câmi'*ini dinlemiştir. Kendisinden ise Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 542/1244) ders almış, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buhârî el-Attâbî'ye (ö. 586/1190) ise icazet vermiştir.⁶⁴⁹

Uşî'nin ilmî kişiliği ve eserlerine yönelik araştırmalarda bulunan kişilere göre o, hadis, fıkıh, kelam ve edebiyat ilimleriyle iştigal ederek eser kaleme almış, kadılık görevinde de bulunmuş ve genel kanaate göre ise 575/1179'da vefat etmiştir.⁶⁵⁰

Uşî'nin hadis, fıkıh ve kelam alanında birkaç eser kaleme aldığı nakledilir. Bunlar arasında günlük hayatı ilgilendiren farklı konulara yönelik hadislerle öğüt ve hikmete dair şiirlerin derlendiği *Gurerü'l-ahbâr ve dürerü'l-eş'âr*'ı ve müellifin daha sonra bu eserden seçmeler yaparak 1000 hadise yer verdiği ve her birinde on hadisin bulunduğu 100 bölüm halinde tertip edildiği bildirilen *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr*'ı,⁶⁵¹ Enes b. Mâlik'ten gelen yaklaşık 300 kadar hadisi 38 bab altında düzenlediği ve günümüze intikal ettiği bildirilen *Müsnedü Enes b. Mâlik* (Cüz fî rivâyeti Enes b. Mâlik an Resûlillâhi bi-isnâdin vâhid) adlı eserleri yer alır. *el-Emâlî* (*el-Kasîdetü'l-lâmiyye* ve *Bed'ü'l-emâlî* isimleriyle de anılır), *el-Fetâva's-Sirâciyye*, *Cevâhirü'l-ahkâm fî'l-fikh*, *Muhtelifü'r-rivâye* adlı eserlerin de ona ait olduğu bilinmektedir.⁶⁵²

⁶⁴⁹ Toprak, "Uşî", *DİA*, XLII, 230; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 18-22.

⁶⁵⁰ Toprak, "Uşî", *DİA*, XLII, 230; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 24.

⁶⁵¹ Söz konusu kitabı Mehmet Sait Toprak *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Uşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı* adlı doktora tezinin beşinci bölümünde ele almıştır. Günümüze 60'a yakın nüshası ulaştığı bildirilen bu eserde 15 farklı kaynaktan istifade edilmiştir. Bunlar Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin *el-İknâ' fî'l-hadîs* (138), Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tenbihü'l-gâfilîn* (91), Tirmizî'nin *el-Câmi'* (70), Ebü'l-Hüseyin Ali b. Yahya ez-Zendevestî'nin *Ravzatü'l-'ulemâ* (37), Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kuzâî'nin *Şihâbü'l-ahbâr* (223), Buhârî'nin *es-Sahîh* (27), Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Bekir et-Tûsî'nin *Kitâbu Tabakât* (7), Ebû Abdullah Tâhir b. Muhammed el-Mervezî'nin *Uyûnü'l-mecâlis* (13), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin *Garîbu Ebî Ubeyd* (14), Şîreveyh b. Şehrdâr ed-Deylemî'nin *Firdevsü'l-ahbâr* (19), Muhammed b. Şîreveyh'in *Kenzü'l-ahbâr* (27), Ebü'l-Mutî' Mekhûl b el-Fazl en-Nesefî'nin *el-Lü'lüyyât* (40), Enes b. Mâlik'in *Müsnedü Enes* (28), Ali b. Hüseyin es-Suğdî'nin *Nütef* (240), Ahmed b. Abdullah es-Serahsî'nin *el-Yevâkît* (24) adlı eserinden ibarettir. Daha fazla bilgi için bk. Toprak, *Uşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı*, s. 107-16.

⁶⁵² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Müştebih fî'r-ricâl: esmâihim ve ensâbihim* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Misriyye, 1962, I, 35-36; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 583; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*

Ayrıca Semerkant'ta ikamet ettiği bildirilen fakih Mes'ûd b. Mansur el-Ûşî'nin (ö. 519/1126) de aslen Oşlu olduğu ve Hamza Ribâtı'nda ders verdiği kaydedilir. Ûşî'nin “fakih” vasfıyla anılması fıkıh dersleri verdiğini akla getiriyorsa da hadis dersleri de verdiği düşünölebilir.⁶⁵³

fî tabakâti'l-Hanefiyye, Bağdat: Matbaatü'l-Müsennâ, 1962, s. 44; Toprak, “Ûşî”, *DİA*, XLII, 230-1; a.mlf., *Ûşî'nin Nisâb'ül-ahbâr'ı*, s. 83-92; a.mlf., “Ali b. Osman Sirâceddin el-Ûşî; Hayatı ve Eserleri”, *DEÜİFD*, XXIII, İzmir, 2006; M. Sait Özervarlı, “el-Emâlî”, *DİA*, XI, 73-75; Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 80-2; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 5-31.

⁶⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 386.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KARAHANLILAR DÖNEMİNDEKİ EKOLLER
VE HADİS ÇALIŞMALARI

I. EKOLLER VE TARTIŞMA KONULARI

A. İTİKADÎ EKOLLER

1. İslâm İçi Fırkalar

Bölge Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki dönemde Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm ve Mezdekiyye gibi din ve inançlar yaygındı. Ülkeye hicrî 1. yüzyılın ikinci yarısında başlayan fetih hareketleri sonrasında Müslümanların oralara yerleşmesi ve tebliğ faaliyetleri sonucunda yerli halkın İslâm'a girmesi hızlandı ancak yine de eski din ve inançlarını yaşatmaya çalışanlar da oluyordu.

Fetih hareketlerinin tamamlandığı ve Maverâünnahr'de İslâm'ın yayıldığı dönemde İslâm içi çeşitli itikadî ve fikhî mezheplerin ortaya çıktığı ve bölgede faaliyet yaptıkları görülür. Nitekim Sâmanîler devrinde Horasan ve Maverâünnahr'de Müslüman nüfusun çoğunluğunu Hanefîler, Şâfiîler ve Şiâ'nın çeşitli kollarının mensupları oluşturuyordu. Yine bu Hanedanlığın hükümdarı II. Nasr (hs: 301-331/914-943) devrinde Sâmanî ülkesinin özellikle Horasan bölgesinde çok sayıda taraftar bulan Bâtınîler, I. Nûh (hs: 331-343/943-954) döneminde takibe alınmış, liderleri Muhammed b. Ahmed en-Nesefî idam edilmiştir. Sâmanî devletinin başşehri Buhara ve çevresinde Hâricîler'in varlığı da bilinmektedir.⁶⁵⁴ Aşağıda bu ekoller ve bölgedeki faaliyetleri ele alınacaktır.

a. Ehl-i hadîs

2./8. yüzyılda teşekkül etmiş olan Ehl-i hadîs ekolü, ilk zamanlarda hadis öğrenim ve öğretimiyle meşgul olan, râvilerin durumlarının yanı sıra hadis ile ilgili olan bütün konularda söz sahibi kimseler hakkında kullanılırken zamanla “hadise göre amel etmeye gayret eden kimseler” anlamını da kazanmıştır. Bu ekolün mensupları kendilerini “Ehlü's-sünne, Ehlü'l-hadîs ve's-sünne, Ehlü'l-hak” gibi isimlerle anarken muhalifleri onları (bazıları tahkir amacıyla) Haşviyye, Şukkâk, Nevâsıb, Mücbire, Eseriyye bazen de Müşebbihe diye nitelendirmiştir.⁶⁵⁵ İnanç konularında nassların zâhirî manasıyla yetinerek aklî yorum yapmama, bazılarının göre zaruret bulunmadıkça fıkıhta kıyasa başvurmama, Zâhirîlere göre ise toptan kıyası reddetme vs. Ehl-i hadîs'in

⁶⁵⁴ Aydın Usta, “Sâmanîler”, *DİA*, XXXVI, 64-8.

⁶⁵⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 59; M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları : Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011, s. 19-78.

kendine has belirgin özellikleri içerisinde sayılabilir. Hadislerdeki zâhir manayı ön plana çıkararak bu görüşü savunan Zâhirîler, Ehl-i re'y'e bazı konulardaki yakınlığı ile bilinen Şâfiî ve Mâlikîler de Ehl-i hadîs'ten kabul edilmiştir.⁶⁵⁶

Aslında Hz. Peygamber dönemine bakıldığında rey kullanımının var olduğu ve rey kullanımının iki yönde ele alınabileceği belirtilmektedir. Bunların birincisi bizzat Hz. Peygamber'in kendi reyi ile hüküm koyması, diğeri ise yine O'nun sağığında sahâbîlerin içtihatla bulunması, herhangi bir konuda nassların bulunmadığı durumlarda rey yani kendi görüşlerini devreye sokarak çözüm üretmeleridir. Klasik kaynaklarda hem Hz. Peygamber'in hem de sahâbîlerin rey ve rey içerikli ifadeleri kullandıklarına dair örnekler bulunmaktadır.⁶⁵⁷

Dönem öncesi devirde bölgede Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî, Sâlih Cezere gibi önemli Ehl-i hadîs imamları yetiştiğine yukarıda değinilmiş olup bu âlimler gerek ilmî kişiliğiyle gerekse kaleme aldıkları eserleriyle dönemindeki diğeri fırkalarla çokça mücadeleler yapmışlardır. Söz konusu ekoller arasındaki türlü mücadelelere sahne olan 2./8. ve 3./9. yüzyıllar sonrasında da bölgedeki muhaddisler ve âlimleri dönemin Ehl-i hadîs'inin savunucuları olmuştur. Bunlar arasında Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî gibi Zâhirî,⁶⁵⁸ kendine has görüşleri olan Heysem b. Küleyb eş-Şâfiî, Şâfiî-Eş'arî olan Kaffâl eş-Şâfiî ve Halîmî, ricâl müellifi İdrisî, Hanefî-Eş'arî olan Müstağfirî gibi âlimleri anmak mümkündür ve bunların tercemelerine yukarıda yer verilmiştir. Ancak burada bölgedeki Ehl-i hadîs mensupları içinde Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî âlimlerin yok denecek kadar az olmasına mukabil, Şâfiî âlimlerin sayıca çok oluşlarına dikkat çekmek

⁶⁵⁶ Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 507-8; Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayırması Fikhî mi, İtikâdî mi?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 2, s. 59-68. Ehl-i hadîs'in görüşleri için ayrıca bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *İ'tikâdu ehli's-sünneti ashâbi'l-hadîs*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1994; M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları : Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.

⁶⁵⁷ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Bursa: Emin Yayınları, 2007, s. 25-42.

⁶⁵⁸ Ehl-i hadîs'ten sayılan Zâhirî mezhebi mensubu isimlerin de bölgede kadılık görevinde bulunduğu kaydedilir. Nitekim Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ali b. Hüseyin el-Kûfî (sümme) el-Mısırî ed-Dâvûdî (ö. 376/987) 360/971 senesinden önce Nesef şehrinde kadılık görevinde bulunmuştur. Aslında onun nisbesinden aslen Kûfeli iken sonradan Mısır'da yaşadığı anlaşılar. İlmî hayatında Mısır, Şam ve Iraklı ulemeden istifade ettiği ve vefatına kadar Buhara'da yaşadığı nakledilir. Ebü'l-Kâsım el-Mısırî'nin bölgede kadılık yaptığı dönemde Sâmânîler hüküm sürerdi. Sâmânîler ise daha önce de Semerkant'ta İbn Hibbân'ı kadı olarak atamışlardı. Dolayısıyla Sâmânîler'in zaman zaman Ehl-i hadîs âlimlerine destek çıktıkları belirtilmelidir. Bilgi için bk. Nesefî, *el-Kand*, s. 462; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 262-3.

gereklidir. Ülkenin Şâş, Îlâk, Tarâz, Fârâb⁶⁵⁹ gibi şehirlerinde Şâfiîler çoğunluğu arz ediyordu. Aynı şekilde Kermîniye'ye iki fersah mesafede bulunan Hudîmenken köyü de Ehl-i hadîs mensuplarının çoğunlukta olduğu köydü.⁶⁶⁰ Semerkantlı Ebû Mansur Muhammed b. el-Hasan ed-Dihkânî el-Andâkî'nin (ö. 370/981'den sonra) Ehl-i hadîs'ten,⁶⁶¹ Buhara'ya iki buçuk fersah uzaklıkta bulunan Zeymûn isimli köy sakinlerinin çoğunluğu da Ehl-i hadîs'e mensup olduğu nakledilir. Nitekim bu köyden olan Ebû Muhammed Hakîm b. Muhammed ez-Zeymûnî (ö. 416/1025) "Ehl-i hadîs imamı" olarak anılmaktadır.⁶⁶² Ülkenin diğer yerleşim merkezlerinde de Şâfiî mensupları bulunmaktaydı. Dolayısıyla bölgede etkili durumda olan Hanefîler dinî konularda daha çok Şâfiîlerle münakaşa ve tartışma yaşamaktaydı.

Ehl-i hadîs taraftarlarının kaleme aldıkları zengin literatür, bir açıdan onların kendi görüşlerini ortaya koymaya çalıştıkları kaynaklarıdır. Erken dönem hadis kitaplarının önemli kısmını onların fıkıh alanındaki faaliyetleri olarak değerlendirmek mümkün iken akaidle ilgili hadislerin derlendiği kitaplar ise Ehl-i hadîs'in itikâdî kanaatini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Ehl-i hadîs'i tanıtmak ya da bazı konulardaki görüşlerini belirlemek ve bu ekolü savunmak amacıyla dönem dönem kitaplar telif edilmiştir. Örneğin İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*'i, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *el-İ'tikad ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'l-hadîs*'i ve Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*'i bunlardan bazılarıdır.⁶⁶³

Ehl-i hadîs ekolü diğer fırkaların görüşlerini eleştirmek üzere reddiye türü eserler de kaleme almıştır. Bu ekolün reddiyeleri metot açısından iki gruba ayrılır. Bunların ilkinde müellifin görüşleri temel metni oluşturur, deliller kısmında ise âyet, hadis ve âsâr zikredilir. Bu tür reddiyelerde önemli olan, varılan netice olmakla birlikte, kullanılan argümanların önemi de eser içerisinde vurgulanır. Müellifin metne sadece başlıklarda müdahil olduğu ikinci tür reddiyelerde ise müellif belli bir başlığın altında âyet, hadis ve âsârdan deliller kullanır, ancak kendi görüşlerine özel olarak yer vermez.

⁶⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 211-2; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 212.

⁶⁶⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61; Barthold, *Türkistan*, s. 103.

⁶⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 359-0.

⁶⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 19-20; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 453-6.

⁶⁶³ Aydın, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 507-8.

Ehl-i hadîs'in red literatürünü konu edinen bir çalışmada Ehl-i hadîs'in, genel anlamda ele aldıkları reddiyelerde muhaliflerinin argümanlarını çürütme, âyet, hadis ve âsârın ışığında ortaya daha sağlam deliller getirme gayreti içinde oldukları, ancak onların hilafetle ilgili bölümlerdeki kaynaklarının pek de sağlam olmadığı, diğer yandan bu metodun yanı sıra istisnâî durumlarda kelimciler gibi meselelere yaklaştıkları belirtilir. Daha sonra ilgili reddiyelerden hareketle Ehl-i hadîs'in muhatabını tamamen dışlayıcı bir üslup benimsedikleri, herhangi bir konuda görüşlerine muhalif olanları sadece bid'atçılıkla değil, sapkınlık ve küfürle de itham ettikleri dile getirilir.⁶⁶⁴

Şâfiî'yi eleştirmek üzere bir eser kaleme aldığı belirtilen Hanefî fakihî Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930) *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* adlı eserinde mezhepleri 73 fırkaya ayırır ve kurtuluşa erecek olan fırkanın Mürciî Ehl-i Cemaat'ı olduğunu savunur. Ehl-i hadîs'e muhataplarınca verilen Haşviyye ile Eseriyye isimlerini Mürcie'nin alt grupları arasında zikrederek onları eleştirir. Örneğin Nesefî Haşviyye'den bahsederken onların çok hadis bildiklerini ancak hadisin manalarını anlamaya çaba göstermediklerini, hadislerdeki korkutma, teşvik, farz ve sünneti aynı kefeye koyduklarını, çünkü onlara göre kendi arzusuna göre konuşmayacağını savunduklarını zikreder. Cemaat ehline göre ise hadislerin hepsi aynı derecede olmayıp bunlar farz, sünnet, teşvik, fazilet bildirir yani her hadis aynı hükmü ifade etmez, mubah, ruhsat ve fezail alanındaki hadisler bazen terk edilebilir. Ayrıca bizzat müellif de hadislerin manaları ve açıklamalarını bilmenin gerekliliğini savunur. Eserîleri tanıtırken onların kendilerini eser ve sünnet sahibi olarak gördüklerini, kıyas ve rey ile ameli geçersiz/bâtıl saydıklarını, çünkü ilk kıyas yapanın İblis olduğuna ilişkin rivâyeti delil getirdiklerini söyler. Bu iddiaya cevap olarak ise kıyas yapmanın cevazına dair bir rivâyet nakleder ve kıyas yapmanın meşruiyetini, helal ve haram konusunda sahâbe, tâbiûn ve sonraki nesillerin kıyastan müstağni olamadıklarını vurgular.⁶⁶⁵

Nesefî ile aynı asırda yaşayan Mâtürîdî de eserlerinde Ehl-i hadîse yönelik eleştirilere yer vermiştir. Onları eleştiri konusu yaparken Ehl-i hadîs, Ashâbü'z-zevâhir ve bazen de Haşviyye olarak anmıştır. Yönelttiği eleştiriler ise imanın tanımı ve mahiyeti, ircâ, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, siyaset ve cebir, zâhirî anlayış gibi meselelere yönelik olmuştur. Bu ve diğer meselelerdeki tutumundan hareketle Mâtürîdî'nin Ehl-i

⁶⁶⁴ Ahmet Özer, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü* (yüksek lisans tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 130-2.

⁶⁶⁵ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 114-23; İzol, *Kitâbü'r-Redd*, s. 20, 104-6.

hadîs karşısında farklı bir din anlayışına sahip olduğu, dini anlama metodunda nasslarla akıl arasında makul bir denge kurmaya çalıştığı bildirilir.⁶⁶⁶

5./11. yüzyılda yaşayan Hanefî-Mâtürîdî âlim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî eserinde filozoflar, Mu'tezile ve Mücessime âlimlerinden bahsederek onların kitaplarından uzak durulmasını, çünkü bunların kimilerinin şirk, kimilerinin ise bid'at içerdiğini hatırlatır. Daha sonra Ehl-i hadîs'ten olan kalamcı Eş'arî ve eserlerinden bahsedip onun tekvin, mükevven ve diğer birkaç konuda hata ettiğini ve kitaplarının incelenebileceğini belirtir. Çünkü Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'tan olan önder ulemanın da onun eserlerine bakıp incelediklerini ekler. Öte yandan mezhepleri tanıttığı kısımda ise Ehl-i hadîs'i Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'tan sayar.⁶⁶⁷

Hanefî-Mâtürîdî âlim Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) eseri *Mîzânü'l-usûl*'de kalam alanında kendilerine Mu'tezile, fûrû alanında ise Ehl-i hadîs'in muhalefet ettiklerini belirtir. Hüsn ile ilgili meseleye değinirken orada Hanefî-Mâtürîdîlerin görüşlerine ardından Ehl-i hadîs'in görüşüne yer verir. Devamında bölgedeki Ehl-i hadîs reisleri olan Kaffâl eş-Şâşî, Halîmî gibi âlimlerin isimlerine yer verir.⁶⁶⁸

b. Mu'tezile

İtikadî konuların yorumunda akla ve iradeye öncelik veren bir kalam mezhebi olan Mu'tezile için bu adlandırmanın ilk defa ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mu'tezile ismine ilişkin sünnî kaynaklarda daha çok Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) büyük günah konusunda hocası Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılması ve onun Vâsıl'ın kendilerinden uzaklaştığını (i'tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı zikredilir. Bu mezhebin ilmî anlamda ortaya çıkışı 2./8. yüzyılın başlarında olmuştur. Tarihî süreçte Mu'tezile bazı konularda aynı fikri taşımaları dolayısıyla Kaderiyye, Cehmiyye ve Muattıla gibi isimlerle de

⁶⁶⁶ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 103-12; Çağfer Karadaş, "Mürchie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 191-21.

⁶⁶⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1-3, 241-59; Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *DİA*, XXXIV, 266-7.

⁶⁶⁸ Semerkandî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûnü'd-Dîniyye, 1407/1987, I, 97, 290-1.

anılmıştır. Ancak Mu‘tezile bu üç ismin hiçbirini kabul etmeyip adl ve tevhid prensiplerini benimsedikleri için “Ehl-i adl ve ehl-i tevhîd” olduklarını iddia ederler.⁶⁶⁹

Mu‘tezile’nin bölgedeki ilk temsilcileri ve onların faaliyetlerine dair pek fazla bilgi bulunmadığı görülür. Ancak bu mezhebe bağlı olan bazı dâîlerin ülkede kısa süreliğine bulunduğu bilinmektedir. Bu isimler arasında Vâsıl’ın dâî olarak gönderdiği Hafs b. Salim’in 128/745 senesinden önce Tirmiz’e gelerek orada bir mescitte tertiplenen ilim meclisine katıldığı, Tirmiz’de iken Cehm (ö. 128/745) ile tartışarak onu Mu‘tezile mezhebine çektiği, mezhebin fikirlerini yaymaya çalıştığı ve daha sonra Basra’ya döndüğü bildirilir. Bir diğer isim ise Bağdat Mu‘tezilesi’nin önemli simalarından olan Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) olup o, Horasan ve Maverâünnehir’de Türklerle yapılan savaşlara katılmış ve onların elinde bir süre esir kalmıştır. Onun bu bölgelerde kaldığı sırada Mu‘tezilî fikirlerin propagandasını yapmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁶⁷⁰

Bu dâîlerin dışında bölgede en etkili olan isim Mu‘tezile’nin Bağdat ekolüne bağlı Ka‘biyye fırkasının reisi Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Kâ‘bî’dir (ö. 319/931). Belh’te doğan Ka‘bî ilim talebi için gittiği Bağdat’ta uzun süre kalarak Ebü’l-Hüseyin el-Hayyât’tan kelâm dersleri aldı. Gençlik yıllarında Zeydiyye’nin Taberistan temsilcisi Muhammed b. Zeyd’in hizmetinde bulundu. Bir ara Sâ mânî devletinin Horasan valisi Ahmed b. Sehl el-Mervezî’nin kâtipliğini yaptı. Faaliyetlerini yürüttüğü Belh şehrinin dışında çeşitli şehirleri dolaşarak mezhebinin fikirlerini yaymaya çalıştı. Ka‘bî, Saîd b. İbrahim en-Nesefî’nin (ö. 341/952) riyâseti döneminde Maverâünnehir’in Nese夫 şehrine de geldi. Kendisini Saîd b. İbrahim en-Nesefî ashâbıyla birlikte karşıladı. Cevbak Ribâtı’na yerleşen Ka‘bî’yi hadis hâfızı Muhammed b. Tâlib ashâbının eşliğinde ziyaret etti. O burada birkaç gün kalarak imlâ meclisleri akdetti. Onun geldiğini duyan Nese夫’in önemli muhaddislerinden Abdülmü’min b. Halef en-Nesefî kendisinin inancından dolayı ziyaret etmedi. Bunun üzerine Ka‘bî birkaç kişinin eşliğinde mescidine gitti. Ancak buna rağmen Nese夫î onu selamlamak için ne mihrabından kalktı ne de onunla konuştu. Bu muameleyle karşılaşan Ka‘bî şaşkınlığını

⁶⁶⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013, s. 169-71; İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, XXXI, 391-01.

⁶⁷⁰ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 166-7.

belirterek oradan ayrıldı. Fıkıhta Hanefî, itikatta ise Mu'tezilî olan Ka'bî, kırka yakın eser kaleme almış ve Belh'te vefat etmiştir.⁶⁷¹

Kutlu, Ka'bî'nin Belhliler tarafından sevilmediğini, Neseî'te ise büyük ilgi gördüğünü belirtir.⁶⁷² Bu onun amelde Hanefî olmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak Neseîli ulemanın onu isteksizce karşıladıkları, Abdülmü'min b. Halef en-Neseî'nin gösterdiği tavırdan anlaşılmaktadır.⁶⁷³ Diğer taraftan bu mezhebe geçen pek fazla Neseîli şahıs da bilinmemektedir. Bu durum Ka'bî'nin büyük ilgi göremese de bazı kesimlerce kabul edildiği şeklinde yorumlanabilir. Çünkü aşağıda görüleceği üzere i'tizâl fikri taşıyan ya da i'tizâlî görüşlere sahip olmakla itham edilen üç beş kişinin varlığı söz konusudur.

Ka'bî'den hadis rivâyet ettiği bilinen Muhammed b. Zekeriyya b. el-Hüseyn en-Neseî'nin (ö. 4./10. asır) Mu'tezile mezhebi mensubu olup olmadığı bilinmemektedir.⁶⁷⁴ Neseîli bir diğer isim kâtip Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Üşündî en-Neseî'dir (ö. 4./10. asır). O fesahat, beyan ve şiir alanlarında mahir bir şahsiyet olup Neseî ve Keş'te istihbarat ve posta teşkilatıyla meşgul olurdu. Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası Ebü'l-Fazl el-Âsımî'den (ö. 325/937) hadis dinledi. Kaynaklarda onun Rubâî hadisleri elde ettiği, fıkıhta Hanefî, itikatta ise Mu'tezilî olduğu kaydedilir. Kendisinden bölgede kimlerin istifade ettiği bilgisi yer almaması nedeniyle ondan kimlerin etkilendiğini tespit etmek mümkün gözükmemektedir.⁶⁷⁵

Neseî sakini olarak anılan Ebû Seleme Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz es-Sünnî'nin (ö. 4./10. olabilir) Mu'tezile mezhebinden olduğu zikredilir. Sem'ânî onun torunlarından Ebû Seleme Hüseyin b. Muhammed b. Ebû Seleme es-Sünnî'ye (ö. 6./12 asır) yetişmiş ve ona Büceyrî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inden birkaç cüz okumuştur. Sem'ânî onun torunundan hadis aldığı halde onun Mu'tezilî olup olmadığına yer vermemiştir.⁶⁷⁶

Semerkant'ın önde gelen hadis âlimi Ebû Sa'd el-İdrisî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed en-Neseî'den (ö. 374/985) hadis dinlediğini ve onun amelde Hanefî olup

⁶⁷¹ Neseî, *el-Kand*, s. 334; Adil Bebek, "Ka'bî", *DİA*, XXVII, 27; Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 167.

⁶⁷² Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, s. 167.

⁶⁷³ Neseî, *el-Kand*, s. 334.

⁶⁷⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 334; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 444.

⁶⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 131.

⁶⁷⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 175-7.

i'tizâl ile itham edildiğini kaydeder.⁶⁷⁷ Nesefli İsmail b. Muhammed b. Amr el-Cûybârî'nin (ö. 378/988) de bu mezhebe mensupluğu bildirilir. Cûybârî Belh'te Ebû'l-Hasan İbn Mendust ve Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den (ö. 362/973) fıkıh öğrenimi gördükten sonra Bağdat'a gitmiş ve orada Mu'tezile mezhebini benimsemişti. Ardından Nesef'e dönüp orada bu mezhebe geçtiğini açıklayınca şeyh Ebû Bekir el-Kallâsî onun sürgün edilmesini ve ona destek verilmemesini emretmişti. Hal böyle olunca o, Belh'e geri dönüp orada hayata gözlerini yummuştu.⁶⁷⁸

Ebû Ahmed el-Halk (ö. 4./10. asır) isimli şahsın da Mu'tezile mensubu olduğu ve Semerkant'ta söz konusu mezhebi savunduğu kaydedilir.⁶⁷⁹

4./10. yüzyılda yaşayan bu isimlerin bir kısmının Ka'bî gibi yakın çevredeki bazı isimlerden, bir kısmının da Bağdat gibi ilim merkezlerindeki Mu'tezilî ulemeden etkilendiği görülür. Ancak Mu'tezile bölgede pek fazla etkili olamamış, Abdülmü'min b. Halef en-Neseî, Kallâsî gibi âlimlerin tepkisinin yanı sıra diğer Hanefiler tarafından da sert tepkiler görmüştür. Nitekim Buharalı Hanefî âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî Bağdat'a yaptığı seferinde bazı⁶⁸⁰ Mu'tezilîler onu mezhebine davet etmiş, ancak o muhatabına oldukça sert karşılık göstererek bu teklifi reddetmiştir.

Mâtürîdî'nin öğrencisi Ebû'l-Hasan er-Rüstüfağnî'nin (ö. 345/956) Mâtürîdî'nin vefatından sonra tahsil amacıyla Nişabur'daki Ebû Sehl ez-Zücâc'a mı yoksa Belh'te bulunan fakih Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah'a (el-Hinduvânî) mı gitmenin daha yararlı olacağını birisine danışır. Ardından Ebû Sehl'in yanına gitmeye karar verir. Yola çıkacağı sabahın gecesinde hastalanıp yatağa düşer. "İyileşirsem Belh'teki fakih Ebû Ca'fer'e gideceğim" diye adakta bulunur ve ertesi sabahında sağlığına kavuşur. Bunun üzerine kendi kendine "Bu hastalık Allah'ın beni bir korumasıdır. Artık fakih Ebû Ca'fer'e gideceğim" dediği rivâyet edilir. Aktarılan bu anekdot bile bölgedeki ilim tâliplerine göre Hanefî-Mu'tezile âlimlerinden fıkıh okumanın ne derece sakıncalı olduğunu göstermektedir.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 269.

⁶⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 380-3; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, II, 171; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 61.

⁶⁷⁹ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 72.

⁶⁸⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 161-2; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 73-4; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 60-1.

⁶⁸¹ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 58-9.

Semerkanlı Hanefî meşâyihinden ve Mâtürîdî kalamcısı olan Rüstüfağnî'ye Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'den olanlar arasında nikâhın hükmü sorulunca, caiz olmadığını belirterek ardından "Çünkü bize göre onlar kafırdır. Zira onların mezhebine göre Mu'tezile mezhebinden başkasına inanan Müslüman değil, mürteddir. Rivâyete göre bir Mu'tezilî, Hristiyanlar'ın ve Yahudiler'in kestiğini yer, Müslümanların kestiklerini yemezdi ve 'Onlar mürteddir, mürtedin kestiği ise haramdır' derdi. Böyle bir mezhebe sahip olanın küfründe şüphe yoktur. Hz. Peygamber de onları bu ümmetin Mecûsîleri olarak isimlendirdi" dediği nakledilir.⁶⁸²

Ehl-i hadîs'ten çok Hanefî ulemayı destekleyen Sâ mânîler'in Emîri İsmail b. Ahmed (275-295/892-907) Buhara, Semerkant ve Maverâünnehir'in diğer bölgelerindeki âlimleri toplayarak onlardan sapıklığın yayılma tehlikesine karşı Sünnî âmentünün prensiplerinin tespit edilmesini emretti. Alınan kararla bu görev Hanefî âlimi Ebû'l-Kâsım İshak b. Muhammed el-Hâkim es-Semerkandî'ye (ö. 342/953) verildi. Görevin yerine getirilmesinin ardından bu eser emîr ve ulema tarafından resmen onaylandı. Sünnî çizgide yazılan *es-Sevâdü'l-a'zam* Sâ mânîler döneminde resmî ilmihal haline geldi. Bu eserde diğer bid'at mezheplerinin yanı sıra Mu'tezile'nin görüşlerinin de sert bir dille eleştirildiği görülür. Nitekim Mu'tezile ile ilgili olarak "Bütün bu kitaplar Allah Teâla'nın kalamı ve O'nun sıfatıdır; o ise yaratılmış değildir. Bu kitaplardan bir kelimenin bile yaratılmış olduğunu söyleyen Cehmî ve Mu'tezilî'dir. O kişinin küfründe şüphe yoktur; çünkü bid'atçıdır" denilmektedir.⁶⁸³

Mu'tezile'ye karşı bu görüş ve tavırların yanı sıra Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, Mâtürîdî ve Bîkendî gibi hadis ve kelam âlimleri de eserlerinde bu mezhebe yönelik eleştirilerde bulunmaları, bazı araştırmacıların da belirttiği gibi söz konusu mezhebin Maverâünnehir'de son bulmasına sebep olmuştur. Bölge uleması tarafından 4./10. yüzyılda kaleme alınan reddiye türü eserler, bazen müstakil olarak Mu'tezile'yi hedef alırken, bazılarında ise diğer fırkaları da kapsayan genel nitelikli eserlerde eleştiriye tâbi tutulmuştur.

Mu'tezile'nin Ka'biyye fırkasının reisi Ka'bî'nin çağdaşı olan hadis hâfızı, fıkıh ve kelam âlimi Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930) bid'at ve hevâ ehlini tanıtmak ve onların görüşlerini çürütmek amacıyla *er-Red ale'l-bida'* (*er-Red alâ*

⁶⁸² Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 60.

⁶⁸³ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 55-6; Muhammed Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", *DİA*, XXXVI, 578-9.

ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle) adlı eser kaleme almıştır. Neseî Hanefî mezhebine bağlı bir âlim olup Davud ez-Zâhirî, Tirmizî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisi de bölgede hadis rivâyeti ve eser telifiyle meşgul olmuştur. Müellif söz konusu eserini 73 fırka rivâyetini esas alarak kaleme almıştır.⁶⁸⁴ Fırkaları Harûriyye, Revâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürchie şeklinde altı ana gruba ayırır. Bu altı grubu her birinden on iki kolun çıktığını belirterek sayıyı yetmiş ikiye tamamlar. Kurtuluşa erecek olan yetmiş üçüncü fırkayı ise Ehlü'l-Cemaat el-Mürciûn olarak gösterir. Çünkü Neseî'ye göre söz konusu fırka, Allah Resûlü ve onun yolundan giden Cemaat'a bağlı, bid'atlerden uzak ve kıyamete kadar başka fırkalara ayrılmayacak olan bir fırkadır.⁶⁸⁵ Neseî Mu'tezile'yi Harûriyye ve Kaderiyye'nin alt kolu olarak ele alır ve görüşlerini eleştirir.⁶⁸⁶

Bölgede hadis âlimlerinin yanı sıra kelam âlimlerinin de Mu'tezile'ye yönelik reddiyeleri azımsanamayacak kadar ölçüde olduğu söylenebilir. Özellikle 4/10. yüzyılda Mâtürîdî'nin söz konusu mezhebe yönelik yazdığı müstakil eserleri dikkat çekicidir. Bu eserler arasında *Reddû Evâili'l-edille li'l-Ka'bî*, *Reddû Tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bî*, *Reddû Vaîdi'l-füssâk li'l-Ka'bî* gibi eserlerin Belh'te bu mezhebin propagandasını yapan Ka'biyye fırkasının reisi Ka'bî'ye, *Beyânü vehmi'l-Mu'tezile* adlı eser mezhebe, *Reddû'l-Usûli'l-hamse li-Ebî Ömer el-Bâhilî* adlı eserin ise Basra Mu'tezilesi'nin öne çıkan âlimi Ebû Ömer Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî'nin görüşlerine yönelik olduğu görülür. Ayrıca Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserlerinde de Mu'tezile'ye önemli ölçüde yer verilir.⁶⁸⁷ Hatta onun İslâm mezheplerine yönelttiği eleştirilerin en çoğu Mu'tezile'ye yönelik tenkidlerden

⁶⁸⁴ İftirak hadisinin Sünnî, Şîî, Mu'tezilî ve Hâricî literatürde ele alınışı, sıhhat durumu ve detaylı bilgiler için bk. Muhammet Emin Eren, *Hadis Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2017.

⁶⁸⁵ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 60; Eseri yeniden neşre hazırlayan Seyyid Bağcevan Marie Bernand'ın yayımladığı baskıdaki kelime hatalarını tespit ederek onlara yer vermiştir. bk. *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013, s. 80-97; Üzümlü, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1; Hasan Acar, *Ebû Mutî Mekhûl en-Neseî'nin Kitâbü'r-Red ale'l-ehvâ ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepler Tasnifi ve Mürciû Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2003), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 50-9.

⁶⁸⁶ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 77, 87-9; Ahmet İzol, *Ebû Mutî en-Neseî'nin Kitabı'r-Red Ale'l-Bida' Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2013), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 52, 64-5.

⁶⁸⁷ Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-51; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 20; Kıyasettin Koçoğlu, "İmam Mâtürîdî'nin Mutezile Algısı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 241-276.

oluştugu, daha sonra Hâricilik, Ehl-i hadîs, Şîa, Bâtınîlik, İsmâîlîlik ve Karâmita gibi akımların yer aldığı bildirilir.⁶⁸⁸

4./10. yüzyılda yukarıda da değinildiği üzere Sâ mânîler ülkesinde bid‘at ehlinin çoğalması sebebiyle hükümdarın teşviki üzerine Hakîm es-Semerkindî tarafından kaleme alınan ve Sâ mânîler döneminde resmî ilmihal haline gelen *es-Sevâdü’l-a‘zam*’da Mu‘tezile mezhebinin bazı görüşleri eleştirilerek bid‘atçı dendiği kaydedilir.⁶⁸⁹

Ehl-i hadîs’ten olan ve hadis alanında irili ufaklı pek çok eser kaleme alan hadis hâfızı Bîkendî de Mu‘tezile’nin görüşlerini eleştirmek amacıyla *er-Red ale’l-Mu‘tezile* adlı müstakil kitap telif etmiştir. Ancak eser günümüze ulaşmadığı için eserin hacmi, ayrıca eserde Mu‘tezile âlimlerinin hangilerini muhatap aldığı, kendi döneminde varlığı bilinen yöredeki Mu‘tezile’nin etkisi gibi konular meçhul olarak kalmaktadır. Aslında Bîkendî hadis imamlarının yanı sıra Ebû Hanîfe’nin menkıbesine yönelik eseriyle Hanefîlerin, *Ünsü’l-mürîdîn*, *Ünsü’l-ârifîn* gibi eserlerinden ötürü tasavvuf ehlinin ve Mu‘tezile’ye karşı yazdığı reddiye ile de devlet büyüklerinin desteğini aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü o Ehl-i hadîs’ten olması ve bölgede Hanefîlerin etkin olmasına rağmen Buhara ve Beykent Camiler’inde kaleme aldığı eserlerini okuttuğu kaydedilir. Bîkendî’nin eserleri arasında çok az kısmı Sem‘ânî tarafından kaydedilmiş diğerlerinin ise hangi alanlara ait olduğu belirtilmemiştir. Muhtemelen onun kayıp eserleri arasında diğer bid‘at ehli mensuplarına yönelik reddiyeler de vardır.⁶⁹⁰

Mu‘tezileler de kendi kaynaklarında Ehl-i sünnet’i Mücbire (Cebriyye), Mücevvere ve Müşebbihe isimleriyle anarak kendi görüşlerini savunmuşlardır.⁶⁹¹ Bölge uleması tarafından kaleme alınan reddiyelerde Mu‘tezile’nin eleştirdiği noktalara kısaca daha sonra değinilecektir.

5./11. yüzyılda bölgede Ebû Ca‘fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el-Buhârî el-Bîkendî’nin (ö. 482/1089) Mu‘tezile kelamcılarında olduğu bilinmektedir. Bîkendî Beykent kasabasında 382/992’de doğdu. Bölgede Mu‘tezile’ye reddiye yazan muhaddis Ebû’l-Fazl el-Bîkendî’den hadis dinledi. Diğer taraftan ise fıkıh usulü ile ilgili bazı eserleri de bölgede okudu. 414/1023’te Horasan’ı dolaşarak Hanefî âlimlerle görüştü.

⁶⁸⁸ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 19.

⁶⁸⁹ Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi”, s. 55-6; Aruçi, “es-Sevâdü’l-a‘zam”, *DİA*, XXXVI, 578-9.

⁶⁹⁰ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

⁶⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, X, 525-30.

Daha sonra Mısır'a rihle yaparak orada İsmâiliyye'nin ileri gelenlerinden Ebû Nasr Hibetullah b. Musa el-Müeyyed-Fiddîn ve daha başkalarıyla münazaralarda bulundu. Ömrünün son zamanlarını Bağdat'a yerleşerek geçirdi ve orada vefat etti.

Fıkıhta Hanefî, itikadda Mu'tezilî olan Bîkendî'nin gittiği yerlerde Mu'tezile mezhebini yaymaya çalıştığı nakledilir. Nübüvve dair *Tahkîku'r-risâle bi-evdahi'l-edille* ve İsmâilî âlimlerden Ebû Nasr Hibetullah'a reddiye mahiyetinde *el-Hüdâ ve'l-irşâd li-ehli'l-hayreti ve'l-inâd* adlı eser kaleme alan Bîkendî'nin ülkede faaliyet yaptığına dair bilgi bulunmamaktadır.⁶⁹²

Aynı dönemde Mu'tezilî olarak bilinen şahısların kimler olduğuna dair bilgiler tespit edilemese de bölgede yetişen kelim âlimleri kaleme aldıkları eserlerinde Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerde bulundukları görülür. Bu bağlamda Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-dîn*'i ile Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*'i zikredilebilir. Pezdevî kendi döneminde sapık ve bid'at ehlinin görüşlerinin ülkede ortaya çıktığını, fakihlerin daha ziyade fıkıh ilmine önem göstererek sadece bu ilimle meşgul olduklarını ve bu yüzden söz konusu eserini kaleme aldığını aktarır.⁶⁹³ Pezdevî bu eserinde Mu'tezile'yi Kaderiyye'nin alt kolu olarak ele alır ve görüşlerini eleştirir. Ayrıca o, eserinin girişinde Kâdî Abdülcebâr, Cübbâî, Ka'bî ve Nazzâm gibi Mu'tezile âlimlerinin kitaplarını bulundurma ve okumanın caiz olmadığını belirtir.⁶⁹⁴ Özen Pezdevî'nin eserinde Mu'tezile eleştirilerinin birinci önceliğe sahip olması ve onlara ait eserlerin okunmaması gerektiği gibi kayıtlardan yola çıkarak bid'at ehlinin öncelikle Mu'tezile olduğu kanaatini taşır.⁶⁹⁵ Pezdevî'nin bu mezhebe yönelik eleştirileri aşağıda ele alınacaktır. Bu dönemde Ehl-i hadîs'in söz konusu fırkaya reddiye yazıp yazmadığı bilinmese de onların kelim ilmine özellikle Mu'tezile gibi akılcı akımlara iyi bakmayacağı aşîkârdır.

Mâtürîdiyye'nin ikinci kurucusu mevkiinde olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî *Tebsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn* adlı eserinde Mu'tezile'yi batıl bir fırka olarak görür. Bu

⁶⁹² Sabri Hizmetli, "Bîkendî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, VI, 150.

⁶⁹³ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1-3.

⁶⁹⁴ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 1, 242, 249-53.

⁶⁹⁵ Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 61-2.

mezhebin ilk kalamcılarının Vâsıl b. Atâ olduğunu belirterek onların beş temel prensibini zikreder ve hepsini teker teker reddeder.⁶⁹⁶

6./12. yüzyılda da bölgede ulema tarafından Mu'tezile'ye karşı tepkilerin sürdüğü ve görüşlerinin reddedilerek çürütölmeye çalışıldığı göröölür. Bu dönemde ise ölkede Mu'tezilî fikrini taşıyan önemli simaların varlığı pek bilinmez ancak Karahanlılar ölkesinin yanı başında bulunan Harezm'de bazı meşhur isimlerin bu mezhepten olduğı kaydedilir. Dolayısıyla ölkede hala bu mezhebin görüşlerini çürötmeye çalışan Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin eser kaleme aldıkları göröölür. Bu isimlerden Ebû İshak es-Saffâr (ö. 534/1139) ve Necmüddin en-Neseîî'nin yaşadığı 5./11. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan dönem, Mu'tezile'nin 12. tabakasına denk gelmekte olup bu tabakayı oluşturan Mu'tezilîlerin çoğı ise İsnâaşeriyye veya Zeydî fırkalarına mensup Şîî âlimleri idi.⁶⁹⁷

Yukarıda da zikredildiğı üzere bu dönemde bölgede Mu'tezile'nin öne çıkan âlimleri yok gibidir. Ancak Buhara, Beykent ve Firebr gibi şehirlere çok yakın mesafede bulunan Harezm'de Rüknuddîn Mahmud İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi Mu'tezile'nin etkili âlimleri vardı. Hatta İbnü'l-Melâhimî'nin "Mu'tezile'nin son büyük mütekellimi" olarak nitelendiğı bildirilir.⁶⁹⁸

Bölgedeki kalamcılar ve Mu'tezile'nin varlığı üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar Mu'tezile'nin Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinin genelinde, hem Sâmanîler hem de Batı Karahanlılar döneminde etkin olamadıklarını belirterek Karahanlılar döneminde Harezm'de faaliyet gösteren Zemahşerî, İbnü'l-Melâhimî ve diğler Mu'tezilî âlimlerin mezheplerini canlandırma çabalarına karşın Mâtürîdî kalamcıları onları "tehdit" olarak algılayıp görüşlerini çürötmeye çalışması şeklinde yorumlarlar. Aynı tutum Mâtürîdî döneminde de Belhli Mu'tezile âlimi Ka'bî'ye karş yapılmıştı. Öte yandan Karahanlılar dönemindeki Mâtürîdî kalamcılarının eserlerinde "iç tehdit" olarak ilk sırada Mu'tezile'ye yer verildiğıine yukarıda değinildi.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Zekerya Sarıbulak, *Ebu'l-Muin en-Neseîî ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2013), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 127-8.

⁶⁹⁷ Demir, *Saffâr*, s. 107-9.

⁶⁹⁸ Demir, *Saffâr*, s. 108.

⁶⁹⁹ M. Sait Özervarlı, *Ebu'l-Muin en-Neseîî'ye ait Tebsiretü'l-edille'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 64, 78-9; Karadaş, "Hanefî Kelam Okulu", s. 75; Demir, *Saffâr*, s. 56.

Aslında Mu‘tezile’yi benimseyenler genellikle Hanefîlerle Şîa taraftarları iken bazen amelde Şâfiî, inanç alanında ise Mu‘tezile mensubu olan kişilere de rastlanmaktadır. Örneğin Basra Mu‘tezilesi’nin ünlü kelamcısı Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) amelde Şâfiî iken itikad alanında Mu‘tezile mensubuydu.⁷⁰⁰ Bölgede Şâfiî mezhebinden olduğu bildirilen Şâş, İsficab, Tarâz şehirlerinin yanı sıra diğer şehirlerde de bu mezhebin mensupları vardı.⁷⁰¹ Bunların arasında batıya yani Horasan, Irak ve İran taraflarına rihle yapan ilim tâlipleri Kâdî Abdülcebbâr gibi ünlü isimlerden etkilenmiş olabilir. Nitekim yukarıda zikredildiği üzere Ebû Ca‘fer el-Bîkendî ülkede Ebü’l-Fazl el-Bîkendî gibi öne çıkan muhaddislerden hadis öğrenmiş, daha sonra Horasan, Mısır’a kadar rihle yaparak Mu‘tezile mezhebinin benimsenmiştir. Aşağıda bölgedeki ulemanın Mu‘tezile’ye karşı kaleme aldıkları reddiye mahiyetindeki eserlerdeki eleştirileri ele alınacaktır.

Mu‘tezile’ye Yönelik Eleştiriler

Şeyh, imâm Ebû Bekir el-İyâzî (ö. 4./10. asır) on maddelik beyannâmesinde Mu‘tezile’nin öne sürdüğü Kur’ân’ın yaratılmışlığı, ru’yetullah, aslah, şefaath ve diğer meseleler hakkındaki görüşlerine muhatabı belirtilmeksizin şu ifadelerle yanıt verir: “Kur’ân Allah Teâla’nın kelimasıdır; Allah Teâla’nın kelâmı yaratılmış ve sonradan olmuş değildir”, “Kullar için en yararlı (aslah) olsun veya olmasın Allah dilediğini yapar ve istediği hükmü verir. O yaptıklarından sorgulanamaz, kullar sorgulanır”, “Ümmetinden büyük günah işleyenlere Hz. Muhammed’in şefaath etmesi haklıdır.”⁷⁰²

Daha önce belirtildiği üzere Mâtürîdî’nin en çok mesaisini harcadığı ve tenkid ettiği mezhep Mu‘tezile’dir. O bu mezhepten olarak gördüğü Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Cübbâî (ö. 303/915), Ka‘bî, Ömer el-Bâhilî ve diğer isimleri tenkid eder. Mâtürîdî Mu‘tezile’nin “aslah” yani Allah’ın kul için en iyiyi yaratmak zorunda olduğu fikrine karşı çıkarak hikmet teorisini savunur ve Tanrı hakkında “vücûb” kavramını kullanmaktan kaçınır. Öte yandan Mâtürîdî Mu‘tezile’yi kader, ecel, ru’yetullah, Allah’ın hidayet ettirmesi gibi konularda da tenkide tâbi tutar.⁷⁰³ Mâtürîdî, Kaderiyye ve

⁷⁰⁰ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 224-5; Metin Yurdagör, “Kâdî Abdülcebbâr”, *DİA*, XXIV, 103-5.

⁷⁰¹ Şâfiîlerin yaşadığı bölge için bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, III, 19-0, VIII, 222-3.

⁷⁰² Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi”, s. 71-2.

⁷⁰³ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî*, s. 20-1, 115-32; Koçoğlu, “İmam Mâtürîdî’nin Mutezile Algısı”, s. 241-76; Şükrü Özen, “Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Mâtürîdî”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, V, sy. 3, s. 411-423.

Mu‘tezile’yi zaman zaman farklı fırkalar olarak zikretse de birçok yerde bu ikisini görüşleri üzerinden benzerliklerini kurarak aynı anlamda kullandığı görülür.⁷⁰⁴ “Ehl-i sünnet ve’l-cemâat” tabirini çokça kullanan ve fıkıh, kıraat âlimleri, Ehl-i hadîs ve sûfîleri Ehl-i sünnet’ten sayan Pezdevî de Mu‘tezile ile Kaderiyye’nin görüşlerinin tamamı aynı olduğunu belirterek görüşlerini reddeder. Pezdevî Ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasındaki polemik konularını beş mesele (*hams mesâil*) ile sınırlar. Ona göre bu meseleler sıfatullah, ru’yetullah, va’d-vaîd, kulların fiillerinin yaratılmışlığı ve meşîyetten (Allah’ın iradesi) ibarettir.⁷⁰⁵

Ebü’l-Muîn en-Nesefî *Tebîrâtü’l-edille* adlı eserinde Mu‘tezile’yi ilk muhatap kabul ederek ona tenkidlerini yöneltir. O bu fırkanın önderleri olan Nazzâm, Cübbâî, Ka’bî gibi âlimlerin çeşitli konulardaki görüşlerini aktararak ardından kendi fikirlerini sunar. Nesefî de eserinde sıfatlar meselesinde çokça durur. Hatta o sıfatları nefyetmeleri dolayısıyla Mu‘tezile’yi ağır bir ifade ile suçlar ve bu fikirlerinden dolayı tekfiri hak ettiklerini iddia eder.⁷⁰⁶ Bununla birlikte Mâtürîdîlik kader, irade-i cüz’iyye, salah, marifet, illet, hikmet-i ilâhiyye, hüsn-kubuh, teklîfü mâ lâ yutâk gibi konularda Eş‘arîlikle Mu‘tezile arasında yer almış, bazı konularda ise Eş‘arîliğe göre Selefe daha yakın olmuştur.⁷⁰⁷

Ebü’l-Yüsr el- Pezdevî’nin Ehl-i sünnet ve’l-cemâat’tan saydığı Ehl-i hadîs ekolü de Mu‘tezile ile hem itikadî hem de hadis alanında tartışmalarda bulunmuş, hatta farklı düşünceleri sebebiyle birbirlerini küfürle itham edecek seviyede münakaşaya girmişlerdir. Tartışılan konuların başında Allah’ın sıfatları meseleleri gelir. Bahsi geçen sıfat konusu ise Hz. Peygamber’in vefatı sonrasındaki dönemde tartışılmaya başlandığı, konuyu ilk olarak ele alan ismin Cehm b. Saffân olduğu kaydedilir. Mu‘tezile Kur’ân ve hadislerde Allah’a nispet edilen sıfatları “Tevhîd” ve “Tenzîh” akidesini zedeleyeceği düşüncesiyle genellikle tev’îl yolunu tercih ederek açıklamaya çalışır. Ehl-i hadîs ise bu konuda teşbîh ve tecsîme düşmeden Allah’ın sıfatlarını olduğu gibi kabul edilmesini, Hz. Peygamber ve ashâbından bu konuda yeterince bir açıklama bulunmaması sebebiyle

⁷⁰⁴ Koçoğlu, “İmam Mâtürîdî’nin Mutezile Algısı”, s. 260-3.

⁷⁰⁵ Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, s. 242, 249-0; Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile”, s. 80. Sıfatullah hakkında Ehl-i hadîs’in görüşleri ve yaklaşımı hakkında bilgi için bk. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehli-Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabü’l Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.

⁷⁰⁶ Özervarlı, *Tebîrâtü’l-edille’nin Kaynakları*, s. 50-1.

⁷⁰⁷ Ali Yıldız Musahan, “Mâveraünnehir Bölgesinde Mûtezile-Mâtürîdî Etkileşimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, XVII, sy. 1, s. 185-220

yorumdan kaçınılması gerektiğini savunur.⁷⁰⁸ Halku'l-Kur'ân meselesi de bu iki ekol arasında çokça tartışılan konulardandı. Ca'd b. Dirhem'le başlayıp Cehm b. Safvân tarafından yaygınlaştırılan Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesi Mu'tezile âlimleri tarafından devam ettirilmiş ve Abbasî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) desteğiyle tarihte "Mihne" ismiyle bilinen devir başlamıştır. Buna karşılık Ehl-i hadîs âlimleri tarafından pek çok reddiyeler kaleme alınmış, Kur'ân'ı mahlûk diyenler zındıklık ve kâfirlikle suçlanmıştır.⁷⁰⁹

Kulun kendi fiillerinde özgürlüğü, ru'yetullah, büyük günah işleyen kişinin durumu ve o kişiye Hz. Peygamber'in ahirette şefa'at edip etmemesi, Hz. Peygamber'den aktarılan mucizeler gibi konularda tartışma yaşayan Ehl-i hadîs ile Mu'tezile, ayrıca mütevâtir ve ahad haber, sahâbenin adaleti gibi hadise yönelik konularda da farklı görüş içindedirler.⁷¹⁰

Hadis hâfızı Bîkendî Mu'tezile'yi eleştirmek amacıyla *er-Red ale'l-Mu'tezile* adlı eser kaleme almış ancak eser günümüze ulaşmamıştır. Kendisinin Ehl-i hadîs'ten olmasını dikkate alacak olursak yukarıda zikri geçen Ehl-i hadîs âlimlerinin görüşlerine bağlı kalarak aynı meseleler üzerine Mu'tezile'ye tenkidler yöneltmiş olmalıdır.

c. Kaderiyye

Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle meydana geldiğini savunan Kaderiyye, İslâm'ın ilk devirlerinde Cemel vakası ve Sıffin savaşında Müslümanların birbirlerinin kanını akıtmaları, kader ve diğer kelamî konuları gündeme getirmiştir. Kader konusunu ilk olarak gündeme getiren ismin Ma'bed el-Cühenî olduğu aktarılır.⁷¹¹ Dolayısıyla kader konusu İslâm'ın ilk günlerinden beri Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki polemik konularından biri haline gelmiştir. Mu'tezile mezhebinin ise, Kaderiyye mezhebinden doğduğu ve Mu'tezile isminin ancak daha sonraki dönemlerde bu mezhebe baskın hale geldiği bildirilir.⁷¹²

Hadis hâfızı ve kelam âlimi Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî kulların sorumluluk doğuran fiillerinin meydana gelişi hususunda Kaderiyye ve Cebriyye'yi eleştirir ve

⁷⁰⁸ Ubeydullah Efe, *Ehl-i hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri* (yüksek lisans tezi, 2017), 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9-15.

⁷⁰⁹ Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmaları*, s. 15-21.

⁷¹⁰ Efe, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmaları*, s. 21-46.

⁷¹¹ İlyas Üzümlü, "Kaderiyye", XXIV, 64-5.

⁷¹² Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 77-8.

Mu'tezile'yi Kaderiyye'nin bir kolu olarak sayar.⁷¹³ Bağdâdî de Kaderiyye'yi Mu'tezile'nin diğer bir adı olarak zikrettiği görülürken Mâtürîdî'nin bu iki mezhebi birbirlerinin yerine kullanıldıkları belirtilir.⁷¹⁴

Pezdevî'nin kaydettiği bilgiler arasında Sâ mânî hanedanlığının sonlarında Buhara'da Kaderiyye ve Mu'tezile mezheplerinin baskın konuma geldiği bilgisi yer alır. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ise onların karşısında ezilmiş haldeydi. Çünkü onlar Sâ mânî emîrini bile kendi mezheplerine eğilimli hale getirmişlerdi. Emîrin Sünnî hocası bir siyasî taktikle onların iktidara karşı olduklarını verdiği soruyla ortaya çıkarınca Kaderiyye ve Mu'tezile mezhebi mensupları yakalanıp baskı sonucunda temizlendi. Böylece Buhara'da sadece Hanefiler kaldı. Ehl-i sünnet imamı bu hizmetlerinden dolayı ödüllendirildi.⁷¹⁵

Necmüddin en-Nesefî Kaderiyye ve Mürcie hakkında Enes b. Mâlik tarikiyle gelen "Ümmetim içinde iki sınıf vardır ki: onlar şefaata nail olamazlar: Kaderiyye ve Mürcie." hadisine yer verir.⁷¹⁶ Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157) *Lübabü'l-kelâm* adlı eserinde halku'l-Kur'ân, ef'alü'l-ibâd, aslah, ru'yetullah gibi konularda bir taraftan Mu'tezile'nin görüşlerini reddederken diğer taraftan Mu'tezile'yi kastederek Kaderiyye'yi zemmeden müstakil bir başlığa da yer vermiştir.⁷¹⁷ Hanefî âlim Üşî ise Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan Kaderiyye mensuplarının arkasında namaz kılmanın geçerli olmadığını belirtmiştir.⁷¹⁸

d. Şîa ve Fırkaları

Hz. Peygamber'in vefatını müteakiben devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu iddia eden çeşitli gruplar ortaya çıkmış ve Şîa adıyla

⁷¹³ İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 32; Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

⁷¹⁴ Üzümlü, "Kaderiyye", *DİA*, XXIV, 64-5.

⁷¹⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 191-2; Özen, "Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi", s. 51.

⁷¹⁶ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 414 (202b). Bu hadis Tirmizî'nin *el-Câmi* "inde "Ümmetim içinde iki sınıf vardır ki İslâm'dan nasipleri yoktur: Mürcie ve Kaderiyye." şeklinde yer almaktadır. Tirmizî, "Kader", 13. Kaderiyye ve Mürcie ile ilgili hadislerin değerlendirilmesi için bk. Yavuz Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 113-43. Ayrıca Nesefî söz konusu eserinde "Tasmiyetü's-şîai'l-ehvâ ve'l-bida'" başlığı altında Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *Kitâbü'l-fark beyne'l-firak* adlı eserine binaen 73 fırkayı kısaca tanıtır bk. *Matla'u'n-nücûm*, s. 17-19 (4a-5a).

⁷¹⁷ M. Sait Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 10, s. 39-63.

⁷¹⁸ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

anılmışlardır. Tarihî süreçte bu mezhebin içinden Zeydiyye, İmâmiyye-İsnâaşeriyye, İsmâiliyye, Gâliyye gibi fırkalar ortaya çıkmıştır.⁷¹⁹ Ortaya çıktıkları zamandan itibaren İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerine dağılan Şîî gruplar fikrî, siyasî ve etnik özellikleriyle Abbasîler döneminde baskıya maruz kalmış ve neticesinde hilafet merkezinden uzak yerlerde varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu sebeplerden dolayı Horasan ve Maverâünehir bölgelerinin 2./8. yüzyıldan itibaren Şîîlerin yaşamalarına uygun bölge haline geldiği belirtilmektedir.⁷²⁰

1./7. yüzyılın sonlarında İslâmî faaliyetlerin daha da hızlanmaya başladığı Maverâünnehir’de 2./8. yüzyılın ortalarında Şîîliğin varlığına rastlanır. Bu dönemde Şîa’nın bir kolu olan Mübeyyiza’nın Buhara kasabalarında yaşadıkları ve Abbasîler’in siyah sancağına karşı kendilerine has beyaz sancak taşıdıkları, hatta Buhara meliki Bünyât b. Tuğşâde’nin bu gruba katılıp onlara destek verdiği kaydedilir. Sem‘ânî ve İbnü’l-Esîr’in Şîa’nın bir kolu olarak kaydettiği Mübeyyiza’yı⁷²¹ bazı araştırmacılar 2./8. yüzyılda Maverâünnehir bölgesinde ortaya çıktığını ve yaratıklarla Allah arasında benzerlik kuran aşırı fırka olduğunu bildirirler.⁷²² Sem‘ânî kendi zamanında da bu fırkanın Buhara’da varlığını devam ettirdiğini ve Sepîd Câmegân (سپید جامگان) ismiyle anıldıklarını ekler.⁷²³

Yine aynı dönemde Buhara’da Arap asıllı Şerîk b. eş-Şeyh’in Şîî olduğu, hilafet makamının Hz. Ali’nin soyundan gelenlere mahsus olduğunu söyleyerek bu fikrini halk arasında yayarak çok sayıda insan topladığı, saflarına Buhara Emîri Abdülcebbâr b. Şuayb, Harizm Emîri Abdülmelik b. Harseme gibi itibarlı şahsiyetlerin de katıldıkları ve daha sonra Ebû Müslim el-Horâsânî’nin (ö. 137/755) gönderdiği Ziyâd b. Sâlih’in ordusu tarafından ortadan kaldırıldığı kaydedilir.⁷²⁴

3./9. yüzyılın ortalarına kadar İslâm coğrafyasında pek fazla faaliyetlerine rastlanmayan İsmâiliyye söz konusu asrın ortalarından itibaren İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde “gizli imama” davet adıyla yoğun bir davet faaliyeti yürütmeye

⁷¹⁹ Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, 111-4.

⁷²⁰ Ali Gufrânî, “Maverâünnehir’de Şîîliğin Tarihi: Sâmanîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)” (çev. Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 5, s. 221-37.

⁷²¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XI, 119; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 160; Barthold, *Türkistan*, s. 213.

⁷²² “Mübeyyiza”, *DİA*, XXXI, 436; Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-8.

⁷²³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XI, 119.

⁷²⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 69, 302-5; Barthold, *Türkistan*, s. 211.

başladılar. Hareket birkaç sene içinde aralarında Maverâünnehir'in de bulunduğu Irak, İran, Yemen, Suriye, Cebel, Horasan, Sind ve diğer yerlere yayılmayı başarmıştır.⁷²⁵

Klasik kaynaklarda Semerkant'ta çeşitli fırka mensuplarının ders halkaları bulunduğu ve Sünnî, Haşviyye ve Şîa mensupları kendi mezhepleri doğrultusunda fetva verdikleri dikkate alınarak Semerkant'ta serbest dinî-kültürel ortamın varlığından söz edilebilir. Bu fırkalar arasında Şîa da yer alır. Mesela 4./10. yüzyılda bölgede Şîî-İmâmî düşüncenin etkin olduğu yerler arasında Semerkant ve Keş şehirleri öne çıkmaktadır. Bu dönemde Şîî âlim Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd es-Semerkandî el-Ayyâşî (ö. 320/930) Semerkant'ta kendi mezhebi doğrultusunda ilmî faaliyetler yapıyordu. Ayyâşî Semerkantlı olup önceleri Sünnî idi ve bölge ulemasından pek çok hadis öğrenmişti. Sonradan Şîî düşüncüyü benimseyip Kûfe, Bağdat ve Kumlu âlimlerden ilim tahsil etti. İlmî açıdan kendini yetiştiren Ayyâşî yaşadığı muhitte önde gelen âlim haline gelmişti. Onun ilim tâliplerine yönelik biri genel, diğeri ise özel olmak üzere iki ilim meclisi bulunmaktaydı. O ilmî faaliyetlerin yanı sıra pek çok eser de kaleme almıştır. Bölgedeki Şîî ricâliyle ilgili bir çalışmada hicrî 3. asrın sonları ve 4. asrın başlarında Semerkantla irtibatlı 45, Keşle irtibatlı 15 toplam da 60 kişinin 20'sinin Ayyâşî'nin ashâbından olduğu, diğerlerinin ise onun himayesinde bulunan, vekîl ve ondan nakilde bulunan kişiler olduğu kaydedilerek Semerkant'ta Ayyâşî etrafında ciddi bir halkanın varlığından söz edilir.⁷²⁶ Bölgede Ayyâşî'nin ilim halkasında yetişen önemli isimlerden biri de Ebû Amr Muhammed b. Ömer el-Keşşî'dir (ö. 4./10. asır). O söz konusu hocasının yanı sıra birçok Keşli kişiden istifade etmiştir. Bu iki şehir dışında Nişabur, Belh, Beyhak, Kirman, Kum gibi ilim merkezlerinin ulemasından da ilim almıştır. Onun İmâmî-Şîî inanç üzere olduğuna dair bilgiler kendi eseri *Ma'rifetü ahbâri'r-ricâl*'de yer almaktadır. Şîî hadis ve ricâl tarihi açısından büyük önem arzeden bu eser günümüze ulaşmıştır.⁷²⁷

4./10. yüzyılda Nesef'e bağlı Veresîn köyünden olan Ebü'l-Hâris Esed b. Hamdûye b. Ma'bed el-Veresînî en-Nesefî'nin (ö. 315/927) Şîîlik eğiliminden

⁷²⁵ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri* (çev. Erdal Toprak), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2005, 139-18; Muzaffer Tan, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk İsmâ'îlî Faaliyetler", *Dinî Araştırmalar*, 2008, X, sy. 30, s. 55-74. Ayrıca Şîîlik ve onun bir kolu olan İsmâîlîlerin tarihi, öğretileri ve yayıldığı bölgeye dair detaylı bilgi için bk. Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*.

⁷²⁶ Muhammed Enes Topgöl, *Erken Dönem Şîî Ricâl İlmi: Keşşî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 54-7, 68-1.

⁷²⁷ Topgöl, *Şîî Ricâl İlmi*, s. 60-4, 111-19.

bahsedilir. Aslında kaynaklarda Neseffî ile ilgili olarak âlim, çok hadis rivâyet ettiği, “melîhu’l-hadîs” yani rivâyetleri makbul olduğu ve Tirmizî gibi Ehl-i hadîs ulemasından hadis naklettiği kaydedilir. Onun istifade ettiği diğer hocalarının nisbelerine bakıldığında Basra, San‘â ve Mekkeli isimlerin yer aldığı görülür. Neseffî’nin Şîilikle ilgisi ise *Ahbâru’l-Hasan ve’l-Hüseyn* adlı eserinden anlaşılmaktadır. Bir diğer işaret ise Kehhâle’nin onu ahbârî⁷²⁸ olarak tanıtmasıdır. Kaynaklar Neseffî’den ilim öğrenen isimlere yer vermeksizin yöre ve ülkeye rihle yapan ilim tâliplerinin istifade ettiğine yer verilir.⁷²⁹

Yine bu dönemde Maveraünnehir’de Hüseyin el-Mervezî’nin halefi Muhammed b. Ahmed en-Neseffî Karmatîliğin bölgedeki en etkili dâîlerinden idi. O başta Sâ mânî Hükümdarı II. Nasr b. Ahmed (302-331/914-943) ve veziri olmak üzere bazı önemli kişilerin Karmatîliğe girmesini sağladı. Bu gelişmeler Sünnî âlimlerin tepkilerini çekmiş ve II. Nasr tahttan indirilerek yerine oğlu I. Nûh geçirilmiştir. O dönemde Karmatîlerle en çok mücadelede bulunan isim hadis hâfızı ve Zâhirî âlimi Ebû Ya‘lâ Abdülmü’mîn b. Halef en-Neseffî olmuştur. O Neseffî’teki mescidinde namaz sonrasında vezir Ebû’t-Tayyib el-Mus‘abî ve Karmatîleri zındıklık ve ilhadlıkla suçlayıp vezirin helak olması için beddua ederdi. Onun bu davranışlarından haberdar olan ve Karmatîliğe sevgisi olan vezir Neseffî riyâsetindeki (dinî açıdan) Ebû Osman Saîd b. İbrahim en-Neseffî’yi ona gönderip bu işleri yapmamasını hatırlattı. Ancak Neseffî mücadeleyi sürdürdü. Diğer Sünnî âlimlerin de tepkileri üzerine Horasan ve Mâveraünnehir’deki Karmatîler takibata uğratılmış, vezir öldürülmüştür. Dâî Neseffî ve onun arkadaşları da 331/943’de Buhara’da idam edilmiştir. Ebû Ya‘kûb İshak b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 393/1003) Muiz-Lidînillâh (342-365/953-975) devrinde Buhara bölgesinin sorumlu dâîsi iken hocası Neseffî’nin öldürülmesi üzerine Horasan’a geçmiştir. Neseffî sonrasında bu fırkanın davet ve idare işleri oğlu Mes‘ûd ve talebesi Ebû Ya‘kûb es-Sicistânî tarafından Horasan’da yürütülmüştür. Ayrıca İsmâiliyye fırkası te’vil metodunu aşırı bir şekilde kullanarak bâtınî manaya yüklediği anlamdan dolayı uzun süre Bâtıniyye ismiyle de anılmıştır.⁷³⁰

⁷²⁸ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 240.

⁷²⁹ Sem‘anî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 240.

⁷³⁰ Neseffî, *el-Kand*, s. 437-9; Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-4; Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek‘a, “İsmâiliyye”, *DİA*, XXIII, 128-33; Avni İlhan, “Ebû Ya‘kub es-Sicistânî”, *DİA*, X, 252-3; Barthold, *Türkistan*, s. 261-62.

Fergana kadılığında ve daha sonra Buhara’da muhtesiplik görevinde bulunan Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Harbî’nin (ö. 381/991) Şîliğe meyilli olduğuna dair kayıt da Şîliğin bölgede bir süre etkili olduğunu gösterir. Ayrıca Harbî’nin çokça hadis elde ettiği ve garîb hadislerle sahip olduğu gelen bilgiler arasındadır.⁷³¹

Kaynaklarda nakledilen bir menkıbeye göre Semerkant’ta Ebû Mansur el-Mâtürîdî kalam ilmini, Hakîm es-Semerkandî hikmet ilmini Gâziler Ribâtı’nda okuturlardı. Şîler bu âlimlerle ilmî tartışmalarda bulundular ve Şîler galip geldiler. O sıralarda Semerkant’ta Mu‘tezile ve Kerramîler’in ilmî faaliyet gösterdiği 17 medrese (eğitim kurumu) vardı. Rivâyetlere göre Mâtürîdî söz konusu ribâtta Hz. Hızır’ı görüp ondan yardım istemiş, Hızır’ın duası vesilesiyle kendisine hikmet ilmi verilmiş ve böylece Şîler mağlup edilip Ehl-i sünnet ve’l-cemaat mezhebi güçlenmiştir.⁷³² Sâmânîler’in son dönemlerinde de Şîilerin varlığından bahsedilir. Hatta İbn Sina’nın babası ile kardeşinin bu fırkanın mensupları olduğu, İsmâîlî görüşleri benimsediği belirtilen babası Abdullah’ın İsmâîlî dâîlerle sürekli irtibatta bulunduğu kaydedilir.⁷³³

Şâfî mezhebine bağlı Ebû Bekir el-Hanbî isimli âlim Buhara’daki ilim meclisinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın faziletlerine yönelik rivâyetlere yer verdikten sonra Hz. Ali’nin faziletine dair hadis nakledince diğer üç sahâbe hakkında anlatılanlara yetişemeyen Ebû’l-Fazl es-Süleymânî isimli kişi ayağa kalkıp o hocaya deccal diyerek meclisten ayrıldığı nakledilir.⁷³⁴ Fakih Basîrî bir defasında hocası Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berakî’ye hadis okurken (kıraat metoduyla hadis alırken) Hz. Ali’nin ismi geçince kerramallahu vechehu ifadesini kullanmış, hocası onun yerine radiyallahu anhu demesini emrederek karşı çıkmıştır.⁷³⁵ Bu anlatılan olaylar bölgedeki ulemanın Şîilere karşı nasıl bir tavır sergilediğini ortaya koymaktadır.

Karahanlılar hükümdarı Tabgaç Han İbrahim b. Nasr’ın (433-460/1041-1068) Hanefî âlimleri desteklediği, onların fetvası olmadan hiçbir vergi almadığı ve bölgedeki Ehl-i bid‘at fırkaları temizlettiği kaydedilir. Onun hakanlık döneminde Mısır Şîi-Fâtımî halifesi Mustansır-Billâh adına propaganda yapmak amacıyla Maverâünnehir’e bir grup

⁷³¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IV, 102-3; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 355-6.

⁷³² Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi”, s. 51; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 98-9; Ak, *Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s. 39.

⁷³³ Barthold, *Türkistan*, s. 286; Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, 319-22.

⁷³⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, V, 187.

⁷³⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 161-2.

İsmâilî dâî gelmiş, yaptığı faaliyetler neticesinde birçok kişiyi saflarına katmıştır. Tabgaç Han durumdan haberdar olunca onlara ağır bir darbe indirmek istemiş ancak onların aralarında bölge halkından kişilerin bulunması ve bazılarının kaçarak tekrar güç kazanmalarından endişelenerek bunun yerine İsmâilîlerin bazılarını yanına çağırdı. Bâtınîliğe sempati duyduğunu ve onların mezhebine geçmek istediğini belirtti. Onların arasında kimlerin olduklarını tespit edinceye kadar onlarla toplantıları sürdürdü. İsmâilîlerin kimlikleri tespit edilince onları öldürttü. Ülkenin diğer şehirlerindeki bu fırka mensupları yakalanarak öldürüldü ve böylece Maverâünnehir 436/1044 senesinde İsmâilîlerden temizlenmiş oldu. Bu kadar az vakitte onların yok edilmesinin arkasında Haneî fakihlerin yer aldığı söylenir. Tabgaç Han İbrahim kendi döneminde medrese ve hastahane yaptırmıştı. Onun hastahanesinin vakfiyesinde de Ehl-i bid‘ata karşı takındığı tutum hakkında “(Tabgaç Han İbrahim) Tanrı düşmanlarına karşı ise kalbi katı idi. ‘Onlar ki ülkede azgınlık yaparlak fesat çıkarırlar.’ Onları (mü’minlerin) sırtından söküp attı, bid‘at ve boş hevesler peşinde olan sünnet ve icma düşmanlarını yenerek Tanrı inancını egemen kıldı ve onu pislikten ve bölücülükten arındırdı” ifadesi yer alır.⁷³⁶

Karahanlılar dönemi boyunca İsmâilîliğe karşı tepkilerin sürdüğü görülür. Nitekim Şam’a giden ve Halep kadılığı görevinde bulunan Buharalı Ebû Ca‘fer Muhammed ülkesine dönüşünde İsmâilîlerden risale getirmekle suçlanmış ve elindeki malzemelerine el konularak hapse atılmıştır. Hapiste uzun süre kalan Ebû Ca‘fer Alp Arslan’ın aracılığı ile hapisten kurtulabilmiştir.⁷³⁷ İsmâilîlikle suçlanan isimler arasında Karahanlı hanedanlığı mensubu Han Ahmed b. Hızır da bulunmaktadır. O Batı Karahanlılarda 47?-482/108?-1089 ve 485-488/1092-1095 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış olup onun ülkeyi yönettiği devirde hanedan ve bürokrat-ulema çatışması zirveye tırmanmış ve bunun neticesinde Maverâünnehir bölgesi Selçuklu devletinin istilasına maruz kalmıştı. Han Ahmed önceleri Semerkant kâdilkudâtılığı görevinde bulunan Ebû Nasr el-Kâsânî’yi kendi veziri yaptığı halde daha sonra ikisinin araları açılınca Han Ahmed veziri öldürttü. Bunun yanı sıra Han Ahmed b. Hızır’ın çok

⁷³⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 524; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 257-66; Barthold, *Türkistan*, s. 325. 5./11. yüzyılda Maverâünnehir’de Oniki İmamcı Şîi cemaatleri ve Karmatîlerin varlığı bilinmektedir (Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Alfa, 2016, s. 92-9; Özen, “Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi”, s. 78; *Matürîdî’nin Düşünce Dünyası* [ed. Şaban Ali Düzgün], Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 12; Muheymid, “Karahanlılar”, s. 290).

⁷³⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 269.

zalim ve kötü ahlaklı olduğu, sık sık halkın malına el uzattığı ve bu yüzden sevilmediği nakledilir. Bunun gibi sebeplerden ötürü halk ve fakihlerden oluşan grup Selçuklu Sultanı Melikşah'tan yardım istediler. Büyük bir ordu ile bölgeye gelen Sultan Melikşah Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdi. Han Ahmed b. Hızır yakalanarak İsfahan'a gönderildi. 485/1092'de ülkesine dönen Han Ahmed b. Hızır tekrar tahtına oturdu. Rivâyete göre Han Ahmed İsfahan'dayken Deylemli bir grup ona nezaret etmişlerdi. Şîi Deylemliler ise onu genellikle Bâtıniyye'nin bir başka adı olan İbâhiyyeciliğe teşvik etmişler ve bunu başarmışlardı. Ülkesine döndüğünde onun dinsizliğine kanıt olacak bazı hareketler görülmüş, kadı ve fakihlerin hazır bulunduğu mahkemede zındıklıkla suçlanarak 488/1095 senesinde idam edilmiştir.⁷³⁸

Şîa ve Fırkalarına Yönelik Eleştiriler

Hadis hâfızı ve sûfî Hakîm et-Tirmizî Râfıza'nın temel fikirlerini eleştirmek üzere *er-Red ale'r-râfıza* adlı müstakil bir eser kaleme almış ancak eser günümüze ulaşmamıştır. Yine aynı dönemin hadis hâfızı Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî ise *er-Red alâ ehli'l-bida ve'l-ehvâ* adlı eserinde Revâfız'ı altı ana fırkanın arasında sayarak Şîa, İmâmîyye ve Zeydiyye'yi alt grupları olarak verir. Râfızîler'in Hz. Ali'yi sevmeye konusunda aşırılığa giderek onu masum kabul ettiklerini, imanın ameli gerektirmeyip sadece sözden ibaret dediklerini zikredip ardından Cemaat ehlinin ifadesiyle onların görüşlerini eleştiriye tâbi tutar. Daha ilginç olanı ise Râfızîler ile ilgili "Râfızîler hayvanlar âleminden olsalardı eşek, kuşlardan olsalardı akbaba olurlardı", "Râfızîlerin sözleri delâlettir" gibi rivâyetlere yer vermesidir.⁷³⁹ Aynı dönemde yaşayan Hakîm es-Semerkandî'nin de Mu'tezile, Kerrâmîyye, Cehmiyye'nin yanı sıra Şîa'nın da görüşlerini sert bir dille eleştirdiği bildirilir.⁷⁴⁰

Döneminin önde gelen kelim âlimi Mâtürîdî ise *Reddû Kitâbi'l-İmâme li-ba'zi'r-revâfız* adlı müstakil bir eser yazma ihtiyacı duymuştur. Öte yandan Şîa'nın İmâmîyye koluna Râfıza, İsmâîlîlik koluna ise Karâmita ve Bâtıniyye adları altında eleştiriler yapmıştır.⁷⁴¹ Diğer Mâtürîdî kelamcılarının eserlerinde de tehdit olarak ilk sırada Mu'tezile yer alırken ikinci sırada Bâtınîliğe yer verildiği bildirilir.⁷⁴² Mâtürîdî

⁷³⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 269, 283-87; Barthold, *Türkistan*, s. 339.

⁷³⁹ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 63-4, 78-87; İzol, *Kitâbü'r-Redd*, s. 34, 54-63.

⁷⁴⁰ Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", *DİA*, XXXVI, 578-9.

⁷⁴¹ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 22.

⁷⁴² Demir, *Saffâr*, s. 66.

kelamcılarının şemsiye bir kavram ve ana mezhep olarak kabul ettiği Râfıza'nın Şîa, İmâmiyye, Karâmita, Zeydiyye, Ca'feriyye, Hişâmiyye, Mübeyyiza, Nusayriyye gibi kollarına yer verilerek hem Râfıza hem de kolları Ehl-i hakk'ın karşıtı olan Ehl-i bid'a içerisinde değerlendirilerek görüşleri eleştirilere tâbi tutulur.⁷⁴³ Mâtürîdî'nin Râfızîlerle alakalı verdiği bilgilere gelince bunlar onun daha çok *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde geçmektedir. Onun ağırlıklı olarak eleştiri yaptığı konuların başında Râfızîler'in sahâbe hakkındaki görüşleri ve Hz. Ali'nin imameti ve tekrar zuhuru, Ehl-i beyt anlayışı ve Hz. Ali'ye karşı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili görüşleri gelmektedir.⁷⁴⁴

5./11. yüzyıla gelindiğinde bölgede en tehlikeli "iç tehdit" olarak Şîilik ve alt fırkası Bâtınîlik görülmektedir. Bu dönemde yaşayan Hanefî-Mâtürîdî Saffâr ve diğer Mâtürîdî kelâmcılarının tehdit algısında ilk sırada Mu'tezile, daha sonraki sırada Bâtınîlik yer almaktadır. Ayrıca Saffâr, hem İmâmiyye fırkası hem de onun alt kollarına atıf yaparak görüşlerini reddetmektedir.⁷⁴⁵ Saffâr'ın çağdaşı olan bir diğer Hanefî âlim Üşî Hz. Ebû Bekir'in hilâfetini kabul etmeyen Râfızîlerin arkasında namaz kılmanın caiz olmadığını söylemektedir.⁷⁴⁶

e. Hâricîler

Dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle bilinen bu fırkayı muhalifleri hak yoldan çıktıkları ve Hz. Ali'ye isyan ederek ona karşı geldikleri için Hâricî ismiyle andıkları bilinmektedir. Tarihî süreçte Muhakkime, Harûriyye, Şurât, Ezârika, Necedât, Acârîde gibi farklı isimlerle anılsa da bunlar arasında daha kapsayıcı olan Hâricî ismi meşhur olmuştur. Hâricîler 38/658 yılında baş gösteren Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra İran tarafına kaçmışlar ve zamanla Horasan ve Maverâünnehir bölgesine yayılmışlardır. Çünkü bu bölgelerde otorite boşluğunun bulunduğu ve merkezi yönetime uzak olması itibarıyla tercih edildiği, Emevîler döneminde Atiyye b. el-Esved ed-Düelî'nin Horasan ve Sicistân'da, Abbasîler döneminde ise Hamza b. el-Edrek'in Horasan, Sicistân, Kûhistan, Kirman gibi yerlerde

⁷⁴³ Kıyasettin Koçoğlu, "Mâtürîdiyyenin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfızî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy. 38, s. 215-248.

⁷⁴⁴ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁷⁴⁵ Demir, *Saffâr*, s. 109-19.

⁷⁴⁶ Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

faaliyetleri olduğu bildirilir.⁷⁴⁷ Diğer taraftan ise Yusuf b. İbrahim el-Berm Horasan'da isyan çıkararak Merver-rûz, Tâlekan ve Cûzcan'ı ele geçirmiş ve daha sonra yakalanarak öldürülmüş, torunu Mansur b. Abdullah b. Yusuf ise Merv'de olay çıkarmış ve Abbasîlere mağlup olmuştur. Böylece Emevîler devrinde ciddi bir şekilde temizlenen Hâricîler Abbasîler devrinde de birkaç isyanda bulunmuşlar ancak Halife Mu'tezid (279-289/892-902) döneminde büyük darbe indirilmiştir. Sonraki tarihlerde ise onların faaliyetlerinden söz edilmediği belirtilmektedir.⁷⁴⁸

Horasan'daki Hâricî ve Şîî tehlikesine karşı Abbâsîler Mürcie'yi desteklemesiyle onların bölgede pek çok makamı eline geçirdikleri, Saffâr'ın mezheplere yaptığı atıfların dağılım oranlarına göre Hâricîlerin altıncı sırada yer aldığından bahsedilmesi⁷⁴⁹ bölgede ciddi bir Hâricî varlığının bulunmadığına işaret etmektedir. Öte yandan Saffâr, Hâricîler'in Sicistân'ın köyleri ile Cibâl-i Osmanî'de yaygın olduğunu kaydederken,⁷⁵⁰ zamanla isyancı ruhunu kaybeden Hâricîliğin Mu'tezile içinde eridiği belirtilir.⁷⁵¹

Hâricîler'e Yöneltilen Eleştiriler

Bölgede Hâricîlerle daha çok Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin uğraştıkları dikkat çeker. Hadis hâfızı ve kelim âlimi Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* adlı eserinde Hâricî yerine Harûriyye'yi tercih ederek altı ana fırka arasında zikredip onun 12 alt kollarına da yer verir. Fırkaları ele alırken onların görüşlerine yer verip ardından Kur'ân ve hadislerden getirdiği delillerle birkaç satırlık reddiye yazar. Ayrıca o, Harûriyye ile Revâfız'ı muhalif gruplar olarak ele alır.⁷⁵² Harûriyye'nin alt kollarından söz ederken iman-amel ilişkisi, imamet düşüncesi, cihad, zekat gibi konular üzerinde durur ve onların görüşlerini âyet, hadis ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerinin

⁷⁴⁷ Ahmet Yöner, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik* (doktora tezi 2005), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 40-54, 105, 112; a. mlf., "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesinde Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 171-197; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175.

⁷⁴⁸ Yöner, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik*, s. 114-6.

⁷⁴⁹ Demir, *Saffâr*, s. 220.

⁷⁵⁰ Demir, *Saffâr*, s. 246.

⁷⁵¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 161; a.mlf., "Mürcie", *DİA*, XXXII, 41-5; Yöner, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik*, s. 120.

⁷⁵² Acar, *Kitâbü'r-Red*, s. 59-64.

görüşleri ışığında cevaplamaya çalışır.⁷⁵³ Harûriyye'nin Ezârika koluna değinirken onların lanetlendiğini ve Cehennem köpekleri olduğuna dair rivâyetleri nakleder,⁷⁵⁴ İbâziyye kolundan bahsederken ümmetin Mecûsîleri ifadesine yer verir.⁷⁵⁵

Eserlerinde Hâricîlikten sıklıkla bahseden Mâtürîdî, büyük günah, şefaât, iman, imanda istisna gibi konulara ilişkin görüşleri sebebiyle bu fırkayı eleştiriye tâbi tutmuştur.⁷⁵⁶ Mâtürîdî kelamcısı Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî mezheplere ayırdığı başlıkta Hâricîler ve görüşlerine yer verip ardından birçok konuda Kaderiyye ile uyum halinde bulunduklarını ve onların çoğunluğu Allah'ın şerli yaratıklarından olduğunu kaydeder.⁷⁵⁷

Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin önemli simalarından biri Ebû İshak es-Saffâr *Telhîsü'l-edille li-kavâidi't-tevhîd* adlı eserinde kelamî konuları ele alırken bid'at ehlinin görüşlerine yer vererek onlara eleştiride bulunur. Saffâr, Havâric ve Muhakkime adlarıyla bu fırkaya çeşitli yerlerde değinerek Hâricîler'in tamamını, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları ve sahâbîlerden Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Ali ve Âişe'yi tekfir etmeleri nedeniyle küfürle itham eder. Öte yandan ise mahrem kabul edilen bazı yakınlarla evlenmeyi helal olarak gören Meymûniyye ile Allah'ın acemden bir peygamber göndereceğini iddia eden Yezîdiyye fırkasını da tekfir eder. Ameli iman tanımına dahil eden Ezârika ve Sufriyye fırkalarını da eleştirir.⁷⁵⁸ Hâricîlere yönelik eleştiriler diğer Hanefî-Mâtürîdî âlimler tarafından da yapılmıştır.

Tarafsız bir şekilde görüşlerini beyan eden âlimlere göre bu fırkanın aşırı kolları bir yana Hâricîler dalâlete düştükleri halde küfre girmeyen bir topluluktur.⁷⁵⁹

f. Mürcie

Hakkında çeşitli isimlendirmeler yapılan Mürcie itikadî ve siyasî fırka olup ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle ön plana çıkmıştır. Bu fırkanın ortaya çıkmasına etki eden unsurların başında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîler'in siyasî tutumu gibi problemler yer almaktadır. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720)

⁷⁵³ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 68-78; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 42-54; Acar, *Kitâbü'r-Red*, s. 61.

⁷⁵⁴ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 69; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 43.

⁷⁵⁵ Neseî, *Kitâbü'r-Red*, s. 69-0; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 43-4.

⁷⁵⁶ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁷⁵⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 248-9.

⁷⁵⁸ Demir, *Saffâr*, s. 246.

⁷⁵⁹ Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-75.

döneminde Horasan ve Maverâünnehir’de Mürcie’nin varlığından söz edilir. Bu fırkanın söz konusu bölgelerde yürüttüğü mücadeleyi dile getirmek üzere bir grup heyet Şam’a gelmiş ve Ömer b. Abdülazîz’e şikâyetlerini anlatarak kendisinden destek sözü almıştır. Bu görüşme sayesinde bölgedeki mevâlîden haraç ve cizye kaldırılmıştır. Daha sonraki Emevî valilerinin kötü yönetimlerinden dolayı Mürcie’nin taraftarları Horasan’ın farklı yerlerinde ayaklanma çıkarmışlardır. Abbasîler devrinde Horasan’daki Hâricî ve Şîî tehlikesine karşı destek bulan Mürcie, bölgede pek çok makama gelme fırsatı bulmuştur. Abbasîler’in ilk yılları ve sonraki dönemlerde Horasan’ın Belh, Herat, Nişabur, Rey gibi şehirleri ile Maverâünnehir’in Buhara, Semerkant ve Fergana şehirleri Mürcie’nin faaliyet gösterdiği merkezler idi. Hatta o dönemde Tirmiz’e birkaç günlük mesafede bulunan Belh şehri Mürcîâbâd (Mürcie’nin kalesi) olarak anılıyordu. Abbasîler devrinde Horasan ve Maverâünnehir’deki Mürcie’nin manevî lideri Ebû Hanîfe idi. Bu yüzden Mürcie dendiğinde Ebû Hanîfe ve taraftarları akla geliyordu. Semerkant’taki Mürcîîler Ebû Hanîfe’nin hem fikhî hem itikadî fikirlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Mürcîî akîdeye bağlı olarak ortaya çıkan Neccâriyye Rey’de, Kerrâmiyye Nişabur’da, Mâtürîdiyye ise Semerkant’ta etkili olmuştur.⁷⁶⁰

Bölgede Mürcie’nin etkili olduğu merkezlerin başında Semerkant, Buhara, Nesef ve Tirmiz gibi şehirlerin geldiği bildirilir. Tirmiz’de 2./8. yüzyılda Mürcîî olan kişilerin varlığı bilinmektedir. Örneğin Tirmiz ve Sağâniyân kadılığı görevinde bulunan Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. 2./8. asrın sonu) bir Mürcîî idi. Mürcie’yi öven ve muhalifleri yeren uydurma bir hadisin senedinde onun da ismi geçer. O Tirmiz’de Mürcîî faaliyetleri sürdürerek bu fırkaya katkı sağlamıştır. Ebû Davud es-Sülemî et-Tirmizî (ö. 244/858), Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853’den sonra), Ebû İmrân Musa b. Hizam et-Tirmizî (ö. 251/865’den sonra) gibi isimler de Tirmizli Mürcie mensupları idi.⁷⁶¹

Buhara’da ise faaliyet gösterdikleri bilinen Ebû Hanîfe’nin öğrencileri vardı. Muhtemelen onlar bölgedeki ilk Mürcîîler’dir. Bu şehirde Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin yayılmasına katkı sağlayan önemli sima Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Kebîr’dir (ö. 217/832). O imanın sözden ibaret olduğunu söylerdi ve dolayısıyla o muhatapları tarafından Mürcîî olarak anılırdı.⁷⁶² Ebû Hafs el-Kebîr’in oğlu Ebû Abdullah

⁷⁶⁰ Kutlu, “Mürcie”, *DİA*, XXXII, 41-5.

⁷⁶¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 254-8.

⁷⁶² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VII, 73-4; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 258-9.

Muhammed b. Ahmed el-Kebîr (ö. 270/883) Buhara kadılığında bulunmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Onunla Buhârî arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Buhârî ise eserinde Ebû Hanîfe'nin Mürcîî olduğundan ve hadislerinin terkedildiğinden bahsederek onu eleştiren haberlere yer verdiği nakledilir. Ebû Abdullah el-Kebîr Mürcie'ye karşı yazılan reddiyelere cevaben Ebû Hanîfe tarafında yer almış ve *Kitâbü'l-Îmân* adlı eser kaleme alarak Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Ebû Abdullah el-Kebîr'in öğrencisi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî (ö. 340/951) de Buhara'da Rey ehlinin önde gelen simalarındandır.⁷⁶³

Nesefî Mürcîîler arasında hadis hâfızı ve Hanefî fakihî Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin ismi geçmektedir. O *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* adlı eserinde Mürcie ve alt gruplarını zikrederek onların görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Nesefî imanın amelsiz söz olduğunu ve küfürle birlikte iyiliğin fayda vermediği gibi imanla birlikte de kötülüğün zarar vermediğini iddia edenleri asıl Mürcie olarak kabul ederek onlara karşı amellerin farziyetini savunmuştur. Ona göre kurtuluşa erecek olan ve lanetlenmeyen fırka Mürcîî Ehl-i Cemaat'ıdır (Ehlü'l-Cemaa el-Mürçiûn).⁷⁶⁴

Ebû Hanîfe'den eğitim alarak Semerkant'ta onun fikirlerini yayan Ebû Mukâtîl Hafs b. Selim es-Semerkandî'nin (ö. 208/823) ircâ akidesini benimsediği veya büyük ölçüde bu mezhepten etkilendiği nakledilir. Mâtürîdî'nin de Mürcie'nin mutedil ve ana bünyesini temsil ettiği, diğer yandan ise söz konusu ekolün sistematik kelamını oluşturmakla Mürcie ile Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat arasında bir köprü vazifesi gördüğü, diğer mezheplere karşı takındığı tavrı Mürcie'ye karşı sergilemediği bildirilir. Öte yandan o Ebû Hanîfe'nin zemmedilen ve lanetlenen Mürcie'den olmadığını, övülen Mürcie'den olduğunu savunmuştur.⁷⁶⁵ Hakîm es-Semerkandî Ehl-i sünnet inancını yaymak, bid'at ve hurafe anlayışları ortadan kaldırmak amacıyla *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eser yazmıştır. Bu eserinde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini yansıtan 62 ilkeye yer vermiştir. Bu ilkeleri zikrederken imanda artma eksilme olmaz, büyük günahattan dolayı ehl-i kible den olanların tekfir edilmeyeceği gibi Mürcîî akidenin esaslarına yer vermiştir.⁷⁶⁶ Mürcie Sâmânîler devletinin kuruluşunda önemli ölçüde sağladığı

⁷⁶³ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 258-62.

⁷⁶⁴ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 62, 67-8; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 262-6.

⁷⁶⁵ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 266-85.

⁷⁶⁶ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 285-7.

katkılardan ötürü Sâ mânî hükümdarları tarafından destek görmüş ve onların ülkesinde kolay bir şekilde yayılma imkanı bulmuştur.⁷⁶⁷

Mür cie'ye Yöneltilen Eleştiriler

Mür cie çeşitli konularda diğer İslâmî ekoller ile tartışma polemikleri yaşamıştır. Örneğin iman-amel konusunda Ehl-i hadîs ile Hâricîler, Şîa ile imamet konusunda, büyük günah işleyen kişinin durumu, va'd-vaîd konusunda ise Mu'tezile ile tartışmalar yaşamış ve onların görüşlerine karşı fikir özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir iman nazariyesi geliştirmiştir. Horasan ve Maverâünnehir'de idarenin güçlü olması dolayısıyla Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler buralarda fazla etkili olamamıştır. Bu bölgelerde Mür cie'nin çokça tartıştığı ekol Ehl-i hadîs idi. Ehl-i hadîs'e mensup âlimler *Kitâbü'l-Îmân* adını taşıyan eserlerde iman tartışmalarına yer vermişlerdi.⁷⁶⁸ Bölgede Buhârî sonrasında Ehl-i hadîs âlimleri de Mür cie'ye yönelik eleştiriler yapmışlardı. Bunlar arasında Semerkantlı hadis hâfızı Büceyrî'yi anmak mümkündür. Çünkü o *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eser kaleme almış bir âlim olup muhtemelen eserinde “Kitâbü'l-Îmân” bölümü açarak orada naklettiği hadislerle iman tartışmalarına yer vermiştir. Bir diğer isim ise Ehl-i hadîs âlimi Heysem b. Küleyb eş-Şâî'dir. Onun günümüze kadar ulaşan *el-Müsned* adlı eserinde Mür cie ile ilgili “Mür cie yetmiş peygamber diliyle lânetlenmiştir” hadisine yer verilmiştir. Ancak bu hadisin senedinde yer alan râvilerin zayıf, çokça tedlîs yapan ya da kimliği bilinmeyen kimseler olduğu belirtilir.⁷⁶⁹ Her halükarda onun naklettiği hadisten Mür cie'ye olan tutumunu net bir şekilde görmek mümkündür.

Hanefî fakih ve muhaddis olan Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî iman-amel ilişkisi meselesinde Mür cie'yi eleştirmektedir. Nesefî bu konuda Mür cie'nin imana itimat ettiği halde amelin gerekli olmadığını ve bu ekolün kendi görüşlerini destekleyen nasslarını zikreder. Ardından Ehl-i Cemaat'ın getirdiği delillere yer vererek amelin de gerekliliğini savunur. Son olarak da “Ümmetinden iki kısım insan vardır ki şefaati onlara nasip olmaz, onlar Mür cie ve Kaderî'lerdir” hadisine yer verir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Kutlu, *Mür cie ve Tesirleri*, s. 261; Önal, “Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası”, s. 644.

⁷⁶⁸ Kutlu, *Mür cie ve Tesirleri*, s. 289-91.

⁷⁶⁹ Şâî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâî, *el-Müsned* (nşr. Mahfuzurrahman Zeynullah), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410/1990, III, 293.

⁷⁷⁰ Nesefî, *Kitâbü'r-Redd*, s. 67-8; Üzümlü, “Nesefî, Mekhûl b. Fazl”, XXXII, 570-1. İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 96-08.

Yukarıda zikredildiği üzere Mâtürîdî, ırcâyı “övülen ırcâ” ve “zemmedilen ırcâ” olarak ele almış ve övülen ırcâyı benimseyen Ebû Hanîfe ve taraftarını savunmuştur. Ona göre övülen Mürcie büyük günah sahibinin durumuna ilişkin hükmü Allah’a bırakarak onun cennet veya cehennemlik olduğu konusunda açıklama yapmayanlardır. Yerilen Mürcie ise taat ve masiyet dâhil hiçbir fiili kulun fiili olarak görmeyenlerdir.⁷⁷¹ Ondan sonra gelen Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî, Ebü’l-Muîn en-Nesefî, Alâeddin es-Semerkandî gibi Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin bu konuya yaklaşımı daha farklı olup onlar Mürcie’den bahsederken Mâtürîdî’nin aksine herhangi bir ayırımı gitmemişlerdir. Onlar genel itibariyle zemmedilen Mürcie’yi kastederek onun üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁷⁷² 6./12. yüzyılda yaşayan Hanefî-Mâtürîdî âlimi Saffâr’ın ekoller arasında en çok atıf yaptığı mezhep Mu‘tezile iken en az değindiği fırka Mürcie olmuştur.⁷⁷³ Mürcie’nin alt kollarından olarak anılan Kerrâmiyye ve Neccâriyye’ye eserlerinde temas eden Mâtürîdî onların görüşlerini farklı açılardan eleştiriye tâbi tutmuştur. Aşağıda bu iki fırkaya kısaca değinilecektir.

g. Kerrâmiyye

Başlangıçta Mürcie’nin bir alt grubu olarak anılan Kerrâmiyye, adını bu fırkanın kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm es-Siczî’den (ö. 255/869) almıştır. Nişabur’da uzun süre yanında kalarak Mürcie âlimi ve zâhid Ahmed b. Harb’den faydalanan Muhammed b. Kerrâm, ilmî yönden olgunlaştığı dönemde kendi görüşlerini Sicistân, Gûr, Garcistan ve Horasan’ın kırsal kesimlerinde köylüler arasında yaymaya devam etmiş ve bu bölgelerde Ehl-i-hadîs ile Şîa’nın düşüncelerine karşı mücadele vermiştir. O ilmî ve felsefî kişiliğinden ziyade ibadet ve zühd anlayışıyla şöhret bulmuştur.⁷⁷⁴

Kaynaklarda Muhammed b. Kerrâm’ın kendi ashâbından olan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Siczî (ö. 3./9. asır) ile birlikte Semerkant’ta bulundukları kaydedilir. Orada Semerkantlı Ebü’l-Hüseyin Ali b. İshak el-Hanzalî’den (ö. 237/852) Kelbî’nin *et-Tefsîr* adlı eserini dinlemişler, Ali b. İshak ise onlar için Semerkant’ta

⁷⁷¹ Önal, “Mâverâünnehir’in İnanç Coğrafyası”, s. 644; Karadaş, “Mürcie’nin Mezhepliği Problemi”, s. 191-21.

⁷⁷² Ak, “Hanefî Âlimlerin Mürcie’ye Bakışları”, s. 134.

⁷⁷³ Demir, *Saffâr*, s. 220.

⁷⁷⁴ Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maveraünnehir’de İlmî Bir İslam Politikası: Kerrami Söylem ve Yansımaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015, s. 105-23; Sönmez Kutlu, “Muhammed b. Kerrâm”, *DİA*, XXX, 549-50.

hankâh temin etmiştir.⁷⁷⁵ 4./10. yüzyılın İslâm coğrafyacısı Makdisî de Kerrâmîler'in Huttel, Cûzcân, Merver-rûz gibi yerlerin yanı sıra bölgede Fergana'da hankâhları bulunduğunu, Semerkant'ta ise bir hankâhının bulunduğunu kaydetmiştir.⁷⁷⁶ Makdisî'nin bildirdiği Semerkant'taki hankâh muhtemelen Ali b. İshak zamanındaki hankâh ile aynıdır.

Kerrâmiyye tarihî süreçte kendi içinde farklı görüşler benimsemiş ve neticede pek çok kollara ayrılmıştır. Farklı âlimlerce bazen müstakil bir fırka olarak anılırken bazen de Mürchie veya Müşebbihe grupları içerisinde zikredilmiştir.⁷⁷⁷

Kerrâmiyye'ye Yöneltilen Eleştiriler

Yukarıda görüldüğü üzere bölgede Kerrâmiyye fırkası açtığı hankâhlarla faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Ancak bu topraklarda Nişabur, Herat ve Garcistan bölgelerindeki gibi etkili olamadığı söylenebilir. Nitekim Nişabur'da Ehl-i hadîs'ten olan Şâfiîler ile Kerrâmiyye arasında Allah'a cisim denilip denilemeyeceği konusunda bir tartışma yapılmış ve bunlar arasında cereyan eden tartışmalar uzun süre sürmüştür. Bölgede Şâş, Tarâz gibi şehirlerde Şâfiîlerin etkin olduğu ve diğer şehirlerde de Ehl-i hadîs mensuplarının varlığını dikkate aldığımızda bu bölgede de söz konusu tartışmaların yaşandığı kaçınılmazdır. Kerrâmiyye fırkası gibi amelde Hanefî olan Hanefî-Mâtürîdî âlimler de söz konusu mezhebe karşı ciddi bir şekilde mücadele vermiştir. 3./9. yüzyılın yarısında Hanefîlerce Kerrâmiyye'ye yönelik müstakil bir reddiye yazılmış, öte yandan genel nitelikli reddiyelerde de onların görüşleri eleştirilmiştir.

Hanefî âlimi ve muhaddis Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî *er-Red alâ ehli'l-bida'* adlı eserinde Kerrâmiyye'den söz etmese de Allah'a cisim isnat edilemeyeceğini dile getirmesi onun İbn Kerrâm'ın görüşlerine katılmadığı anlamına gelmektedir.⁷⁷⁸ Mâtürîdî de Kerrâmiyye'nin çeşitli görüşlerini zikretmiş ve bunlar arasında özellikle iman tanımı ve muhtevasına yönelik fikirlerini eleştirmiştir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 310. Ali b. İshak el-Hanzalî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. el-Mübarek, Guncâr gibi muhaddis simalardan rivâyette bulunmuş, babası Semerkant gibi önemli şehirlerde kadılık yapmıştır (*el-Kand*, s. 504).

⁷⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 333.

⁷⁷⁷ Kutlu, "Kerrâmiyye", XXV, 294-6; Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

⁷⁷⁸ Üzüm, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", XXXII, 570-1.

⁷⁷⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

Allah ve sıfatları konusundaki antropomorfist fikirleri dolayısıyla Sıfâtiyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt grupları arasında sayılan Kerrâmiyye'nin Hanefîlikle ilişkisi bulunduğu halde Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebül-Muîn en-Neseî, Alâeddin el-Üsmendî ve Nureddin es-Sâbûnî gibi Hanefî âlimleri, hem Kerrâmiyye hem de onun kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ı, teşbîh, tekvin sıfatı, iman, irade konusu, istitaat ve imamet gibi konularda eleştirmişlerdir. Hatta erken dönem Hanefîler arasında bu fırkaya yönelik *er-Red ale'l-Kerrâmiyye*⁷⁸⁰ adlı müstakil bir eser Ebû Bekir Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (ö. 268/881) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eseri Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin Kerrâmiyye'yi eleştiren ilk kaynak olarak ima etmesi Kerrâmiyye'yi ilk eleştiren kişinin Hanefî bir alim olduğunu göstermektedir.⁷⁸¹

6./12. yüzyılda yaşayan Hanefî-Mâtürîdî âlimi Saffâr Kerrâmiyye'yi Mücessime-i Horasan başlığı altında ele alarak onları savundukları görüşlerine göre iki kısma ayırır. Bunların Allah'a cisimlere izafe edilen sıfatlar nisbet edenlerin tekfir edilmesi gerektiğini, Allah'ın cisim olmasını, Allah'ın diğer cisimlere benzemeyen bir cisim olduğu şeklinde yorumlayan Kerrâmîler'in ise kâfir değil, bid'atçı olduğunu savunmuştur.⁷⁸² Öte yandan Bazı Eş'arîler Kerrâmîleri açıkça Mürcie'den saydıkları, Hanefî-Mâtürîdî eserlerde ise Kerrâmiyye ile Mürcie arasındaki bu ilişkiden pek söz edilmediği bildirilir.⁷⁸³

h. Neccâriyye

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845 civarı) tarafından kurulan ve kelamî bir ekol olan Neccâriyye'nin fırka sınıflandırılmasındaki yeri konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Buna göre kimileri onu Mu'tezile'den, bazıları Mürcie'den veya Cebriyye'den saymışlardır. Bu şekilde anılmalarının sebebine gelince diğer ekollerle paralellik arzeden görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Allah'ın birliği, ayrıca hayat, ilim, kudret, irade gibi mana sıfatlarının nefyi konusunda Mu'tezile'nin düşüncesini benimsediği, kader ve kulların fiilleriyle ilgili hususlarda Mürcie ve Ehl-i sünnet'in yanında yer aldığı da bildirilmektedir.⁷⁸⁴

⁷⁸⁰ Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 400.

⁷⁸¹ Ahmet Ak, "Selçuklu Dönemi Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları", *Dinî Araştırmalar*, 2008, XI, sy. 32, s. 131-48

⁷⁸² Demir, *Saffâr*, s. 242-45.

⁷⁸³ Ak, "Hanefî Âlimlerin Mürcie'ye Bakışları", s. 133.

⁷⁸⁴ Mustafa Öz, "Neccâriyye", *DİA*, XXXII, 482-483.

Bazı konularda Mu‘tezile ile paralel görüşler serdedip mihne olaylarına karışan Neccârîler, Abbâsî halifesi Mütevekkil’in (232-247/847-861) mihne olayına son vermesi ve bu olaya karışanlara yönelik Ehl-i hadîs’in takındığı sert tutum üzerine Rey, Taberistan ve Cürcan bölgelerine çekilmişlerdir. Neccâriyye 4./10. yüzyılda bu bölgelerde önemli ölçüde taraftar bulabilmiştir.⁷⁸⁵ Muhtemelen onlara karşı yapılan baskıda bu fırkanın bazı mensupları Maverâünnehir’e de gelmiştir. Çünkü bölgede erken dönemli reddiye türü eserlerde bu mezhebe yer verilerek eleştirildiği görülmekte ve bazı mensuplarının ismi geçmektedir. Nitekim Sem‘ânî’nin kaydettiğine göre Nesefî’ye bağlı Süvâdîze köyünden olan Ebû İshak İbrahim b. Lukman es-Süvâdî (ö. 374/985) Neccâriyye’deni. Muhammed b. Akîl el-Belhî, Ahmed b. Ham es-Saffâr, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Bâhilî, Sâlih b. Ebû Rumejh et-Tirmizî, Ebû Zeyd el-Hakîm el-Belhî gibi isimlerden rivâyette bulunduğu kaydına bakılırsa hocalarının nisbelerinden Belh ve Tirmizli ulemadan eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu hocalarından bazıları vasıtasıyla bu mezhebi benimsediği söylenebilir. Hadis rivâyetinde güvenilir olan ve Ebû Abdullah el-Belhî’nin *el-Câmi*‘ adlı eserini nakleden Süvâdî’den bölgenin önemli simalarından olan muhaddis Müstağfirî hadis dinlemiştir.⁷⁸⁶ Süvâdî’den başka Neccârî mensuplarının Buhara dolayında bulundukları da bildirilir.⁷⁸⁷

Neccâriyye’ye Yöneltilen Eleştiriler

Hanefî âlim ve muhaddis Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî eserinde Neccâriyye’yi Cebriyye’nin alt grubu olarak ele alıp onların görüşlerine âyet ve hadisler ışığında Ehl-i Sünnet ve’l-cemaat diliyle cevaplandırır. Nesefî onların Allah, kullarını onların fiillerinden ötürü değil, kendi fiillerinden dolayı onlara azap verdiğini bu durumun sevap veya günah meselesinde çocuklar için de geçerli saydıklarını, buna cevap olarak Allah bir kulunu beşerin kendi yaptığı fiilinden dolayı cezalandıracağını âyet ve hadisler ışığında delillendirir.⁷⁸⁸ Nesefî ile aynı asırda yaşayan Mâtürîdî, Neccâriyye’yi Hüseyniyye ismiyle anmış, Kaderiyye ile Mu‘tezile’nin görüşlerini tenkid ederken

⁷⁸⁵ İbrahim Hakkı İnal, “Neccariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XV, sy. 24, s. 33-52

⁷⁸⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VII, 179; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 150-1.

⁷⁸⁷ Ulrich Rudolph, *Maturidi: Semerkant’ta Ehl-i Sünnet Kelamı* (çev. Özcan Taşçı), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, s. 277-81.

⁷⁸⁸ Nesefî, *Kitâbü’r-Redd*, s. 99; İzol, *Kitabu’r-Redd*, s. 77-8.

Neccâriyye'nin de görüşlerine değinmiştir. Onun eleştirileri bu fırkanın benimsediği kulun fiili, iradesi, istitaatı ve kudreti konularına yönelik olmuştur.⁷⁸⁹

Haneffî-Mâtürîdî âlimi Saffâr'ın eserinde Neccâriyye fırkasına da atf yaptığı ve onları, Allah'ın sıfatlarını inkâr ettikleri ve Kur'ân'ın mahlûklüğünü savundukları gerekçesiyle tekfir ettiği bildirilmektedir.⁷⁹⁰ Ehl-i hadîs de bu konularda söz konusu eleştiriye tâbi tuttuğu düşünülebilir. Çünkü Ehl-i hadîs'in Halku'l-Kur'ân konusunda verdiği mücadele herkesçe bilinen konulardandır.

i. Cebriyye

Kulun herhangi bir fiili işlerken cebr yani ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan Cebriyye hakkında Haneffî-Mâtürîdî âlimlerin eserlerinde yer verildiği görülür. Bunlar arasında Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî eserinde Cebriyye'yi ana fırka olarak ele alıp onun alt kolları olan on iki gruba değinir. Önce onların görüşlerini zikredilip ardından âyet ve hadislerden delil getirerek eleştiri konusu yapar.⁷⁹¹ Mâtürîdî de *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde Cebriyye'nin üzerinde durduğu insan fiilleri, kudreti, istitaat, irade, kader ve diğer konularla ilgili görüşlerine yer vererek tenkide tâbi tutmuştur.⁷⁹² Saffâr ise bu fırkaya yönelik kendi görüşlerini eserinde dile getirmiştir.⁷⁹³ Ancak bütün bunlara rağmen bu fırkanın bölgedeki önemli temsilcisi veya onların mensupları hakkında pek fazla bilgiye yer verilmediği söylenebilir.

j. Cehmiyye

İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan Cehmiyye fırkası kurucusu Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745-46) nisbetle anılır. Edip, mütefekkir ve cedelci bir karektere sahip olan Cehm Semerkantlı olup bu şehirde yetişmiş, Merv, Tirmiz, Belh ve Kûfe gibi çeşitli yerlerde de bulunmuştur. Cehm Kûfe'de görüştüğü Ca'd b. Dirhem'den ilâhî sıfatlar, kader ve halku'l-Kur'ân gibi konularda onun tesiri altında kalmış, daha sonra kendisi Tirmiz'de Hafs b. Sâlim'i etkileyebilmiştir. Tâbiûn döneminde yaşamasına rağmen hadis rivâyet

⁷⁸⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 645.

⁷⁹⁰ Demir, *Saffâr*, s. 247.

⁷⁹¹ İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 74-84.

⁷⁹² Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644.

⁷⁹³ Demir, *Saffâr*, s. 247.

etmediği bildirilen Cehm b. Safvân Maveraünnehir'in Tirmiz şehrinde vefat etmiştir.⁷⁹⁴ Bölgeye uğrayan coğrafyacı Makdisî de Tirmiz halkının çoğunluğu Cehmiyye'den olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁹⁵ Ehl-i hadîs âlimleri arasında Ahmed b. Hanbel *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894) *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı eserlerini Cehmiyye'ye yönelik olarak kaleme aldıkları bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel'in söz konusu eserinde Kur'ân'ın mahlûk olması, Allah'ın görülmesi, Allah'ın arşın üzerinde olduğuna dair âyetin yorumu, cennet ve cehennemin ebedîliği gibi konularda Cehmiyye'nin görüşlerine cevap vermiştir.⁷⁹⁶ Bölgedeki Ehl-i hadîs uleması da bu fırkanın yukarıdaki görüşlerine karşı kendi delillerini getirerek onları eleştirdiklerinde şüphe yoktur. Çünkü Cehmiyye'nin ortaya çıktığı andan itibaren en çok tenkidi hadisçilerle müctehid imamlardan görmüştür.⁷⁹⁷

Cehmiyye'yi bid'at ehlinde olarak sayan Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, Cehmiyye ismini şemsiye kavram olarak zikredip ardından onun on iki alt kollarına yer verdiği görülür. Onların savunduğu fikirlerini nassları delil getirerek çürütmeye çalışır.⁷⁹⁸ Allah'ın zatı dışındaki sıfatlarını, Allah'ın görülmesini, cennet ve cehennemin sonsuzluğunu ve kulun özgür iradeye sahip olduğunu inkâr eden Cehmiyye fırkası Mâtürîdî'nin de eserlerinde konu edinilmiştir. O, eserlerinde bazen bu fırkanın kurucusu Cehm b. Safvân'ın ismini bazen de Cehmiyye şeklinde fırkanın ismini anarak onların görüşlerini eleştiri konusu yapmıştır.⁷⁹⁹ Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî *Usûlü'd-dîn* adlı eserinde Cehmiyye'yi Cebriyye fırkasına dâhil edip, hem Cehm b. Safvân hem de Cehmiyye isimlerini zikrederek onların görüşlerini tenkide tâbi tutar.⁸⁰⁰

k. Müşebbihe ve Mücessime

Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye'ye karşı ortaya çıkan Müşebbihe ile Mücessime fırkalarının sistemli düşünce yapısına sahip olmayıp daha çok Allah'ın zat ve sıfatlarını yaratılmışlara benzeten akideyi ifade etmek üzere ortak bir kavram olarak kullanıldıkları bildirilir. Bunlar arasında Müşebbihe'nin bölgeye yakın mesafede

⁷⁹⁴ Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, 233-34; a.mlf., "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-6.

⁷⁹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 333.

⁷⁹⁶ Özer, *Red Literatürü*, s. 49-52.

⁷⁹⁷ Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-6. Cehmiyye'ye yönelik reddiye türü eserler için bk. Özer, *Red Literatürü*, s. 120-3.

⁷⁹⁸ Nesefî, *Kitâbü'r-Red*, s. 105-14; İzol, *Kitabu'r-Redd*, s. 85-95.

⁷⁹⁹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 644.

⁸⁰⁰ Örnekler için bk. *Usûlü'd-dîn*, s. 22, 53, 57, 59, 60, 100, 111, 132, 134, 142, 166, 242, 252, 257.

bulunan Belh'te ortaya çıktığı dikkate alındığında bölge ulemasının onlara karşı reaksiyon göstermesi kaçınılmaz olacaktır. Nitekim Mâtürîdî istivâ, vech, yedeyn, meşiet gibi isim ve fiilleri ifade eden müteşâbih âyetleri zâhirî anlamıyla yorumlayan ve tev'iline karşı çıkan Müşebbihe'yi bazen "Ehl-i Teşbîh" bazen de "Müşebbihe" ismiyle anmıştır. Onların müteşâbih âyetlere sergilediği anlayışa karşı Mâtürîdî âyetlerden hareketle eleştirilere tâbi tutmuştur.⁸⁰¹

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı kendi sınıflandırmasına göre yedinci mezhep olarak gören ve bu mezhebe fakihler, kârilere, mutasavvıflar ve hadis ashâbını dâhil eden Hanefî-Mâtürîdî âlimi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Mücessime'yi altıncı fırka olarak ele alıp onun alt kollarına Kerrâmiyye, Hanâbile ve Yahudileri ilhak eder. Eserinin başka yerinde Ahmed b. Hanbel'in ashâbının da bu mezhebe olduğuna değinen Pezdevî, Ahmed b. Hanbel'i "sâlih bir kişi" diyerek onun teşbîh yapmadığını kaydeder.⁸⁰²

1. Ehl-i Tasavvuf

Manevî bir hayat tarzını benimsemeleri dolayısıyla Ehl-i tasavvuf olarak anılan bu ekol, 6./12. yüzyıla kadarki eserlerde ne bir düşünce ne de bir itikadî ekol olarak yer almıştır. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) sûfîleri bir inanç ve düşünce grubu olarak ele alıp onların altı ekolünün isimlerini zikretmiştir. İlk dönem sûfîleri ibadet ve zühd ile uğraşmaları dolayısıyla "zâhid, âbid, sûfî, nâsik" gibi unvanlarla anılır ve o dönem sûfîlerinden söz edildiğinde şahıslar kasdediliyor ya da anlaşılıyordu. Sufilerin tekkelerle birlikte yerleşik öğretim ve eğitime geçtikleri, zamanla kendi usul ve eğitim metotlarını geliştirdikleri bilinmektedir.⁸⁰³

Ülkede İslâmiyet'in yayılmaya başlamasıyla birlikte, 2./8. yüzyıldan itibaren bölgede zâhid ve sûfî vasıflı isimlere rastlamak mümkündür. Örneğin Ebû Tûrâb en-Nahşebî (ö. 245/859), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Ebû Bekir el-Kelâbâzî gibi isimler ilk dönem sûfîlerinden bazılarıdır. Önceleri küçük tasavvufî grupların bulunduğu Orta Asya'da 6./12. yüzyıldan sonra köklü tarikatlar ortaya çıkmıştır.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Önal, "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 647. Müşebbihe ve Mücessime için bk. Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, XXXII, 156-8; İlyas Üzümlü, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449-50.

⁸⁰² Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 242-53.

⁸⁰³ Cağfer Karadağ, *Sûfî İtikadı*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017, s. 20-5; Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, XL, 119-26.

⁸⁰⁴ Söz konusu tarikatların en etkili ve uzun süre varlığını sürdürenlerinin Yesevîlik, Hâcegân (sonraki adıyla Nakşibendîlik) ve Kübrevîlik olduğu bildirilir (Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslâm -Temsilden Fobiye-*, 2012, I, s. 491-544).

Bölgede tasavvuf alanında derli toplu çalışmalar yapan Kelâbâzî *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* adlı eserinde tasavvufun öğretilerini toplamış ve eserinin giriş kısmında sûfî olmadıkları halde sûfî görünen kesimin varlığını dile getirerek kendi dönemindeki gerçek sûfîliğin yok denecek kadar azaldığına dikkat çekmiştir. Bir diğer eseri *Bahru'l-fevâid*'de ise bazı hadislerin tasavvufî yorumlarına yer vermiştir.⁸⁰⁵

Bölgede sıradan bir kişiden devlet hükümdarlarına kadar etkisi olan Ehl-i tasavvuf, bazı hadis âlimlerini de kendi safına çekmeyi başarmıştır. Örneğin Ebü'l-Kâsım Vâsıl b. Hamza es-Sûfî el-Hunbûnî (ö. 467/1075) sûfîliği benimsemiş hadis hâfızı idi. Kaynaklarda onunla ilgili olarak Buhara'nın Hunbûn isimli köyünden olduğu, hadis öğrenimi için çok yolculuklarının yanında hadis bilgisine sahip ve güvenilir bir râvî olduğu bilgisine yer verilirken Zehebî onu "hadis hâfızı", "rahhâl" gibi unvanlarla anıp ardından hadisleri bâb ve tariklerine göre topladığını ve daha sonra bütün bunları bırakıp Allah'ın razı olmayacağı işlerle işgal ettiğini kaydeder.⁸⁰⁶ Hunbûnî ile aynı asırda yaşayan Hanefî-Mâtürîdî âlimi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî *Usûlü'd-dîn* adlı eserinde mezhepleri yedi ana fırkaya ayırdıktan sonra Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı yedinci fırka olarak anıp fakihler, kurrâ, sûfîler ve Ehl-i hadîs'i söz konusu mezhebe dâhil eder. Eserinin başka bir yerinde de sûfîlere yer veren Pezdevî, onların çoğunluğu Ehl-i sünnet'ten, onların bazılarının keramet sahibi olduklarını, bazılarının ise delalet ve bid'at üzere olduklarını dile getirir. Pezdevî sûfîlerin bazılarının Peygamber sünneti üzere yaşantıya sahip oldukları halde tebliği bıraktıklarını ve işi ulemaya tevdi ettiklerini dile getirir. Bunların özellikle Fergana bölgesinde bulunduklarını belirtir. O yine sûfîlerin bir kısmının kendilerine ilham verildiğini iddia ettiklerini ve Karmatîler'in ortaya attığı birtakım bozuk işaretleri ve korkunç sözleri söyleyip halkı kandırdıklarını, şeriatı inkâr ettiklerini ve Allah'ın kötü yaratıkları olduklarını kaydeder. Bunlardan biri 478/1086 yılında Buhara'ya gelmiş ve orada sûfîler ve bazı Şâfî mensuplarını toplamış, bir fakihin kendisine namazda niçin ellerini kaldırıyorsun sorusuna yakaza halindeyken Allah Resulü'nün bu şekilde namaz kıldırıldığını söylemiştir.⁸⁰⁷ Maverâünnehir ve Horasan'daki Ehl-i tasavvuf mensuplarındaki bu durumu Ehl-i sünnet çizgisinde tutma

⁸⁰⁵ Vahit Göktaş, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf -Kelâbâzî Örneği-*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2008, 67-89; Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, XXV, 192-3.

⁸⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 189; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 465; Zehebî, *Târîh*, X, 308; Hamevî söz konusu köyü Hanbûn şeklinde zikretmektedir (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 391).

⁸⁰⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 241-59.

ve sûfîlere yöneltilen eleştirilere cevaplama amacıyla Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) *er-Risâle*, Hanefî-Mâtürîdî kelâmcısı Necmüddin en-Nesefî *Kitâb fî mezâhibi'l-mutasavvıfa* adlı eserleri kaleme almışlardır.⁸⁰⁸

Hatta Ehl-i tasavvufî olan Karahanlılar'ın yöneticileri de bulunmaktadır. Bunlar arasında Satuk Buğra Han (ö. 344/955) yer almakta olup, onun kendisinin Müslüman olmasına vesile olan mutasavvıf Ebû Nasr es-Sâmânî'nin tasavvuf silsilesine bağlı olduğu bildirilir. Bir diğer mesele ise Sâmânî silsilesinin manevî merkezi önceleri Kâşgar yakınlarındaki Artuç iken, 389/999'da fetihle birlikte Buhara'ya intikal ettirilmesidir. Buhara'da Nemedpûş lakaplı Şeyh Hasan b. Yûsuf el-Buhârî'nin (ö. 509/1115) gerek Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed gerekse Buhara halkı üzerinde büyük etkiye sahip olduğu görülür.⁸⁰⁹

Bazı araştırmacılar Türk bölgelerinde, sûfîlik karışımı bir Hanefîliğin bulunduğunu, bunun nedeninin ise kendilerine karışık ve sıkıntılı gelen fakihlerin vaaz veya fıkıh derslerinden çok, eski “kam” ve “ozan”ları andıran sûfî önderlerine itibar ettiklerini belirtirler. Karahanlılar devrinde Ahmed Yesevî (ö. 562/1167) önder sûfîlerden olup onun Yesi'de kurduğu tarikat önceleri Türkistan ve Maverâünehir'de ve zamanla diğer bölgelere yayılmıştır. Onun kaleme aldığı *Dîvân-ı Hikmet* ise hem bölge hem de başka yerlerde yaygın ve muteber dinî eser özelliğine sahip olmuştur.⁸¹⁰

Kaynaklarda zühd hayatı ve zikirle iç içe yaşayan bazı kişilerin hadis alanında pek bilgi sahibi olmadıklarına da vurgu yapıldığı görülür. Örneğin fakih ve müzekkir vasıflı Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hasan el-Bûzcânî (ö. 407/1017) hakkında bölgenin etkili hadis hâfızlarından Ebû Sa'd el-İdrîsî karşılıklı bilgi alış verişinde bulunduklarını, sahip olduğu bilgilerin tezkîr ağırlıklı olduğunu ve rivâyet onun işi olmadığını kaydeder.⁸¹¹

⁸⁰⁸ Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, 473-5; Demir, *Saffâr*, s. 119-25.

⁸⁰⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 331, 341; Togan, *Karahanlılar*, s. 78; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290-9; Demir, *Saffâr*, s. 119-25.

⁸¹⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 75-8; Cafer Karadaş, “Selçuklular'ın Din Politikası”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 95-108; Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, II, 159-61.

⁸¹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

2. İslâm Dışı Dinler ve İnançlar

Yukarıda belirtildiği üzere bölgeye İslâm'ın yayılmasından sonra da eskiden beri varlığını devam ettiren İslâm dışı dinler ve inançlar hala bulunmaktaydı. Örneğin Sâ mânî döneminde ülkenin değişik yerlerinde Müslüman halkın yanı sıra Mecûsî, Budist, Maniheist, Yahudi, hıristiyan ve diğer inançların mensupları da yaşamaktaydı. Nitekim Buhara'da yaşayan Mecûsîler kendi âdet ve geleneklerini sürdürdükleri bilinirken Semerkant'taki Mecûsîler ise şehirdeki su kanallarının bakım ve muhafazasından sorumlu idiler. Hatta çağının meşhur şairlerinden Dakîkî'nin de bir Mecûsî olduğuna ilişkin rivâyetler bulunmaktadır. Diğer taraftan Nestûrî hıristiyanlarının Semerkant ve İsficâb'ın bazı bölgeleri ile Hârizm'de bir hıristiyan topluluğu bulunurken Sâ mânî Hükümdarı İsmail'in döneminde Talas'taki (Tarâz) bir kilise camiye çevrilmiştir.⁸¹² Aşağıda İslâm dışı dinler ve inançlar kısaca ele alınarak bölgedeki etkileri, mensupları ve onlara yönelik İslâm ulemasının eleştirilerine yer verilecektir.

a. Budizm

Milattan önce 6. yüzyılda Hindistan'da yaşayan Buda'nın kurduğu din ve felsefe sistemi kurucusuna nisbetle anılmaktadır. Zamanla Tibet, Çin, Japonya, Tayland, Burma gibi bölgelere yayılan Budizm, Hindistan, Çin, İran ve Türkistan'dan gelen yolların birleştiği noktada bulunan Maverâünnehir'e de girmiştir. Ayrıca Semerkant şehri sadece ticarî olarak değil aynı zamanda dinî ve kültürel açıdan da önemli merkez konumuna sahipti. İşte bu yüzden bu bölge Hindistan, İran, Çin ve diğer bölgelerde ortaya çıkan Budizm, Zerdüştilik, Maneheizm, Yahudilik gibi din ve inançların buralarda kolayca yayılmasına zemin hazırlamıştır. Hatta birçok ülkede baskı gören çeşitli din mensupları, bu bölgede müsamaha ile karşılanıyor ve dinî faaliyetlerini kolaylıkla yürütebiliyorlardı. Nitekim Sâ mânîler devrinde baskı dolayısıyla İran'dan kaçan Zerdüş, Mani ve hıristiyan dini mensupları bölgede müsamaha ile karşılanıp himaye gördükleri bildirilmektedir.⁸¹³

⁸¹² Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 327-8; Barthold, *Türkistan*, s. 241; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 497-14; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 219-29; Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64-8.

⁸¹³ Budizm hakkında daha fazla bilgi için bk. Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi (İnsanın Yarattığı İlahi Felsefe)*, İstanbul: İFAV, 2013, s. 90-5; Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, VI, 352-60.

Milattan önce 3. yüzyılda Budizm'in Hind-İran sınırında görülmeye başladığı, m.s. 2./8. yüzyılda Budizm, Baktria'ya (Belh) ve sonrasında Budist misyonerleri ve Hint tüccarları vasıtasıyla Maveraünnehir'de yayıldığı, birçok yerleşim merkezlerinde belli bir düzeyde taraftar edindiği halde Soğd ve Semerkant'ta fazla ilgi göremediği bildirilir. Buhara'da ise Yüceiler döneminde (m.s. 1-3. asırlar) Budizm'in altın çağı yaşanmıştır. Hatta bu şehirde söz konusu dine bağlı Mahayana mezhebinin bir mabedi vardı. Kuteybe b. Müslim 94/713'de Buhara'daki iç kalede putperestlerin muhtemelen Budistlerin tapınağının bulunduğu yerde ilk camiye yaptırmış, Semerkant'ta da putları yıgırıp yaktırmıştır. Son dönemde yapılan kazı çalışmalarında Buhara'da bir Budist manastırı ve bol miktarda Buda heykelleri bulunmuştur. İslâm'ın bölgede etkili olduğu dönemlerde bile Mâh Çarşı'sında putların satılmasına izin verildiği kaydedilir.⁸¹⁴ Türklerin bazı kabileri de bu dini benimsediği görülür. Ebû Ali Şakîk b. İbrahim el-Belhî (ö. 153/769) isimli bir şahıs ticaret amacıyla Karluk ülkesine gittiğinde onların içinde putların bulunduğu bir ibadethanesine girmiş, orada saç ve sakalı tıraşlı, kırmızı elbiseli bir hizmetçi ile karşılaşp ona tebliğde bulunduğu kaydedilir.⁸¹⁵

Budizm'e Yöneltilen Eleştiriler

Mâtürîdî Budizm'i Ehl-i kitap dışı dinler arasında ele alıp, Budizm'den Sümeniyye olarak bahsetmiştir. Budizm aynı şekilde diğer İslâmî kaynaklarda da Sümeniyye ismiyle anılır ve Sümeniyye sözünün "Budist keşişler" anlamını taşıyan Sanskritçe şramana'dan türeyen bir kelime olduğu da söylenir. Makdisî, Bîrûnî gibi ortaçağ âlimleri Budistleri Sümeniyye, Muhammire diye anarlarken Bağdâdî ise tenasuha inanmaları sebebiyle Ashâbu't-Tenâsuh'un bir fırkası olduğunu dile getirmiştir. Orta Asya'daki Türkler arasında daha ziyade Budizm'in Mahayana mezhebi yaygınlık kazanmıştır. Ancak 1./7. yüzyıldan sonrasında etkisini kaybetmeye başlamış ve bölgede İslâm'ın yayılmasıyla fazla taraftarı kalmamıştır.⁸¹⁶

Kitâbü't-Tevhîd adlı eserinde Budizm'i Sümeniyye başlığı altında ele alan Mâtürîdî, onların inanç esaslarına yer verip daha sonra görüşlerini eleştiri konusu yapmıştır. O duyu vasıtasıyla hiçbir şeyin bilinemeyeceğini söyleyip nazar ve istidlale

⁸¹⁴ Nerşahi, *Târîhu Buhârâ*, s. 255; Barthold, *Türkistan*, s. 114; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 219-22; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 497-02.

⁸¹⁵ Neseî, *el-Kand*, s. 237; Zehebî, *Siyer*, IX, 313.

⁸¹⁶ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, s. 473-77; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

karşı çıkan ve âlemin kadîm/ezelî olduğunu savunan Sümeniyye'yi bu görüşlerinden dolayı eleştirir ve âlemin kadîmliği meselesinin yanı sıra tanrı fikrine yer vermemelerinden ötürü onları Dehriyye'nin bir kolu olarak ele alır. Daha sonra her ikisinin de bu görüşlerini zikredip kendi fikirlerini ortaya koyar. Mâtürîdî Sümeniyye'nin öne sürdüğü görüşlerin çoğunun makul olmayıp ondan söz etmenin bile gereksiz olduğunu söyleyip onlara yönelik eleştirilerini kısa tutmuş ve onlarla tartışmanın boş bir işten ibaret olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁷

Karahanlılar devrinde etkilerini ve mensuplarını önemli ölçüde kaybeden Budizm/Sümeniyye hakkında Hanefî-Mâtürîdî âlimi Saffâr, onların bilgi anlayışında vahye yer vermedikleri üzerinde durarak bu görüşlerini reddetmektedir.⁸¹⁸ Görüldüğü üzere bölge uleması hem Budizm'in savunduğu görüşlerin kabul edilebilir olmadığı hem de bölgede bu dinin çok fazla nüfuzunun olmaması dolayısıyla onların görüşleri üzerinde fazla durmadıkları söylenebilir.

b. Brahmanizm (Berâhime)

Brahmanizm kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan yani din adamlarının kastını ifade eden Brahmanlar tarafından temsil edilen dinî bir yapıdır. Bu dinî yapı İslâmî kaynaklarda Berâhime ismiyle anılırken öte yandan akli kabul eden, bir tanrıya inandıkları halde peygamberliği inkâr eden görüş ve düşüncelerin sembolü olarak kabul edilmiş ve nübüvvete yapılan en çok itirazların Berâhime menşeli olduğuna vurgu yapılmıştır. Diğer taraftan Berâhime'nin kendi içinde çeşitli görüşlere ayrıldığına dikkat çekilerek nübüvveti tamamen kabul etmeyenlerin yanı sıra sadece Hz. Âdem veya Hz. İbrahim'in peygamberliğini kabul edenlerin var oldukları kaydedilir. Müslüman âlimler ise onların bu görüşlerinin geçerli olmadıklarını dile getirerek peygamberlik müessesesinin gerekliliğini ispata çalışmışlardır. Nitekim Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Te'vîlât*'ında nübüvvet konusuna değinmiş ve nübüvveti inkâr eden Berâhime ve diğer din ve mezhepleri eleştirmiştir. Ona göre Allah peygamberleri bir topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara bir menfaat sağlamak için göndermiştir.⁸¹⁹

⁸¹⁷ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 473-77; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 654-8.

⁸¹⁸ Demir, *Saffâr*, s. 66-7.

⁸¹⁹ Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, VI, 329-33; Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 477-80.

Ebü'l-Mûin en-Nesefî ve Saffâr gibi Mâtürîdî kelimcileri eserlerinde peygamberliği inkâr eden Berâhime'ye değinmişler ve bu dinî yapının söz konusu görüşlerinden dolayı eleştiri konusu yapmışlardır.⁸²⁰

Ebü'l-Muîn en-Nesefî nübüvvete karşı çıkan akımları üç grup olarak ele alır. Onlar haram-helal diye bir kıstasa sahip olmayıp her şeyi mubah yani ibahî meşrep bir grup olan Huleâ, aklı yeterli görüp nübüvveti gereksiz sayan Berâhime, tabiatta mucizenin gerçekleşmesine inanmayarak peygamberlik müessesesine karşı çıkan Tabiatçılar'dır. Ebü'l-Muîn en-Nesefî eserinde bu akımların nübüvvetle ilgili görüşlerini eleştirerek nübüvvet müessesesini savunur.⁸²¹ Bölgede başta Ehl-i hadîs olmak üzere Hanefî-Mâtürîdî ve hatta İbn Sina gibi filozof âlimler hem umumi kelim kitapları içinde, hem de müstakil eserlerde nübüvveti inkâr eden dinî akımlar ve düşüncelere cevaplar vermişlerdir. Bu gibi çalışmalar neticesinde daha ziyade delâilü'n-nübüvve ya da a'lâmü'n-nübüvve diye bilinen telif türü ortaya çıkmıştır. Aşağıda bölgede yazılan bu tür eserler kısaca tanıtılacaktır.

Genel olarak peygamberlik müessesesini, özel olarak ise Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılan eserler kaynaklarda "Delâilü'n-nübüvve" ismi altında ele alınmıştır. Hz. Muhammed'in peygamberliği aklî ve naklî delillerle savunulmaya çalışılmıştır.⁸²² Tarihî süreçte Hz. Peygamber'in nübüvvetini konu edinen delâil, a'lâm-alâmât, mu'cizât, hasâis-fezâil, şemâil, şevâhid gibi bilim dalları ortaya çıkmış ve bu alanlara yönelik bazı eserler kaleme alınmış, bölge uleması da bu alanda çalışmalara el atmıştır. Bölge halkının İslâm öncesi dönemde mecûsî, budist, maniheizt, yahudi ve hristiyan gibi çeşitli dinlere mensup olmaları, fetih sonrası dönemlerde Müslümanlarla bir hayli tartışmalar yaşadığını akla getirmektedir. Müslüman âlimler onlara İslâm'ı ve Peygamber'i tanıtmak ya da ispatlamaya çalışmak amacıyla bu tür eserler kaleme aldıkları düşünülebilir. Bölgede Ehl-i hadîs mensuplarının da bu alana yönelik çalışmalar yaptıkları bilinir. Nitekim Buhârî'nin *es-Sahîh*'indeki "Kitâbü'l-

⁸²⁰ Demir, *Saffâr*, s. 66, 204-5; Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, II, 1-45; Nurullah Kayışoğlu, *Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet* (yüksek lisans tezi, 1999), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 36-41.

⁸²¹ Nesefî, *Tebşira*, II, 106; Kayışoğlu, *Nesefî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet*, s. 31-53.

⁸²² Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 68; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-nübüvve", *DİA*, IX, 115-7.

Menâkıb"ın "Alâmâtü'n-nübüvve fi'l-İslâm" adını taşıyan hacimli kısmında konuyla ilgili olarak 50'den fazla rivâyet kaydettiği görülür.⁸²³

4./10. yüzyılda ülkede bu alanda eser verenler arasında Şâfiî fakihî ve muhaddis Kaffâl eş-Şâşî'nin *Delâilü'n-nübüvve* isimli eser telif ettiği kaydedilirse de günümüze intikali bilinmemektedir. Aslında *Delâilü'n-nübüvve* türü eserler, içeriği ve peygamberliği ispat ediş metotlarına göre sadece nakle dayanarak nübüvveti mucizeler ve diğer hârikulâde olaylarla ispatlamaya çalışan ve Peygamberlik müessesesini aklî temellere dayandırarak ispatlamaya çalışan eserler şeklinde iki gruba ayrıldığı öne sürülür. Muhtemelen Kaffâl'ın söz konusu eseri hadislerle dayanılarak kaleme alındığı düşünülebilir. Yine bu asırda Buharalı muhaddis Guncâr'ın *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eser yazdığı da belirtilmektedir.⁸²⁴

5./11. yüzyılda ise Nesefli hadis âlimi Müstağfirî *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eser kaleme almıştır. Müellif eserde belli başlı konular tespit ederek her başlığın altına hadisleri senedli olarak zikreder. Zaman zaman hadislerin kaynağı ve rivâyet hakkında açıklamada bulunur. Eser günümüze kadar gelmiş olup Ahmed b. Fâris es-Sellum tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir.⁸²⁵ Müstağfirî'nin çağdaşı olan filozof İbn Sina da *İsbâtü'n-nübüvvât ve te'vilü rumûzihim ve emsâlihim* adlı risale kaleme almış ve günümüze ulaşmıştır.⁸²⁶ Yukarıda görüldüğü üzere bölgedeki kelam âlimleri de eserlerinde nübüvvet konularına yer vermişler ve nübüvvet müessesesine karşı çıkan bütün dinî düşünce, akımlar ve zümrelere gereken cevabı vermişlerdir.

c. Mecûsîlik (Zerdüştilik)

Mecûsîlik, tek tanrılı bir inanç ve düşünce sistemine sahip olan Zerdüştiliğin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışması neticesinde meydana gelen bir dindir. Mecûsîlik bölgedeki en eski dinî akımlardan olduğu hatta m.ö. Buhara'da ateşgedelerin bulunduğu, Zerdüş hayatta iken Zerdüştiliğin, Tacikistan'ı da içine alan Hârizm bölgesinde yayılma imkânı bulduğu bildirilir. Göktürkler zamanında Zerdüştiliğin Semerkant'ta etkin bir din haline geldiğine dikkat çekilir. Tarihî süreçte zaman zaman Zerdüştilik Budizm'in karşısında zayıflamış bazen ona üstün gelmiştir. Hatta

⁸²³ Yavuz, "Delâilü'n-nübüvve", IX, 115-7; Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, s. 77-88.

⁸²⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁸²⁵ Dımaşk; Beyrut: 1431/2010.

⁸²⁶ Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-22.

Zerdüştilerin Budist keşişlerini kendi manastırlarında toplanmalarına mani oldukları da bildirilir. Ayrıca son dönemlerde yapılan kazı çalışmalarında ateşperest Soğdluların ayinlerde kullandıkları adeşdenlikleri bulunmuştur.⁸²⁷

Çin, Hindistan ve İran yollarının kesiştiği noktada bulunması hasebiyle tüccar ruhlarını geliştiren Soğdlular Zerdüştiliği m.s. 6. ve 7. yüzyıllarda kervan yolları üzerinde kurdukları ticaret kolonileri sayesinde yakın çevrelerdeki yerlerde yaymışlardır. Nitekim Ezrakyân (ö. 1./7. yüzyıl) isimli Mecûsî işte bu Soğdlu tüccarlardan biriydi. O Buharalı olup Çin'e kadar gider ticaret yapardı. Bir keresinde Buhara'dan Çin'e gitmiş, oradan Basra ve daha sonra Hz. Ali'nin bulunduğu bölgeye gelerek onun yanında Müslüman olmuştur.⁸²⁸ Bu bilgi Ezrakyân'ın bölgedeki ilk Müslümanlardan olduğunu göstermektedir.

Orta Asya'ya İslâm'ın girdiği ilk dönemlerde Mecûsîlik güçlü durumda olup Buhara'da çok sayıda ateş mabedi vardı. Ayrıca Buhara'da yaşayan Keskesân kabilesi soylu, saygı gören ve zengin idiler.⁸²⁹ Kuteybe b. Müslim fetih hareketiyle Buhara'ya geldiğinde burada Huştiyâr isimli Mecûsî âlimi vardı. Bu âlimi Buhara Dihkânı Müslümanlarla ilmî tartışmalarda bulunması için gönderdiği, o tartışma esnasında İslâm'ın hak din olduğunu kabul edip Müslüman olduğu kaydedilir.⁸³⁰

Sem'ânî Buhara'da Mâh isimli bir Mecûsînin Müslüman olunca evini mescide çevirdiğini ve daha sonra bu mescit "Mâh Mescidi" diye anıldığını kaydeder.⁸³¹ Görüldüğü üzere bölgedeki belli bir düzeyde varlığı ve etkisi bulunan Mecûsîlerin bir kısmı İslâm'a geçip Müslüman olmuşlar, bazıları ise eski dinî inancı üzere yaşamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla kendi dinî inançlarını yaşatan Mecûsîlerle İslâm âlimleri zaman zaman fikrî tartışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Mâtürîdî başta olmak üzere diğer Hanefî-Mâtürîdî âlimler kaleme aldıkları eserlerinde Mecûsîliğin görüşlerine yer vererek tenkide tâbi tutmuşlardır.

Mecûsîliğe Yöneltilen Eleştiriler

⁸²⁷ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, XXVIII, 279-84; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 502-5.

⁸²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 203.

⁸²⁹ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 502-5; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 222-26; Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 265-67.

⁸³⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 325.

⁸³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 11-2.

İslâm kaynaklarında daha çok Mecûsîlik ismiyle anılan Zerdüştilik kurucusu Zerdüş'te nisbetle anıldığı gibi bu dindeki tanrı için kullanılan Ahura Mazda ismine nispetle Mazdeizm ve başka isimlendirmelerle de anılır. Müslümanlar bazen bu din mensuplarını ateşe tapmaları sebebiyle Ateşperestlik olarak da anarlar.

Mâtürîdî Mecûsîliği Senevî inancı benimseyen gruplar arasında değerlendirir. O zaman zaman bu dinin görüşlerine yer verip eleştiride bulunduğu eseri *Te'vîlât*'a göre onlara yönelik asıl eleştirileri *Kitâbü't-Tevhîd*'inde tevhid konusunu ele alırken değinmiştir. Mâtürîdî Mecûsîliğe yönelttiği konuların başında onların savundukları Nur ile Zulmet'ten oluşan düalist tanrı anlayışı gelmektedir. Diğer konular ise âlemin Tanrı (Ahura Mazda) tarafından sonradan temel bir madde olmaksızın yaratıldığını, kâinatta var olan iyi ve şer olan nesnelerin yaratıcısının farklı olduklarını, kıyamete ve kıyamette yeniden dirilmenin olmayacağını savunan Mecûsîliğin bu görüşleri eleştiri konusu edilmektedir. Ayrıca Mecûsîliği Ehl-i kitap'tan görmeyen Mâtürîdî, onların kestiklerinin yenilemeyeceği ve kadınlarıyla evlenilmeyeceğini dile getirmiştir.⁸³²

Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Saffâr da eserlerinde Mecûsîliği ikili tanrı anlayışını benimseyenler anlamındaki Seneviyye kavramı altında ele alarak onların düalist tanrı anlayışlarını reddettikleri görülür. Ayrıca Mâtürîdî'nin Seneviyye kapsamında değerlendirdiği dinsel gruplar arasında Mecûsîliğin yanı sıra Mâneviyye (Maniheizm), Hristiyanlığın Merkûniyye mezhebi ve Deysâniyye fırkasına yer verdiği görülürken Saffâr'ın da aynı üslubu takip ettiği bildirilmektedir.⁸³³

d. Maniheizm

İnanç esaslarını ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki aslî prensibe dayandıran ve düalist bir dinî akım olan Maniheizm, ismini kurucusu olan Mani'den almaktadır. Mani 3. yüzyılda eski İran'da kurduğu bu dini başta Hindistan olmak üzere çeşitli yerlere yaptığı seyahatında yaymaya çalışmıştır. Mani'nin Kısra I. Behram tarafından öldürülmesi ve Mani dinine girenleri de katlederek bu dinin yayılmasını yasaklaması sonucunda bu dinin bağlıları Maveraünnehir'e kaçarak Soğd bölgesinde güçlü bir koloni kurdukları gibi Mezopotamya'daki ruhanî merkezden ayrılıp müstakil bir cemaat kurabilmişlerdir. Onların bölgede yürüttüğü misyonerlik

⁸³² Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 452-70; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 648-0.

⁸³³ Nesefî, *Tebîrât*, I, 132-44; Demir, *Saffâr*, s. 208-11; Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 366.

faaliyetleri neticesinde 145/762 yılında Böğü Kağan devrinde Uygurlar Maniheizm'i resmi din olarak kabul etmişlerdir.

4./10. yüzyılda Maniheizm'in mensuplarının İslâm coğrafyasında az oldukları, genellikle Semerkant ve Soğd bölgelerinde bulunduklarını ve Semerkant'ta "Nighûshâk" isimli bir manastırının bulunduğu bildirilir. Ayrıca onların bölgede Soğdça yazdığı metinlerin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁸³⁴

Maniheizm'e Yöneltilen Eleştiriler

Devlet desteğini alarak neredeyse ülkenin resmî mezhebî haline gelen Hanefîlik, bölgede varlığı bilinen İslâm içi mezhepler, diğer dinler ve düşüncelerle en çok mücadele içinde olmuştur. Bu bağlamda Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin önemi büyüktür. Bu ekolün Semerkant'ta faaliyet verdiği "Dârü'l-Cûzcâniyye" ve "Dârü'l-İyâziyye" isimli eğitim mekânları çok sayıda eleman yetiştirmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî fikirlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı Dârü'l-Cûzcâniyye'de Mâtürîdî gibi kelam âlimleri eğitim almıştır.⁸³⁵ Mâtürîdî kaleme aldığı eserlerinde kendi döneminde ülke ve diğer İslâm beldelerinde varlığı bilinen dinî akımlar, İslâmî mezhepler, çeşitli inançlar ve felsefî düşüncelere yönelik mücadeleler vermiştir. Onların kimilerini kaleme aldığı müstakil reddiyelerde eleştirirken kimilerini de genel nitelikli eserlerde eleştiri konusu yapmıştır. O düalist inancı benimsemesi dolayısıyla Maniheizm'i (Mennâniyye, Mâniyye) Seneviyye'nin alt kolları arasında zikretmiştir. Onun bu akımın tek yaratıcı yerine nur ve zulmet tanrıları gibi birden fazla yaratıcının varlığını iddia ettiklerini, kâinattaki iyiliğin nur cevherinden, zulmet cevherinden gelen her şeyin ise şer olarak gördüklerini, nurun fiil işlemesi şuursuz, zulmetinki ise iradîdir düşüncesini taşıdıklarını ve onların çelişki ve tutarsızlık içerisinde bulunduklarını belirterek aklî delillerle görüşlerini eleştirir.⁸³⁶

Karahanlılar'ın son döneminde de ülkenin batı kısmında Maniheizm mensuplarının yaşadıkları bildirilir. Nitekim o dönemde etkili kelamcılardan olan Saffâr

⁸³⁴ Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 506-8; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 229; Hilmi Demir, "Mâverâünnehir'in Dini-Politiği ve Mâtürîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 433-50.

⁸³⁵ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 17-23.

⁸³⁶ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 424-40; Demir, "Mâverâünnehir'in Dini-Politiği ve Mâtürîdî'nin Yeri", s. 433-50.

eserinde Maniheistler'i düalist anlayışlarından ötürü eleştiri konusu yaptığı görülür. Ayrıca Saffâr onların tenasühe de inandıklarına dikkat çeker.⁸³⁷

Mâtürîdî'nin Ehl-i kitap dışı olarak değerlendirdiği dinî ve felsefî akımlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Seneviyye'nin alt grupları olarak ele aldığı Deysâniyye, Merkûniyye'nin yanı sıra meleklerle ve yıldızlara tapan, Zebur okuyan, hem Yahudilerle Mecûsîler, hem de Mecûsîlerle Hıristiyanlar arasında bir topluluk ve zındıkların mezhebini takip ederek iki tanrıya inanan Sâbiîlik, Dehriyye ve Sofistâiyye yer almakta olup bunların savundukları görüşlerini eleştirmektedir.⁸³⁸ Ancak bu dinî akımların bölgedeki varlığı, faaliyetleri ve etkilediği kesim hakkında detaylı bilgi bulunmaz. Maverâünnehir'in çeşitli medeniyetlerin kesiştiği konumda bulunduğunu hesaba katarsak söz konusu dinî akımlara bağlıların bölgede bulunulması ihtimal dâhilindedir.

Mâtürîdî kalamcısı Saffâr, *Telhîsü'l-edille* adlı eserinde süflî (ay altı) âlemde gerçekleşen olayları, yıldızların (kevâkib) hareketlerine ve etkisine bağlayan Ehl-i nücûm akımına da yer verdiği görülür. O söz konusu akımı bid'at felsefî akımlar arasında sayarak onların bu görüşlerini İslâm'a aykırı bulur ve eleştiriye tâbi tutar.⁸³⁹ Hadis hâfızı Bîkendî'nin *İsbâtü'n-nücûm*⁸⁴⁰ adlı eser kaleme aldığı kaydedilir ki muhtemelen müellif bu kitapta Ehl-i nücûm'un öne sürdüğü bilgilere yer verip onlara cevap vermiştir. Ancak söz konusu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Her halükarda Ehl-i hadîs âlimlerin gerek İslâm içi ekoller, gerekse diğer dinî ve felsefî akımlara yönelik çalışmalarda bulunduğu ve halkı bid'at örgütlenmelere karşı bilgilendirdiği anlaşılmaktadır.

Ehl-i Kitap Dinler

e. Yahudilik

Hiz. Musa'nın peygamberi olarak gönderildiği ve ilâhî bir din olan Yahudiliğin bölgeye m.ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru geldikleri bildirilir. Orta Asya'ya gelme sebebi olarak Buhtunnasr (605-562) dönemindeki sürgünler gösterilir. Yukarıda değinildiği üzere Maverâünnehirli Hükümdarlar diğer din mensuplarına gösterdiği müsamahayı Yahudilere de göstermiş, onlar da bölgede yaşama ve yayılma imkânı bulmuşlardır.

⁸³⁷ Demir, *Saffâr*, s. 211.

⁸³⁸ Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 365-470; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 639-78.

⁸³⁹ Demir, *Saffâr*, s. 215.

⁸⁴⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

Türkistan'daki Yahudilerin ilk arkeolojik buluntularının tarihi m.ö. 1. yüzyıla uzandığının bildirilmesi de onların bölgedeki en eski halklardan olduğunu göstermektedir. Müslümanların bölgeyi fethetmeden önceki tarihlerde Türkistan'da dört önemli Yahudi yerleşim merkezleri vardı: Belh (Baktria)-Toharistan, Harezm, Soğd ve Margiana. Günümüzde Özbekistan'ın Taşkent, Buhara, Semerkant, Hokand, Fergana ve diğer şehirlerinde hala Yahudiler yaşamaktadır.⁸⁴¹

Yahudiliğe Yöneltilen Eleştiriler

Beşeriyetin ilk dini, tevhid dini olduğunu savunan Mâtürîdî, kaleme aldığı eserlerinde önceleri semâvî din mensubu iken sonradan bu dine şirk ve hurafe unsurları ekleyerek tevhid inancını değiştiren toplulukları eleştiri konusu yapmıştır. Onun eleştirdiği dinî gruplar arasında Yahudilik de bulunmaktadır. Mâtürîdî'nin Yahudilere yönelik eleştirilerinin başında ulûhiyet, nübüvvet, kutsal kitap ve ahiret gibi temel itikadî konuların yanı sıra onların nesh görüşü, Hz. Muhammed'in peygamberliğine yaklaşımları, üstün ırk gibi konular yer almaktadır. Örneğin Mâtürîdî'ye göre onlar ulûhiyet konusunda teşbîhe düştükleri gibi Tanrı'yı beşerî özelliklerle sıfatlandırmış ve O'na çocuk isnadında bulunmuşlardır.⁸⁴²

6./12. yüzyılda yaşayan Mâtürîdî kelamcısı Saffâr, eserinde Yahudiliğe birkaç yerde atıf yaparak Yahudiler'in Allah'ın görülemeyeceğine inandıklarına değinip onları haktan sapan bid'at inançlar arasında zikretmiştir.⁸⁴³

f. Hristiyanlık

Bugünkü ismiyle Hristiyanlık önceleri tevhid inancı üzerine indirilmiş ilâhî bir din iken zamanla tahrife uğramış, onların doktrinel kaynaklarına bakıldığında Hristiyanlık her şeyden önce Îsâ Mesîh anlayışı üzerine kurulan bir inanç haline gelmiştir. Müslümanlara göre bir peygamber olarak bilinen Îsâ Mesîh, onların inancına göre hem tanrının oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Bu dinin Doğu'ya yayılmaya başladığı tarih m.s. 3. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, 4. yüzyıldan itibaren daha da hızlanmıştır. Nitekim Sâsânî İmparatorluğu 5. yüzyılın sonlarına doğru kendi ülkesindeki İranlı hristiyanlar arasında Nestûrî Hristiyanlarını desteklemiş ve neticede

⁸⁴¹ Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005, s. 1-41; Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *DİA*, XLIII, 187-97; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 228; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 512-3.

⁸⁴² Önal, *İslam Dışı Dinler*, s. 142-263; a.mlf., "Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", s. 661-2.

⁸⁴³ Demir, *Saffâr*, s. 67.

bu dinî fırka Sâsânî topraklarında yayılmıştır. Muhtemelen bu süreçte Maverâünnehir’de de Nestûrîliğin yayılması hızlanmıştır.

Nestûrîliğin Türkler arasında yayılmasına en çok emeği geçen kişinin Katolikos I. Timothe olduğu bildirilir. Özellikle bu dinin bölgede yayılmasının arkasında ticarî ilişkiler, manastr yönetimi ve Nestûrîlerin Pers ülkesinden kaçarak Türk ülkelerine sığınma zorunda kalmaları gibi sebepler bulunmaktadır.⁸⁴⁴

Müslümanlar Buhara’yı fethettiklerinde burada Garipler Mahallesi’nde (Mahallatü’l-Füttâk) bir kilise vardı. Daha sonra bu yapının yerine Benî Hanzala Mescidi yapıldı.⁸⁴⁵ Semerkant’ta ise Nestûrî kiliselerinin yönetim merkezi olan başpiskoposluğun 3./9. yüzyılda varlığı bilinmektedir. Yine aynı yüzyılın ikinci yarısında Talas’taki (Tarâz) kilisenin Sâmânî hükümdarı İsmail döneminde mescide çevrildiği bilinirken Semerkant’a bağlı Vazkerd isimli köyde hristiyanlar bulunmaktaydı. Semerkant’taki Nestûrî hristiyanlar dinî metinlerini genellikle Süryânî diliyle, bazen de Soğdca olarak yazarlardı.⁸⁴⁶

6./12. yüzyılda yaşayan Hanefî fakih Üşî’nin *el-Fetâva’s-Sirâciyye* adlı eserinde “Mesih adına kestikleri duyulmadıkça Yahudilerin ve Hristiyanların kestiği hayvanın eti yenebilir.” gibi ifadelerle yer vermesi de söz konusu din mensuplarının bölgede hala yaşamakta olduğu ve fakihlerin gündemini de meşgul ettiği anlamına gelmektedir.⁸⁴⁷ 7./13. yüzyılda ise Kara-Hitâylar ile Uygurların bir kısmı güneşe taptıkları, bir kısmının ise hristiyan olduğu bildirilir.⁸⁴⁸

Son dönemlerde yapılan kazı çalışmalarında Kırgızistan’ın Çüy ilinde Nestûrî Hristiyanlarının mezarları bulunmuştur.⁸⁴⁹

Hristiyanlığa Yöneltilen Eleştiriler

⁸⁴⁴ Mustafa Ünal, “Nasturilik ve Türkler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 529-39.

⁸⁴⁵ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 292.

⁸⁴⁶ Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*, XVII, 328-40; Barthold, *Türkistan*, s. 98-9; Aydınli, *Semerkant Tarihi*, s. 508-12; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 227-8.

⁸⁴⁷ Üşî, *el-Fetâva’s-Sirâciyye*, s. 380; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 139.

⁸⁴⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 412.

⁸⁴⁹ Çüy’le ilgili kısımda zikredilmektedir. bk. Ömürkul Karaev, *Tarihîy Oçerkter*, Bişkek: Aybek Firması, 1997.

Eserlerinde diğ er din i akımlar ve felsef i düşüncelere yer vererek onların görüşlerini   r    meye  alı  an M  t  r  d  , hıristiyanlığa da değinmiş, temelde vahiy kaynaklı tevhid inancına sahip bir din iken tarihçi süreçte tahrif ve değişime uğrayıp tevhid inancından uzakla t  n ı belirtmiştir. Ona göre hıristiyanlar varlık açısından tek Allah'ı kabul etmekle birlikte      (teslis) tanrı anlayışına sahip olduklarını, Allah cisim değilken bilahare cisme b r  nd    n u savunduklarını dile getirir. Öte yandan ise onları Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmeleri dolayısıyla m    bbiye olarak değerlendirir, Allah'ın kulların fiillerinde müdahalesini reddetmeleri sebebiyle Kaderiyye'ye benzetir. Peygamberlerine ul hiyet atfetmeleri, onların bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmeleri, Hz. İsa'nın vefatı, ref'i ve n  z  l  , ahiret inançları, kutsal kitap inançları ve diğer kutsal kitaplara karşı tutumları da ele alınan konulardan olup onların görüşleri   r      meye çalışılmıştır.⁸⁵⁰

6./12. yüzyılda yaşayan kalamcı Saff r, eserinin birçok yerinde hıristiyanlara değinmiş ve onların görüşlerine yer vermiştir. O Hz. İsa'nın getirdiği dinde namaz kılma, oruç tutma ve hac ibadetinin bulunduğu ve sonradan bunlardan uzakla ıldı n ı dile getirmiştir. Pavlus'a da yer vererek onun gökten vahiy aldığı iddiasında bulunduğunu, Pavlus daha sonra “*Mes h, Allah'ın oğludur*” ifadesini içeren bir kitap uydurduğunu, Kud    l  re içinde “*  s , Allah'tır*” ifadesi geçen bir kitap bıraktı n ı ve zamanla bu topluluk içindeki gruplar arasında ihtilaflar  ıktı n ı ve hıristiyanlık böylelikle haktan uzaklaşıp farklıla t  n ı belirtmiştir. Daha sonra Saff r, h ristiyanlı n Nest  r  lik, Ya'k  b  lik ve Melk  n  lik gibi mezheplerine de yer verdiği görüşür. Saff r bu mezheplerin, yaratıcı Tanrı'nın bir cevher ile baba, oğul ve R  h  kud  s olarak isimlendirilen    asıldan ibaret olduğunda hemfikir oldukları halde, teslis anlayışını oluşturan cevher ve asıllar arasındaki ilişki ve İsa Mes h'in mahiyeti hakkında farklı düşünce taşıdıklarını dile getirir.⁸⁵¹

Din i akımlar ve felsef i düşünceler ele alınırken onlara yönelik yapılan faaliyet ve tartışmaların çoğunlukla Hanef i-M  t  r  d     limlerce yapıldı n ı belirtmek gerekmektedir. Bu   limler gerek genel nitelikli kelam kitapları olsun ya da m  stak  l reddiye mahiyetindeki eserler olsun söz konusu  alı ımlarda İsl  m i i fırkalar, İsl  m

⁸⁵⁰   nal, *İsl  m Dışı Dinler*, s. 271-364; a.mlf., “M  ver    nnehir'in İnanç Coğrafyası”, s. 658-61; Musa Ko ar, M  t  r  d  nin Hıristiyanların Tanrı Anlayışına Yönelttiği Eleştiriler, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, I, sy. 18, s. 15-26.

⁸⁵¹ Demir, *Saff r*, s. 206-9.

dışı dinler ile düşüncelere yer vererek onların görüşlerini tenkidçi bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Buna karşın bölgedeki Ehl-i hadîs'in –özellikle Şâfiî mezhebi- bu konuda daha arka planda kaldığı görülür. Bu durum belki de onların kelam ilmine karşı takındığı tutumu açısından değerlendirilebileceği gibi, bu ekolün meydana getirdiği literatür türü ile de ilişkilidir. Çünkü bilindiği üzere bu ekolün eserleri genel itibariyle rivâyet merkezli olması dolayısıyla konu başlıklar belirlenip ardından nasslara yer verilerek tamamlanır. Kendi görüşlerine yer vermedikleri için onların hangi ekol ve düşünceye yönelik eleştirilerde bulundukları bilinmez. Ancak görüldüğü üzere az miktarda da olsa diğer İsâm içi fırkalar ve diğer akımlara yönelik reddiye mahiyetinde eserler kaleme alınmıştır. Örneğin Mu'tezile'ye dair reddiye, nübüvvet müessesini kabul etmeyenlere yönelik delâilü'n-nübüvve, Ehl-i nücûm'a dair *İsbâtü'n-nücûm* gibi eserler Ehl-i hadîs âlimleri tarafından kaleme alınmıştır. Bir diğer husus ise bölgedeki Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin eserlerinde Ehl-i hadîs'i Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tan saymaları, Ehl-i hadîs mensuplarıyla arasında itikadî meselelerde görüş farklılığının çok az olmasının aksine onlarla daha çok fûrûa dair meselelerde tartışmaların yaşadıklarını belirtmeleri, onların diğer fırka ve din mensuplarına karşı yürüttüğü mücadeleler bir bakıma Ehl-i hadîs'in de onlara yani dinî fırka ve felsefî akımlara yönelttiği eleştiriler mahiyetindedir.

B. FIKHÎ EKOLLER

Bölgedeki duruma fikhî açıdan bakıldığında Ehl-i re'y yani Hanefî mezhebi mensuplarından sonra sayı bakımından Şâfiîler gelmektedir. Yukarıda Ehl-i hadîs'e dahil olan Şâfiîlerin yoğun olduğu bölgeler hakkında bilgilere yer verilmişti. Hanefîlere gelince bu ekol hem Sâmânîler hem de Karahanlılar devletlerince desteklenerek ülkenin her tarafında yaygınlık kazanmıştır. Aslında bu iki ekol de kitap ve sünneti kendilerine başvurulacak kaynak olarak kabul etmekle birlikte, özellikle iki temel noktada ayrılığa düşmüşlerdir. Birincisi, rivâyet malzemesinin, yani hadis ve sünnetin nasıl kullanılacağı; ikincisi ise akıl gücünü kullanmanın en geniş anlamı olan reyin nasıl kullanılıp anlaşılacağı konusudur.⁸⁵² Burada Ehl-i re'y ile Ehl-i hadîs'in temel özelliklerine temas edecek olursak, Ehl-i re'y hakkında nass bulunmayan konularda rey ve kıyas metoduyla çözüm yoluna giderler. Fetva vermekten çekinmedikleri gibi vuku bulmamış olaylar yani farazî fıkıh üzerinde de fikir yürütürler. Nassları delil olarak

⁸⁵² Kadir Gürler, "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, I, sy. 2, s. 173-94.

almada diğer ekollerden farkları yoktur. Farklılık sünnetin sübut ve delâletindeki yaklaşım ve usul farkından kaynaklanır. Bu ekol hadisleri anlamada da illetlere önem verdikleri için nassların zâhirî yerine kastedilen manayı ön plana çıkarmıştır. Diğer taraftan ise onların öncelikli hedefi naslardan hüküm çıkarmaya yönelik olması sebebiyle hadisin rivâtetinden ziyade hadislerin manası üzerinde durmuşlar ve fikhî hüküm çıkarmayı ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla hadis rivâyeti konusunda Ehl-i hadîs'e ulaşamamıştır. Ayrıca Ehl-i re'y daha çok sened tenkidiyle uğraşan Ehl-i hadîs'in aksine metin tenkidiyle meşgul olmuştur. Ehl-i hadîs âlimleri ise genel itibarıyla hakkında nassın bulunmadığı konularda hüküm vermeden kaçınmış, farazî meselelere girmediği gibi zaruret bulunmadıkça fetva vermekten kaçınmış, rey ve kıyastan uzak durmak ve hüküm vermede nasslara dayandırmaya çaba sarfetmişlerdir. Nassların zâhirî yönüne önem veren bu ekol hadisleri anlamadan ziyade hadis ezberleme ve nakletme, tarikleri araştırmaya önem atfetmeleri sebebiyle Ehl-i re'y'e göre daha çok rivâyetleri olmuştur.⁸⁵³ Aşağıda Ehl-i re'y ekolü hakkında kısaca bilgi verilip devamında ülkedeki ekoller arası fikhî tartışmalara örnekler verilecektir.

Ehl-i re'y

2./8. yüzyılda Kûfe merkezli olarak ortaya çıkan Ehl-i re'y'i, aklî istidlâlî (rasyonaliteyi) öne çıkararak ortam ve şartları ona göre değerlendirenler diye tanımlamak mümkündür. Bir zamanlar hilâfet merkezi olan Kûfe'de Sa'd b. Ebû Vakkâs, Selmân el-Fârisî, Huzeyfe b. Yemân, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ammâr b. Yâsir gibi sahâbenin önderleri bulunmuş ve bölgedeki ilmî gelişmeye direk katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu ekolün kuruluşunda dinî nassların yanı sıra rey ve ictihadlarıyla da tanınan Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin daha fazla rol aldıkları bilinirken, Kûfe'de uzun süre kalarak gerçekleştirdiği ilim halkalarıyla pek çok talebe yetiştiren İbn Mes'ûd, bu ekolün gerçek hocasıdır. Kûfe ekolünün tâbiûn neslindeki öne çıkan siması İbrâhim en-Nehaî olup o, sahâbeden İbn Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik ve diğer isimlerle görüşmüş, tâbiûnun büyüklerinden ilmi rey ve içtihadla yönelik dersler alarak sahip olduğu kabiliyeti sayesinde Kûfe ekolünün oluşumunda büyük katkıda bulunmuş, onun metot ve görüşleri talebesi Hammâd b. Ebû Süleyman vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye intikal etmiştir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri Irak'ta başlatılan

⁸⁵³ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi, 2015, s. 164-5.

Kur'ân ve Sünnet'e dayalı dinî bilgiyi rey ve icthad sayesinde değerlendirme çabalarını sistemleştirerek Ehl-i re'y diğer bir ifade ile Hanefî ekolünü vücuda getirmişlerdir.⁸⁵⁴

Bölgede bu ekole bağlı ilk kuşaktan sayılan Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdülazîz b. Hâlid et-Tirmizî'dir (ö. ?). Kaynaklarda onun Tirmiz ve Çağâniyân'da kadılık görevinde bulunduğu, Ebû Hanîfe'nin yanı sıra Süfyân es-Sevrî'den hadis öğrendiği ve hocalarından aldığı ilmî birikim ve Irak fikhını bölgede yaydığı nakledilir.⁸⁵⁵ Ebû Hanîfe'den ders alarak onun fikirlerini Semerkant'ta yayanlar arasında Ebû Mukâtil es-Semerkandî başta olmak üzere Nasr b. Ebû Abdülmelik el-Atekî, Şerîk b. Ebû Mukâtil, Ma'rûf b. Hassân, İshak b. İbrahim el-Hanzalî, Yunus b. Sabîh yer almaktadır.⁸⁵⁶ Ayrıca Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin Ebû Hanîfe'den *el-Âlim ve'l-muteallim* adlı eserini dinleyip bölgede naklettiği kaydedilir.⁸⁵⁷

Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767'den sonra), İshak b. İbrahim el-Hanzalî (ö. 209/824), Ebû Osman Selim b. Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 211/826), Ebû Hafs Ömer b. Ebû Mukâtil es-Semerkandî (ö. 219/934), Ebû Hafs es-Sencedîzekî es-Semerkandî (ö. 240/854), Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem el-Muğîre (ö. 268/881), Ebû Nasr el-İyâzî (ö. 279/892'den sonra) gibi isimler ise Semerkant'ta kadılık yapan Hanefî âlimlerdir. Ayrıca Semerkant'taki Ehl-i re'y çizgisinde eğitim veren ve Mâtürîdî'nin eğitim gördüğü Dârü'l-Cûzcâniyye kurumu da bu ekolün önemli eğitim merkeziydi.⁸⁵⁸

Buhara'da Hanefîlerin ilk temsilcileri Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Mervezî (ö. 180/796), Ebû Hanîfe'nin yanında kırk yıl bulunan Muhammed b. Kâsim el-Esedî, Şerîk b. Abdullah en-Neha'î, Hâzim b. Abdullah, Dahhâk b. Mahled vs.dir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831) ise sadece Buharalıların hocası değil aynı zamanda bölgenin gelmiş geçmiş önemli Hanefî âlimlerindendir. Hatta Buhârî'nin zamanında bile Buhara'da onun pek çok talebeleri

⁸⁵⁴ M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-4.

⁸⁵⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 422; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21. Sem'ânî onun babasının Tirmiz'de, kendisinin ise Merv'de kadılık görevinde bulunduğunu kaydeder. bk. *el-Ensâb*, III, 44-5.

⁸⁵⁶ Kerderî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981, II, 514; Aydın, *Semerkant Tarihi*, s. 438-54.

⁸⁵⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 341-2.

⁸⁵⁸ Ak, *Mâtürîdî*, s. 116-31.

vardı.⁸⁵⁹ Bu âlimin hoca-talebe ağına bakıldığında bölgede etkili olan Hanefî simalarına rastlamak mümkündür. Örneğin Ebû Hanîfe → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî → Ebû Hafs el-Kebîr → Ebû Hafs es-Sağîr → Abdullah es-Sebezmûnî → Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Ebû Ali en-Neseî → Şemsüleimme el-Halvânî → Şemsüleimme es-Serahsî → Burhâneddin İbn Mâze → Sadruşşehîd İbn Mâze → Burhâneddin el-Mergînânî vs. Fahrüddin Kâdîhan ve Alâeddin es-Semerkindî gibi önemli simalar da bu silsilede bulunmaktadır.⁸⁶⁰

Sâmânîler devrinde ülkenin başkenti olan Buhara’da Hanefî kadılarının tayin edildiği, ülke genelinde ise nadir olarak Ehl-i hadîs’e mensup ulemanın kadılık görevine getirildiği vâki olmuştur. Bölgede Hanefî fakihlere devlet ve nüfuzlu aileler tarafından önemli ölçüde destekler sağlanırdı. Bu bağlamda Arslan Han Muhammed Buhara’daki sarayı fakihlere medrese olarak tahsis ettiği, Buhara’da etkili olan Sadr ailesi de medrese inşa ederek orada hukuk öğrencilerini desteklediği, Buhara Sadrlarından Burhânuddin Muhammed b. Ahmed İbn Mâze’nin 6 bin fakihi himaye ettiği bilinmektedir.⁸⁶¹ Bölgedeki Ehl-i hadîs âlimler ve onların yaptığı ilmî faaliyetler hakkında bilgi verilmişti. Dolayısıyla burada Ehl-i re’y ile Ehl-i hadîs mensuplarının fıkıh alanında tartışmaya girdiği konular ele alınacaktır.

Fıkıhî Tartışma Konuları

Ehl-i hadîs ve Ehl-i re’y olarak anılan bu iki ekolün ilk izleri Hz. Peygamber zamanına kadar götürmek mümkündür. Ancak o dönemde Hz. Peygamber hayatta olduğu için hadisleri değerlendirme açısından değil daha ziyade onun manasını anlama üzerinde yoğunlaşma yapılmıştır. Benî Kureyza olayı bunun en bâriz örneklerindendir.⁸⁶²

⁸⁵⁹ Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, II, 512-5; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, s. 6; Kurt, *İslamlaşma Süreci*, s. 322-33.

⁸⁶⁰ Murat Şimşek, “Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik: Coğrafi Yapı ve Fakihler Arası Sosyal Ağ Bağlamında Bir İnceleme”, *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu Tebliğleri, 7-8 Mayıs 2015 (International Ebu Hanifa and Cohabitation Law Symposium)*, 2015, s. 247-61.

⁸⁶¹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 269; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 298, 368; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, s. 57.

⁸⁶² Özşenel, *Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 99-110.

Kûfe Rey ekolünün öne çıkan siması ve Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe Ehl-i hadîs'e mensup âlimlerce çok kıyas yapmak, kıyası nassa tercih etmekle suçlanmış, çok az hadis bildiği veya bildiği hadislerin çoğu hatalı olduğu öne sürülmüş ve onun görüşlerine reddiye mahiyetinde eserler kaleme alınmıştır. Nitekim Ehl-i hadîs âlimi İbn Ebû Şeybe *el-Musannef* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin izlediği metoduna karşı olup bu konudaki muhalefetini “Kitâbü'r-Red alâ Ebî Hanîfe” isimli başlık altında ele almıştır. Ebû Hanîfe'ye reddiye sadedinde zikrettiği hadisler merfû, mürsel ve mevkuf olmak üzere toplam 485 rivâyeti içermektedir. İbn Ebû Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği itirazların önemli kısmı taharet, namaz, oruç, zekât, hac ve adak gibi ibadetle ilgili konular teşkil ettiği bildirilir.⁸⁶³

el-Câmi'u's-Sahîh adlı eserinde asıl amacı kendi şartlarına göre sahih olan hadisleri toplamanın yanı sıra âyet ve hadislerden çeşitli hükümler çıkarmayı hedefleyen Buhârî, söz konusu eserinin birkaç yerinde özellikle bâb başlıklarında fikhî rivâyetler ve içtihadı yer vererek Ehl-i re'y'in görüşlerine de değinmiş ve onları eleştiri konusu yapmıştır. Buhârî eserinin 25 yerinde “kâle ba'zu'n-nâs” şeklinde kim olduklarını açıkça belirtmeksizin bazı kişilerin görüşlerini zikretmiştir. Onun bu ifadelerle Ebû Hanîfe ve onun ashâbını kasdettiği bildirilirken, ayrıca *es-Sahîh*'in değişik yerlerinde kendi görüşlerini açıkladığı meseleler de Ehl-i re'y'e yönelik eleştiri mahiyetindedir. “Kâle ba'zu'n-nâs” ifadelerinin bölümlere göre dağılımı ise Hiyel (14), Ahkâm (2), Hibe (2), İkrâh (2), Zekât (1), Şehâdât (1), Talâk (1), Vesâyâ (1), Eymân ve'n-Nüzûr (1) şeklindedir. *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât, Kitâbü'l-Kırâa half'e'l-imâm* adlı müstakil eserleri de Ehl-i re'y'in görüşlerine reddiye mahiyeti taşımaktadır.⁸⁶⁴

Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs tartışmaları İslâm beldelerinin hemen hemen her yerinde vâki idi. Bölgede ilk dönemlerde Abd b. Humeyd, Dârimî, Buhârî gibi Ehl-i hadîs'in müctehid imamları temsil ederken zamanla bu ekole bağlı Şâfiîlerin arttığı görülür. Kaynaklarda bazen hangi şehirlere ilk olarak Şâfiî fikhını getiren isimlere yer verilir. Nitekim Ebû Muhammed Zekeriyâ b. Hüseyin b. Yezîd en-Nesefî'nin (ö. 284/898) Şâfiî'nin görüşlerini Nesef'e ilk getiren kişi olduğu,⁸⁶⁵ Ebû Ahmed Nebhân b.

⁸⁶³ Söz konusu eleştiriler için bk. İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Saîd Lehhâm), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994, VIII, 363-433; Şahyar, *Ehl-i Hadis ve Ehl-i re'y*, s. 29-117.

⁸⁶⁴ Mehmet Eren, “Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler”, *Dinî Araştırmalar*, 2003, V, sy. 15, s. 139-64; A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, VI, 368-72.

⁸⁶⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 177.

İshak el-Beskâsî el-Buhârî'nin (ö. 310/922) Mısır'a kadar ilmî sefer yaparak Şâfiî'nin ashâbından olan Rebî' b. Süleyman el-Cîzî'den (ö. 256/870) ders dinleyip Buharalı ilim tâliplerine naklettiği,⁸⁶⁶ Buhara kadılığında bulunan Ebû Zer Muhammed b. Yusuf el-Buhârî'nin (ö. 3./9. asır) Şâfiî mezhebi mensubu ve Buhara'nın önde gelen âlimi olduğu kaydedilir.⁸⁶⁷

Şâfiîlerin bölgedeki önderleri arasında Muhammed b. Nasr el-Mervezî,⁸⁶⁸ Kaffâl eş-Şâfi, Ebû Bekir el-Evdenî, Halîmî gibi simaları zikretmek mümkündür. Kaffâl eş-Şâfi önceleri Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemiş, şer'î hükümlerde kıyas ve haber-i vâhidi delil olarak kullanmanın aklen vâcib olması gibi görüşleri savunmuş, ancak daha sonra Eş'arî mezhebini benimsemiş ve Şâfiî mezhebini bölgede yaygınlaştırmıştır. Ebû Bekir el-Evdenî Kaffâl sonrasında etkili isimlerden iken Halîmî ise bölgede yaptığı kadılık görevi, Sultanlar nezdindeki itibarı ve ilmî kişiliği ile daha ön plana çıkmıştır. Nitekim onun kelam, fıkıh ve ahlakla ilgili konuları içeren *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* adlı eseri, Beyhakî'ni de etkilemiş ve eserinde ondan çokça alıntı yapmıştır.⁸⁶⁹ Söz konusu Şâfiî âlimler ve diğerleri Hanefîlerle daha ziyade fikhî konularda tartışmaya girmişlerdir. Daha önce zikredildiği üzere Hanefî âlimler Ehl-i hadîs'i Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde saymaları ve onlarla itikadî konulardan ziyade fikhî meselelerde ihtilafların yaşandığını belirtmektedirler. Bu ekoller arasında cereyan eden ihtilaflar onların nasslardan hüküm çıkarma metodu ve hadise olan yaklaşımlarındaki farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Bölgede bu iki ekol mensupları arasında ilk devirlerden itibaren mücadelelerin yaşandığı görülür. Örneğin Zehebî'nin "Rey ashâbı'nın aşırılarından" diye andığı Hanefî âlim Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin Şâfiî'ni eleştiren bir eser kaleme aldığını kaydetmesi bunun en bâriz örneklerindendir.⁸⁷⁰ Hanefîlerle Şâfiîler arasında tartışma konusu olan fikhî konulara gelince bunların miktarı bir haylidir. Namaz, oruç, zekat, nikah vs. konuların yanı sıra Şâfiî mezhebinden olan kişilerin arkasında namaz kılmak, bu mezhebe geçmek veya o mezhepten Hanefîliğe geçenin kaza namazlarına varıncaya

⁸⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 153.

⁸⁶⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 237.

⁸⁶⁸ Bu âlimin Kahire'de Şâfiî âlimlerinden mezhep fikhını tahsil ettiği, Müzenî'den Şâfiî'nin eserlerini okuduğu, Şâfiî mezhebine göre ashâbü'l-vücûthan olduğu ve Horasan'daki en seçkin dört âlimden biri sayıldığı bildirilir. bk. Halit Ünal, "Mervezî, Muhammed b. Nasr", *DİA*, XXIX, 235-6.

⁸⁶⁹ Yurdagür, "Halîmî, Ebû Abdullah", *DİA*, XV, 340-1.

⁸⁷⁰ Zehebî, *Târîh*, VII, 348; Üzümlü, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

kadar çeşitli konuların ele alındığını görmek mümkündür.⁸⁷¹ Sözelimi Hanefî-Mâtürîdî âlim Üşî'nin Şâfiî mensupları hakkında nasıl bir tutum sergilediğini birkaç örnekle zikrederim. Ona göre Hanefî olan birinin Şâfiî kimsenin arkasında namaz kılması caizdir ancak bunun geçerliliği bazı şartlarla mümkündür. Örneğin mezhebini savunmada aşırılık, “inşallah mü'minim” demek suretiyle inancında şüpheli, vitir namazını tek rekâtlı kılma, kullanılmış su ile abdest alma, kanamadan sonra yeniden abdest almadan namaz kılma gibi ihtilaflı konularda ihtiyatlı olmayan Şâfiî bir imama uymak geçerli değildir. Yine aynı müellif Şâfiî mezhebinden Hanefîliğe geçen kişinin daha önce kıldığı namazların kaza namazı olarak yeniden kılınmayacağını, Hanefîlikten Şâfiîliğe geçenlere ise ta'zîr cezası verileceğini kaydeder.⁸⁷² Dolayısıyla bu iki ekolün nasslardan hüküm çıkarma metodundan hadis rivâyetine kadarki konularda farklı bakış açılarına sahip olmaları iki tarafı bunun gibi çekişmelere sürüklediği görülür.

Zaman zaman mezhep değiştiren kişilerin olduğu kaydedilir. Nitekim fakih Ebû Ali Hasan b. Ali el-Hammâdî en-Nahşebî (ö. 460/1068) önceleri Hanefî iken sonradan Şâfiî mezhebine geçmiş, Nişabur gibi Horasan şehirlerinde eğitim alarak memleketi Nesef'e döndüğünde Şâfiî fıkhamı yerli ilim tâliplerine öğretmiştir.⁸⁷³ Ayrıca Şâfiî mezhebine bağlı münazara âlimleri de vardı. Ebû'l-Ferec Azîz b. Abdullah el-Kermîni (ö. ?) Buhara'daki Suffe'de ve Kermîniye'de bu ekolün münazirlerindendi.⁸⁷⁴ Daha da ilginç olanı Ehl-i hadîs'ten olan bazı âlimlerin Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin münazara meclislerine katıldığı da vâkidir. Hadis hâfızı Ebû Sa'd el-İdrîsî bir keresinde Hanefî fakihi Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İyâzî ile birlikte Semerkant'ta hâkim Mekkî b. İshak'ın evinde yapılan münazara meclisine gittiğini haber vermektedir.⁸⁷⁵

⁸⁷¹ Hanefî ve Şâfiîler arasındaki ihtilaf konular hakkında bilgi için bk. Muhammed Cevad Mugniyye, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-hamse: el-Ca'ferî, el-Hanefî, el-Mâlikî, eş-Şâfiî, el-Hanbelî*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1402/1982; Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-erbaa*, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1392/1972; Mehmet Keskin, *Şafii Fıkhı: Hanefî Mezhebi ile Mukayeseli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015; Nasi Aslan, “Ehl-i Re'y Olarak Hanefîlik ve Re'y'in Sınırları-İbadetler Bağlamında Şâfiî Mezhebi ile Bir Mukayese”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, I, 540-7.

⁸⁷² Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, s. 98; Sebetov, *el-Fetâvâ*, s. 122-3.

⁸⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 201.

⁸⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 407.

⁸⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 103-4.

C. EHL-İ HADİS'İN HADİS RİVÂYETİ KONUSUNDAKİ TUTUMU

Ehl-i hadîs âlimleri nasslara yaklaşımı ve hadisleri delil olarak almada izlediği metot dolayısıyla Ehl-i re'y mensuplarıyla anlaşmazlığa düştükleri görülürken onları hadis rivâyeti açısından da eleştiriye tâbi tutmuşlardır. Bu bağlamda Ehl-i re'y'in baş imamlarından olan Ebû Hanîfe'yi zikretmek mümkündür. Ehl-i hadîs âlimleri onu iki açıdan eleştiriye tâbi tutmuşlardır. Birincisi bir râvi olarak, diğeri ise hadis malumatı cihetinden. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Ebû Hanîfe hakkında “Hadisinin değeri yoktur, hadisi zayıftır”, “Ehl-i re'y'den hadis rivâyet edilmez” dediği, Buhârî'nin Ebû Hanîfe'nin rey ve hadisinin terk edildiğini dile getirdiği, Müslim'in ise “Sâhibu rey (rey taraftarı) olup hadisi muztarip” dediği nakledilir. Semerkant'ta kadılık görevinde bulunan ve bölgede hadis dersleri veren İbn Hibbân da Ebû Hanîfe hakkında ağır suçlamalarda bulunan isimler arasındadır.⁸⁷⁶ Klasik kaynaklarda Ebû Hanîfe hakkında bunun gibi çeşitli eleştiri ifadelerine rastlamak mümkündür. Ayrıca Buhârî'nin onu tanıtırken “Mürçî olduğu için onun görüşü ve hadisini alma konusunda sükût ettiler (سكتوا عنه)” dediği de belirtilir.⁸⁷⁷

Burada Ehl-i re'y'den olan Hanefîlerin hadis alma kıstası ve hadis tenkidi metotları hakkında kısaca bilgi vererek bölgedeki Ehl-i hadîs mensuplarının hadis rivâyeti konusunda Hanefîlere yönelttiği eleştirilere temas edilecektir.

Rey taraftarı olan Hanefîlerin rivâyetleri sened ve metin açısından değerlendirmede kendilerine has metotları vardır. Bunları râvi, sened ve muhteva tenkidi olarak ele almak mümkündür. Muhaddislerin râvide aranan şartlar ve vasıflara adalet ve zabt başlıkları altında ele aldıkları bu konu hakkında Hanefî âlimlerce râvide aranan şartlar ve haberi delil olarak kullanılan râviler şeklinde ele aldıkları söylenebilir. Hanefî usûlcülere göre nakledilen haberin dinen makbul olabilmesi için râvinin akıl, zabt, adalet ve İslâm olmak üzere dört vasfı taşıması gereklidir. Ayrıca Hanefî usulünde mestur ve meçhul râvi kavramları hadis usulündeki kullanımdan farklılık arz etmektedir. Fukahaya göre tam manada adaleti bulunmayan râvinin haberi alınmaz. Dolayısıyla

⁸⁷⁶ Ataullah Şahyar, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler”, *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 2013, VI, sy. 1, s. 6-21. Ebû Hanîfe'yi ta'dil ve cerheden âlimler hakkında bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012, s. 257-310.

⁸⁷⁷ Buhârî'nin “Seketû anh” lafzını, metrûk râviler için kullandığı bilinmektedir. (Fikret Özçelik, “Cerh ve Ta'dil İlmi Bağlamında İmam Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştirilerin Analizi”, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtûrîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, II, s. 269-79).

âdillîği tam olarak bilinmeyen meçhul kişilerin ve fâsığın haberi hüccet değildir. Hadis usulünde meçhul râviler üç grupta değerlendirildiği halde bu terim Hanefî usûl kitaplarında birkaç konu başlığı altında geçmekte ve birden fazla manaya gelebilecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Râviler naklettiği haberlerin delil olarak alınıp alınmayacağı açısından ma'rûf ve meçhul olarak ikiye ayrılır. Buna göre hadis rivâyetiyle meşhur olmayan râvi meçhul olarak değerlendirilir. Hanefî usûlcülere göre ilk üç nesilde adaletiyle meşhur olan bir râvinin başkasından rivâyette bulunması onu ta'dîl manasına gelir. Hanefî usulünde zabt iki açıdan değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Birincisi râvinin rivâyeti hakkıyla işitip manasını kavraması ve kendisinde rivâyetin ifade ettiği ilmin oluşması (tahammül), diğeri ise rivâyetin ifade ettiği ilmi nakledinceye kadar muhafaza edebilmesidir. Mesela râvi haberi işitip gerektiği gibi anlayamasa ya da manasını kavrayıp sonradan şüpheye düşerse, zabt sahibi sayılmaz ve haberi kabul edilmez. Ayrıca Hanefîlerin bazı sahâbenin rivâyetlerine itiraz etmelerinde, zabt şartıyla ilgili yaklaşımlarının etkisi olduğu söylenebilir. Râvinin Müslüman olması edâ anında aranan bir şart olup İslâm'a girmeden önceki işittiği bir rivâyeti Müslüman olduktan sonra nakleden râvinin rivâyeti geçerlidir. Müslüman olmayan birinin haberi ise yalanın katılıp katılmadığından emin olunamadığı için dinî konularda delil olarak kabul edilmez.⁸⁷⁸

Hanefî usulünde râviler çeşitli kıstaslara göre ele alındığı görülür. Asıllara aykırı haber-i vâhidlerin kabulü ve reddi konusunda râvi-muhteva merkezli değerlendirmelerin temelini oluşturduğu dikkat çeker. Yukarıda belirtildiği üzere râviler öncelikle ma'rûf ve meçhul olarak ele alınır. Ma'rûf olanlar ise hadis rivâyetinin yanı sıra fıkı ve içtihadı ile bilinen ile fıkıh melekesi zayıf ancak hadis nakliyle meşhur olanlar şeklinde ikiye ayrılır. Hz. Peygamber ile uzun süre bulunduğu bilinmeyen ve ondan sadece birkaç rivâyeti bulunan kimselerse meçhul olarak değerlendirilir. Râvi taksiminde ilk sırada ma'rûf râviler gelir. Hanefîler râvi taksimi yaparken sahâbe neslini de bu değerlendirmeye tâbi tutarlar. Buna göre Hz. Peygamber'le uzun süre sohbeti olan ve birden fazla rivâyeti bulunan sahâbî ma'rûf râvi kısmına, onunla uzun süre bulunmayan ve ondan birkaç hadis alan kimselerse sahâbe kapsamına girmediği gibi meçhul râviler kategorisinde değerlendirilir ve mutlak anlamda adalet sahibi olarak kabul edilmezler. Hanefîlere göre hadis rivâyetinde meşhur olmayan râviler meçhul olarak değerlendirilir. İsterse bu râviden sika râviler veya birkaç kişi rivâyette bulunsun durum aynıdır. Hanefî

⁸⁷⁸ Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 34-52.

usûlcüler meçhul sayılan râvilerin haberlerini beş kategoride değerlendirmeye tâbi tutmuşlardır. Örneğin selefin kabul ettikleri, sükût ederek ikrar ettikleri ve ihtilafa düştükleri makbul olan haberlerken, selefin reddettikleri ve tevakkuf ettikleri haberler ise merduttur.⁸⁷⁹

Usûlcülerin rivâyet taksimi muhaddislere göre farklı olup onlara göre haberler mütevâtir, meşhur ve haber-i vâhid şeklinde üç kısma, muhaddislere göre ise mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısma ve âhâd ise kendi içinde meşhur, azîz ve garîb şeklinde üçe ayrılır. Usûlcüler bu taksimle rivâyetlerin ifade ettiği ilmî değeri ve itikadî-amelî açıdan hadisin bağlayıcılığını tespiti çalışırlar. Dolayısıyla bu taksim de Hanefî usûlcülerle muhaddisler arasında farklılık arzeden konulardandır.⁸⁸⁰

Hanefî usûlcüler rivâyette inkıta konusunda da muhaddislerden farklı metot izlemişlerdir. Nitekim onlara göre inkıta zâhirî/sûrî ve bâtınî/manevî şeklinde iki kısma ayrılır. Zâhirî inkıta ile kastedilen daha çok Mürsel haberler, bâtınî inkıta ise muarazadan ve râvinin kusurundan kaynaklanan inkıta olmak üzere ikiye ayrılır.⁸⁸¹

Tahammül ve edâ diğer bir ifadeyle haber alma ve aktarma konusunda da Hanefî usûlcüler kendine has bir uygulama geliştirmişlerdir. Örneğin haberin alınıp nakledilmesi tarafü's-semâ', tarafü'l-hıfz ve tarafü'l-edâ olmak üzere üç aşamada ele alındığı gibi her bir aşamanın azimet ve ruhsat şeklinde iki kısımdan meydana geldiği bildirilir.⁸⁸² Bir diğer husus ise âhâd olarak nakledilen rivâyetlerin makbul olması için Hanefîlerin hadislerin muhtevasına yönelik öne sürdüğü Kur'ân, ma'ruf ya da meşhur sünnet, umûmu'l-belvâda rivâyetin tek kişiden gelmesi gibi şartlar da bu ekolün kendine has kullandığı metotlardan bazılarıdır.⁸⁸³

Görüldüğü üzere Hanefîlerin hadis alma ve aktarma, sened ve metin kritiği, râvilerin taksimi, âhâd hadislerin değerlendirmesi, hadislerin sübûtu gibi farklı alanlarda kendilerine has geliştirdikleri sistemleri mevcuttur. Ehl-i hadîse gelince bu ekol

⁸⁷⁹ Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 52-78.

⁸⁸⁰ Daha fazla bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 78-98; Adnan Ali Hıdr, *el-Müvâzene beyne menheci'l-Hanefiyye ve menheci'l-muhaddisîn fî kabûli'l-ehâdis ve reddihâ*, Dimaşk; Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010, s. 397-06, 412-23.

⁸⁸¹ İnkıtanın tanımı ve çeşitleri, delil değeri gibi bilgiler için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 98-118; Hıdr, *el-Müvâzene*, s. 253-5, 281-337.

⁸⁸² Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 118-39.

⁸⁸³ Muhteva tenkidi hakkında daha fazla bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, s. 143-264; Ünal, *Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 93-139.

rivâyetleri tespit ve anlama konusunda farklı metoda sahip olmaları sebebiyle her iki taraf da birbirlerini eleştire gelmişlerdir.⁸⁸⁴ Aşağıda bölgede varlığı bilinen Ehl-i hadîs'in öne çıkan âlimleri tarafından hadis rivâyeti konusunda bölgedeki Hanefîlere yöneltilen eleştirilere birkaç örnek zikredilecektir.

Yukarıda zikredildiği üzere Ehl-i hadîs'in rivâyetlere olan yaklaşımı Ehl-i re'y'e göre farklıdır. Hadisçilerin rivâyete bakışı daha çok sened ağırlıklıdır. Onların hadisler için geliştirdikleri sıhhat şartları hadisle amel edilmesi, ondan hüküm çıkarılması ve hadisin uygulanabilirliği ile doğrudan ilgili olmayıp daha çok rivâyetin sübûtu üzerinde durmuşlardır. Aynı şekilde haberin taksimi ve yorumu, seneddeki ittisal-inkıta, rivâyetin hükmü, râvide aranan vasıflar, rivâyetin tasnifi ve nakli, muhteva değerlendirmesi gibi konularda Hanefî fakihlerden farklı yöntem geliştirmişlerdir.

Aslında Ehl-i hadîs kendi metotları üzere hadis alan diğer ekollere karşı iyi bir tavır sergilediklerini söylemek mümkündür. Buna örnek olarak kendi devrinde “Hanefîlerin imamı” vasıflı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd'i (ö. 334/945) zikredebiliriz. Sâ mânîler devrinde vezirlik yapan ve Buhara'da kadılık görevinde bulunan bu âlim hakkında Hâkim en-Neysâbûrî gibi bazı muhaddisler, özellikle metodoloji açısından onu fakihlerden çok hadisçilere daha yakın görmüş ve şu ifadeye yer vermiştir: “Hadisi fakihlerin metoduyla değil, bizim usûle göre alır. İhtiyaç duyduğu fikhî bilgileri ezberler ve konuşmalarında hadise yer verir” (كتب الحديث على رسمنا لا على رسم المتفقهة، وكان يحفظ الفقهيات التي يحتاج إليها، ويتكلم على الحديث). Sem'ânî ise onun 60 bin hadis ezberlediğini kaydeder.⁸⁸⁵ Bunun yanında amelde Hanefî olup Şâfiî mezhebine yakınlık duyan kişilerin varlığı da bilinmektedir. Ebû Bekir el-Mâverî es-Sûfî'nin (ö. 481/1088) Şâfiî meşrep olduğu kaydedilir.⁸⁸⁶

Ehl-i hadîs mensubu âlimlerin Hanefîlere hadise olan yaklaşımlarına göre muamele yaptıkları görülür. Hâkim eş-Şehîd'in çağdaşı olan Hanefî fakih ve *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe* adlı eserin müellifi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Buhârî es-Sebezmûnî Emîr İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî'nin (892-

⁸⁸⁴ Sem'ânî ve Gazâlî gibi Şâfiî âlimler Hanefî fakihî Debûsî'nin isnad ve metin tenkidi konusundaki yaklaşımını eleştirmek üzere reddiye yazdıkları bilinmektedir. Bilgi için bk. Tuzcu, *Hanefî Usûlünde Hadis*, s. 281-14.

⁸⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 217; Gözübenli, “Hâkim eş-Şehîd”, *DİA*, XV, 195-96.

⁸⁸⁶ Hakkında şu ifadeye yer verilmektedir: “حنفي المذهب ولكنه شافعي الأخلاق والمعاشرة” bk. Sarîfînî, *el-Müntehab*, s. 66.

907/279-295) evinde hocalık yapardı. İlim uğruna Horasan, Irak ve Hicaz'ı dolaşarak çok sayıda hadis elde etmişti. Ancak muhaddisler bu âlime dair acâip, münker ve garîb rivâyetlere sahip olduğunu, hakkında ulemanın sükût ettiklerini ve rivâyet konusunda zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Aslında bu ismin Hanefîler nezdinde itibarlı bir kimse olduğu görülürken hadisçilere göre rivâyet konusunda zayıf olup güvenilir değildi.⁸⁸⁷

Bölgedeki Ehl-i hadîs'in öne çıkan hadis âlimi Ebû Sa'd el-İdrisî Hanefî mezhebine bağlı Ebû İshak İbrahim b. Hüseyin es-Semerkindî'yi (ö. 390/1000) sâlih bir kimse ve kendi mezhebine maddî destek veren biri olarak anar. Ancak onun hadis alma ve rivâyet konusunda bilgi sahibi olmadığını ve Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini kendi semâ'ı olmadığı halde rivâyet ettiğini kaydeder.⁸⁸⁸ Yine Ebû Sa'd el-İdrisî Hanefîlerden kadî Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Mervezî (ö. 377/987) hakkında oldukça müspet değerlendirmelere yer verir. Buna göre Mervezî Ehl-i re'y'in önde gelen fakihlerinden olup çokça hadis yazmış, hadis ve rivâyet konusunda güvenilir olarak tanıtılır.⁸⁸⁹

Hanefîlerin önde gelen fakihi ve meselede müctehid olduğu bildirilen Şemsüleimme el-Halvânî'nin (ö. 452/1060) bile rivâyet konusunda eleştiriye tâbi tutulduğu görülür. Kendi talebesi olan hadis hâfızı ve muhaddis Nahşebî hocasını tanıtırken birçok alanda söz sahibi olduğunu, hadis ilmi ve Ehl-i hadîs'e karşı saygı duyduğunu ancak Kûfe ekolüne göre fetva verdiğini, rivâyet konusunda mütesahil olduğunu ve kendisine Ebû Ali en-Nesefî'den semâ'ı olmadığı halde onun emâlîsinden (hadisleri) tahrir yapmasının istediğini bu işi ancak semâ' ya da hocasından bir yazılı hattın bulunması halinde yapabileceğini belirttiği kaydedilir. Sem'ânî onu "döneminin Ehl-i re'y ekolünün imamı" olarak anar ve mezarını ziyaret ettiğini belirtir.⁸⁹⁰

Usul ve edebiyat alanında bilgi sahibi olduğu bildirilen Ebû'l-Mehâmid Hammâd b. İbrahim es-Saffâr'ın (ö. 6./12. asır) imlâ esnasında seneddeki râviyi düşürdüğü (iskat) kaydedilirken⁸⁹¹ "müftî", "müzekkir", "usulcu ve mütekellim" gibi unvanlarla anılan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî'nin (ö.

⁸⁸⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 212, VII, 29-0; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 50, II, 99.

⁸⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 78.

⁸⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 107-8.

⁸⁹⁰ Halvânî bölgede Guncâr gibi muhaddis âlimlerden hadis öğrenmiş, Şemsüleimme es-Serahsî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali ez-Zerencerî gibi tanınmış Hanefî fakihlere hocalık yapmıştır. Bilgi için bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 193-4; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 380; Kâmil Şahin, "Halvânî", *DİA*, XV, 383.

⁸⁹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 78.

546/1151) rivâyet konusunda mütesahil olduğu nakledilir.⁸⁹² Hatta Hanefî âlimler arasında fakihliğin yanı sıra hadisçiliğiyle de bilinen Müstağfirî ve Necmüddin en-Nesefî gibi meşhur isimler de rivâyet konusunda eleştirildikleri görülür. Bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkün olup ancak burada bu örneklerle son verilecektir.

Örneklerde görüldüğü üzere öncelikli olarak Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y âlimleri kendilerini birbirlerinden ayrı ekol olarak gördükleri belirtilmelidir. Ancak her iki ekol de zamanla birbirlerine olan bakışlarını iyiye doğru değiştirdikleri söz konusudur. Örneğin yukarıda değinildiği üzere Ebû Hanîfe'ye yöneltilecek ağır suçlama örnekleri tarihî süreçte azalmaya başlamış, iki taraf karşılıklı olarak birbirlerinden hadis almışlar, itikadî alandan ziyade amelî meselelerde anlaşmazlıklar yaşanmış, zaman zaman Ehl-i hadîs âlimlerin Hanefîlerle birlikte münazara meclislerine gittikleri de olmuştur. Hatta Bîkendî gibi hadisçiler *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü Ş-Şâfiî*, *Menâkibü Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibü Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibü Mâlik b. Enes* adlı eserlerinde hem Rey imamı Ebû Hanîfe hem de Ehl-i hadîs'in imamlarının menkıbelerine yer vermiştir. Bu da bize her iki ekolün yakınlaşma çabasında olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde hadisçiler genel itibarıyla Rey ulemasına karşı ön yargıdan uzak olmuşlar, onları tanıtırken ilmî unvanları ve kişilik vasıflarına yer verip, onları hadis rivâyetine olan tutumlarını göz önünde bulundurarak değerlendirmeye tâbi tutmuşlardır. Ehl-i hadîs'e mensup âlimlerce Ebû Hanîfe'ye yönelik çok kıyas yapmak, kıyası nassa tercih etmekle suçlama gibi ifadeler Karahanlılar dönemi Ehl-i hadîs âlimlerince pek kullanılmadığı dikkat çekicidir. Onlar daha ziyade hadise olan yaklaşımlarına yani semâ'ın olup olmadığına, zayıf hadis naklettiklerine, diğer alanlarda âlim olduğu halde hadis rivâyet kurallarına dikkat etmemelerinden hareketle değerlendirme yaptıkları söylenebilir. Örneklerde görüldüğü üzere Hanefî âlimleri ele alırken onları takva sahibi, fakih, mütekellim gibi ifadelerle tanıttığı halde rivâyet ve hadis bilgisi iyi olmayan isimleri söz konusu eksiklikleri sebebiyle eleştiri konusu yapmışlardır. Nitekim Şâfiî âlim Sem'ânî kendisiyle Buhara ve Merv'de görüştüğü Hanefî fakih Ahmed b. Ömer en-Nesefî (ö. 552/1157) ile yakın bir ilişki içinde bulunduğunu ve ondan birçok kitap ödünç aldığını dile getirmesi⁸⁹³ ve Hanefî âlimlerin mezarlarını ziyaret ettiğini belirtmesi de bunun güzel örneklerindendir.

⁸⁹² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1492.

⁸⁹³ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 226-8. Ayrıca bazı Hanefî âlimlerin Ehl-i hadîs'e karşı sempati duydukları da belirtilir. bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 289, III, 267.

İlk dönem Hanefî âlimler de Ehl-i hadîs'i Haşviyye, Eseriyye diye anarak kendilerini eser ve sünnet sahibi olarak gördüklerini, kıyas ve rey ile amelin geçersiz/bâtıl saydıklarını, çok hadis bildiklerini ancak hadisin manalarını anlamaya çaba göstermediklerini belirtmişlerdir. Sonraki dönem Hanefiler ise Ehl-i hadîs'i Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tan saydıkları görülür. Ancak zaman zaman bazı mutaassıp âlimlerin aşırılığa gittikleri de söz konusudur.

II. KARAHAHLILAR DÖNEMİNDEKİ ÇALIŞMALARIN HADİS İLMİNE KATKILARI

A. HADİS EDEBİYATINA KATKILARI

1. Müsnedler

Müsned türü eserler “ale'r-ricâl” tasnif sistemine dâhil olup hadisler sıhhat derecesi veya konularına bakılmaksızın sahâbî râvilerine göre bir araya getirilir. Bazı müsnedlerde ise sahâbîlerin rivâyetleri alfabetik olarak sıralanır. Müsnedlerde yer alan ilk râvi genellikle sahâbî olmakla birlikte hadisin mürsel olduğu durumlarda tâbiî de olabilir. Ayrıca bazı müelliflerin bir sahâbînin rivâyetlerini derlemek amacıyla da müsnedler tasnif ettikleri görülür. Hadis tarihinde müsnedlerin yazılmaya başladığı dönem 2./8. yüzyılın sonu ile 3./9. yüzyılın başları olarak bilinir. Daha önceki dönemde “musannef” türü eserler çoğunlukta idi. 3./9. yüzyıl müsned türü eserlerin en yoğun olarak yazıldığı bir dönem olduğu, 90 küsur müsnedin tespit edildiliği bildirilir.⁸⁹⁴ 3./9. yüzyılda ülkede Müsnedî (ö. 229/844) *Müsnedü's-sahâbe*, Abd b. Humeyd'in *el-Müsnedü'l-kebîr*, Dârimî *el-Müsned (es-Sünen)*, Nasrek (ö. 293/906) *el-Müsned*, Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) *el-Müsned*, İbrahim b. Ma'kil en-Nesefî'nin *el-Müsned* adlı eser kaleme aldıkları bilinir.⁸⁹⁵

4./10. yüzyılda bölgede Şâşlı hadis hâfızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946) *el-Müsned* adlı eser telif etmiştir. Kendisinden bu eseri dinleme fırsatı bulan Belhî talebesi Huzâî, eseri Buhara, Semerkant, Nesef ve Belh gibi şehirlerde naklederek şöhret kazanmış ve *el-Müsned* onun tarikiyle günümüze gelmiştir. Şâşî'nin *el-Müsned*'i Mahfûzurrahman Zeynullah tarafından neşredilerek ilim dünyasına sunulmuş (I-III, Medine 1990), ayrıca Zhumabek Akhmetov tarafından *eş-Şaşi (ö. 335) ve Müsnedi* adlı

⁸⁹⁴ Zekeriyâ Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicri İlk Üç Asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 250.

⁸⁹⁵ Müsnedler hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, XXXII, 99-01; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*.

bir çalışma yapılmıştır.⁸⁹⁶ Akhmetov'un belirttiğine göre Şâşî eserinde önce aşere-i mübeşşerenin, daha sonra diğer sahâbîlerin sıralamasında herhangi bir tertip uygulamamıştır. Müsnedlerin başında sahâbe isimleri, nisbe ve künye bilgilerini zikrederek onlar hakkında kısa bilgiler vermeye çalışmıştır. Hadisler isnadlı olarak ele alınmış ancak genel itibarıyla isnad ve metin ya da hadisin sıhhat durumu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Eserdeki 1544 hadis içerisinde sahih, hasen, isnadı zayıf ve hatta münker olduğu tespit edilen rivâyetlere de yer verilmiştir.⁸⁹⁷

Şâşî'nin çağdaşı "Üstât" lakabıyla bilinen Maverâünnehirli Hanefîlerin şeyhi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hârisî el-Kelâbâzî el-Buhârî es-Sebezmûnî (ö. 340/951) *Keşfü'l-âsâri's-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe (el-Keşf fî menâkıbi Ebî Hanîfe)* adlı bir eser yazmıştır.⁸⁹⁸ Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kâsımî tarafından iki cild halinde neşredilen eserde hadisler senedleriyle birlikte zikredilmiş,⁸⁹⁹ Erkam Görücüoğlu ise *el-Hârisî ve Müsnedü Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* isimli bir çalışma yapmıştır.⁹⁰⁰

İrili ufaklı 400 civarında eser kaleme aldığı bildirilen Bîkendî'nin (ö. 404/1014) *Müsnedü'l-aşera* ya da *el-Müsned* adlı eser telif ettiği kaydedilir. Hakkında yeterince bilgi bulunmayan eserde adından da anlaşılabilecek üzere aşere-i mübeşşerinin müsnedlerine yer verildiği düşünülebilir. Söz konusu eser müelliften birçok eseri dinleme fırsatı bulan Ebû Hafs el-Hanbî tarihiyle sonraki nesillere aktarılmış ve Sem'ânî'ye kadar ulaşmıştır.⁹⁰¹

5./11. yüzyılda Semerkanlı hadis hâfızı Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kûhmîsenî'nin (ö. 491/1098) 800 cüz içinde muhtemelen tekrarlarıyla 100 bin hadisten oluştuğu belirtilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* adlı geniş kapsamlı müsned türü

⁸⁹⁶ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2011).

⁸⁹⁷ Akhmetov, *eş-Şâşî*, s. 45, 84.

⁸⁹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 212, VII, 29; Zehebî, *Târîh*, VII, 737; a.mlf., *Siyer*, XV, 424-425; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995, IV, 189; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 344-45; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 445; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 41.

⁸⁹⁹ *Müsnedü'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî (Müsnedü Ebî Hanîfe)*, Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.

⁹⁰⁰ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yüksek lisans tezi, 2018).

⁹⁰¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

eser kaleme aldığı kaydedilmekte ise de günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır.⁹⁰²

6./12. yüzyılda da kelim, fıkıh ve hadis âlimi Ūşî'nin *Müşnedü Enes b. Mâlik* (*Cüz fî rivâyeti Enes b. Mâlik an Resûlillâh bi-isnâdin vâhid*) adlı bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Ūşî ve onun eserlerine dair çalışmalarda bulunan Mehmet Sait Toprak'a göre müellif bu eserinde Enes b. Mâlik'ten gelen, hocası Nasîrüddin el-Ūşî'den naklettiği yaklaşık 300 kadar hadisi 38 bab altında düzenlemiştir.⁹⁰³

2. Câmî'ler

Hadis ilminde, bütün dinî konularla ilgili hadisleri içine alan yani iman (akaid), ibadet ve muâmelât (ahkâm), ahlâk ve nefis terbiyesi (rikâk), yeme, içme ve yolculuk âdâbı, tefsir, tarih, siyer ve cihad, oturup kalkma âdâbı (şemâil), fiten ve melâhim, peygamberlerin ve ashâbın menakıbı gibi sekiz ana konuyu bir araya getiren eserlere câmî' adı verilir.⁹⁰⁴ Bu tür eserler ale'l-ebvâb yani konular esas alınarak telif edilmiş olup hadis literatürünün önemli bir bölümünü meydana getirirler. Bölgede bu türde eser kaleme alan âlimlere örnek olarak ilmî faaliyetlerini 3./9. yüzyılda sürdüren Buhârî ve Tirmizî zikredilebilir.

4./10. yüzyılda bölgede câmî' türü eser kaleme alan isim hadis hâfızı Büceyrî olup *el-Câmî'u'l-müşned* ya da *el-Câmî'u's-sahîh* adıyla da anılan eserinin bilinen nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır.⁹⁰⁵ Söz konusu eserin fezâilü'l-Kur'ân'a dair kısmının Fâtiha ve Bakara surelerini içeren parçası *el-Câmî'u'l-müşned el-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî* adıyla Muhammed Bekir İbrahim Âbid tarafından neşre hazırlanmıştır.⁹⁰⁶

⁹⁰² Nesefî, *el-Kand*, s. 702-3; Zehebî, *Tezkire*, IV, 1230-32; a.mlf., *Siyer*, XIX, 205-206; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 368.

⁹⁰³ Eserin yazma nüshası Süleymaniye kütüphanesinde Fâtih, nr. 787'da kayıtlı bulunmaktadır. bk. Toprak, "Ūşî", *DİA*, XLII, 230-1.

⁹⁰⁴ M. Yaşar Kandemir, "Câmî'", *DİA*, VII, 94; Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, s. 56.

⁹⁰⁵ Hadîs 276 (Bölüm XXX). Bilgi için bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, I, 196.

⁹⁰⁶ Medine: 2009. Bilgi için bk. http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?bk_no=2009.

5./10. yüzyılda *Sahîhayn*’ı iyi bilen Buharalı hadis hâfızı Leysî’nin İsfahan’da bulunduğu dönemde iki eseri birleştirmek amacıyla *el-Cem‘ beyne’s-sahîhayn* adlı bir çalışma yaptığı bildirilir.⁹⁰⁷

3. Târîh/Ricâl Türü Eserler

Râvileri konu edinen bu tür eserler, râvilerin kimliği ve kişiliğinden bahseden ve aynı zamanda tarihle de doğrudan ilgili olan ricâlü’l-hadîs ilminin müstakil kollarındandır. Bölgede “târîh” ismi altında birkaç eserin yazıldığı görülür. 3./9. yüzyılda bölgede ricâle dair eser kaleme alan ilk isimlerden biri Buhârî’dir. O *et-Târîhu’l-kebîr* adlı eserinde sahâbeden kendi şeyhlerine gelinceye kadar 13.000’e yakın râviyi tanıtmıştır. Yine aynı asırda Semerkant sakini, âlimlerin neseb ve biyografileri âlimi Ebu Sâlih Şuayb b. el-Leys el-Kâgazî’nin (ö. 272/885) *et-Târîh*,⁹⁰⁸ *el-Câmi‘* müellifi Tirmizî’nin alfabetik sırayla 730 sahâbeyi tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *Tesmiyetü ashâbi’n-nebî* ile hakkında ismi haricinde içeriğine yönelik bilgi bulunmayan *et-Târîh* ve diğer eserlerinin varlığı bilinmektedir.⁹⁰⁹

4./10. yüzyılda târîh ve farklı isimlerle anılan bölge ricâline dair eserler mevcut olup “âlim”, “ahbârî” ve “çokça hadis bilen” gibi vasıflarla anılan Ebû’l-Hâris Esed b. Hamdûye en-Neseî’nin (ö. 315/927) muhtemelen Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in menkıbelerini konu edinen *Ahbâru’l-Hasan ve’l-Hüseyin* ile öne çıkan Keş ve Neseîli âlimleri tanıtmak amacıyla telif edilen *Kitâbu Mefâhireti ehli Kis ve Neseî* adlı eserleri bu türdendir.⁹¹⁰ Şehir tarihi yazarı Nerşahî’nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Buhara bölgesinin tarihî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, gelenek ve görenek gibi bilgiler yer alıyorsa da kısmen de olsa Buhara’da kadılık görevinde bulunan âlimlere de yer verir. Buhârî’nin râvilerine dair eseriyle tanınan Buharalı hadis âlimi Kelâbâzî *el-Hidâye ve’l-irşâd fî ma’rifeti ehli’s-sika ve’s-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi‘ih* adlı eserinde Buhârî’nin 1525 râvisini alfabetik sıraya göre tertipleyip kısa

⁹⁰⁷ Ertürk, “Leysî”, *DİA*, XXVII, 168; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 271.

⁹⁰⁸ Neseî, *el-Kand*, s. 241.

⁹⁰⁹ Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-04. Tirmizî’nin *Kitâbü’t-Târîh* adlı eseri Ebû Hâmid Ahmed b. Ali → Recek (رجعك) → Ebû Ali el-Vahşî → Ebû’l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Belhî (ö. 551/1156) tarihiyle Sem‘anî’ye kadar geldiği görülür. bk. (*et-Tahbîr*, II, 222-3). Tirmizî’nin *el-Câmi‘*’inin isimlendirmesine yönelik bilgiler için bk. Abdülfettah Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi’s-sahîhayn ve ismi Câmi‘i’t-Tirmizî*, Halep: Mektebü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, 1414/1993.

⁹¹⁰ Sem‘anî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 240.

notlarla tanıtır. Eser Abdullah el-Leysî tarafından neşredilerek ilim dünyasına sunulmuştur.⁹¹¹ Semerkantlı âlimler ve bu şehre rihlede bulunan isimleri⁹¹² konu edinen bir diğer eser *Târîhu Semerkand (el-Kemâl fî ma‘rifeti‘r-ricâl)*⁹¹³ olup müellifi Semerkantlı hadis hâfızı Ebû Sa‘d el-İdrisî’dir. Günümüze intikali bilinmeyen bu eser anlaşıldığı kadarıyla 4./10. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmış, değerlendirmesi için Dârekutnî’ye sunulmuş ve onun övgüsüne mazhar olmuştur. Zehebî *Siyer*’inde söz konusu eserden naklen Tirmizî hakkında bazı bilgilere yer verdiği görülür.⁹¹⁴ Ayrıca müellifin Esterâbâd şehri âlimlerini tanıtmak amacıyla *Târîhu Esterâbâd*⁹¹⁵ adlı eser kaleme aldığı da kaydedilir.

5./11. yüzyılda da bölge ricâline yönelik bazı eserlerin telif edildiği görülür. Nitekim Buharalı hadis hâfızı Guncâr, günümüze ulaşmayan *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde kendi devrine kadarki Buharalı ricâli tanıtmaya çalışmıştır. Nitekim İbn Mâkûlâ Buhârî’nin çağdaşı olan Muhammed b. İshâk el-Bîkendî’nin (ö. 262/876) biyografisini onun eserine atıfta bulunarak kaydetmiştir.⁹¹⁶ Buhara valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühîlî’nin Buhârî’ye bir adamını göndererek *el-Câmi‘, et-Târîhu‘l-kebîr* ve diğer eserlerini okutmasına dair talebini reddederek ilmi küçük düşüremeyeceğini, onu başkalarının ayağına götüremeyeceğini, istiyorsa kendisinin hadis halkası düzenlediği mescide veya evine gelmesini bildirdiğine dair bilgiler de onun tarihinden naklen aktarıldığı görülür.⁹¹⁷ Sem‘ânî, Yâkût el-Hamevî ve Zehebî gibi müellifler de söz konusu kitaptan aldığı bilgilere eserlerinde yer vermişlerdir. Guncâr’ın *Târîhu Buhârâ*’sı üzerine bir zeyl kaleme alan ve yukarıda hakkında bilgi verilen İbn Mâmâ, muhtemelen bir yandan *Târîhu Buhârâ*’da eksik bırakılan bilgileri tamamlamış, öte yandan onun vefatından kendi zamanına kadarki ricâli tanıtmıştır. Sem‘ânî *el-Ensâb*’ında söz konusu eserden nakilde bulunmuştur.⁹¹⁸ Aynı asırda hemen hemen her alanda eser kaleme alan Nesepli hadis hâfızı Müstağfirî, Nesef ve Keşîli ulemayı

⁹¹¹ Beyrut: Dâru‘l-Ma‘rife, 1987. Eserin yazmaları birkaç ülkede bulunmaktadır bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, I, 249.

⁹¹² Bilgi için bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 329.

⁹¹³ *Târîhu Semerkant* adlı eser *el-Kemâl* ismiyle de anıldığı görülür. bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 367.

⁹¹⁴ *Siyer*, XIII, 273.

⁹¹⁵ Sem‘ânî’nin söz konusu esere atıfta bulunduğu görülür bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XI, 246.

⁹¹⁶ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, V, 24.

⁹¹⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 464; A‘zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, VI, 375-76.

⁹¹⁸ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 470.

tanıtmak için *Târîhu Nesef ve Keş*, Semerkantlı âlimler için de *Târîhu Semerkand* adlı eserleri kaleme almışsa da bu eserlerin günümüze intikali bilinmemektedir. Ancak Sem‘ânî, Kureşî, Yâkût el-Hamevî, Zehebî gibi müelliflerin eserlerinde bölge ricâline dair bazı bilgileri Müstağfirî’nin söz konusu eserlerinden aktardıkları görülür.

Aynı yüzyılda Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî’nin (ö. 5./11. asır) *Şemâilü ashâbi’l-hadîs*⁹¹⁹ isimli bir kitap yazdığı naklediliyorsa da eserin isminden Ehl-i hadîs âlimlerinin özelliklerine dair bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Kâşgarlı hadis hâfızı Ebû’l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Kâşgarî’nin *Târîhu Kâşgar* adlı eserinden bahsedilir.⁹²⁰

6./12. yüzyılda da bölge ricâline yönelik çalışmaların yazımına devam edildi. Semerakantlı ulema yanı sıra Semerkant’a ilmî yolculuk yapan bölge ve diğer ilim merkezlerinden gelen ricâli konu edinen ve 20 ciltten meydana geldiği bildirilen *el-Kand fî zikri (ma‘rifeti) ‘ulemâ’i Semerkand (el-Kand fî ma‘rifeti [târîhi] ‘ulemâ’i Semerkand)* adlı eser Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî tarafından kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Hz. Peygamber’in amcası Abbas’ın oğlu Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib (ö. 57/676)⁹²¹ gibi sahâbeden kendi devrine kadar Semerkant’ta yetişen ve şehre gelen isimleri tanıtmaya çalışmış, alfabetik olarak düzenlediği râvileri ele alırken onlara dair bilgileri ve varsa naklettiği hadisleri senediyle birlikte zikretmiştir. Ancak günümüze bir ciltlik kısmı ulaşmış olan eserde özel anlamda Semerkant, genel anlamda ise bölgede varlığı bilinen eğitim kurumları, âlimler, dinî hayat gibi birtakım orijinal bilgiler bulunmaktadır. Eseri yayıma hazırlayan Nazar Muhammed el-Fâryâbî biyografileri “hı” harfinden başlayarak 1010 kişiye yer vermiş,⁹²² daha sonra “elif-cîm” arası biyografileri başka bir nüshayı esas alarak neşreden Yûsuf el-Hâdî’nin neşrinde 1232 ricâl tanıtılmıştır.⁹²³ Ayrıca bu esere müellifin öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî’nin *Müntehabü’l-Kand fî ma‘rifeti (târîhi) ‘ulemâ’i Semerkand* adıyla bir seçme yaptığı kaydedilir.⁹²⁴ Onun *Târîhu Buhârâ* adlı eser kaleme aldığı biliniyor ise de günümüze intikali bilinmemekte

⁹¹⁹ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, III, 1702.

⁹²⁰ Karşî, *el-Mulhakât*, s. 142.

⁹²¹ Nesefî, *el-Kand*, s. 677-81.

⁹²² Riyad: Mektebetü’l-Kevser 1412/1991.

⁹²³ Tahran: Âine-i Mîrâs Yayınevi 1999.

⁹²⁴ Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

olup muhtemelen bu eserini yukarıda zikri geçen Guncâr, İbn Mâmâ ve Ebû Kâmil el-Basîrî gibi müelliflerin eserlerinden istifade ederek kendi devrine kadar varlığı bilinen Buharalı ricâli tanıttığı söylenebilir.

4. Mu‘cemü’ş-şüyûh Türü Eserler

Mu‘cemü’ş-şüyûh ya da meşyeha adıyla anılan bu tür eserler, bir âlimin görüşüp rivâyet aldığı ya da görüşemediği halde hadislerini nakletmeye icazet aldığı şeyhlerinin hayat hikâyelerini ele alan müstakil kitaplardır. Aslında bu tür eserlerde muhaddisin hocasından aldığı hadislerin isnad zincirlerinin de zikredilmesi dolayısıyla ferd zannedilen hadislerin diğer tariklerinin tespiti, hadis kitaplarının hangi isimler vasıtasıyla kimlere intikal ettirildiği, ulemanın rihle yönleri gibi farklı konuların aydınlatılması sağlanmış olur. Bu alanda ilk yazılan eserin Ebû Yusuf Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî’nin (ö. 277/890) *Meşyeha*’sı olduğu bildirilir.⁹²⁵ Nitekim Maveraünnehir’e ilmî yolculuk yaparak pek çok âlimle görüşme ve ders dinleme fırsatı bulan Mervli âlim Sem‘ânî *el-Mu‘cemü’l-kebîr* adlı kitabında bölgede varlığı bilinen hocalarını ve onlardan semâ‘ ya da icazeten aldığı eserlere genişçe yer vermiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede muhaddisler tarafından beş mu‘cemü’ş-şüyûh türü eser kaleme alınmış olup aşağıda söz konusu eserler tanıtılacaktır. 4./10. yüzyılda Beykentli hadis hâfızı Bîkendî *Şüyûhu Guncâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Bu kitapta ismi geçen şahıs Ebû Muhammed İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) olup iki yanağındaki kırmızılığından dolayı “Guncâr” lakabıyla tanınmıştı. Buhara’nın âbid âlimlerinden olan Guncâr ilmî hayatında Irak, Hicaz ve Mısır gibi ilim merkezlerine seyahatler yaparak Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi hadis imamlarından hadis dinleyip nakletmiştir.⁹²⁶ Bu bilgilerden Bîkendî’nin söz konusu eserinde mezkûr isimlere yer verdiği anlaşılır.

5./11. yüzyılda da bu alanda eser telif ettiği bilinen isim Nesefli hadis âlimi Nahşebî (ö. 456/1064) olup eseri *Mu‘cemü’ş-şüyûh* idi. Bu eserini 450/1058’lerde tamamladığını belirtir.⁹²⁷ O, bölge uleması yanı sıra Horasan, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır bölgelerinin âlimlerinden ilim öğrenmişti. Dolayısıyla söz konusu eserinde mezkûr ilim

⁹²⁵ M. Yaşar Kandemir, “Fehrese”, *DİA*, XII, 297-9; Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, 636-53; a.mlf., “Hadis Edebiyatında Mu‘cem-Meşyaha Türü Kitaplar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XX, s. 19-28.

⁹²⁶ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, 186; Zehebî, *Siyer*, VIII, 487-8.

⁹²⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XIII, 363-4.

merkezlerinde görüştüğü hocalarını tanıttığı düşünülebilir. Günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmayan bu eserden naklen bölge ulemasına dair *el-Ensâb* adlı eserinde bilgiler veren Sem‘ânî, diğer kaynaklarda bulunmayan önemli bazı bilgileri ilim dünyasına tanıtmıştır.⁹²⁸

5. /11. yüzyılın ikinci yarısında “hadis hâfızı” ve “çokça hadis bilen” gibi vasıflarla anılan Ebû'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin b. Ali el-Kâşgarî'nin (ö. 474/1081'lerde) de *Mu‘cemu şüyûh* adlı eser kaleme aldığı bildirilir. Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrinden olan Kâşgarî, hadis talebi için Maverâünnehir, Horasan, Cibâl ve Irak ilim merkezlerinde bulunarak Ebû Tâhir Muhammed b. Abdülmelik ed-Dandankânî, İbn Müntâb el-Bağdâdî (ö. 474/1081),⁹²⁹ Nûrû'l-Hüdâ (ö. 512/1118),⁹³⁰ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Vâsi‘ el-Vâsitî ve onların akranlarından ders almıştır. Bir ara Semerkant'ta bulunarak hadis tahdis eden Kâşgarî'den yörenin ilim tâlipleri istifade etmiştir. Kâşgarî'nin şeyh ve vâiz gibi vasıflarla anılan babası Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Halef el-Elmaî el-Kâşgarî'nin (ö. 484/1091) de hadis başta olmak üzere 120 civarında eser yazdığı, naklettiği hadislerinde münker rivâyetlerin çok olduğu belirtilirken⁹³¹ oğlu ise babasının aksine güvenilirliğiyle bilinir. Sem‘ânî, Kâşgarî'nin hocalarını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı *Mu‘cemu şüyûh* adlı eserine *el-Ensâb*'ın bazı yerlerinde atıf yapmıştır.⁹³²

6./12. yüzyılda aslen Nesepli olup Semerkant'ı vatan edinen hadis hâfızı Necmüddin en-Nesefî'nin de ders aldığı hocalarını tanıtmak amacıyla *Tatvîlü'l-esfâr li-tahsîli'l-ahbâr* bazı kaynaklarda ise *Ta‘dâdü şüyûhi Ömer* adıyla da anılan eser telif ederek 550 hocasını ele aldığı,⁹³³ Ebû Amr el-Bîkendî'nin hocalarına dair *Meşyeha* adlı kitap yazdığı bildirilir.⁹³⁴

⁹²⁸ Nahşebî'nin eserine yapılan atıfların bazıları için bk. *el-Ensâb*, II, 289, 374, III, 39, 82, 267, 323, 379, IV, 194, V, 61, 188.

⁹²⁹ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 560.

⁹³⁰ Zehebî, *Siyer*, XIX, 353.

⁹³¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 324; Hamevî, *Mu‘cemü'l-büldân*, IV, 430; Zehebî, *Târîh*, X, 531.

⁹³² Nesefî, *el-Kand*, s. 408; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, X, 325; Kâşgarî'nin eserine yapılan atıflar için bk. (*el-Ensâb*, VII, 392, IX, 287, X, 310.)

⁹³³ Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”, *DİA*, XXXII, 571-3.

⁹³⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, II, 375; Zehebî, *Siyer*, XX, 336-7; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1696.

5. Sahâbe Biyografileri

Hız. Peygamber'in sünnetini ve dinle ilgili tüm bilgileri sonraki nesillere aktaran sahâbe, yaptıkları büyük hizmetler dolayısıyla hadis tarihinde büyük öneme sahip olmuşlar ve sonraki nesiller tarafından tabakât, târîh, esmâü's-sahâbe, ma'rifetu's-sahâbe, tesmiyetü ashâbi'n-Nebî gibi farklı isimlerle anılan eserlerde ele alınmışlardır.⁹³⁵ Konumuz dâhiline giren Maveraünnehir bölgesine Hız. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğlu Kusem b. Abbas el-Hâşimî gibi bazı sahâbilerin geldiği ve Semerkant'ta kabrinin yer aldığı bilinmektedir.

Ülkede sahâbeyi konu edinen eserlerin genel nitelikli ve müstakil türlerinin ilkleri Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr*, *Esmâü's-sahâbe* ve Tirmizî'nin *Tesmiyetü ashâbi'n-Nebî* adlı eserleridir. Bu müellifler sonrasında yani 5./11. yüzyılda Buharalı hadis âlimi Guncâr'ın *Kitâbü Fezâili's-sahâbeti'l-erbea*⁹³⁶ ya da *Menâkibü's-sahâbe*⁹³⁷ adını taşıyan bir eser kaleme aldığı kaydedilir. Kitabın isminden dördü de halifelik makamında bulunan Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali'nin terceme-i halleri ile rivâyetlerine yer verdiğini düşündürmektedir. Bu eseri müelliften Seyyid Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Ca'ferî dinlemiş ve bu tarikle Sem'ânî'ye ulaşmıştır. Yine aynı yüzyılda Nesepli hadis hâfızı Müstağfirî'nin de *Ma'rifetu's-sahâbe* adlı bir eser telif ettiği görülür, ancak günümüze ulaştığı bilinmediği için içeriği, sahâbeden kaç kişiye yer verdiğı gibi bilgiler meçhullüğünü korumaktadır.

6. Menâkıb Türü Eserler

Bu türe giren eserler herhangi bir şahıs, kabile ya da memleket gibi konuları ele alarak ya şahıs, kabile ile ilgili övücü ya da yericı haberleri içerir. 4./10. yüzyılda Beykentli hadis hâfızı Bîkendî'nin *Menâkibu Ebî Hanîfe*, *Menâkibü's-Şâfiî*, *Menâkibu Süfyân es-Sevrî*, *Menâkibu Abdillâh b. el-Mübârek*, *Menâkibu Mâlik b. Enes* gibi mezhep ve hadis imamlarının menkıbelerini içeren eserler kaleme aldığı kaydedilmekte ise de bu eserlerin günümüze intikalleri bilinmemektedir.⁹³⁸

⁹³⁵ Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 230.

⁹³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 177; Zehebî, *Siyer*, XVII, 304.

⁹³⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1530.

⁹³⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

7. Mü'telif ve Muhtelif

Râvilerin isim, nisbe, lakab ya da künyelerinin yazılışları aynı olduğu halde okunuşları farklı olduğunu konu edinen bu alan hadis usûlunun bir dalıdır. Bu türün ilkleri 3./9. yüzyılın ilk yarısında yazılmaya başladığı görülür. Sırf hadis râvilerine yönelik hem önemli hem de ilk kaynak Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i olup talebesi Abdülganî el-Ezdî söz konusu çalışmayı tamamlamak maksadıyla *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi nakaleti'l-hadîs*'ini yazmıştır. Bölgede bu alanda eser kaleme alanlar arasında Nesefli hadis hâfızı Müstağfirî ile Buharalı Ebû Kâmil el-Basîrî'dir. Müstağfirî Abdülganî el-Ezdî'nin zikri geçen çalışmasına *ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Mü'telif ve'l-muhtelif li-Abdîlganî* adıyla bir zeyl yazmış olup eseri talebesi Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed el-Kûhmîsenî es-Semerkindî'nin 428/1037 senesinde dinlediği kaydedilir. Mezkur talebesi tarikiyle günümüze kadar ulaşan eser Târik b. Muhammed Tuvârî tarafından neşredilmiştir.⁹³⁹ Müstağfirî sonrasında Buharalı ricâlin isim ve neseplerine yönelik *el-Müzâfât ve'l-müzâhât* adlı eser kaleme alan isim Buharalı Ebû Kâmil el-Basîrî'dir (ö. 449/1057). 6./12. yüzyılın ortalarında ülkeye rihle yaptığı esnada Buhara'da Basîrî'nin söz konusu eserini gördüğünü bildiren Sem'ânî bu eserinde Dârekutnî ve Abdülganî el-Ezdî'nin eserlerinden çokça alıntı yaptığını, bilgilerde tashîf yani kelimelerin nokta veya harekelerini değiştirerek yazdığını, başta eserdeki bu hataları düzeltmeye kalktığını ancak hataların çokluğundan ötürü düzeltme işini bıraktığını kaydeder.⁹⁴⁰ Ancak buna rağmen Sem'ânî'nin söz konusu eserden naklen bölge ricâline dair bilgilere yer verdiği görülür.⁹⁴¹

8. Humâsiyyât

Bir hadisi kitabına alan müelliften Hz. Peygamber'e kadar uzanan senedde beş râvi bulunan hadisleri ifade eden bir terim olup bazı müellifler tarafından bu ismi taşıyan eserler kaleme alınmıştır. 4./10. yüzyılda bölgede hadis hâfızı Bîkendî tarafından *Kitâbü'l-Humâsiyyât* adlı bir eser kaleme alındığı kaydedilir.⁹⁴² Iraklı âlim

⁹³⁹ Kuveyt: 1426/2005.

⁹⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 357, II, 238.

⁹⁴¹ Sem'ânî eserinin birkaç yerinde söz konusu eserden nakilde bulunduğunu görmek için bk. (*el-Ensâb*, I, 103, II, 153, 162, 205, III, 175, 322, IV, 53, 120, V, 186, VI, 34.)

⁹⁴² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

İbnü'n-Nâkûr'un (ö. 470/1078) da *Humâsiyyât* adlı bir eser yazdığı bilinmekte olup bölge açısından Bîkendî'nin eseri alanının ilkleri olduğu söylenebilir.⁹⁴³

9. Erbaûn Türü Eserler

Hadis edebiyatında ilk örneklerine 2./8. yüzyılın ikinci yarısında rastlanan erbaûn türü eserler çeşitli konulara dair kırk hadisleri içeren derleme mahiyetindeki kitaplardır. Bu tür eserler, alfabetik ya da konulu, manzum veya mensûr, hem kaynaklı hem de isnadlı ya da kaynaksız ve isnadsız, belirli bir râvi ya da birkaç râvinin rivâyetleri vs. olmak üzere farklı şekillerde kaleme alınmıştır. Bu eserlerin kırk sayısı ile anılmasındaki amaç kırk hadisin nakledilmesi değil, maksat çok hadise yer verilmesidir. Nitekim bu isimlerle anılan eserlerde 42, 45 gibi farklı sayıdaki hadislerin yer aldığı görülür.⁹⁴⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede üç âlimin bu alanda eser kaleme aldıkları bilinmektedir. Bunlar tasavvufa dair *et-Ta'arruf* adlı eseriyle meşhur olan mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî'nin *el-Erbaûn fi'l-hadîs*'i,⁹⁴⁵ Bîkendî'nin *el-Erbaûn*'u⁹⁴⁶ ile Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî'nin (ö. 476/1083'den sonra) *el-Erbâun*'udur.⁹⁴⁷ Eserlerin günümüze ulaşmadığı dolayısıyla hangi konuyla ilgili hadisleri içerdiğinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

10. Emsâlü'l-hadîs

Mesel, belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü ve örnek alınacak sözdür. Hadis literatüründe Hz. Peygamber'in meselleri “emsâlü'l-hadîs” tabiriyle ifade edilmiş olup bu isimle anılan eserler de kaleme alınmıştır. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de mesel ya da darb-ı meselin kullanımı yaygındır. Hz. Peygamber Arap dilini en iyi bildiği için konuşmalarını zaman zaman mesellerle süslemiştir. Sahâbeden Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın Hz. Peygamber'den 1000 mesel öğrendiğine dair rivâyetin yer alması, hadisler

⁹⁴³ Raşit Küçük, “İsnad”, *DİA*, XXIII, 154-59; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 119.

⁹⁴⁴ M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis” *DİA*, XXV, 467-0; Fahreddin Yıldız, “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, XI, sy. 21, s. 407-55.

⁹⁴⁵ Uludağ, “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahîm”, *DİA*, XXV, 192-3.

⁹⁴⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536-7.

⁹⁴⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

arasında mesellerin bir hayli bulunduğunu göstermektedir.⁹⁴⁸ Tarihî süreçte hadislerde geçen meselleri toplayan müstakil çalışmalar yapılmış olup Ebû Arûbe'nin (ö. 318/931) *el-Emsâlû's-sâire an Resûlillâh*'ı, Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *Emşâlû'l-hadîs*'i, Ebû'ş-Şeyh'in (ö. 369/979) *Kitâbü'l-Emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî*'si bunlardan bazılarıdır. Bölgede ise 3./9. yüzyılda Tirmizî'nin *el-Câmi'* adlı eserinin 45. bölümünü “Kitâbü'l-Emsâl” başlığı altında mesellere ayırarak yedi bâb halinde Hz. Peygamber'in mesellerine yer vermiştir.⁹⁴⁹

4./10. yüzyılda ise Hakîm et-Tirmizî nefis terbiyesi ve ahlâka dair meselleri ihtiva eden *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne* adlı eserinin baş tarafında Kur'ân-ı Kerîm'den çıkartılan 24, hadislerden alınan 30 kadar mesele yer vermiştir. Ayrıca eser Ali Muhammed el-Bicâvî⁹⁵⁰ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ⁹⁵¹ tarafından neşredilmiş,⁹⁵² Selahattin Yılmaz tarafından *al-Hâkim at-Tirmizi ve Kitabü'l-amsal min al-kitab ve's Sünne* isimli doktora düzeyinde bir çalışma yapılmıştır.⁹⁵³

11. Evâil

Arapçada “evvel” kelimesinin çoğulu olan evâil ilk yapılan işler anlamına gelir. Evâil sadece hadis ilmine has bir terim olmayıp geçmişte yaşanan olayların ilklerini ortaya koymaya çalışan ilimler tarihi mahiyeti taşıyan bir ilim dalıdır. İlmü'l-evâilin hadis ilmine katkılarına gelince bunlar; hadislerin nâsih ve mensûh olanlarını bilme, râvi, ilk yazılan hadis kitapları, hadis usulüne dair terimlerin ortaya çıkışı, ehl-i kitâb, örf ve adetlerinden haber verme, onaylanan câhiliyye dönemi adetlerine ilişkin bilgi vs.dir. Evâil ilminin böylesi bir öneminden dolayı tarihî süreçte Hz. Peygamber döneminde yapılan ilk işleri konu edinen müstakil eserler yazılmıştır.⁹⁵⁴ Bu tür eserlerin ilki 3./9. yüzyılın ilk yarısında telif edildiği görülmekte olup bölgede ise 5./11. yüzyılda

⁹⁴⁸ M. Yaşar Kandemir, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 297-9; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78. Darb-ı mesel haline gelen bazı hadisler için bk. Fatih Öz, *Arap Emsalinin Oluşumunda Âyet ve Hadislerin Etkisi (el-Meydânî'nin Mecme'u'l-Emsali Örneği)*, (yüksek lisans tezi, 2015), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁴⁹ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 78.

⁹⁵⁰ Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1989.

⁹⁵¹ Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1989.

⁹⁵² Kandemir, “Mesel”, *DİA*, XXIX, 297-9.

⁹⁵³ Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984.

⁹⁵⁴ Zeynep Orhan, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı* (yüksek lisans tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-4, 17-31, 76-93; Alparslan Açıkgöç, “Evâil”, *DİA*, XI, 513-4.

Nesefli hadis âlimi Müstağfirî tarafından *Kitâbü'l-Evâil* isimli bir eser kaleme alınmış, ancak eserin günümüze ulaşmaması nedeniyle içeriği hakkında bilgi sahibi değiliz.⁹⁵⁵

12. Müselsel

Herhangi bir hadisin isnadında yer alan râvilerin bir sözü veya hareketi, ya da her ikisini birden tekrarlayarak naklettikleri hadise müselsel hadis denir. Râvilerin aynı kelimeleri tekrarlama durumu bazen isnad bazen de metinde görülür. Müselsel hadisler ilk üç asırda doğal bir şekilde nakledilmeye devam edilirken 4./10. yüzyılın ortalarından itibaren hadis âlimleri bu tür hadisleri bir araya toplamak amacıyla müselsel adlı müstakil eserler kaleme almaya başlamışlar, 6./12. ve 7./13. yüzyılda ise yaygınlık kazanmıştır. Bilindiği kadarıyla bu alanda ilk olarak yazılan eser İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Müselselât*'ıdır.⁹⁵⁶ Bölgede aynı yüzyılın ikinci yarısında hadis âlimi Bîkendî'nin *el-Müselselât*⁹⁵⁷ adlı eser telif ettiği, ardından 5./11. yüzyılda Nesefli muhaddis Müstağfirî'nin de *el-Müselselât fi'l-hadîs* adlı eser kaleme aldığı bildirilir.⁹⁵⁸

13. İsim ve Künyelere Dair Eserler

Bu tür eserler râvilerin isim ve künyelerini konu edinerek bu alanla ilgili bilgilerin sağlıklı bir şekilde sunulmasını amaçlar. Râviler ise kimileri sadece künye veya ismiyle, kimileri de hem künye hem ismiyle tanınmıştır. Ancak râviler klasik kaynaklarda ismiyle bilindiği halde bazen künyesiyle, künyesi ile tanındığı halde ismiyle anıldığı, bazen ise isim ve künyelerin birbirine benzemesi, birkaç âlimin aynı künye ile bilinmesi gibi durumların aydınlatılması amacıyla bu tür eserler yazılmıştır.

4./10. Yüzyılın ikinci yarısında Buhara ile Beykent camilerinde hadis dersleri oluşturan ve bu alanda pek çok eser telif eden hadis âlimi Bîkendî *el-Künâ ve'l-esâmî* adlı eser yazdığı, Sem'ânî'nin söz konusu esere dair icazet aldığı kaydedilir. Ayrıca bu müellifin *Tağyîru'l-esâmî* adlı bir eser telif ettiği bildirilir ki muhtemelen bu yeni

⁹⁵⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1535; a.mlf., *et-Tahbîr*, II, 177-82.

⁹⁵⁶ Mehmet Efendioğlu, "Müselsel", *DİA*, XXXII, 85-6; Emine Tankuş, *Müselsel Hadis* (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11, 109. Ayrıca bu alana ilişkin yeni bir çalışma Mustafa Gökmen tarafından *Hadis'te Müselsel Terimi, Müselsel Hadislerin Tesbîti ve Değerlendirilmesi* ismiyle yapılmıştır (yüksek lisans tezi, 2018), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁵⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1537.

⁹⁵⁸ Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 108-9.

Müslüman olan bölge halkının isimlerini Müslüman isimleriyle değiştirmelerini teşvik amacıyla yazıldığı söylenebilir.⁹⁵⁹

14. Müstahrec

Bir hadis kitabındaki rivâyetleri daha farklı isnadlarla toplayan hadis kitapları şeklinde tarif edilen müstahreclerin en yoğun bir şekilde yazıldığı dönem 4./10. ve 5./11. yüzyıllar arasında olmuştur. Müstahrecler ağırlıklı olarak Buhârî ile Müslim'in *es-Sahîh*'leri üzerine yapılmıştır.⁹⁶⁰

Müstahrecler üzerine çalışma yapan Feyzullah Kağıt'ın belirttiğine göre Maverâünnehir'de müstahrec türü eser yazan iki isim vardır. Bu isimlerden Buharalı Ebû Muhammed Abdüssamed b. Muhammed'in (ö. 368/979) Buhârî'nin *es-Sahîh*'ine güzel bir müstahrec çalışması kaleme aldığı naklediliyorsa da bu eserin ismi ve günümüze ulaştığı bilinmemekte, Hârizm'in Berkan kasabasından olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 425/1033) *Sahîhayn* üzerine yazdığı müstahrecin mahtut nüshası Haydarabad'ın Âsafîyye kütüphanesinde bulunduğu kaydedilir.⁹⁶¹ Ayrıca hadis hâfızı Nahşebî hocası Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî'den (ö. 459/1067) dinlediği cüzler/rivâyetler üzerine *el-Hinnâiyyât min Fevâidi Ebi'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. İbrahim el-Hinnâî* adlı tahrîc çalışması günümüze ulaşmış,⁹⁶² Halid Rizk Muhammed Cebr Ebü'n-Necâ tarafından master düzeyinde bir çalışma yapılmış ve daha sonra yayımlanmıştır.⁹⁶³

15. Şerh

Şerh bir kitabın daha geniş biçimde açıklanması maksadıyla telif edilen eserleri ifade eder. Şerh türü eserlerin kendilerine has bir takım yararları bulunmaktadır. Senedlerde yer alan râvilerin kimlikleri, cerh-ta'dîl bakımından durumlarının

⁹⁵⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1537.

⁹⁶⁰ S. Kemal Sandıkçı, "Müstahrec", XXXII, 111-2; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 208.

⁹⁶¹ Zehebî, *Siyer*, XVI, 290-91; a.mlf., *Târîh*, VIII, 291; Feyzullah Kağıt, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 2014), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 60-1, 74, 106.

⁹⁶² İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 273.

⁹⁶³ Nahşebî bu eserde hocasından aldığı hadisleri isnadlı olarak zikrettiği, ardından hadis ile ilgili olarak "bu hadis sahih", "bu hadis meşhur", "bu hadis garîb" gibi değerlendirmeler yaptığı, hadisin diğer tarikleri, râvî tanıtımı ve hadisin geçtiği kaynakları zikrettiği görülür. Daha fazla bilgi için bk. *Fevâidü'l-Hinnâî ev el-Hinnâiyyât*, Riyad: Ezvâü's-Selef, 2007, s. 40-47.

belirlenmesi, hadislerin sıhhat dereceleri, nâsih ve mensûh, garîb kelimelerin açıklanması gibi durumlar şerhin başlıca konularındandır.⁹⁶⁴

4./10. yüzyılda Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) 291 hadisi şerhetmek amacıyla *Nevâdirü'l-usûl fî ma'rifeti ahhâri'r-Resûl (Selvetü'l-ârifîn ve bustânü'l-muvahhidîn)* adlı eser kaleme aldığı kaydedilir. Müellif hakkında çalışmada bulunan A. Abdullah Bereke'nin belirttiğine göre Hakîm et-Tirmizî, diğer hadis kitaplarından farklı bir mahiyet taşıyan söz konusu eserine “asıl” adını verdiği 291 konu başlığı belirleyip, her başlığın altına bir hadisi şerhederek konu başlığına uygun sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Eser Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından neşre hazırlanmış,⁹⁶⁵ ayrıca Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî eserde geçen hadisler üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır.⁹⁶⁶

6./12. yüzyılda Semerkantlı hadis, fıkıh ve kelim âlimi Necmüddin en-Nesefî tarafından *Sahîh-i Buhârî* üzerine *en-Necâh fî şerhi ahhâri Kitâbi's-Sihâh* adlı bir şerh çalışması yaptığı, müellif eserinin baş kısmında kendisine *Sahîh-i Buhârî*'nin 50 tarikle gelen senedleri verdiği kaydedilir.⁹⁶⁷ Nesefî'nin eserini aynı adla kaydeden Bağdatlı İsmail Paşa ise söz konusu eseri Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dair bir çalışma olduğunu belirtir.⁹⁶⁸

16. Derleme Hadis Kitapları

Hadis edebiyatı içerisinde tasnif devri sonrasında çeşitli hadis kitaplarından derleme yapılarak belli başlı konulara yönelik bazı müstakil eserlerin kaleme alındığı görülür. Nitekim seçme hadisler, ahkâm hadisler, zikir ve dua, ahlak ve tasavvuf gibi konulara yönelik çok sayıda eserin varlığı bilinmektedir. Bu tür eserlerin bir kısmı birkaç hadislik küçük hacime sahip iken bir kısmı ise *Cem'u'l-cevâmi'* örneğinde olduğu gibi birkaç kaynaktan derlenerek meydana getirilmiştir.⁹⁶⁹

⁹⁶⁴ Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 559-0; Hasan Cirit, *Hadise Giriş: (Tarihçe Literatür ve Seçme Hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 233.

⁹⁶⁵ (I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

⁹⁶⁶ (*Fihristü ehâdisi Nevâdiri'l-usûl*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, XV, 196-9; Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis (Hâkim et-Tirmizi Örneği)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

⁹⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 553, II, 1929.

⁹⁶⁸ *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 783; Aslantürk, “Nesefî, Necmeddin”. *DİA*, XXXII, 571-3.

⁹⁶⁹ Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 108; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 218.

3./9. yüzyılda bölgede hadislerden derleme yaparak *el-Edebü'l-müfred* adlı bir kitap yazan isim Buhârî'dir. Bu tür çalışmaların 4./10. yüzyılda da devam ederek çoğaldığı söylenebilir. Neseî fıkıh ve kelam âlimi Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî kardeşlik, tevazu, iyiliği emretme, zikir, ihlâs gibi 50'ye yakın ahlâkî-tasavvufî konuyu hadisler, tasavvuf büyüklerinin hikmetli sözleri, ibretli hikâye ve bazen şiirler ışığında *el-Lü'lü'ıyyât* adlı bir eser kaleme almış ve bölgede çokça okunan kitaplardan olmuştur. Eser günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Ayasofya, nr. 4801, vr. 165a-264b) olduğu bildirilir.⁹⁷⁰ Âlim ve çokça hadis rivâyeti olan Ebü'l-Hâris en-Neseî'nin (ö. 315/927) *Kitâbü'l-Büstân*⁹⁷¹ adlı bir eser kaleme aldığı nakledilir.⁹⁷² Muhtemelen Neseî de söz konusu eserinde Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tenbihü'l-gâfilîn*'i gibi hadis ve âlimlerinden nakledilen rivâyetlerden oluşan vaaz ve nasihat türü kitap olmalıdır. Hadis hâfızı Ebû Ahmed el-Kesbevî'nin (ö. 370/981) de *Kitâbü'l-Büstân* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir.⁹⁷³ Kaffâl eş-Şâşî'nin *Cevâmi'u'l-kelim fi'l-hadîs mine'l-mevâiz ve'l-hikem* adlı eserini Hz. Peygamber'in sözleriyle (hadis) meydana getirdiği bildirilir.⁹⁷⁴ Söz konusu eser günümüze kadar ulaşmış olup Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshalarının bulunduğu kaydedilir.⁹⁷⁵ *Tenbihü'l-gâfilîn*, *Büstânü'l-ârifîn*⁹⁷⁶ gibi vaaz ve nasihata dair eserleriyle tanınan Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) *Büstânü'l-ârifîn* adlı eserinde mana ile hadis rivâyeti, rivâyette kullanılan tahdis lafızları gibi hadis usulüne yönelik konulara değinmiş, ayrıca *Sahîh-i Buhârî*'den alınan hadislerle *el-Letâifü'l-müstahrece min Sahîhi'l-Buhârî*⁹⁷⁷ adlı 30 varaklık bir çalışma yapmıştır.⁹⁷⁸

⁹⁷⁰ Üzümlü, "Neseî, Mekhûl b. Fazl", *DİA*, XXXII, 570-1.

⁹⁷¹ Kehhâle bu eseri *النساب* şeklinde (II, 240), Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr *كتاب البستان* şeklinde kaydederler.

⁹⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 371; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 240.

⁹⁷³ Neseî, *el-Kand*, s. 602; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 425; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 460; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 96; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, IX, 167; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 427.

⁹⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 611.

⁹⁷⁵ Maşalı, *Kaffâl eş-Şâşî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, s. 67.

⁹⁷⁶ Bu eserle ilgili *Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı ve Bustanü'l-Arifîn Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahriri* isimli çalışma İbrahim Aktan tarafından yapılmıştır. (yüksek lisans tezi, 1999, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Bu iki eserin tanıtımı ve mahiyeti için bk. Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları –Vaaz ve Kıssacılık–*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002, s. 254-56.

⁹⁷⁷ Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirdeki metoduna dair araştırmada bulunan İshak Yazıcı'nın bildirdiğine göre eser, İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 2018 nolu kayıta kayıtlı olup bir cild içinde 30 yaprak, her sahifede yer yer harekeli siyah bir nesih ile 17 satırlık bilgiye yer verilir. Eserde

4./10. yüzyılda derleme türü eser verenler arasında mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi Ebû Bekir el-Kelâbâzî de yer alır. O tasavvufun temel kaynaklarından olan *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınmış olup ibadet, tasavvuf, ahlâk ve edeple ilgili 222 hadisin şerhini içeren *Meâni'l-ahbâr (Bahrü'l-fevâid)*⁹⁷⁹ adlı eser telif etmiştir. Müellif eserinde zikrettiği hadisleri şerh ederken ayrıca 805 hadise de yer vermiştir. 222 hadisin 168'i *Kütüb-i Sitte*, *el-Muvatta*, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde, geri kalan hadisler ise ikinci derecedeki hadis kitaplarında yer alır. Ayrıca bu esere yönelik olarak çeviri, tahrîc çalışmaları yapılmıştır. Nitekim eser Vecîh Kemâlüddin Zekî tarafından neşredilmiş,⁹⁸⁰ Bilal Saklan tarafından geniş bir şekilde tahlile tâbi tutulmuş,⁹⁸¹ Fikret Karapınar ise *Meâni'l-âhbâr*'dan ilk 100 hadisi tahkik, tahrîc ve neşretmiş,⁹⁸² Vahit Göktaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁹⁸³

4./10. yüzyılın ikinci yarısında hadis âlimi Bîkendî derleme hadis eserleri, âlî isnad, meşhur rivâyetler, büyüklerin küçüklerden rivâyeti vs. dair *el-Hass alâ iktibâsî'l-hadîs*, *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*, *Hadîsü'l-mâide*, *el-Meşâhîr ve hazfî'l-menâkîr*, *İsbâtü't-tıb* gibi eserleri telif ettiği kaydediliyorsa da günümüze intikali bilinmemektedir. Bîkendî'nin mezkûr ve diğer eserleri talebesi Ebû Hafs el-Hanbî tarikiyle Sem'ânî'ye kadar geldiği nakledilir.⁹⁸⁴

5./11. yüzyılın ikinci yarısında Nesefli muhaddis Müstağfirî'nin Hz. Peygamber'in konuşmaları/hutbelerini içeren *Hutabü'n-Nebî aleyhi's-selâm (el-Hutabü'n-nebeviyye)* ile hadisleri isnadsız olarak verdiği küçük bir risale olan *Tıbbü'n-*

Sahîh-i Buhârî'den çıkartılan değişik konulara dair çeşitli hadisler yer alır. bk. *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1982), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 110.

⁹⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, XVI, 322-23; a.mlf., *Târîh*, VIII, 420; Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 544-45; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 91. Detaylı bilgi için bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473-5; Halil Kaya, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Bustânu'l-Arifîn Adlı Eserindeki Mevkuf Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aktan, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Hayatı*; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 45.

⁹⁷⁹ Ayrıca söz konusu eserin İbn Hacer'e de isnadlı bir şekilde geldiği görülür. bk. (*el-Mu'cemü'l-müfehres*, s.165).

⁹⁸⁰ (I-II, Kahire: Dârü's-Selâm, 2008).

⁹⁸¹ (*Ebü Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Meâni'l-ahbâr*, Konya, 1991).

⁹⁸² (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1999).

⁹⁸³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 225; Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", *DİA*, XXV, 192-3.

⁹⁸⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

Nebî (et-Tıbbü'n-nebevî) sallallâhü aleyhi ve sellem adlı eseri kaleme almıştır. *Tıbbü'n-Nebî* günümüze ulaşmış olup neşredilmiştir (Tahran 1294, 1304, 1327; Kum 1362; Necef 1385/1965).⁹⁸⁵

6./12. yüzyılda Ferganalı âlim Üşî'nin günlük hayatı ilgilendiren konulara yönelik hadislerle öğüt ve hikmete dair şiirlerin derlendiği *Gurerü'l-ahbâr ve dürerü'l-eş'âr*'ı yazdığı biliniyor ise de günümüze ulaşmamıştır. Müellif daha sonra bu eserine *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr* adlı bir ihtisar çalışması yaparak bu eserinde toplam 1000 hadise yer vermiş ve her birinde on hadisin bulunduğu 100 bölüm halinde tertip etmiştir. *Nisâbü'l-ahbâr* üzerinde *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâb el-Ahbâr'ı*⁹⁸⁶ adlı çalışma yapan Mehmet Sait Toprak, eserin 15 kaynaktan yani *el-İknâ fi'l-hadîs*, *Tenbîhü'l-gâfilîn*, Tirmizî'nin *el-Câmi*'i, *Ravzatü'l-ulemâ*, *Şihâbü'l-ahbâr*, *Sahîh-i Buhârî*, *Kitâbu Tabakât*, *Uyûnü'l-mecâlis*, *Garîbu Ebî Ubeyd*, *Firdevsü'l-ahbâr*, *Kenzü'l-ahbâr*, *el-Lü'lü'yyât*, *Müsnedü Enes*, *Nütef* ve *el-Yevâkî'ten* alınan hadislerle derlendiğini ve günümüze eserin 60'a yakın nüshasının ulaştığını bildirmektedir.⁹⁸⁷

Ayrıca burada Necmüddin en-Nesefî'nin *Matla'u'n-nücûm ve mecma'u'l-ulûm* adlı eserini de zikretmekte fayda vardır. Aslında bu kitap ansiklopedik bir eser olup Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dinî ilimlerin yanı sıra tabîî ve ri'yâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih, vaaz gibi konuları içeren elli yedi bölümden meydana gelir. Peygamberler, sahâbîler, halifeler, mezhep âlimleri ve çeşitli konular ele alındığı gibi eserde bazen senedli bazen ise senedsiz olarak çok sayıda hadislere yer verilir. Mesela eserde hadise ayrılan kısımda iman, abdest, namaz, oruç, hac, zekât vs. konulara dair 358 hadisi isnadlı olarak, dualar kısmında ise isnadsız olarak ve “falan konuya dair” şeklindeki alt başlıklarla hadislere yer verilir. Büyük imamların nisbe ve tercemelerine ayrıldığı kısımdaysa Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed Ehl-i re'y imamlarının yanı sıra Evzâî, Malik b. Enes, Şâfiî, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel gibi Ehl-i hadîs imamları birkaç satırla tanıtılır.⁹⁸⁸

⁹⁸⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1534-5; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1095; Hatiboğlu, “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 32,108-9.

⁹⁸⁶ (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 2005).

⁹⁸⁷ Toprak söz konusu eseri *Üşî'nin Nisâb'ül-Ahbâr'ı* adlı doktora tezinin ikinci kısmında tahlil etmiştir. a.mlf., “Ali b. Osman Sirâceddîn el-Üşî ve Hadis İlmine Katkıları,” *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: 2007, s. 263-82; a.mlf., “Üşî”, *DİA*, XLII, 230-1.

⁹⁸⁸ Nesefî, *Matla'u'n-nücûm*, s. 408-9 (199b-200a), 409-41, (200a-216a), 652-58 (321b-323b).

17. Şemâil Türü Eserler

Hiz. Peygamber'in fizikî ve ahlâkî özelliklerini konu edinen şemâil ilim dalına delâilü'n-nübüvve, hasâis ve fezâil gibi konular da dâhildir. Aslında hasâis ilim dalı da Hiz. Peygamber'in beşerî yönünü incelediği halde şemâilde Allah Resulü'nün ümmeti tarafından örnek alınacak insanî vasıfları ele alınır, hasâiste ise Hiz. Peygamber'in sadece kendine has özellikler anlatılır.⁹⁸⁹ Şemâil kelimesini ilk defa kullanan ve onu sistemli hale getirip muhtevasını tayin eden hem bölgede hem de İslâm dünyasında bilinen muhaddis Tirmizî'dir.⁹⁹⁰ Onun *Şemâilü'n-Nebî (eş-Şemâilü'n-Nebeviyye)* adlı eseri talebesi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî vasıtasıyla bölge ve diğer yerlere yayılmıştır. Kaynaklarda bu eserin Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde çokça okunduğu görülür. Ayrıca bu eser üzerine şerh ve muhtasar çalışmaları da yapılmıştır.

4./10. yüzyılda bölgede bu alanda bir kitap yazıldığı bilinmektedir. Bu yüzyılda Beykentli hadis âlimi Bîkendî'nin *Sıfatü'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem* isimli bir çalışma kaleme aldığı görülür.⁹⁹¹ Eserin isminden Hiz. Peygamber'in hayatı, fizikî ve ahlakî özellikleri ele alındığı anlaşılmakta olup günümüze ulaştığına dair bilgi tespit edilememiştir.

5./11. yüzyıla gelindiğinde bu alanda Müstağfirî'nin *Şemâilü'n-Nebî sallallâhu aleyhi vesellem* adlı eser telif ederek ilim dünyasına sunduğu, eserin Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî vasıtasıyla Sem'ânî'ye kadar geldiği kaydedilir.⁹⁹²

18. Reddiye Türü Eserler

Herhangi bir inanç ya da düşünceye sahip olan birinin fikirlerine karşı çıkıp onun delil ve dayanaklarını çürütmek maksadıyla yazılan eserlere reddiye denir.⁹⁹³ Bu tür eserlerin 4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda bölgede yetişen bazı âlimler tarafından kaleme alındıkları görülür. Ancak ülkede reddiye türü eser yazan âlimler, eserleri ve hangi ekollere yönelik oldukları gibi konuların ekoller ve tartışma konuları başlığı altında ele alınması uygun görülmüştür.

⁹⁸⁹ Ahatlı, *Peygamberlik*, s. 86.

⁹⁹⁰ M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497-00; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 46; Uğur, *Hadis İlimleri*, s. 299.

⁹⁹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1536.

⁹⁹² Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1535.

⁹⁹³ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516-21.

19. Emâlî Türü Eserler

Bir âlimin talebelerine hadisleri ya da başka alanlara ait bilgileri yazdırmasıyla meydana gelen eserlere emâlî denir. Geçmişte hadis, tefsir, fıkıh ve diğer alanın âlimleri meşgul oldukları alana ait bilgileri talebelerine daha ziyade ezberlerinden, bazen de kitaplarından kendilerine kadar gelen senedleriyle birlikte yazdırır, dersler bu şekilde işlenirdi. Derse katılan öğrencilerin kimileri bilgileri dinler kimileri de yazarlardı. Hadis âlimlerinin özellikle Salı ve Cuma günleri hadis yazdırmayı âdet haline getirmeleri dolayısıyla o meclislerde yazılan emâlîlerin sayısı diğer alanlara göre daha fazla olmuştur. Bu yüzden hadis alanında yazılan emâlîlerin net bir rakamını vermek zor gibi gözükmektedir.⁹⁹⁴ *et-Ta'arruf* adlı eseriyle tanınan Kelâbâzî'nin *Emâlî fî'l-hadîs* adlı eseri olduğu kaydedilir.⁹⁹⁵ Yine aynı yüzyılda Buhara'nın güvenilir hadis âlimlerinden olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Kerâbîsî el-Hızrî el-Buhârî'nin (ö. 400/1010) hadise dair *el-Emâlî'si*⁹⁹⁶ ile Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin (ö. 504/1110) *Emâlî'si* bulunduğu kaydedilir.⁹⁹⁷

Ayrıca burada İbn Hacer'in kendine varıncaya kadar senedli olarak kaydettiği Ebû Abdurrahman et-Tirmizî'nin (ö. ?) *Garîbû'l-hadîs* adlı eserini de zikretmek yerinde olacaktır. Ancak müellifin kimliği ve vefatına dair yeterince bilginin tespit edilememesinden dolayı ne müellif ne de eser hakkında tanıtım yapmak mümkün olmamaktadır. Sadece müellifin ve senedde yer alan Ebû Abdullah et-Tirmizî'nin nisbelerinden yazarın Tirmizli biri olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁸

B. KARAHANLILAR COĞRAFYASINDA OKUTULAN HADİS KİTAPLARI

Bu başlık altında bölge ya da diğer yerlerde âlimler tarafından telif edilen rivâyet kitapları, hadis usulü, ricâl, meşyeha vs. gibi hadis ilmine yönelik önemli eserlerin bölge uleması arasında okutulanlarını tanıtmak hedeflenmektedir. Karahanlılar döneminde okutulan hadis kitaplarını, eserlerin ne zaman ve kimler tarafından

⁹⁹⁴ M. Yaşar, Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70-2; Hadis imlâ meclisleri için bk. Efil Yüksel, *Hadis İmlâ Meclisleri* (yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁹⁹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediye'tü'l-ârifin*, II, 54; Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim", XXV, 192-3.

⁹⁹⁶ Sandıkçı, *Hicri Dördüncü Asırda Hadis*, s. 139; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 92; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 141.

⁹⁹⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 1286.

⁹⁹⁸ *el-Mu'cemü'l-müfreh*, s.165.

okutulduğunu tespit etmek, bölge ulemasının ilmî birikimini görme ve hadis ilmine kaktılarını takip etme imkânı verecektir. Bu konuyu ele alırken fetih sonrası dönemden 4./10. yüzyıla kadarki süreçte bölgede hadis ilmi faaliyetlerine ve kaleme alınan eserlere kısaca bakmak faydalı olacaktır. Böylece ele alınan dönemin öncesi ile Karahanlılar devri mukayese edilebilecektir.

Maveraünnehir bölgesine ilk ciddi askerî harekât düzenleyen kumandan olan Ubeydullah b. Ziyâd 54/674 yılında Beykent şehrini ele geçirmişti. Aynı yüzyılın sonlarına doğru ülkenin birkaç yerinde kalıcı başarılar elde eden isim ise Kuteybe b. Müslim idi. Hatta o, 94/712 senesinde Buhara'da Cuma camisi inşa ettirip yerli halkın İslâm'a girmesini teşvik eden birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimler de açtıkları eğitim kurumlarıyla dinî faaliyetlere canlılık kazandırmışlardı. Dolayısıyla 1./7. yüzyıl fetih hareketlerinin tamamlandığı ve bölge halkının İslâm'la tanışmaya başladığı bir dönemdir.

2./8. yüzyılda Maveraünnehir'in bazı şehirlerinde fetih hareketleri sürerken peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla ortaya çıkan Mukanna'nın isyanı gibi olaylar da yaşanmıştı. Ancak bu yüzyılda Ubeyde b. Bilâl et-Temîmî el-Basrî (ö. 160/777), "Guncâr" lakabıyla tanınan ve bir hadis cüzü olan Ebû Abdullah İsa b. Musa et-Teymî (ö. 185/801) gibi bazı âlimlerin varlığı bilinmektedir.⁹⁹⁹

3./9. yüzyılda ise ülke genelinde Müsnedî, Abd b. Humeyd, Dârîmî, Buhârî, Tirmizî, Sâlih Cezere, Nasrek, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, İbrahim b. Ma'kîl en-Nesefî gibi Ehl-i hadîs ekolünün ileri gelen âlimlerinin yetiştiği görülmektedir. Bu âlimler *Müsnedü's-sahâbe*, *el-Müsnedü'l-kebîr*, *es-Sülâsiyyât*, *es-Sünen*, *el-Câmi'*, *el-İlel*, *el-Künâ*, *ed-Duaî'ât*, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr*, *el-Edebü'l-müfred*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, *Kitâbü'l-Kırâa halfe'l-imâm*, *el-Vuhdân*, *Şemâilü'n-nebî*, *Tesmiyetü ashâbi'n-nebî*, *el-Esmâ ve'l-künâ*, *et-Târîh*, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, *en-Nevâdir*, *es-Sünne*, *Suâlâtü Muhammed b. Nasr* gibi¹⁰⁰⁰ eserleri kaleme almışlardı. Bu asırda diğer İslâmî alanlarda pek çok âlim faaliyet gösterdiği gibi özellikle hadis sahasında râvî bilgisi, cerh ve ta'dîl, isnad ve ilel gibi konularda Dârîmî, Buhârî, Tirmizî, Sâlih Cezere gibi söz sahibi muhaddisler yetişmiştir. Öte yandan

⁹⁹⁹ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 458. Guncâr'ın eseri İbn Hacer'e kadar ulaştığı görülür. bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 331. İlk üç asırda Buhara'da hadis alanında varlığı bilinen âlimleri için bk. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 287-322.

¹⁰⁰⁰ Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 422-63.

Tirmizî hadis usulündeki zayıf ve sahih kavramlarının arasında yer alan hasen terimine özel bir anlam kazandırmış, Buhârî 600.000 hadis elde etmiş, hadis hâfızı Ebü'l-Leys Ubeydullah b. Süreyc el-Buhârî ed-Darîr (ö. 258/872) 30.000'den fazla hadis müzâkere etmiştir.¹⁰⁰¹ Bu bilgiler hadis ilminin Maverâünnehir'de ulaştığı seviyeyi gösterir.

4./10., 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda ise mezkur eserlerin yanı sıra yukarıda değinildiği üzere müsned, câmi', ricâl/târîh, meşyeha, mü'telif ve muhtelif, humâsiyyât, erbaûn, emsâlû'l-hadîs, evâil, müselsel, isim ve künye, müstahrec, şerh, şemâil, emâlî, reddiye, derleme türlerinde pek çok eser ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur. Aşağıda yüzyıllık periyodlar halinde bölgede okutulan önemli hadis kitapları kısaca zikredilecektir.

Kaynaklarda 4./10. yüzyılda ülke ve diğer ilim merkezlerinde telif edilen bazı hadis kitapları hakkında bilgiler yer alır. Maverâünnehir ve Türkistan bölgesinde fetih hareketleri sonrasında hem sıradan halk hem de devlet büyükleri İslâm'ı yaşamaya ve dinî ilimleri elde etmeye özen gösterdiler. Emevî ve ilk Abbasî halifeleri döneminin Buhara'sında en yaygın ilim hadisti ve hadis dersleri sadece şehir merkeziyle sınırlı kalmayıp mahalle, köy ve kasabalarda dahi yapılmaktaydı.¹⁰⁰² Öte yandan bu ilmî faaliyetlere devlet başkanlarının da katıldıklarına dair çeşitli bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim Diyarbekir kâdılkudâtı Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî'nin (429/1038'da sağ) Karahanlılar'ın başkenti Balâsâgûn'da Han'ın huzurunda Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Herevî'den (ö. ?) hadis dinlediği,¹⁰⁰³ Batı Karahanlılar Hakanı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim'in (ö. 492/1099) Buhara Cami'inde hadis naklettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁰⁴ Dolayısıyla ülkede hadis ilmine olan ilginin ileri düzeyde olduğu söylenebilir.

Konumuz sınırlarına giren 4./10. yüzyılda bölgede ve bölge dışında telif edilen önemli hadis kitaplarının ilim tâliplerince okutulduğu ve böylece yaygınlık kazandığına dair farklı örnekler vardır. Bu yüzyılda çokça okunan kitaplar arasında Buhârî, Tirmizî ve Büceyrî gibi hadis âlimlerinin *el-Câmi'* adlı eserleri dikkat çekmektedir. Hammâd b.

¹⁰⁰¹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 275; Neseî, *el-Kand*, s. 455.

¹⁰⁰² Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 309.

¹⁰⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIV, 16-7.

¹⁰⁰⁴ Neseî, *el-Kand*, s. 446; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 245-6; Zehebî, *Siyer*, XIX, 192.

Şâkir en-Nesefî (ö. 311/923), Firebrî, Ebû Talha el-Bezdevî (ö. 329/941),¹⁰⁰⁵ Ebû'l-Kâsım es-Serahsî (ö. 380/990),¹⁰⁰⁶ İbn Nâkib (ö. 381/991),¹⁰⁰⁷ Ebû Bekir el-İştîhanî (ö. 388/998),¹⁰⁰⁸ Kuşânî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Saîd en-Nesefî (ö. 397/1007),¹⁰⁰⁹ Ebû Ahmed Ahmed b. Muhammed el-Verkûdî el-Kermînî (ö. 4./10. asır)¹⁰¹⁰ gibi isimler bölgede *Sahîh-i Buhârî*'yi dinleyip nakleden âlimlerden bazılarıdır. Bu râviler arasında Hammâd b. Şâkir'in nüshasının Nesâlî talebesi Ebû Saîd en-Nesefî (ö. 357/968) tarikiyle Beyhakî ve İbn Hacer'e ulaştığı ancak bazı sebeplerden dolayı ilgi görmediği ve günümüze gelmediği bildirilir.¹⁰¹¹ Râvide aranan adalet ve zabt özelliklerini taşımasının yanı sıra Buhârî râvileri arasında tam nüshaya sahip olması, Buhârî'den 64 yıl sonra vefat etmesi ki -bu sonraki nesiller için âlî isnad açısından önemlidir- ve *el-Câmi*'i birkaç defa dinlemesi gibi özelliklere sahip Firebrî nüshası meşhur olmuş ve diğer nüshaları gölgede bırakarak günümüze ulaşmıştır.¹⁰¹² Buhârî râvileri içinde en son vefat edenlerden olduğu bildirilen Ebû Talha el-Bezdevî'nin (ö. 329/941) nüshası ise Ca'fer b. Muhammed'in el yazısıyla bulunduğu ve Hammâd b. Şâkir rivâyeti esas alınarak okunduğu kaydedilir.¹⁰¹³ 316/928 veya 320/932 senesinde Firebrî'den söz konusu eseri dinleyen Kuşânî'nin nüshasının ise talebesi Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hallâl el-Bağdâdî vasıtasıyla yaygınlaştığı ve Hatîb el-Bağdâdî ile Kâdî

¹⁰⁰⁵ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 243; Nesefî, *el-Kand*, s. 89, 379, 444, 463; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 127; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 452.

¹⁰⁰⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 463,

¹⁰⁰⁷ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 422; Zehebî, *Siyer*, XVI, 424-425; a.mlf., *Târîh*, VIII, 527.

¹⁰⁰⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 63; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 49; Zehebî, *Siyer*, XVI, 521; a.mlf., *Târîh*, VIII, 638.

¹⁰⁰⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 379.

¹⁰¹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61, XIII, 317; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 349.

¹⁰¹¹ Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016, s. 52-61; Cum'a Fethî Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüsehu*, Katar: Dârü'l-Fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî, 2013, I, 158-69.

¹⁰¹² Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 61-73; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'*, I, 173-206.

¹⁰¹³ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 243; Nesefî, *el-Kand*, s. 89, 379, 444, 463; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 127; İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 452; İbn Nâsiruddin, *Tavzîh*, I, 451; Zehebî, *Siyer*, XV, 279-280, XVI, 412, XVII, 114-115; a.mlf., *Târîh*, VII, 583; Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 73-5; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi'*, I, 208.

İyâz (ö. 544/1149) gibi önemli âlimlerin bu isnadla gelen nüshayı kullandıkları bildirilir.¹⁰¹⁴

Ehl-i hadîs arasında Buhârî'nin *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât ve el-Kırâa halfe'l-imâm* adlı eserleri de okutulmuştu. Mahmud b. İshak el-Huzâî'nin (ö. 332/944) söz konusu eserleri naklettiği bilinirken¹⁰¹⁵ *el-Cami*'in rivâyetiyle bilinen Firebrî ise *Halku ef'âli'l-ibâd*'ın râvisi idi.¹⁰¹⁶ Nitekim İbn Hacer bu eserlere onun tarikiyle ulaşmıştır.¹⁰¹⁷ Buhârî'nin diğer eserlerinin râvilerine pek fazla yer verilmemesi, onun Buhara şehrinde kalma imkânı bulamayıp Hartenk köyüne yerleşmesi ve ricâl konusundaki eserlerinin hacimli olmasından kaynaklanmış olabilir.¹⁰¹⁸ Buhârî'nin Ca'fer b. Nezîr el-Kermînî (ö. ?) tarikiyle gelen *Târîhu'l-evsat*'ını Ebû Ahmed el-Erfûdî'nin (ö. 380/991'lerde) naklettiği¹⁰¹⁹ *el-Edebü'l-müfred* adlı eserini ise 322/934'de Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muhammed en-Nesefî'nin (322/934'de sağ) okuttuğu görülür.¹⁰²⁰

Yine bu yüzyılda Tirmizî'nin *el-Câmi*'i de çokça okunan hadis kitaplarındandı. Tirmizî'nin talebeleri arasında Ebû Bekir Ahmed b. İsmail es-Semerkindî, Ebû Zer Muhammed b. İbrahim et-Tirmizî, Ahmed b. Yusuf en-Nesefî, Esed b. Hamdûye en-Nesefî, Hüseyin b. Yusuf el-Firebrî, Davud b. Nasr el-Bezdevî, Hammâd b. Şâkir en-Nesefî, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî gibi ilmî faaliyetlerini bölgede sürdüren isimlerin *el-Câmi*'i rivâyet ettikleri kaydedilir.¹⁰²¹ Bununla birlikte Tirmizî'nin söz konusu eserinin râvileri arasında özellikle Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb el-Mahbûbî'nin (ö. 346/957) nüshası meşhur olmuş ve eserin günümüzdeki tahkiklerine genellikle bu nüsha kaynaklık etmiştir.¹⁰²² Yukarıda zikredildiği üzere bölgede daha

¹⁰¹⁴ Özsoy, *Buhârî Nüshaları*, s. 137-42; Abdulhalîm, *Rivâyetü'l-Câmi*, I, 309. Buhârî'nin bölgede ve bölge dışında okunan nüshalarına ilişkin detaylı bilgi için Özsoy ve Cum'a Fethî Abdulhalîm'in mezkûr eserlerine başvurulmalıdır.

¹⁰¹⁵ Mahmud b. İshak el-Kavvâs el-Buhârî, Buhara'da Buhârî'den birkaç cüzlük bilgi rivâyet eden râvilerin sonuncusu olduğu bildirilir (Halîlî, *el-İrşâd*, III, 968).

¹⁰¹⁶ Koçkuzu, "Firebrî", *DİA*, XIII, 132.

¹⁰¹⁷ *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 61.

¹⁰¹⁸ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr* adlı eserlerinin râvileri için bk. (İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s.166.)

¹⁰¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 188.

¹⁰²⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, 179, VII, 309; Sem'anî, *el-Ensâb*, XIII, 229; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 84.

¹⁰²¹ Zehebî, *Siyer*, XIII, 270-4; Kandemir, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-204.

¹⁰²² James Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri" (çev. Arafat Aydın), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2015, XIII, sy. 1, s. 117-32.

ziyade Heysem b. Küleyb eş-Şâî nüshasının yaygınlık kazandığı nakledilir.¹⁰²³ Ayrıca Şâî, Tirmizî'nin *Şemâilü'n-Nebî* adlı eserinin de öne çıkan râvisidir.

Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini Ebü'l-Hasan el-Hayşânî es-Semerkindî (ö. 4./10. asır) Ebû Bekir Ahmed b. İsmail es-Semerkindî'den,¹⁰²⁴ Ebû Nasr en-Nesefî es-Sayrafi (ö. 375/985) Hammâd b. Şâkir'den nakletmiştir.¹⁰²⁵ Eser ayrıca Ebû Zer Muhammed b. İbrahim et-Tirmizî tarikiyle İbn Attâb'a (d. 433/1042) ulaşmıştır.¹⁰²⁶ Tirmizî'ye *el-Câmi*'in okunmasına küçük yaşlarında şahit olan¹⁰²⁷ Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî daha sonra eseri Nesefî'e bağlı Şîrekes köyünde Ebû Muhammed Nasr b. Muhammed eş-Şîrekesî'den (ö. ?) dinlemiştir.¹⁰²⁸ Hanefî âlim Ebû İshak İbrahim b. el-Hüseyn es-Semerkindî ed-Dekkâk (ö. 390/1000'ler) da eserin râvileri arasında yer alır. Onun, hadis hâfızı Ebû Ali el-Lü'lü'den (ö. ?) semâ' olmaksızın aldığı *el-Câmi*'i okuttuğu kaydedilir.¹⁰²⁹ Dolayısıyla Tirmizî'nin eserinin henüz sağlığında bölgede itibar kazandığı anlaşılır. Aslına bakılırsa bölgede nakledilen nüshaların günümüze ulaşım sağlamadığı müstakil olarak araştırılmalıdır. Tirmizî'nin diğer önemli eseri *et-Târîh*'ini ise Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Hasnûye en-Neysâbûrî (ö. 340/952 veya 350/961'den sonra) dinleyip Horasan'da nakletmiş ve eser onun tarikiyle Sem'ânî'ye ulaşmıştır.¹⁰³⁰ Ancak Guncâr'ın da sözünü ettiği¹⁰³¹ bu eserin bölgede kimler tarafından nakledildiği tespit edilememiştir.

4./10. yüzyılda İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri de bölgede okutulan kitaplardandı. İbn Kuteybe'den edebiyat ilimlerini öğrenen Şâşlı âlim Heysem b. Küleyb eş-Şâî söz konusu kitabı ondan dinleyip bölgenin farklı yerlerinde okutmuştur. Ayrıca kendisinin telif ettiği ve 1544 hadis içeren *el-Müsne'd* adlı eseri de Ehl-i hadîs nezdinde okunan kitaplardandı. Yine bu yüzyılda *el-Kibâr ale's-siğâr*, *Uluvvü'l-esânîd*,

¹⁰²³ Heysem b. Küleyb'in tariki için bk. Akhmetov, *eş-Şâî*, s. 41-3.

¹⁰²⁴ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 192; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 232; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 412.

¹⁰²⁵ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 181.

¹⁰²⁶ Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri", s. 128. Diğer râvilerine dair bilgiler için bk. İ. Lütfü Çakan, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 129-32.

¹⁰²⁷ Zehebî, *Târîh*, VI, 617-20.

¹⁰²⁸ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 464-5.

¹⁰²⁹ Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 78.

¹⁰³⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, 222-3; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, Salman Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut: 1423/2002, I, 540-1.

¹⁰³¹ İbn Nukta, *et-Takyîd*, s. 96-97.

Müsnedü'l-aşera, el-Humâsiyyât, el-Erbaûn, el-Meşâhîr ve hazfû'l-menâkîr, el-Künâ ve'l-esâmî, el-Müselâsât gibi hadise yönelik eserlerin müellifi Bîkendî'nin Buhara ve Beykent Cami'lerinde eserlerini naklettiği bilgisi, söz konusu eserlerin ülkenin her tarafında olmasa da bu iki şehirde okutulduğunu gösterir.

Bu yüzyılda *Sünen-i Ebû Dâvûd*'un da bölgede okutulduğu görülür. Fakih Ebû Ali Hasan b. Davud b. Rızvân es-Semerkandî'nin (ö. 395/1005) Basra'da İbn Dâse'den *Sünen-i Ebû Dâvûd*'u dinlediği kaydedilir.¹⁰³² Muhtemelen Semerkant'ta bu eseri nakletmiştir. Aslen Heratlı olduğu anlaşılan Ebû Mansur Muhammed b. el-Hasan el-Herevî (ö. 402/1011) söz konusu eseri İbn Dâse'den dinleyip Maverâünnahr'de nakletmiştir.¹⁰³³ Bu yüzyılda Hâkim en-Neysâbü'rî'nin Nesef'te Ebû'l-Fevâris en-Nesefî et-Tedyânî'nin (ö. 366/976) evinde Malik b. Enes → Yahya b. Bükeyr el-Kureşî → Ebû Ubeydullah el-Bûşencî tarikiyle gelen *el-Muvatta*'ı Emîr Halef b. Ahmed es-Siczî'ye (ö. 399/1009) okuduğu kaydedilir.¹⁰³⁴ Bu bilgidan Tedyânî'nin de orada söz konusu eseri dinlediği anlaşılır. Dolayısıyla bu yüzyılda *el-Muvatta*'nın pek yaygın olmasa da bazı bölgedeki kimselerce okunduğu söylenebilir. 366/976 yılında ise Vâkîdî'nin *Meğâzî*'sini Hüseyin b. Sıddîk el-Verağcanî'nin (ö. 366/976) naklettiği kaydedilir.¹⁰³⁵

Bölge kaynakları tarandığında 4./10. yüzyılda Müslim'in *es-Sahîh*'i hakkında pek fazla bilgiye tesadüf edilmez. Aslında Müslim'den rivâyet aldığı bildirilen Ebû Muhammed Abdullah b. Yahya es-Serahsî'nin (ö. 304/917) Buhara ve Nesef'te hadis tahdis ettiği ve Nesef kadısı olarak görev yaptığı bilindiği halde onun söz konusu eseri dinlediğine ilişkin bilgi verilmez.¹⁰³⁶ 3./9. yüzyılda bölgenin öne çıkan muhaddisi Abd b. Humeyd'in *el-Müsned* adlı eserinin pek fazla yaygınlık kazanamadığı öne sürülebilir. Kendisinden bölgede hadis dinleyen birçok ilim tâlibi varsa da *el-Müsned* ve *et-Tefsîr*

¹⁰³² Sarîfînî, *el-Müntehab*, s. 180.

¹⁰³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 409.

¹⁰³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 44. *el-Muvatta* günümüze sekiz râvî vasıtasıyla ulaştığı, onlar arasında Yahya b. Abdullah b. Bükeyr'in de yer aldığı kaydedilir. Bilgi için bk. Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Yemenî, *el-Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992; XX, (ç); Recep Özdemir, "İmam Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 2017, X, sy. 19, s. 99-125; M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta", *DİA*, XXXI, 416-8.

¹⁰³⁵ Nesefî, *el-Kand*, s. 246.

¹⁰³⁶ Nesefî, *el-Kand*, s. 333.

adlı eserlerinin râvisi Ebû İshak İbrahim b. Huzeym eş-Şâşî'dir (318/930'da sağ).¹⁰³⁷ İlim tâlipleri Şâş'ta yaşayan bu âlimin ilminden istifade etmek için buraya rihleler yapmışlardı. Nitekim kendisinden İbn Hibbân hadis almış, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed es-Serahsî (ö. 381/991) ise *el-Müntehab*'ı dinlemiş ve eser onun tarikiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁰³⁸ Abd b. Humeyd'den *el-Müsned* ve *et-Tefsîr*'ini dinleyenler arasında Ebû Sa'd Bekir b. Merzûbân b. Tuğrîl el-Mâcermî (321/933'te sağ), Esed b. Ali b. Tuğrîl el-Mâcermî ve Hasan b. Ali b. Tuğrîl gibi isimler bulunmaktadır. Abd b. Humeyd bu iki eserini onlara baştan sonra dört ayda okutmuş, daha sonra Ebû Sa'd Bekir b. Merzûbân b. Tuğrîl el-Mâcermî *et-Tefsîr*'ini nakletmiştir. Muhtemelen Semerkantlı olan bu talebeleri söz konusu eserleri Semerkant'ta nakletmiştir.¹⁰³⁹

Bu yüzyılda Dârimî'nin *el-Müsned*'i de okutulan hadis kitaplarındandı. Bu eseri kendisinden Ebû Ahmed İsa b. Ömer b. Abbas el-Huzâî es-Semerkandî (320/932'lerde sağ) dinlemiş ve bölgede okutmuş, eser onun tarikiyle günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ukayl el-Belhî'nin *el-Câmi*'ini Neccâriye mezhebi mensubu Ebû İshak es-Süvâdî'nin (ö. 374/984) naklettiği kaydedilir.¹⁰⁴¹ Ayrıca bu yüzyılda Neseîli hadis hâfızı Ebû Bekir Muhammed b. Zekerîyyâ el-Yezdâzî'nin (ö. 344/955) İbn Hibbân'ın eserlerinden istifade ettiği bildirilir; hangi eserleri dinlediği ve kimlere naklettiği ise zikredilmez.¹⁰⁴²

Semerkantlı hadis hâfızı Büceyrî'nin (ö. 311/923) râvilerine ilişkin bilgilere daha önce yer verilen *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eseri de Semerkant ve çevresinde okutulan kitaplardandı. Semerkantlı muhaddis Ebû Sa'd el-İdrisî'nin Semerkantlı ricâle dair yazdığı *el-Kemâl fî ma 'rifeti'r-ricâl* adlı eserinin yaygın olmasa da bazı ilim tâliplerince dinlendiği görülür. Nitekim Abdurrahman b. Muhammed es-Sûfî el-Cürcânî (ö. ?),¹⁰⁴³

¹⁰³⁷ Eser bu râvi vasıtasıyla günümüze geldiği kaydedilir bk. Kemaleddin Özdemir, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* (doktora tezi, 1980), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80, 124.

¹⁰³⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, I, 445, 1712; Özdemir, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd*, s. 80, 124.

¹⁰³⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, 56-7.

¹⁰⁴⁰ Neseî, *el-Kand*, s. 598; Zehebî, *Siyer*, XIV, 487; Abdullah Aydın, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 142-3; Ahmet Yıldırım, *Dârimî ve Sünen'i* (yüksek lisans tezi, 1990) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 46.

¹⁰⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 179.

¹⁰⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 491.

¹⁰⁴³ Neseî, *el-Kand*, s. 369.

Ebû İshak İbrahim b. Ebû Zûr'a el-Yemânî (ö. ?)¹⁰⁴⁴ gibi isimler söz konusu eseri müelliften dinlemişlerdir. Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadîs*'inin de okunan eserlerden olduğu anlaşılır.¹⁰⁴⁵

4./10. yüzyılda Kelâbâzî *Sahîh-i Buhârî*'nin ricâline dair *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'ih* adlı bir kitap kaleme almıştır. Ancak söz konusu eserin Ebû'l-Hüseyin Abdülmelik b. Hüseyin el-Kâzrûnî ile Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Davud es-Siczî (403/1012'de sağ) gibi bölgeden olmadığı anlaşılan isimler vasıtasıyla günümüze ulaşmış olması¹⁰⁴⁶ kitabın bölgede pek fazla okutulmadığı intibahı vermektedir.

5./11. yüzyılda Heysem b. Küleyb'in *el-Müsned*, Tirmizî'nin *el-Câmi'* ve *Şemâilü'n-Nebî*, İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini Heysem b. Küleyb'in talebesi Ebû'l-Kâsım el-Huzâî Nesef, Buhara ve Semerkant şehirlerinde okutmuştur. Huzâî'nin talebeleri arasında Ebû Bekir el-Ca'ferî'nin (449/1057'lerde sağ) İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî'nin (ö. 5./11. yüzyıl) Tirmizî'nin *el-Câmi'*,¹⁰⁴⁷ Ebû Hafs el-Hanbî'nin ise onun *Şemâilü'n-Nebî*'sini naklettikleri görülür. Ayrıca Hanbî'nin okuttuğu eserler arasında Vekî b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) *el-Müsned*'i, *Sahîh-i Buhârî*, *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un yanı sıra yukarıda zikri geçen Bîkendî'nin kitapları ve pek çok eser bulunmaktadır. Yine bu yüzyılda Guncâr'ın *Menâkibü's-sahâbe*, *Târîhu Buhârâ*, *Delâilü'n-nübüvve* adlı eserlerini Ebû Muhammed es-Sebîrî ve Ebû Bekir el-Ca'ferî gibi taleberi nakletmişti.¹⁰⁴⁸ Ayrıca Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Hudîmenkî (449/1057'de sağ), Buhârî'nin *es-Sahîh*'i ile *er-Rikâk*'ın râvileri arasında yer almaktadır.¹⁰⁴⁹

Müstağfirî'nin (ö. 432/1041) kaleme aldığı *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Târîhu Nesef* ve *Keş*, *el-Evâil*, *Târîhu Semerkand*, *Şemâilü'n-Nebî*, *Kitâbü'z-*

¹⁰⁴⁴ Nesefî, *el-Kand*, s. 51.

¹⁰⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 382.

¹⁰⁴⁶ Bilgi için bk. Kelâbâzî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*, s. 9-10.

¹⁰⁴⁷ Çokça hadis dinlediği ve güvenilir olduğu bildirilen Berakî'nin Buhara kadısı görevinde bulunduğu ve Tamgaç Han'ın veziri olduğu kaydedilir bk. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 161-3).

¹⁰⁴⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1525-38.

¹⁰⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 61-2.

Ziyâdât adlı eserleri Nahşebî, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî, Kûhmîsenî¹⁰⁵⁰ gibi Nesef ve Semerkantlı isimlerin okuttuklarına ilişkin bilgilere yukarıda değinilmişti.

İbrahim b. Ma‘kil en-Nesefî’nin *el-Müsnedü’l-kebîr* adlı eseri de Nesef’te okulduğu görülür. Nitekim Nesefli hadis hâfızı Nahşebî’nin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed en-Nesefî et-Turhârî’ye (ö. 5./11. asır) İbrahim b. Ma‘kil’in (ö. 295/908) *el-Müsned*’inde Hz. Osman’ın müsnedine ayrılan kısmı okuduğu kaydedilir.¹⁰⁵¹

Büceyrî’nin *el-Câmi*’inin bu dönemdeki râvileri arasında Nesefli Ebû Nasr es-Selâmî (ö. 430/1039) ve Ebû Bekir el-Beledî’nin (ö. 504/1110) yer aldığı görülürken, Nesefli Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Âfurânî’nin (ö. 422/1031) Leys b. Nasr el-Kâcurî’den dinlediği *el-Muvatta*’ı rivâyet ettiği kaydedilir.¹⁰⁵² Buhara’da Ebu İshak İsmail b. Ömer el-Abakî el-Buhârî’nin (ö. 417/1026) Ebü’l-Hasan el-İsfahânî’nin iki cilt olarak telif ettiği Süfyân es-Sevrî’nin *el-Müsned*’ini ilim tâliplerine okuttuğu bildirilir.¹⁰⁵³

6./12. yüzyılda Büceyrî’nin *el-Câmi*’ini Ebû Nasr Ahmed b. Abdülcebbâr el-Beledî, Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-Gûbdînî el-Bethudânî (ö. 551/1156’dan sonra),¹⁰⁵⁴ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Cîlânî el-Hüseynî (d. 485/1092)¹⁰⁵⁵ ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 556/1161)¹⁰⁵⁶ gibi isimlerin okuttukları bilinmektedir.

Vekî‘ b. el-Cerrâh, Buhârî, Tirmizî, Ebû Davud, İbn Kuteybe, Heysem b. Küleyb, Bîkendî, Guncâr, Müstağfirî’nin mezkûr eserlerinin bir kısmını semâ‘, bir kısmını ise icâzet metoduyla alan Ebü’l-Fazl el-Mutahharî’nin bu eserleri ilim tâliplerine naklettiği görülür. Ebü’l-Fezâil Muhammed b. Abdullah el-Keşşî es-Semerkandî’nin (d. 437/1046) Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî’den icâzetle aldığı Müstağfirî’nin *Târîhu Nesef ve Keş* adlı eserini Semerkant’ta okuttuğu

¹⁰⁵⁰ Kûhmîsenî’den Müstağfirî’nin *Târîhu Nesef ve Keş* adlı eserini icâzetten alan Merv hatibi Ebü’l-Feth Mes‘ûd b. Muhammed el-Mes‘ûdî (ö. 568/1173) eseri Sem‘ânî’ye nakletmiştir. bk. (*el-Müntehab*, III, 1725-7).

¹⁰⁵¹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 261; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 288.

¹⁰⁵² Sem‘ânî, *el-Ensâb*, I, 103-4.

¹⁰⁵³ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 371.

¹⁰⁵⁴ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VII, 74.

¹⁰⁵⁵ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, III, 415-6.

¹⁰⁵⁶ Sem‘ânî, *et-Tahbîr*, I, 533-5.

kaydedilir.¹⁰⁵⁷ Yine bu dönemde Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ali en-Neseî (ö. 555/1160) Semerkant'ta Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke*'si ile Ebû Sâlih Mansur b. Muhammed el-Velîdî el-Buhârî'nin (ö. 5./11. yüzyıl) *Şemâilü ashâbi'l-hadîs* adlı eserinden üç cüzlük kısmını Sem'ânî'ye nakletmiştir.¹⁰⁵⁸ Ferganalı Sâid b. Es'ad b. İshak el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Huzâî tarikiyle gelen Tirmizî'nin *el-Câmi*'ini *el-Hidâye* müellifi Mergînânî'ye naklettiği görülür.¹⁰⁵⁹ Buhara kadısı olduğu bildirilen Ebu Sâbit Hasan b. Ali b. Muhammed en-Neseî el-Pezdevî (ö. 557/1162) ise Ali b. Abdülazîz'in *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı eserini sonraki nesillere aktarmıştır.¹⁰⁶⁰ Mâtürîdî kalamcısı Ebû İshak es-Saffâr'ın (ö. 534/1139) Buhârî ile Tirmizî'nin *el-Câmi*'lerini naklettiği kaydedilir.¹⁰⁶¹

6./12. yüzyılda Sem'ânî Semerkant'ta İsfahanlı Ebü'l-Hasan el-Felekî'den (d. 489/1096) Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ*'sı ile Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü's-sağîr*'ini dinlediğini söyler.¹⁰⁶² Ayrıca onun 5./11. yüzyılda kaleme alınan Ebû Kâmil el-Basîrî'nin *el-Muzâhât ve'l-muzâfât fî'l-esmâ ve'l-ensâb*'ı ile Nahşebî'nin *Mu'cemü's-şüuyûh* adlı eserinden naklen kitabında bilgilere yer vermesi bu eserlerin de 6./12. yüzyılda bazı ilim tâliplerince okunduğunu gösterir. Ayrıca Semerkantlı ricâli konu edinen Necmüddin en-Neseî'nin *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinden öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî'nin *Müntehabü'l-Kand fî ma'rifeti (târîhi) 'ulemâ'i Semerkand* adıyla bir seçme yaptığı, kendisine rivâyetleri ve eserlerine dair yazılı icazet alan Sem'ânî'nin onun hadis alanında yazdığı eserlerini incelediğini bildirmesi, söz konusu yüzyılda Neseî'nin eserlerinin de okutulduğunu gösterir.¹⁰⁶³

Yine bu yüzyılda farklı konulara dair 1000 hadisin yer aldığı ve her birinde on hadisin bulunduğu 100 bölüm halinde tertip edildiği bildirilen fakih ve muhaddis Üşî'nin *Nisâbü'l-ahbâr li-tezkireti'l-ahyâr* adlı eseri de okunan derleme hadis

¹⁰⁵⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1479-80.

¹⁰⁵⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, III, 1702.

¹⁰⁵⁹ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 259.

¹⁰⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 76.

¹⁰⁶¹ *Sahîh-i Buhârî*'nin râvi zinciri şu şekilde verilmektedir: Ebû İshâk es-Saffâr – (İsmâil b. İshâk es-Saffâr) – Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Ahsîkesî – Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî – Buhârî. Bilgi için bk. Demir, *Saffâr*, s. 108.

¹⁰⁶² *et-Tahbîr*, I, 580-1.

¹⁰⁶³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, 528; Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-3.

kitaplarındandı. Daha önce zikredildiği üzere bu eserin 60'a yakın nüshası günümüze ulaşmıştır.

Karahanlılar devrinde ulema arasında tedavülde olan hadise yönelik kitapların bunlarla sınırlı olmadığı ve daha pek çok eserin bölgede okutulduğunda şüphe yoktur. Zikredilen eserler ise sadece bazı kaynaklarda ismi açıkça belirtilen kitaplardır. Aslında bölgede yazılan ricâl, meşyeha ve mu'cem türü eserler günümüze ulaşsaydı, bölge hadisçiliğini biraz daha iyi anlamak ve dönemle ilgili daha detaylı bilgilere erişmek mümkün olabilirdi. Her halükarda bölgeye ilmî seferler yapan İbn Hibbân, Hattâbî, Hâkim en-Neysâbûrî, İbn Mende, İbn Mâkûla ve Sem'ânî gibi önemli âlimlerin, eserlerini bölgedeki ilim tâliplerine naklettiklerini düşünmek mümkündür.

III. KARAHANLILAR DEVRİ MUHADDİSLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Karahanlılar devri (4./10. ve 6./12. yüzyıl) hadisçilerinin hadis ilimlerine, özellikle sened ve râvîlere dair ilimlere çok iyi seviyede vâkıf oldukları görülmektedir. Ayrıca hadisleri senedleriyle birlikte ezberleme hassasiyetini sürdürüyorlardı. Dönemin önde gelen muhaddisleri hadislerin sıhhat durumlarını, fıkhu'l-hadîs¹⁰⁶⁴ ve rivâyetlerin farklı tariklerini çok iyi biliyorlardı.

Bu dönemde hadis metinleri üzerindeki çalışmaların yeni bir safhaya girdiği, hadis metinlerini muhafaza etme yerine hadisleri yeni metotlarla işleme ve doğru anlaşılmasını sağlama gayretleri görülür. Muhaddislerin başlıca meşguliyetleri arasında; hadis yazımı, ezberi, rivâyeti ve tasnifi gelmektedir. Karahanlılar'ın son iki asrında bir yandan sözlü ve yazılı hadis rivâyeti devam ettirilirken bir yandan icâzetle kitap rivâyeti de yaygınlık kazanmıştır. Hadis imlâ meclislerini düzenleme sadece hadisçilere has bir husus olmayıp fakîh ve müfessirlerin de bu yöntemi kullandıkları olmuştur.

Ülkede yaşayan ilim talebelerinin genel itibariyle Horasan, Irak, Hicaz gibi bölgelere ilim yolculuklar yaptığı, Doğu Karahanlılar topraklarındaki talebelerin ise daha çok Semerkant, Buhara gibi merkezleri tercih ettikleri görülür. 5./11. yüzyılın

¹⁰⁶⁴ Fıkhu'l-hadîs, "hadis metinlerinin anlaşılması" gibi salt metin eksenli bir faaliyet olmayıp rivâyetlerin hıfzı, nakli, râvîlerinin tenkidi ve tariklerinin cem'i gibi hususları içeren daha bütüncül bir anlama sahiptir. Fıkhu'l-hadîs, Ehl-i hadîs cemaatinin hüküm istinbât usûlü olup itikâdî konuları da içeren fikhî yaklaşımlarının genel adıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-hadîs* (doktora tezi, 2016), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 207.

ikinci yarısında medreselerden bir asır sonra dârülhadislerin açılması, hadis ve ilim amacıyla yapılan seyahatları azaltmış görünmektedir.

Telif olarak daha ziyade biyografi, derleme, şehir tarihi, mu‘cem (meşyaha, mu‘cemü’ş-şüyûh), erbaûn, cüz, emâlî cinsinden eserler yazılırken hadis usûlüne dair eserlerin telifine pek ilgi duyulmamıştır. Bu dönemde kaleme alınan hadis ağırlıklı eserlerde hadislerin kimi zaman isnadlı kimi zaman da isnad hazfedilerek nakledildiği göze çarpmaktadır.¹⁰⁶⁵ Son olarak bu dönemdeki muhaddislerin alışlageldiği biçimde Şâfiî mezhebini benimsedikleri görülmektedir. Ancak Hanefî muhaddislerin sayısının diğer İslâm medeniyetlerine oranla çok daha yüksek olduğu görülmektedir.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁵ Nitekim Müstağfirî'nin *Tıbbü'n-Nebî sallallâhü aleyhi ve sellem* adlı eserinde hadisler isnadsız, Necmüddin en-Nesefî'nin *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* adlı eserinde hadisler senedli olarak yer almaktadır. Daha fazla bilgi için bk. "Karahanlılar Dönemindeki Çalışmaların Hadis İlmine Katkıları" isimli başlık.

¹⁰⁶⁶ Hem Karahanlılar hem de Selçuklu dönemi muhaddislerinin hadis öğrenimi ve tasnif metotları için bk. Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 162-68.

SONUÇ

Dünya tarihindeki İlk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar, Doğu Türkistan ve Maverâünnehir coğrafyasında hüküm sürmüşlerdir. Maverâünnehir hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru, Doğu Türkistan 4./10. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslâmlaşmaya başlamış her iki coğrafyada da İslâm dininin yayılmaya başlamasıyla birlikte önemli gelişmeler yaşanmıştır. 3./9. yüzyıl genelde İslâmî ilimlerde, özelde hadis ilminde önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde sadece hadis ilminde değil; tefsir, fıkıh, kelam sahalarında da çok sayıda âlimin yetiştiği görülmektedir. Bu süreç aynı zamanda bazı dinî ekollerin siyasî ve kültürel etkinliklerini arttırdıkları bir mahiyete sahiptir.

İslâm ülkelerinin genelinde olduğu gibi Karahanlılar'da da yerleşik hayata geçilen yerlerde çeşitli eğitim kurumları inşa edilmiştir. Bunların bir kısmı mektep, suffe ve medreseler gibi örgün; bir kısmı da cami, ev, hankâh, ribât ve dükkânlar gibi yaygın eğitim vermekteydi. Bahsi geçen müesseselerde başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin hemen her sahasında dersler verilirdi. Aynı dönemlerde Nizâmiye Medreseleri'ne benzer daha sistemli medreselerin kurulduğu görülmektedir. Tamamen devlet imkânlarıyla açılan ve Hanefî mezhebinin benimsendiği bu medreselerde hoca ve öğrencilere maddî imkânlar sunulurdu. Bunların yanı sıra giderleri varlıklı hayır sahipleri tarafından karşılanan birçok medrese ve suffe de kurulmuştur.

Bu dönemde başta Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs olmak üzere çeşitli dînî ekollerin mensupları tarafından kurulan ve idare edilen eğitim kurumları da göze çarpmaktadır. Bu ekollerin her biri kendi kurumlarında kendi düşünce sistemlerini esas alan faaliyetler yürütmüşlerdir.

Örgün eğitim kurumlarının ilk aşaması olan “mektep”lerdeki eğitim süresi üç ilâ dört yıl olup öğrencilerinin altı veya yedi yaşlarında eğitime başladığı, on ilâ on bir yaşlarında mezun oldukları tespit edilmiştir. Bahsi geçen yaş sınırlamalarının özellikle Buharalı âlimlerin getirdiği “yedi yaş altındaki çocuklara hadis dinletilmemesi” yönündeki kısıtlamayla ilintili olduğu düşünülebilir. Mekteplerden sonraki örgün eğitim kurumlarının süresi ve yaş sınırıyla ilgili net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yaygın eğitim kurumları olarak telakki edilebilecek ev, ribât, hankâh ve dükkân gibi yerler de bu süreçte önemli bir yere sahiptir. Karahanlılar döneminde cami ve mescitlerin hadis meclislerinin akdedilmesi adına önemli bir boşluğu doldurduğu belirtilmelidir.

Bunlardan biri de Ehl-i hadîs cemaatinin merkezi konumundaki Menâre Mescidi'dir. Burada başta *Sahîh-i Buhârî*'nin takip edildiği meclisler olmak üzere birçok hadis meclisi akdedilmiştir ve Ehl-i hadîs nezdinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde hadis âlimlerinin kendi evlerinde hadis dersleri verdikleri ve bölgeye rihle düzenleyen âlimlerin genellikle onların evlerinde misafir oldukları görülmektedir. Rivâyet alışverişinin gelişmesine zemin hazırlayan bu faaliyet hadislerin yaygınlık kazanması adına önemli bir yere sahiptir. Ulema evlerinin yanı sıra hükümdarların sarayları ve kütüphaneler de hadis ve diğer muhtelif alanlardaki derslere tanıklık eden eğitim kurumları arasında sayılabilir.

Karahanlılar dönemi âlimleri başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlere önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda tarih, tabakât, ricâl ve ensâb türü eserlerin taranması sonucunda, söz konusu dönemde 187 muhaddisin yetiştiği tespit edilmiştir. Bunların 98'i 4./10., 63'ü 5./11., 26'sı ise 6./12. yüzyılda yaşamıştır. 4./10. yüzyılda yetişen muhaddislerin şehirlere göre dağılımına gelince, Buhara'da 26, Semerkant'ta 23, Nesef'te 10, Şâş'ta (Taşkent) 5 muhaddis yetişmiştir. 5./11. yüzyılda Buhara 17 âlimiyle yine ilk sırada yer alırken, Semerkant'ta 15, Nesef'te 14 âlim yetişmiştir. Bu asırda Nesef'teki âlimlerin sayısında artış görülürken, Şâş'taki (Taşkent) sayının azaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Kâşgar'da yetişen iki âlimin varlığı dikkat çekmektedir. 6./12. yüzyıla gelindiğinde ulema sayısında bir azalma olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim Semerkant'ta 8, Buhara'da 5, Nesef'te 2 âlim yetişmiştir. Bu istatistiklerden yola çıkılarak Karahanlılar dönemi muhaddislerinin yaşadığı şehirlerden Buhara, Semerkant, Nesef ve Şâş'ın ilmî canlılık bakımından ön plana çıktığı söylenebilir.

Karahanlılar dönemi hadis rivâyetlerine ulaşma adına yürütülen rihle faaliyeti için de oldukça hareketli ve verimlidir. Bu dönemde yetişen muhaddislerin en çok rihle düzenledikleri ilim merkezleri arasında Irak'ın Bağdat, Basra, Kufe ve Mevsıl; Horasan'ın Nişabur, Merv, Cürcân, Serahs, Belh ve Nesâ; Şam'ın (Suriye) Dimaşk ve Antakya; Hicaz'ın Mekke; Mısır'ın Fustât, İskenderiyye şehirleri ile Rey, İsfahan, Herat ve Hemedan gelmektedir. Muhaddisler bu şehirlerin yanı sıra az da olsa Cibâl, Cezîre, Yemen, Fâris, Endülüs ve Ahvâz gibi daha uzak ilim merkezlerine de rihle seyahatinde bulunmuşlardır.

Bu dönemde yaşayan hadis âlimlerinin “Ehl-i hadîs'in imamı/önderi”, “hadis hâfızı”, “müfîd”, “muhaddis”, “münekkid/nâkid”, “müsnid” ve “râvi” gibi unvanlarla

anıldıkları görülmektedir. Bu âlimlerin 91’i “hadis hâfızı” unvanıyla da anılmakta olup 63’ü Karahanlılar Devletinin idaresindeki topraklarda faaliyet göstermiştir. Bu dönemdeki âlimlerin 57’si “muhaddis” olarak anılmaktaydı. Bu âlimlerin güvenilirlik durumlarına bakıldığında büyük bir kısmı sika (güvenilir), çok azı ise güvenilir olmayan, itham edilen veya zayıf kimselerden oluşmaktadır. Geriye kalanlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Karahanlılar dönemi âlimlerinin birçok farklı mezhep ve meşrebe mensup olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki muhaddislerin büyük bir kısmı Hanefî ve Şâfiî, az sayıdaki Zâhirî ve Mâlikî yanında Şîlik eğilimi bulunanlar da vardır. Ayrıca bahsi geçen muhaddislerin dokuz kadarı tasavvufî yaşantıya sahip olduğu görülmektedir.

Karahanlılar dönemi muhaddisleri müezzinlik, kadılık, terzilik ve vezirlik unvanlarla anılmıştır. Bu durum onların ilimle iştigallerinin yanı sıra çeşitli meslekler icra ettiklerini ifade etmektedir.

Bölgenin belli başlı ilim merkezlerinde kurulan hadis halkaları “medâr” yani “halka sahibi” muhaddisler tarafından oluşturulmaktaydı. Buhara’da 4./10. yüzyılda yetişen ve *Sahîh-i Buhârî* rivâyetiyle tanınan Firebrî ile Buharalı Ehl-i hadîs mensuplarının hocası olarak anılan Âsımî’nin ilim halkaları dikkat çekmektedir.

Karahanlılar dönemi ilim hayatının oldukça hareketli ve dinamik olduğu görülmektedir. Örneğin; *el-Müsned* müellifi ve hadis hâfızı Heysem b. Küleyb eş-Şâfiî’nin Buhara’da yaşadığı süreçte vaktinin neredeyse tamamını talebe yetiştirmeye ayırdığı bilinmektedir. Ehl-i hadîs’in ve Şâfiîlerin imamı olarak anılan Ebû Bekir el-Evdenî, yaşadığı beldelerdeki Ehl-i hadîs cemaatinin imamı olarak ünlenen Halîmî, Ehl-i hadîs’in önderi ve hadis hâfızı Melâhimî ile Buhârî’nin râvilerine dair eser veren Kelâbâzî gibi öne çıkan muhaddisler de bu dönemin öne çıkan simalarıdır. Sonraki yüzyıllarda Buhara’da etkili oldukları bilinen Guncâr, İbn Mâmâ, Ebû Hafs el-Hanbî, Mutahharî gibi isimler ise bu âlimlerin vârisleri durumundadır.

Karahanlılar döneminin başlıca ilim merkezlerinden olan Semerkant’ta, hadis hâfızı Büceyrî ile Semerkant muhaddisi Cemmâl’in önemli bir yeri vardır. İbn Hibbân, Ebû’l-Abbâs el-Huşûfağnî ve Ebû Nasr el-Kermînî Büceyrî’nin, hadis hâfızı Ebû Sa’d el-İdrisî ve Ebû’l-Fazl el-Kâgazî ise Cemmâl’in ilim halkasını devam ettiren muhaddislerdir. *Sahîh-i Buhârî* râvisi Kuşânî ise, Firebrî’nin talebesi olmakla birlikte Semerkantlı ulemadan da istifade etmiştir. Bahsi geçen âlimlerin ilim halkalarında

yetişen âlimlerin bir kısmı Semerkant'ta, diğer bir kısmı ise Nesef ve diğer ilim merkezlerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Bu dönemde yetiştirdiği muhaddislerle önemli bir yere sahip olan Nesef şehrinde Buhârî ve Tirmizî râvisi Hammâd b. Şâkir en-Nesefî'nin ilim halkası da ayrıca zikredilmelidir. Hammâd b. Şâkir'in başlattığı ilim geleneğinin sonraki nesillere aktarılmasında büyük payı olan isimler arasında Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî, Ebû Nasr es-Sayrafî ile Ebû Amr en-Nesefî el-Müezzîn'i zikretmek mümkündür. Şâş şehrinde ise Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ile Kaffâl eş-Şâşî'nin ilim halkaları ön plana çıkmaktadır.

Karahanlılar döneminde sayıca az da olsa farklı din ve inanca mensup toplulukların da yaşadığı bilinmektedir. Ehl-i sünnet âlimlerin gündeminde daha çok İslâmî itikad fırkalarının yer aldığı belirtilmelidir. Zira yerli halkın büyük çoğunluğu bir kısmı Müslüman olmuştu ve farklı dinlere mensup olanlar eski tesirlerini kaybetmişlerdi. Buna rağmen Ehl-i re'y ve Ehl-i hadîs âlimler, eserlerinde onlara yönelik birtakım eleştirilere yer vermişlerdir.

Karahanlılar dönemindeki ulemanın tehlikeli gördüğü itikadî fırkalar arasında Mu'tezile ve Şîa'nın çeşitli kolları yer almaktadır. Bunların tehlikeli olarak görülmesinin sebebi, Semerkant ve Buhara'ya birkaç günlük mesafede bulunan Belh'te yaşayan ve bir müddet Nesef'te dersler veren Mu'tezilî âlim ve Kâ'biyye fırkasının reisi Ka'bî, Şîî âlim Ayyâşî (ö. 320/930), Şîî rivâyet ve ricâl tarihine dair eserler veren Keşşî (ö. 4./10. asır), Karmatîliğin bölgedeki en etkili propagandistlerinden olan Muhammed b. Ahmed en-Nesefî gibi isimlerin bölgede yürüttüğü faaliyetlerdir. Bu bağlamda, çeşitli Şîî grupların bazı devlet adamlarını kendi saflarına katmayı başardıkları da görülmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle bölge uleması bahsi geçen fırka ve şahsiyetlere yönelik kimi zaman müstakil, kimi zaman da bütün bid'at fırkalarını kapsayan reddiyeler yazmışlardır.

Sâmânî ve Karahanlı Hükümdarları itikadî meselelerde Ehl-i sünnet ve'l-cemaat âlimlerden yana tavır koyarak her zaman onlara destek çıkmış gerektiğinde bid'at ehli fırkaları ortadan kaldırmak için güç kullanmışlardır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Ehl-i sünnet mezhebi ve özellikle de Hanefilik yaygınlık kazanmış, Ehl-i hadîs cemaati sayı ve etki bakımından ikinci planda kalmıştır.

Fıkhî mezhepler arasında en faal olanı Hanefîler ve Şâfiîler olup aralarındaki tartışmalarla bu döneme damga vurmuşlardır. Bu tartışmaların özünde hüküm istinbâtında hadisin sahip olduğu konum yer almaktadır. Nitekim bölgedeki Ehl-i hadîs ve Şâfiî âlimler, Hanefîleri zayıf hadis naklettikleri ve rivâyet kurallarına dikkat etmedikleri gerekçesiyle eleştirmişlerdir.

Hükümdarlar tarafından desteklenen Hanefî âlimler bir taraftan kadılık, diğer taraftan bugünün devlet üniversiteleri konumundaki medreselerde müderrislik yapmışlardır. Ancak Ehl-i hadîs âlimlerinin bazılarının da hem kadılık hem de suffelerde hocalık yaptığı bilinmektedir. Karahanlılar döneminde Ehl-i hadîs mensuplarının, daha çok kendi imkânlarıyla inşa ettikleri suffice, cami veya evlerde de eğitim faaliyetlerini yürüttükleri gözlemlenmektedir.

Bu çalışma sonucunda Karahanlılar döneminde başta müsned ve câmi türü eserler olmak üzere, hadis ilmiyle ilgili 18 farklı telif usûlü tespit edilmiştir. Bunlar arasında târîh/ricâl ve derleme türü çalışmaların ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak bu döneme damga vuran başlıca telif türünün müsnedler olduğu ve oldukça hacimli eserlerin vücuda getirildiği gözlemlenmektedir. Bahsi geçen hacimli müsnedlere, 800 cüz halinde tekrarlarıyla birlikte 100.000 hadis içerdiği kaydedilen *Bahru'l-esânîd fî sıhâhi'l-mesânîd* örnek olarak verilebilir. Kısaca Karahanlılar dönemi muhaddislerinin telif ettiği eserler, hadis ilmi ve edebiyatı açısından önemli bir yere sahiptir.

Son zamanlarda Karahanlılar dönemine yönelik şahıs, kitap ve konu merkezli bir hayli çalışma yapılmıştır. Bu çalışma bahsi geçen dönemin İslâmî ilimler zaviyesinden genel görüntüsünü, hadis tarihi açısından durduğu yeri ve hadis ilmine katkılarını ortaya koymak üzere hazırlanmıştır. Bu ve benzeri çalışmaların çok boyutlu olarak geliştirilebilmesi belirli şehirler, belirli isimler ve belirli hadis halkaları gibi daha sınırlı muhtevaya sahip araştırmalarla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *DİA*, VI, 368-72.
- Abduganiev, Asilbek, *Ebü'l-Abbas el-Mustağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2018), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Abdulhalîm, Cum'a Fethî, *Rivâyetü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüsehu*, Katar: Dârü'l-Fellâh li'l-Bahsi'l-İlmî, 2013.
- Acar, Hasan, *Ebü Mutî Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red ale'l-ehvâ ve'l-bida' İsimli Eserinde Mezhepler Tasnifi ve Mürciî Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2003), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Açıkgöç, Alparslan, "Evâil", *DİA*, XI, 513-14.
- Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Ainiding, Nuerdun, "Karahanlı Döneminde Uygur Türklerinde İslam Dini Eğitimi ve Din Adamları", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - I (Sosyoloji-İlahiyat-Eğitim) 15-18 Mayıs 2014, Sakarya*, 2014, s. 177-84.
- Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2017.
- , "Selçuklu Dönemi Hanefî Alimlerin Mürchie'ye Bakışları", *Dini Araştırmalar*, 2008, XI, sy. 32, s. 131-48
- Akgündüz, Ahmet, "Debûsî", *DİA*, IX, 66-7.
- Akhmetov, Zhumabek, *eş-Şaşi (ö. 335) ve Müsnedi* (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktan, İbrahim, *Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Hayatı ve Bustanü'l-Arifin Adlı Eserindeki Merfu Hadislerin Tahriri* (yüksek lisans tezi, 1999), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akûn, Ömer Faruk, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 9-15.
- Akyürek, Yunus, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII-XIII. Yüzyıllar Arası)* (doktora tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, Ali, "Bir Yetişkin Eğitim Kurumu Olarak Suffa", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2006, s. 23-36.
- Alâeddin es-Semerkindî, Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh* (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnû'd-Dîniyye, 1407/1987.
- Almas, Turgun, *Uygurlar* (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Alper, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-22.
- Altun, Ara, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 412-14.
- Arık, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Aruçi, Muhammed, "es-Sevâdü'l-A'zam", *DİA*, XXXVI, 578-79.
- Aslan, Nasi, "Ehl-i Re'y Olarak Hanefîlik ve Re'y'in Sınırları-İbadetler Bağlamında Şâfiî Mezhebi ile Bir Mukayese", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu-Hanefîlik-Mâturîdîlik*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, I, 540-47.

- Aslantürk, Ayşe Hümeýra, *Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) "et-Teysîr fî't-Tefsîr" Adlı Eserinin Tahlîli ve el-Bakara Sûresinin Tenkidli Neşri* (doktora tezi, 1995), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-73.
- Aşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, 380-82.
- Avcı, Casim, "Nisbe", *DİA*, XXXIII, 142-44.
- Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- , "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman", *DİA*, VIII, 494-95.
- , "Ehl-i Hadîs", *DİA*, X, 507-08.
- , "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 142-43.
- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- , "V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum", *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 2013, s. 47-73.
- , "Semerkant", *DİA*, XXXVI, 481-84.
- Aynakulova, Gülnisa, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX-XIII.yy. Arası)*, (doktora tezi, 2004), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *Tekmiletü'l-İkmâl* (nşr. Abdülkayyûm Abdurabbinebî), Mekke: Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408/1987.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bakır, Abdülhâlik, "Kusem b. Abbas", *DİA*, XXVI, 462-63.
- Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 469-70.
- Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 1-21.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Baş, Eyüp (komisyon), *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Bebek, Adil, "Ka'bî" *DİA*, XXIV, 27.
- Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Bedir, Murteza - Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", *DİA*, XXXIV, 264-66.
- Beksaç, A. Engin, "Şâh-ı Zinde", *DİA*, XXXVIII, 267-9.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Belek, Kayrat, "Karahanlılar Döneminde Türk Halklarının Kültürel Mirasları: "Kırgızistan Yazıtları Örneğinde (IX-XII. Yüzyıl)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, I, sy. 1, s. 31-42.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah, "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, XV, 196-9.

- Bilhan, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi”, *AÜEBFD*, 1982, XV, sy. 2, s. 117-24.
- Boynukalın, Mehmet, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Bozkurt, Nebi, “Dârülhadîs”, *DİA*, VIII, 527-9.
- , “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-27.
- , “Mektep”, *DİA*, XXIX, 5-6.
- Bubur, Rüçhan, *Buhara Camileri (12.-18. Yüzyıl)* (yüksek lisans tezi, 1997), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bulliet, Richard, “A Quantitative Approach to Medieval Muslim Biographical Dictionaries”, s. 195-211.
- , *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval İslâmic Social History*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972.
- Cezîrî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî, *el-Fıkıh ale'l-mezâhibi'l-erbaa*, Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1392/1972.
- Cirit, Hasan, *Hadise Giriş: (Tarihçe Literatür ve Seçme Hadisler)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- , *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları – Vaaz ve Kıssacılık-*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Cohen, Hayyim J., “The Economic Background and the Seculer Occupations of Muslim Jurisprudence and Traditionalists in the The Classical Period of İslâm (Until the Middle of the 11th Century),” *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1970, XIII, sy. 1, s. 16-61.
- Çakan, İ. Lütü, “Bîkendî, Ahmed b. Ali”, *DİA*, VI, 150.
- , “Bîkendî, Muhammed b. Selâm”, *DİA*, VI, 150-51.
- , “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 129-32.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Çelebi, İlyas, “Mu'tezile”, *DİA*, XXXI, 391-01.
- Çelik, Yüksel, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1993), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşmeli, İbrahim, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- , “Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)”, *Sanat Dünyamız Dergisi*, 2007, sy. 103, s. 315-33.
- Çetin, Altan, “İrfan Ordusunun Temelleri: Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”, *Dini Araştırmalar*, 1999, II, sy. 5, s. 177-02.
- Çorotegin, Tınçtıkbek, *Mahmud Kaşgari Barskaninin “Divanu lugatit-Türk” Emgegi-Türk Elderinin Tarihi Boyunça Köönörgüs Bulak*, Bişkek: Turar Basması, 2017.
- Daftary, Farhad, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri* (çev. Erdal Toprak), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2005.

- , *Şii İslam Tarihi* (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Alfa, 2016.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak İbn Abdülkâdir), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.
- Davutoğlu, Ahmet, *Medeniyetler ve Şehirler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Demir, Abdullah, *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Demir, Hilmi, "Mâverâünnehir'in Dini-Politiği ve Mâturîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 433-50.
- Demirci, Kürşat, "Hristiyanlık", *DİA*, XVII, 328-40.
- Demirci, Mehmet, "Ebû Tûrâb en-Nahşebî", *DİA*, X, 243-4.
- Derman, M. Uğur, "Hattat", *DİA*, XVI, 493-9.
- Divitçioğlu, Sencer, *Nasıl Bir Tarih: Kök Türkler, Karahanlılar*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Doğan, Hüseyin, *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslam Politikası: Kerrami Söylem ve Yansımaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Düzgün, Şaban Ali, *Matürîdî'nin Düşünce Dünyası*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Ebû Gudde, Abdülfettah, *Tahkîku ismeyi's-sahîhayn ve ismi Câmi'i't-Tirmizî*, Haleb: Mektebü'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ, *Müsnedü'l-İmâm el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî (Müsnedu Ebî Hanîfe)* (nşr. Latîfurrahman el-Behrâicî el-Kâsımî), Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.
- Efe, Ubeydullah, *Ehl-i Hadîs-Mu'tezile Tartışmalarında Kullanılan Tenkit Kavramları ve Delâletleri* (yüksek lisans tezi, 2017), 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Efendioğlu, Mehmet, "Müselsel", *DİA*, XXXII, 85-6.
- , "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.
- , "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-60.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II, 159-61.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- , "Buharî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dinî Araştırmalar*, 2003, V, sy. 15, s. 139-64.
- , "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. XX, s. 19-28.
- Eren, Muhammet Emin, *Hadis Tarih ve Yorum : 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER), 2017.
- Eroğlu, Muhammed, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, 410-11.

- Ersoy, Osman, “Kâğıt”, *DİA*, XXIV, 163-66.
- Ertürk, Mustafa, “Leysî”, *DİA*, XXVII, 168.
- Esin, Emel, “Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim’in Semerkand’da Yaptırdığı Abideler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, 1978, VIII, s. 37-55.
- Fıglalı, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169-75.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Gibb, H. A. R., *Orta Asya’da Arap Fetihleri* (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Gökmen, Mustafa, *Hadis’te Müselsel Terimi, Müselsel Hadîslerin Tesbîti ve Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2018), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göktaş, Vahit, *Hicri IV. Asır Buhârâ’da Tasavvuf - Kelâbâzî Örneği*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2008.
- Gölcük, Şerafettin, “Cehm b. Safvân”, *DİA*, VII, 233-34.
- Gözübenli, Beşir, “Hâkim eş-Şehîd”, *DİA*, XV, 195-96.
- Gözütok, Şakir, “İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 185, s. 9.
- Gufrânî, Ali, “Maveraünnehir’de Şifliğin Tarihi: Sâmânîlerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar (616-1219)” (çev. Şahin Ahmetoğlu), *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 5, s. 221-37.
- Gül, Mutlu, *Haneî Usûlünde Hadis Tenkidi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Güler, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya: Adal Ofset, 2002.
- Gündüz, Şinasi, “Mecûsîlik”, *DİA*, XXVIII, 279-84.
- Gürkan, Salime Leyla, “Yahudilik”, *DİA*, XLIII, 187-97.
- Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı: İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- , “Re’y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, I, sy. 2, s. 173-94.
- Hacı Yakup Anat-Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul: Oku Yayınları, 2003.
- Hacieminoglu, Necmettin, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 412.
- Haçkalı, Abdurrahman, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re’y Ayrışması Fıkhî mi, İtikâdî mi?”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 2, s. 59-68.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye.
- Hamîdullah, Muhammed, “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, XXXVI, 544-47.
- Hamîs, Muhammed b. Abdurrahman, *İ’tikâdu ehli’s-sünneti ashâbi’l-hadîs*, Riyad: Dârü’s-Sumay‘î, 1994.
- Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig* (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- , *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Müsned”, *DİA*, XXXII, 99-01.
- , “Müstağfirî”, *DİA*, XXXII, 108-09.
- , “Rihle”, *DİA*, XXXV, 106-08.
- Hidr, Adnan Ali, *el-Müvâzene beyne menheci'l-Hanefiyye ve menheci'l-muhaddisîn fî kabûli'l-ehâdîs ve reddihâ*, Dimaşk; Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010.
- Hitchins, Keith, “Kâşgar”, *DİA*, XXV, 7-9.
- Hizmetli, Sabri, “Bîkendî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, VI, 150.
- , “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-14.
- Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları: Steplerden Kentlere, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, Antalya: Otorite Kitap, 2015.
- , *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- , “Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han Medresesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy. 8, s. 17-44.
- , “Tamgaç Han”, *DİA*, XXXIX, 556-57.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dimaşkî, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Batuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Batuta et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi* (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Kûfî, *el-Musannef fî'l-ehâdîs ve'l-âsâr* (nşr. Saîd Lehhâm), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tabsîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- , *Lisânü'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde, Salman Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- , *el-Mu'cemü'l-müfehres* (nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime* (nşr. Abdüsselâm Şeddâdî), [ys.], Dârülbeyzâ, 2005.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru 'ulemâ'i'l-emsâr* (nşr. Maufred Fleischhammer), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1959.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdad: Matbaatü'l-Müsennâ, 1962.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed, *Fethü'l-bâb fî'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996.
- İbn Nâsirüddin, Ebû Bekir Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *Tavzîhü'l-Müştebih: fî zabti esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum* (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muinüddin (Muhibbüddin) Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Yahya, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü. Dem. No: 1648).
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam* (nşr. Süheyl Zekkar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sadır.
- , *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrut: Dâru Beyrût, 1399/1979.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (nşr. Abdülkadir Arnaut, Mahmud Arnaut), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şafi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İlhan, Avni, "Ebû Ya'kub es-Sicistânî", *DİA*, X, 252-53.
- İnal, İbrahim Hakkı, "Neccariyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, XV, sy. 24, s. 33-52
- İrice, Bilal, *Karahanlılar Dönemi Edebî Eserlerinde "İlim" Kavramının Anlam ve Tematik İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 2016), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşbilî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbilî* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd), Tunis: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İzol, Ahmet, Ebû Mutî' en-Nesefî'nin *Kitabu'r-Redd Ale'l-Bida' Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2013), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jusubaliev, Ali, *Fergana Bölgesine İslâmiyetin Girişi ve Yayılışı* (yüksek lisans tezi, 2001, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaçalın, Mustafa S., "Dîvânü lugâti't-Türk", *DİA*, IX, 446-49.

- Kafesoğlu, İbrahim (komisyon), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi: (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1999.
- Kağıt, Feyzullah, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 2014), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kahraman, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi (İnsanın Yaratılışındaki İlahi Felsefe)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.
- Kallek, Cengiz, “Kaffâl, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXIV, 146-48.
- Kamoliddin, Şamsiddin (komisyon), *Dva Vakfa Tamgaç Bugra-Hana v Samarkande*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar, “Büceyrî”, *DİA*, VI, 481.
- , “Câmi’”, *DİA*, VII, 94.
- , “el-Muvatta”, *DİA*, XXXI, 416-18.
- , “Emâlî”, *DİA*, XI, 70-2.
- , “Fehrese”, *DİA*, XII, 297-9.
- , “Kırk Hadis” *DİA*, XXV, 467-70.
- , “Mesel”, *DİA*, XXIX, 297-9.
- , “Şemâil”, *DİA*, XXXVIII, 497-00.
- , “Tirmizî”, *DİA*, XLI, 202-04.
- Karacabey, Salih, “Sâlih Cezere”, *DİA*, XXXVI, 37.
- Karadağ, Çağfer, *Sûfî İtikadı*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- , “Selçuklular’ın Din Politikası”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003, I, sy. 2, s. 95-108.
- , “Mürchie’nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 191-21.
- Karayev, Ömürkul, *Tarihî Oçerkter*, Bişkek, Aybek Firması, 1997.
- , *Türkler ve Kağanlıkları* (çev. Mustafa Kalkan), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.
- Karşî, Cemâl, *el-Mulhakât bi’s-Surâh: İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah- I* (nşr. Ş. H. Vahidov - B. B. Aminov), Almatı: Dayk-Press, 2005.
- Kasar, Veysel, *Halîmî’ye Ait Şuabu’l- İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2002), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti’t-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zünûn* (nşr. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kavakcı, Yusuf Ziya, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ’ al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.

- Kaya, Halil, *Ebü'l-Leys es-Semerikandi'nin Bustânu'l-Arifîn Adlı Eserindeki Mevkuf Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *DİA*, XII, 145-62.
- Kayısoğlu, Nurullah, *Ebu'l-Muîn en-Neseî'ye Göre İspat-ı Nübüvvet* (yüksek lisans tezi, 1999), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kefeli, A. Emel, (komisyon), *Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah Leysî), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Kerderî, Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.
- Keskin, Mehmet, *Şafîi Fıkhi: Hanefî Mezhebi ile Mukayeseli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü* (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılıçer, M. Esat, "Ashâbü'l-vücûh", *DİA*, III, 472.
- , "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-24.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehli-Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*, Ankara: OTTO, 2011.
- Koca, Ferhat, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, XXIX, 182-83.
- Koçar, Musa, "Mâtürîdî'nin Hristiyanların Tanrı Anlayışına Yönelttiği Eleştiriler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, I, sy. 18, s. 15-26.
- Koçkuzu, Ali Osman, "Firebrî", *DİA*, XIII, 132.
- Koçnev, Boris, *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofiya: OOO İD "Sofiya", 2006.
- Koçoğlu, Kıyasettin, "İmam Mâtürîdî'nin Mutezile Algısı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, VII, sy. 2, s. 241-76.
- , "Mâtürîdiyyenin Temel Kaynaklarında Râfıza ve Râfızî Fırkalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, sy. 38, s. 215-48.
- Koçyiğit, Talat, "Abd b. Humeyd", *DİA*, I, 58.
- Konukçu, Enver, "Balasagun", *DİA*, V, 4.
- Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Köksal, M. Asım, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520-21.
- Köktaş, Yavuz, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis (Hakim et-Tirmizi Örneği)*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- , "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *DİA*, XXXVIII, 368-69.

- Kuban, Doğan, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri: Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- , "Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabî: Kusem b. Abbas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, s. 565-79.
- , "Saîd b. Osmân b. Affân", *DİA*, XXXV, 572-73.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- , *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Ankara: Kitabiyat, 2003.
- , "Timur Dönemi ve Sonrası Kelâmî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, III, sy. 1, s. 7-41.
- , "Muhammed b. Kerrâm", *DİA*, XXX, 549-50.
- , "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-96.
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-24.
- , "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-59.
- Landau, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim (İslam Coğrafyası)*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge, 2015.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Yemenî, *el-Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992.
- Maşalı, Mehmet Emin, *Kaffâl eş-Şâî'de Kur'an Yorum Anlayışı*, Ankara: OTTO, 2016.
- Mugniyye, Muhammed Cevad, *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-hamse: el-Ca'ferî, el-Hanefî, el-Mâlikî, eş-Şâfiî, el-Hanbelî*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1402/1982.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Taşkent", *DİA*, XL, 145-48.
- Muheyimîd, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları" (çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, V, sy. 1, s. 281-309.
- Muminov, I. M. v.dğr., "Samarkand", *USE (Uzbek Sovet Ensiklopediyasi)*, Taşkent 1977, IX, 462-69.
- Musahan, Ali Yıldız, "Mâveraünnehir Bölgesinde Mûtezile-Mâturîdî Etkileşimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, XVII, sy. 1, s. 185-20.
- Muti, İbrahim, "Uygurların İslâm'ı Kabul Ettikleri İlk Dönemdeki İslâm Medreseleri", *Dîvân İlmi Araştırma Dergisi*, 2002, sy. 12, s. 301.
- Nasır, Muhammed, *Nasaf va Keş Allomalari*, Taşkent: Gafur Gulom Yayınevi, 2006.

- Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* (çev. Abdullah Duman), İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 2013.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Semerkand* (nşr. Yusuf el-Hâdî), Tehran: Âine-i Mîrâs Yayınevi, 1999.
- , *Matla 'u'n-nücûm ve mecma 'u'l-ulûm* (nşr. S. Muhammadaminov), Taşkent: Taşkent İslâm Üniversitesi Naşriyot-Matbaa Birleşmesi, 2015.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red ale'l-bida'* (nşr. Marie Bernand), Kahire: 1980.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî ed-Dımaşkî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik* (nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi), Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987.
- Onat, Hasan, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, 252-54.
- Orhan, Zeynep, *Evâil Türü Rivayetlerin Hadis İlmine Katkısı* (yüksek lisans tezi, 2008), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önal, Recep, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- , "İmâm Mâtürîdî Döneminde Mâverâünnehir'in İnanç Coğrafyası", *Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâtürîdî: Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir*, 2014, s. 639-78.
- Öngören, Reşat, "Tasavvuf", *DİA*, XL, 119-26.
- Önkal, Ahmet - Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46-56.
- Öz, Fatih, *Arap Emsalinin Oluşumunda Âyet ve Hadislerin Etkisi (el-Meydânî'nin Mecme'u'l-Emsali Örneği)*, (yüksek lisans tezi, 2015), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, Mustafa - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, 128-33.
- Öz, Mustafa, "Necçariyye", *DİA*, XXXII, 482-83.
- , "Şîa", *DİA*, XXXIX, 111-14.
- Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 404-12.
- , "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-91.
- Özçelik, Fikret, "Cerh ve Ta'dîl İlmi Bağlamında İmam Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştirilerin Analizi", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâtürîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, II, s. 269-79.
- Özdemir, Kemaleddin, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* (doktora tezi, 1980), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Recep, "İmam Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine", *Hikmet Yurdu*, 2017, X, sy. 19, s. 99-125.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

- , “Kâdîhan”, *DİA*, XXIV, 121-23.
- Özen, Şükrü, . “IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, s. 49-85.
- , “Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Mâtürîdî”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, V, sy. 3, s. 411-23.
- , “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 146-51.
- Özer, Ahmet, *Ehl-i Hadisin Red Literatürü*, (yüksek lisans tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özervarlı, M. Sait, *Ebu’l-Muin en-Nesefî’ye ait Tebsîretü’l-edille’nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , “Alâeddin el-Üsmendî’nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 10, s. 39-63.
- , “el-Emâlî”, *DİA*, XI, 73-5.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, 177-80.
- Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Özsoy, Abdulvahap, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi, 2015.
- Pezdevî, Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü’-d-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1963.
- Piding, Maitikuerban, *Doğu Türkistan’da İslâm Kurumları* (yüksek lisans tezi, 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Salahattin, “Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 191.
- Pritsak, O., “Kara-Hanlılar”, *İA*, İstanbul 1967, VI, 251-73.
- Ramazan, Atıf Mansur Muhammed, *Nukûdü’l-Karâhâniyyîn fî Âsya’l-Vustâ*, Kahire: Mektebetu Zehrâi’ş-Şark, 2015.
- Robson, James, “Tirmizî’nin Câmi’inin Rivâyet Tarîkleri” (çev. Arafat Aydın), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2015, XIII, sy. 1, s. 117-32.
- Rudolph, Ulrich, *Maturidi: Semerkant’ta Ehl-i Sünnet Kelamı* (çev. Özcan Taşçı), İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn el-Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât* (nşr. Sven Dederling v.dğr.), 1394/1974.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler(H. IV/M. X. asır)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Sandıkçı, S. Kemal, *Hicrî Dördüncü Asırda Hadis Çalışmaları: -Muhaddisler ve Eserleri-*, Samsun: 1986.
- , *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

- , “Müstahrec”, *DİA*, XXXII, 111-12.
- , “Türklerin Hadis İlmine Katkısı”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, 1333-49.
- Sarıbulak, Zekerya, *Ebu'l-Muin en-Neseî ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri*, (yüksek lisans tezi, 2013), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarîfînî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehab mina's-siyâk li-Târîhi Nîsâbûr* (nşr. Muhammed Ahmed Abdulazîz), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1989.
- Sebetov, Zharkynbai, *el-Fetâva's-Sirâciyye Adlı Eseri Çerçevesinde Ali b. Osman el-Üşî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 2015), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sehmî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî et-Temîmî* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye 1417/1996.
- , *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr* (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1975.
- , *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut: 1400/1980.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen schrifttums (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi)*, İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- , *Buharî'nin Kaynakları*, İstanbul: 1956.
- Sinanoglu, Mustafa, “Reddiye”, *DİA*, XXXIV, 516-21.
- Sönmez, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, İstanbul: Umran Yayınları.
- , “İbn Hibbân”, *DİA*, XX, 63-4.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983.
- , *Tabakâtü'l-müfessirîn* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- , *Lübbü'l-Lübâb fi tahrîri'l-Ensâb* (nşr. Muhammad Ahmed Abdulazîz, Eşref Ahmed Abdulazîz), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdülkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü'l-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1383/1964.
- Şahin, Kâmil, “Halvânî”, *DİA*, XV, 383.
- Şahyar, Ataullah, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler”, *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research*, 2013, VI, sy. 1, s. 6-21.
- Şâşî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, *el-Müsned* (nşr. Mahfuzurrahman Zeynullah), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410/1990.
- Şentürk, Recep, *Tophumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (çev. Mehmet Fatih Serenli), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.

- Şeşen, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, VI, 363-67.
- Şimşek, Murat, “Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik: Coğrafi Yapı ve Fakihler Arası Sosyal Ağ Bağlamında Bir İnceleme”, *Uluslararası İmam-ı Azam ve Birlikte Yaşama Hukuku Sempozyumu Tebliğleri*, 7-8 Mayıs 2015, 2015, s. 247-61.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Tabaldiev, Asanbek v.dğr., “Karahaniler Mamleketi”, *KSE (Kırgız Sovet Ensiklopediyası)*, Frunze, 1978, III, 169.
- Tan, Muzaffer, “Horasan ve Maverâünnehir’de İlk İsmâ’îli Faaliyetler”, *Dinî Araştırmalar*, 2008, X, sy. 30, s. 55-74.
- Tankuş, Emine, *Müsel sel Hadis*, (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşgıl, Ahmet, “Özkent”, *DİA*, XXXIV, 129-31.
- Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzî et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Riyad: Dârü'r-Rifai, 1983.
- Togan, Zeki Velidi, *Karahanlılar: 840-1212*: (Ders notları), [y.y., t.y.].
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013.
- Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988.
- Topgül, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şîî Ricâl İlmi: Keşşî Örneği*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- , “Erken Dönem İslam Tarih’inde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2017, XXII, sy. 42, s. 3-4.
- Toprak, M. Sait, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî’nin Nisâb’ül-Ahbâr’ı* (doktora tezi, 2005), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , “Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî; Hayatı ve Eserleri”, *DEÜİFD*, XXIII, İzmir, 2006.
- , “Ali b. Osman Sirâceddin el-Üşî ve Hadis İlmine Katkıları,” *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: 2007, s. 263-82.
- , “Üşî”, *DİA*, XLII, 230-31.
- Tosun, Necdet, “Orta Asya’da Tasavvuf”, *Orta Asya’da İslâm -Temsilden Fobiye-*, 2012, I, s. 491-544.
- Touati, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tuzcu, Recep, *Hanefî Usûlünde Hadis-Debûsî Örneği-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014.
- Tüfekçioğlu, Zekeriya, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler (Hicri İlk Üç Asır)*, (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, VI, 206-15.
- , “Brahmanizm”, *DİA*, VI, 329-33.

- , “Budizm”, *DİA*, VI, 352-60.
- Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Uludağ, Süleyman, “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim”, *DİA*, XXV, 192-93.
- , “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, 473-75.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler devleti 874-1005)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- , “Sâmâniler”, *DİA*, XXXVI, 64-8.
- Ûşî, Ebû Muhammed Sirâceddin Ali b. Osman b. Muhammed el-Ûşî, *el-Fetâva’s-Sirâciyye* (nşr. Muhammed Osman el-Bestevî), Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1432/2011.
- Ünal, Halit, “Mervezî, Muhammed b. Nasr”, *DİA*, XXIX, 235-36.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Ünal, Mustafa, “Nasturilik ve Türkler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)*, 2002, s. 529-39.
- Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, 64-5.
- , “Mezhep”, *DİA*, XXIX, 526-32.
- , “Mücessime”, *DİA*, XXXI, 449-50.
- , “Neseî, Mekhûl b. Fazl”, *DİA*, XXXII, 570-71.
- Yardım, Ali, “İdrisî, Abdurrahman b. Muhammed”, *DİA*, XXI, 491-92.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Neseî, Ebü’l-Muîn”, *DİA*, XXXII, 568-70.
- , “Delâilü’n-nübüvve”, *DİA*, IX, 115-7.
- , “Ehl-i Sünnet”, *DİA*, X, 525-30.
- , “Halku ef’âli’l-ibâd”, *DİA*, XV, 369-71.
- , “Müşebbihe”, *DİA*, XXXII, 156-58.
- Yazıcı, İshak, *Ebü’l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1982), Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , “Semerkandî, Ebü’l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 473-75.
- Yıldırım, Ahmet, *Dârimi ve Sünen’i* (yüksek lisans tezi, 1990) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, Fahreddin, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü’l-hadîs* (doktora tezi, 2016), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, XI, sy. 21, s. 407-55.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2000.
- Yiğit, İsmail, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 76-9.

- Yönem, Ahmet, *Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik* (doktora tezi, 2005), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- , “Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesinde Geçiş Süreci”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XVI, sy. 2, s. 171-97.
- Yurdagür, Metin, “Cûzcânî, Ebû Bekir”, *DİA*, VIII, 97.
- , “Halîmî, Ebû Abdullah”, *DİA*, XV, 340-41.
- , “Kâdî Abdülcebbâr”, *DİA*, XXIV, 103-05.
- Yurdaydın, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Yüksel, Efil, *Hadis İmlâ Meclisleri* (yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- , *el-Müştebih fî'r-ricâl: esmâihim ve ensâbihim* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962.
- , *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- , *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.